

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы
Отечественная история
History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2023. № 26 (1)

Бас редакторы:

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа

1. Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Мемлекет тарихы институтының директоры (Астана, Қазақстан); [Scopus Author ID: 55801644900](#); [ORCID](#)
2. Әжіғали Серік Ескендірұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі; Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 57478728700](#); [ORCID](#)
3. Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі Республикалық орталығының директоры (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 57208107912](#); [ORCID](#)
4. Вильмено Анне-Мари, антропология докторы, Лувен католик университетінің профессоры (Лувен, Бельгия); [Scopus Author ID: 36679419300](#); [ORCID](#)
5. Смағұлов Оразак Смағұлұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Астана, Қазақстан); [Scopus Author ID: 22979625700](#); [ORCID](#)
6. Крупа Татьяна Николаевна, В.Н. Карамзин атындағы Харьков ұлттық университетінің Слобод Украинаның археология және этнология музейінің реставрациялық шеберхананың меңгерушісі (Харьков, Украина);
7. Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 57193858171](#); [ORCID](#)
8. Кушқумбаев Айболат Қайырсыямұлы, тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 57202775542](#); [ORCID](#)
9. Мионг Сун-ок, антропология докторы, профессор (Сеул, Корея); [Scopus Author ID: 56720218700](#); [ORCID](#)
10. Моррисон Александр, PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Оксфорд, Ұлыбритания); [Scopus Author ID: 35794760200](#); [ORCID](#)
11. Муминов Әшірбек Құрбанұлы, тарих ғылымдарының докторы, арабист, профессор, ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Стамбул, Түркия); [Scopus Author ID: 56409722900](#); [ORCID](#)
12. Әлімбаев Нұрсан, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 55860087100](#); [ORCID](#)
13. Садвокасова Закиш Төлеханқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 56682843400](#); [ORCID](#)
14. Өмер Құл, әлеуметтік ғылымдар докторы, Стамбул университетінің профессоры (Стамбул, Түркия); [ORCID](#)
15. Оно Рюосуке, тарих ғылымдарының докторы, Васеда университетінің антропология (Токио, Жапония);
16. Төлеубаев Әбдеш Тәшкенұлы, тарих ғылымдарының докторы, этнограф, археолог; әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 57189622830](#); [ORCID](#)
17. Уяма Томохико, PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Саппоро, Жапония); [Scopus Author ID: 56471951500](#); [ORCID](#)
18. Петер Финке, PhD, Макс Планк атындағы Институтының профессоры, Цюрих университеті (Цюрих, Швейцария); [Scopus Author ID: 55124700300](#)

Жауапты редактор

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы

Ғылыми редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Мурзаходжаев Куаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар

Зікірбаева В.С., Черепанов Т.К.

Главный редактор
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия

1. Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института Истории государства РК (Республика Казахстан, Астана); [Scopus Author ID: 55801644900](#); [ORCID](#)
2. Ажигали Серик Ескендинович, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник, почетный заведующий отделом этнологии и антропологии Института Истории и этнологии (Республика Казахстан, Алматы); [Scopus Author ID: 57478728700](#); [ORCID](#)
3. Абусеитова Меруерт Хуатовна, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук РК; директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов (Республика Казахстан, Алматы); [Scopus Author ID: 57208107912](#); [ORCID](#)
4. Вильмено Анне-Мари, доктор антропологии, профессор Католического университета Лувен, (Бельгия, Лувен); [Scopus Author ID: 36679419300](#); [ORCID](#)
5. Исагулов Оразак Исагулович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана); [Scopus Author ID: 22979625700](#); [ORCID](#)
6. Крупа Татьяна Николаевна, заведующая реставрационной мастерской Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковского национального университета имени В.Н. Карамзина (Украина, Харьков);
7. Кумеков Болат Ешмухамбетович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК; директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Алматы); [Scopus Author ID: 57193858171](#); [ORCID](#)
8. Кушкумбаев Айболат Кайрслямович, доктор исторических наук, главный научный сотрудник, профессор кафедры регионоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана); [Scopus Author ID: 57202775542](#); [ORCID](#)
9. Мионг Сун-ок, доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, Сеул); [Scopus Author ID: 56720218700](#); [ORCID](#)
10. Моррисон Александр, PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд); [Scopus Author ID: 35794760200](#); [ORCID](#)
11. Муминов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, арабист, профессор; Консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул); [Scopus Author ID: 56409722900](#); [ORCID](#)
12. Нурсан Алимбай, кандидат исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); [Scopus Author ID: 55860087100](#); [ORCID](#)
13. Садвокасова Закиш Тулехановна, доктор исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); [Scopus Author ID: 56682843400](#); [ORCID](#)
14. Омер Кул, доктор социальных наук, профессор Стамбульского университета; (Турция, Стамбул); [ORCID](#)
15. Оно Рюосуке, доктор исторических наук, антрополог Университет Васеда (Япония, Токио);
16. Толеубаев Абдеш Ташкенович, доктор исторических наук, этнограф, археолог; профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби (Республика Казахстан, Алматы); [Scopus Author ID: 57189622830](#); [ORCID](#)
17. Уяма Томохико, PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония, Саппоро); [Scopus Author ID: 56471951500](#); [ORCID](#)
18. Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); [Scopus Author ID: 55124700300](#)

Ответственный редактор

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

Научные редакторы

Касымова Дидаар Бейсенгалиевна

Мурзаходжаев Куаныш

Ответственный секретарь

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь

Зикирбаева В.С., Черепанов Т.К.

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Editorial board

1. Abil Erkin Amanzholovich, doctor of historical sciences, professor, director of the of the Institute of history of state of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); [Scopus Author ID: 55801644900](#); [ORCID](#)
2. Azhigali Serik Yeskendirovich, doctor of historical sciences, professor, chief researcher, emeritus head of the department of ethnology and anthropology of the Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); [Scopus Author ID: 57478728700](#); [ORCID](#)
3. Abusseitova Meruert Khuatovna, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Republican information center for studies of the historical materials (Republic of Kazakhstan, Almaty); [Scopus Author ID: 57208107912](#); [ORCID](#)
4. Vuillemenot Anne-Marie, doctor of anthropology, professor of the Catholic university of Luven, (Belgium, Luven); [Scopus Author ID: 36679419300](#); [ORCID](#)
5. Ismagulov Orazak Ismagulovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Bologna, Italy), head of the physical anthropology laboratory of the National museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); [Scopus Author ID: 22979625700](#); [ORCID](#)
6. Krupa Tatiana Nikolaevna, head of the restoration workshop of the Museum of archeology and ethnography of Slobodskaya Ukraine of the V.N. Karamzin Kharkov national university (Ukraine, Kharkov);
7. Kumekov Bolat Eshmukhambetovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Internal institute of Kypshak studies of the al-Farabi Kazakh national university, professor of Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Almaty); [Scopus Author ID: 57193858171](#); [ORCID](#)
8. Kushkumbayev Aibolat Kairslyamovich, doctor of historical sciences, chief researcher of the regional studies department of the Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Astana); [Scopus Author ID: 57202775542](#); [ORCID](#)
9. Myong, Soon-ok, doctor of anthropology, associate professor (Republic of Korea, Seoul); [Scopus Author ID: 56720218700](#); [ORCID](#)
10. Morrison Alexander, PhD, professor New College, Oxford (Great Britain, Oxford); [Scopus Author ID: 35794760200](#); [ORCID](#)
11. Muminov Ashirbek Kurbanovich, doctor of historical sciences, arabist, professor; consultant of the General director on organizational affairs OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul); [Scopus Author ID: 56409722900](#); [ORCID](#)
12. Alimbay Nursan, candidate of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty). [Scopus Author ID: 55860087100](#); [ORCID](#)
13. Sadvokassova Zakish Tleukhanovna, doctor of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); [Scopus Author ID: 56682843400](#); [ORCID](#)
14. Omer Cul, doctor of social sciences, professor of Istanbul university (Turkey, Istanbul); [ORCID](#)
15. Ono Ryosuke, PhD, anthropologist Waseda University (Japan, Tokyo);
16. Toleubayev Abdesh Tashkenovich, doctor of historical sciences, ethnographer, archeologist; professor of al-Farabi Kazakh National university (Republic of Kazakhstan, Almaty); [Scopus Author ID: 57189622830](#); [ORCID](#)
17. Uyama Tomohiko, PhD, professor of the Slavic-Eurasian researches Center of Hokkaido University (Japan, Sapporo); [Scopus Author ID: 56471951500](#); [ORCID](#)
18. Dr. Peter Finke, PhD, professor of the Max Planck institute, Zurich university (Switzerland, Zurich); [Scopus Author ID: 55124700300](#)

Executive Editor

Mukanova Gyulnar

Scientific Editors

Kasymova Didar

Murzakhodzhayev Kuanysh

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh

Technical secretary

Zikirbayeva V.S., Cherepanov T.K.

METHODOLOGY / ӘДІСНАМА / МЕТОДОЛОГИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan Tarihy
Has been issued as journal since 1998
ISSN 2710-3994
Vol. 26. Is. 1. Pp. 5-14, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.41.91
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_5-14

ARCHAEOLOGIST V.F. ZAIBERT AND BOTAI CULTURE

Dosbol S. Baigunakov¹, Gulmira E. Sabdenova²

¹KazNU al-Farabi (h.71, al-Farabi str., 050040, Almaty, Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, associate professor
<https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>. E-mail: dosbol_bs@mail.ru
²KazNU al-Farabi (h.71, al-Farabi str., 050040, Almaty, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate professor
<https://orcid.org/0000-0002-5090-7992>. E-mail: gulmiras801@gmail.com

© IHE after Ch.Ch. Valichanov, 2023
© Baigunakov D.S., Sabdenova G.E., 2023

Annotation. *Introduction.* Over the last decade experts turned to the scientific work of their predecessors in archeology, as their legacy has been of great relevance and interest today. One of such figures is Viktor Fedorovich Zaibert, whose works have been in line with the latest trends in archaeological science. He had broad scientific interests and left behind hundreds of works on archaeology. Therefore, the objective of the article is to study the life path and determine the contribution of V.F. Zaibert to the development of Kazakhstani archeology. *Purpose and objectives of the study.* The objective is to focus on the biography of the scientist and analyze the orientation and results of V.F. Zaibert's research on archaeological sites. *Results.* V.F. Zaibert was one those who discovered and explored the unique Botai culture. Thanks to its archaeological and historical heritage, it was possible to reconstruct the picture of the Eneolithic period, expand the picture of the Stone Age and reassess the Bronze and the Early Iron Ages. The scientific novelty of the article is that the development of archaeology Northern Kazakhstan is considered in the context of the biography, research, and social activities of V.F. Zaibert. V.F. Zaibert's main conceptual views on the Botai culture have been reviewed. *Conclusions.* The problems of ancient history, as well as Botai culture, reflected in the works of V.F. Zaibert, convincingly reveal the historical situation in which various processes and phenomena took place. The creative credo and scientific works of V.F. Zaibert need deep understanding and further implementation to further the latest humanitarian research today.

Keywords: V.F.Zaibert, archaeologist, creativity, Eneolithic, Botai culture, domestication
For citation: Baigunakov D.S., Sabdenova G.E. Archaeologist V.F. Zaibert and botai culture // Otan Tarihy. 2023. Vol.26. No1. Pp.4-16. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_5-14

АРХЕОЛОГ В.Ф. ЗАЙБЕРТ ЖӘНЕ БОТАЙ МӘДЕНИЕТІ

Досбол Сүлейменұлы Байгунаков¹, Гульмира Есбатырқызы Сабденова²

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (71-үй, әл-Фараби даңғылы, 050040, Алматы, Қазақстан)
тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>. E-mail: dosbol_bs@mail.ru
²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (71-үй, әл-Фараби даңғылы, 050040, Алматы, Қазақстан)
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-5090-7992>. E-mail: gulmiras801@gmail.com

Андатпа. *Kіріспе.* Соңғы онжылдықтар көлемінде зерттеуші мамандар тарапынан археология ғылымның алдыңғы буын өкілдерінің ғылыми ізденістері мен шынайы тұжырымдамаларына аса қызығушылық таныта отырып, жиі жүгіне бастағандығы анық байқалуда. Осы ретте археология ғылымында көптеген құнды ғылыми еңбектері мен тыңнан түрен салғандай өзіндік қолтаңбасын қалдыра білген Виктор Федорович Зайберттің ғылыми мұрасының маңызы күн өткен сайын арта түсуде. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – В.Ф. Зайберттің ғұмырнамасын зерделеу; сонымен қатар ғалымның ізденушілік бағытын және негізгі нәтижелерін талдау; Ботай мәдениетінің эталонды ескерткіштерін және археологтың концептуалдық көзқарастарын жүйелеу. *Нәтижелер.* Мақалада академиялық басылымдар негізінде зерттеушінің өмірбаяны, археологтың далалық жұмыстарының өзегі, Ботай мәдениеті бойынша атқарылған ізденістер нәтижелері қарастырылды. Парасат пайымы биік ғалымның археологиялық зерттеу жұмыстары мен тарихи талдауларының нәтижесінде тас және энеолит, қола мен ерте темір дәуірлеріне қатысты бірқатар мәселелердің шешімі табылып, жаңаша көзқарастар қалыптасты. Солтүстік Қазақстанда археология ғылымының дамуына да тікелей В.Ф. Зайберттің өмір жолымен, ғылыми-зерттеу бағытымен және қоғамдық қызметі аясында қарастыруға да болады. *Қорытынды.* В.Ф. Зайберт еңбектерінде көтерілген ежелгі тарих, соның ішінде Ботай мәдениеті мәселелері түрлі үдерістер мен құбылыстар үздіксіз жалғасын тапқан тарихи негіздермен нақты қабысады. Бүгінгі таңда В.Ф. Зайберттің қайраткерлік келбеті мен ғылыми ізденістерінің жемісі саналатын айтулы еңбектері ыждаһатты оқып түсінуді талап етеді және гуманитарлық ғылым салаларындағы зерттеу жұмыстары барысында кеңінен қолдануды қажет етеді.

Түйін сөздер: В.Ф. Зайберт, археолог, шығармашылық, энеолит, Ботай мәдениеті, доместикация

Дәйексөз үшін: Байгунаков Д.С., Сабденова Г.Е. Археолог В.Ф. Зайберт және Ботай мәдениеті // Отан тарихы. 2023. Т.26. №1. С.4-16. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_5-14

АРХЕОЛОГ В.Ф. ЗАЙБЕРТ И БОТАЙСКАЯ КУЛЬТУРА

Досбол Сулейменович Байгунаков¹, Гульмира Есбатыровна Сабденова²

¹КазНУ им. аль-Фараби (д.71, проспект аль-Фараби, 050040, Алматы, Казахстан)
доктор исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>. E-mail: dosbol_bs@mail.ru

²КазНУ им. аль-Фараби (д.71, проспект аль-Фараби, 050040, Алматы, Казахстан)
кандидат исторических наук, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-5090-7992>. E-mail: gulmiras801@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В последнее время специалисты стали чаще обращаться к научному наследию представителей археологической науки, так как оно сегодня представляет огромный интерес. Большое значение имеет научное наследие Виктора Федоровича Зайберта, в русле последних тенденций археологической науки. Он известен широтой своих научных интересов, оставил после себя сотни трудов по археологии, требующих систематизации. *Цель и задачи исследования* – изучить биографию В.Ф. Зайберта, проанализировать направленность и основные результаты исследований ученого; систематизировать эталонные памятники по ботайской культуре и концептуальные взгляды археолога. *Результаты.* В статье по академическим трудам изучены жизненный путь исследователя, основные полевые работы археолога, итоги работ по ботайской культуре. Благодаря археологическому и историческому наследию ученого удалось восстановить картину научной проблематики энеолита, расширить картину каменного века, взглянуть по-новому на проблемы эпохи бронзы и раннего железного века. Развитие археологической науки Северного Казахстана можно рассмотреть в контексте с биографией, научно-исследовательской и общественной деятельностью В.Ф. Зайберта. *Выводы.* Проблемы древней истории, а также ботайской культуры, нашедшие отражение в работах В.Ф. Зайберта, убедительно раскрывают историческую обстановку, в которой происходили различные процессы и явления. Творческое кредо и научные труды В.Ф. Зайберта

нуждаются на сегодняшний день в глубоком осмыслении и использовании в новейших гуманитарных исследованиях.

Ключевые слова: В.Ф. Зайберт, археолог, творчество, энеолит, ботайская культура, доместикация

Для цитирования: Байгунаков Д.С., Сабденова Г.Е. Археолог В.Ф. Зайберт и ботайская культура // Отан тарихы. 2023. Т.26. №1. С.4-16. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_5-14

1. Кіріспе

Тарихи ой-пікірлерді біршама жүйелейтіндіктен әрі белгілі бір археологиялық мектептің бағытын айқындайтындықтан көтеріліп отырған тақырыпты өзекті деп айтуға болады. Сонымен қатар осы бағыттағы ізденістер легі аға буын зерттеушілердің тәжірибиесін пайымдау, ғылыми мұрасын саралау және таразылау әлі қарастырыла қоймаған кейбір сауалдарды түпкілікті нақтылауға да мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан келер болсақ, археолог Виктор Федорович Зайберттің (30.09.1947–19.04.2022) ғұмырнаамасы мен ғылыми мұрасын зерделеудің өзекті бірнеше қырлары бар: біріншіден, нақты-тарихи тұрғыдан осы мәселені тереңірек қарастыруға жол ашады; екіншіден, тақырып бойынша тарихи-археологиялық ілімнің даму үдерістерін кең көлемде қозғауға мүмкіндік береді; үшіншіден, белгілі бір аймақтардағы археология ғылымының дамуын айқындайды; төртіншіден, тарихнамалық бағыттағы бірқатар ізденістерді жүйелеп, ғылыми сабақтастықты және келешектегі қарастырылуы тиіс мәселелерді нақтырақ көрсетіп береді.

Жоғарыда айтылғандай, археолог В.Ф. Зайберттің сүбелі, қомақты әрі сан салалы ғылыми мұрасын, оның отандық археологияның дамуына қосқан үлесін, ғылыми-педагогикалық және шығармашылық қызметін тұжырымдау көкейкесті мәселелерді қамтитындығы нақты белгілі болып отыр. Мақаланың мақсаты археолог В.Ф. Зайберттің қазақстандық археологияға қосқан үлесін анықтау. Қойылған мақсатқа қарай бірнеше міндеттер де айқындалып отыр. Олар: жарияланған дереккөздері бойынша ғалымның ғибаратты ғұмыры мен ғылыми өмірін зерттеу; археологиялық ізденістерінің бағыты мен нәтижелерін сараптау; оның педагогикалық өміріне, шығармашылық және ұйымдастырушылық қызметіне баға беру; ботай мәдениетін зерделеудегі ізденістеріне сараптама жүргізу. Зерттеу нысаны соңғы жарты ғасырдай уақыттағы қазақстандық археологияның тарихы болып табылады. Ал зерттеу пәніне археолог В.Ф. Зайберттің Ботай мәдениетінің мәселелеріне қатысты көзқарастары, концептуалды ойлары мен ұйымдастырушылық қызметі кіреді. Мақаланың хронологиялық шегі ғалымның ғибаратты ғұмырымен тығыз байланысты болса, ал географиялық шеңберіне зерттеушінің ежелгі дәуірлер сауалдары бойынша далалық ізденістер жүргізген аймақтары жатады.

2. Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Археолог В.Ф. Зайберттің жалпы тарихи заңдылықтар туралы және мәдени-дүниетанымдық түсініктерін ашуға жәрдемдесетін салыстырмалы-тарихи әдіс зерттеудің әдіснамалық негізін құрады, ал кеңінен қолданылған тарихилық принципті ғалымның ғылыми мұрасын зерттеуге жүйелі түрде келуге мұрындық болды. Сонда да болса ғылыми ізденіс ең алдымен деректанулық зерттеу әдісіне негізделген дей аламыз. Белгілі бір уақыт шеңберіндегі мәліметтерді бүге-шүгесіне дейін ашып көрсетуге мүмкіндік беретін ретроспективтік талдау қолданылып, мәтіндерді толымды түрде түсіндіруге жетелейтін герменевтика да пайдаланылды. Сонымен қатар жүйелілік әдісін зерттеу ісіне тарту В.Ф. Зайберттің музейлік, археологиялық, мәдениеттанулық, өлкетанушылық, ғылыми-педагогикалық қызметін ашып көрсетуге жетелесе, ал тарихи-генетикалық әдіс болса зерттеушінің ғылыми көзқарастарының қалыптасуы мен дамуын бір ізге түсіруге жәрдемін тигізді. Сайып келгенде, жұмыста талдау, синтез, индукция, дедукция, т.б. секілді жалпы ғылыми әдістер де жиі пайдаланылды.

3. Талқылау

Айта кету керек, бұл еңбекте тарих ғылымдарының докторы, профессор В.Ф. Зайберттің ғұмырнаамасы мен ғылыми мұрасына, соның ішінде Ботай мәдениетіне ғана қатысты бірен-саран сауалдар көтеріліп отыр. Өйткені көтерілген тақырыптың ауқымды болуы ішінара бірқатар мәселелермен ғана шектелуге мәжбүрлейді. В.Ф. Зайберт секілді көп қырлы ғалымның ғылыми мұрасын зерделеу арнайы іргелі зерттеулерді қажет етеді. Сол себепті мақала авторлары қарастырылып отырған мәселені түпкілікті шешіп бердік дей алмайды және де

ұсынылып отырған мақала мәселеге кешенді талдау жүргізуге деген талпыныс қана екендігін ескертеді.

Осы уақытқа дейін жарияланған археолог В.Ф. Зайберт және Ботай мәдениеті туралы ғылыми еңбектер, ғылыми-көпшілік еңбектер баршылық. Әйтсе де олардың арасында археолог В.Ф. Зайберттің ғұмырнамасы жайлы ізденістер аз кездеседі. Түрлі тарихи-публицистикалық, өлкетанулық және анықтамалық сипаттағы ақпараттар қорында Ботай мәдениетінің сауалдары көптеп көрініс тауып жатады. Бірқатар ғылыми мақалалар да жарияланып, ғалымның мұрасы сараланды (Черказьянова, 2012: 76-80). Зерттеушінің қадыр-қасиетіне, ғылыми ізденістерінің бағыттарына назар аударылып, ашқан жаңалықтарына қатысты сүбелі пікірлер де көптеп айтылды. Мысалы, Г.К. Мұқанова секілді зерттеушілер археология ғылымын өнердің шыңы ретінде қарастыра отырып, бұл ғылым саласына В.Ф. Зайберттің қосқан өлшеусіз үлесіне баға беруге тырысты. Зерттеуші өз кезегінде Виктор Федорович Зайберттің 50 жылдық ғылыми-педагогикалық қызметін саралап, отандық археологиядағы ізденістеріне тарихнамалық талдау жүргізді (Муканова, 2019: 160-166). Кейіннен ғалым қайтыс болған кезде А. Сулейменов *Qazaqstan tarıhu* интернет басылымда (e-history.kz) отандық ғылым орны толмас қайғыға ұшырағандығы туралы мақала жариялады (Сулейменов, 2022: беттері көрсетілмеген – *авт.*). Мақаласында автор В.Ф. Зайберттің ғұмыры мен ғылыми жұмыстарына тоқталып, жеткен жетістіктеріне шолу жасады. Десе де В.Ф. Зайберт туралы жарияланған мақалалар саусақпен санарлық.

Археолог В.Ф. Зайберт ғұмырнамасы мен ғылыми-зерттеушілік жетістіктеріне қатысты ғылыми мақалалар аз болғанымен, есесіне бұқаралық-ақпараттық құралдарда Ботай мәдениеті мен оның зерттеушісі археолог В.Ф. Зайберт жөнінде жүздеген ғылыми-көпшілік еңбектерді кездестіруге болады. Журналшылар, өлкетанушылар, мәдениеттанушылар, т.б. тарапынан археолог В.Ф. Зайберт пен Ботай мәдениеті жайлы мақалалар, сұхбаттар, қысқаша мәліметтер мен хабарламалар көптеп жарияланған. Келешекте осындай ізденістер мен ғылыми-көпшілік мақалалар арнайы зерттелінгені дұрыс. Мұндай жарияланымдар ғалымның көзқарастыр эволюциясын айқындауға, белгілі бір мәселелерге қатысты ой-пікірлерінің дамуын анықтауға мол мүмкіндік береді.

4. Зерттеу нәтижелері

Өткен жылы күзде көзі тірі болса тарих ғылымдарының докторы, археология профессоры, Германия археология институтының және ҚР Әлеуметтік ғылымдар академиясының мүше-корреспонденті Виктор Федорович Зайберт 75 жасқа толар еді. Археолог Виктор Федорович Зайберт (1947-2022) әлемдік археологияға мол үлес қосқан отандық кәсіби археологтардың бірі болып саналады. Оның ғибратты ғұмырнамасы өскелең ұрпаққа үлгі бола алады, жас буынға ерік-жігер мен күш-қайрат ұсынып, ғылыми ізденімпаздыққа жетелейді. Артында қалған ғылыми-зерттеушілік мұрасын, ғылыми айналымдарға енгізген жүздеген археологиялық нысандарын отандық археология тарихнамасындағы қомақты қор деп санауға болады.

Ғалымның өміріне қысқаша тоқталып кетер болсақ, онда ол былайша өрбітіледі: В.Ф. Зайберт 1947 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданы Николаевка ауылында Еділ бойындағы неміс автономиясынан қоныс аударылған ауылдық зиялылар отбасында дүниеге келген. 1965 жылы Есіл ауданындағы Явленка орта мектебін тәмәмдаған соң Петропавл педагогикалық институтына оқуға түседі де, оны 1969 жылы бітіріп шығады. Ол 2-курста оқып жүріп археолог Г.Б. Здановичпен танысады. Айта кету керек, 1967 жылы Г.Б. Зданович Солтүстік Қазақстан облыстық өлкетану музейі мен Петропавл педагогикалық институты базаларының негізінде Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясын жасақтайды. Экспедиция құрылған күннен бастап Виктор Зайберт өз ұстазының қасында болып, оның сенімді серігіне айнала білді. Алғашқы жылдары экспедицияның далалық ғылыми-зерттеу жұмыстары Явленка және Покровка ауылдары маңында жүргізілді. Жергілікті жер жағдайын жақсы білетін В.Ф. Зайберт осы кездері ұстазына таптырмас қолқанат бола алды. Экспедиция құрал-саймандары мен жабдықтары үшін өз үйін де қолдануға берді. Осы жерден экспедиция отрядтары шартарапқа зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін аттанып кетіп отырды. Ал институтты бітірген соң Виктор Зайберт 1969-1976 жылдары Солтүстік Қазақстан облыстық өлкетану музейіндегі археология бөлімінде жұмыс істеді. Алғашқыда реставратор, ғылыми қызметкер, кейіннен бөлім бастығы болып қызмет етті. 1977-1980 жылдар ол үшін жемісті болған еді. Бастапқыда пединститутта жұмыс істеді, одан кейін Мәскеу қаласындағы КСРО

Ғылым академиясы Археология институтының аспирантурасында оқыды. Виктор Зайберт аспирантурада оқып жүрген кезде оның диссертациясына атақты археолог О.Н. Бадер (1903-1979) жетекшілік етті. Ол оның ең соңғы аспиранты болды. Ұстазымен ақылдаса келе уақытында В.Ф. Зайберт «Солтүстік Қазақстан неолиті» тақырыбын таңдап алған болатын. 1972 жылдан бастап Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясын басқарып жүрген Виктор Зайбертте тақырыпқа қатысты материалдар жеткілікті болған еді.

Диссертациясының мәтіні неолиттік Атбасар мәдениетін қамтыды, осы мәдениеттің ерекшеліктері мен негізгі мәселелерін көтерген ол ғылыми ізденісін сәтті қорғап шықты. Осыдан кейін елге қайтып келіп, 1998 жылға дейін пединститутта (қазіргі М.Қ. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті) қызметін жалғастырды. Осы аралықта ол оқытушы, кафедра меңгерушісі, тарих-филология факультетінің деканы, ғылым жөніндегі проректор, университет НИС басшысы болып қызмет еткен болатын. Университетте жүріп үзбей ғылыми ізденістермен шұғылданды. 1992 жылы «Археология» мамандығы бойынша «Орал-Ертіс өзендер аралығындағы энеолит» тақырыбында докторлық диссертациясын Новосібір қаласындағы РҒА Сібір бөлімшесіндегі Археология және этнография институтында сәтті қорғап шықты. Ал 1996 жылы профессор лауазымын иемденді. Айта кету керек, Виктор Зайберттің докторлық диссертациясына 1980 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданындағы өзі ашқан Ботай қонысының материалдары негізге алынды. Бұл қоныстан басқа көптеген ескерткіштердің (Красный Яр, Баландино, Рощинское, Сергеевка, т.б.) материалдарын зерделей келе ғалым татымды тұжырымдар жасады. Ол қазақ сахарасында жылқы қолға үйретілгендігін дәлелдеді. 1990 жылдардың ортасына қарай Виктор Зайберт Германиядағы Питтсбург, Берлин қалаларындағы археолог әріптестерімен тығыз ғылыми байланыстар орнатты. 1995 жылы Ботай қонысында «Еуразия көне жылқышылары» атты халықаралық симпозиум өткізуге мұрындық болды. Бұл симпозиумға 16 мемлекеттен 80-нен астам археологтар қатысқан еді. Келген қонақтардың барлығы табылған материалдарды зор ықыласпен қарап, бұлтартпайтын археологиялық деректерді көріп қайтты. Біразы археологиялық ізденістерге қатысуға құлшыныс та танытты.

Нәтижесінде 1997-2000 жылдары ерте темір дәуіріне жататын «Солтүстік Қазақстан облысы Сергеевка ауылы маңындағы Байқара қорғаны мен қорымын қазу» атты Қазақстан-Германия бірлескен жобасы жүргізілді. Бұл жобаның нәтижелері орыс және неміс тілдерінде жарияланған «Большой курган Байқара» телавторлық монографиясында қорытындыланды. 1999-2002 жылдары Виктор Федорович Зайберт Петропавл бизнес және басқару институтында ректор, 2002-2003 жылдары Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті Пединститутының директоры, 2005-2009 жылдары саясаттану және тарих кафедрасының меңгерушісі, сонымен қатар «Көкше» археология және мәденигенез ғылыми орталығының директоры болып қызмет етті. Кейіннен зейнеткерлікке шыққан соң да жазда күрегін, қыста қаламын тастамай археология саласында аянбай еңбек ете берді. Бүгінгі таңда Виктор Федорович Зайберт әлемдік археологияда өз орнын алған кәсіби археолог болып саналады. Бұған ғалымның шетелдерде оқыған дәрістері, түрлі форумдарда жасаған баяндамалары, ұйымдастырған көрмелері, шетелдік ғылыми мекемелердің берген атақтары да нақты дәлел бола алады. Мәселен, 1994 жылы Кембриджде ол «Далалық өркениеттің бастаулары» атты 2 айлық көрме ұйымдастырды. Белфаст, Кембридж, Оксфорд, Ньюкастл, Эдинбург қалаларындағы университеттер мен ғылыми мекемелерде дәрістер оқыды. 1996 жылы Берлин археология институтында «Ботай мәдениеті және Қазақстан далаларында өнім өндіру экономикасының қалыптасуы» атты тақырыпта баяндама жасады. 1997 жылы Германия археология институтының мүше-корреспонденті болып сайланды. Қазақстанда да көптеген университеттер мен ғылыми мекемелерде үнемі дәріс оқып, көрмелер ұйымдастырып жүреді. Оның дәрістерін мыңдаған студенттер тыңдады. 2007 жылы Алматы қаласында Республикалық мемлекеттік музейде «Ботай – далалық өркениеттің бастауы» тақырыбында көрме ұйымдастырды. 2011 жылы Солтүстік Қазақстан облыстық музейі «Орталық Азиядағы археологиялық зерттеулер» атты халықаралық фотокөрмеде В.Ф. Зайберттің материалдарын көптеп пайдаланды. Ғалым өзінің 70-жылдық мерейтойы қарсаңында эл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих, археология және этнология факультетінде (қазіргі тарих факультеті) көшбасшылық дәріс оқыды. Көшбасшылық дәрісті білімгерлер, студенттер, магистранттар,

докторанттар, профессор-оқытушылар құрамы зор ықыласпен тыңдады (Байгунаков, Сабденова, 2017: 99-100).

Бұдан соң сол жылы желтоқсан айында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ басшылығы ашқан «Археология және дала өркениеті» ғылыми-зерттеу институтын басқарды (Baigunakov, 2018: 258-260). Өмірінің соңына дейін осында жүріп ботай мәдениетін зерттеуін жалғастырды да, бірқатар іргелі еңбектерін жариялады.

Үкімет тарапынан 2018 жылы «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы ұйымдастырылып, ұзақ жылдар бойғы В.Ф. Зайберттің арманы орындалды. Ол музей-қорықты өз жұмыстарын жалғастырушы мирасқор ретінде бағалады, оған сенді. Ұзақ жылдарға созылған ғылыми қызметі мемлекет тарапынан бағаланып, 2017 жылы В.Ф. Зайберт ІІ дәрежелі «Достық» орденімен де марапатталған болатын. Ал 2021 жылы «Парасат» орденімен де марапатталды.

Виктор Федорович Зайберттің 150-ден астам ғылыми еңбектері жарыққа шыққан. Олардың әрбірі өзінің ғылыми мазмұнымен ерекшелінеді. Виктор Федорович Зайберт отандық археология тарихына өз есімін қалдырған ғалым ретінде танымал (Zaibert et al, 2019). Себебі ол әлемдік археологияға неолиттік Атбасар мәдениеті мен энеолиттік Ботай мәдениеті сынды бірегей дүниелерді енгізе алған зерттеуші болып табылады. Зерттеушінің ғылыми еңбектерінің хронологиясы тас дәуірінен орта ғасырларға дейінгі аралықты, яғни кең диапазонды қамтиды. Ол – ұзақ жылдар бойы еліміздің солтүстік өңірлерінде археологиямен айналысқан білікті маман, жоғары оқу орындарында жұмыс істеп келе жатқан ардақты ұстаз бола білді. Оның тыңнан ашқан жаңалықтары Қазақстан археологиясының беттеріндегі бірқатар ақтандақтар орнын толықтырды деуге болады. Мәселен, В.Ф. Зайберт өткен ғасырдың 70-80-жылдары Атбасар өңірінен 200-ден астам тас дәуірінің ескерткіштерін ашып, қазба жұмыстарын жүргізген. Нәтижесінде жоғарыда айтылған «Атбасар мәдениеті» және де өзге археологиялық нысандар бойынша Солтүстік Қазақстанның голоцен заманындағы тас ғасырының хронологиясы, кезеңдестірілуі, тарихи дамуы қалпына келтірілді. Ал қазба жұмыстары 1980 жылы басталған энеолиттік Ботай қонысы әлемге танылған ескерткіштердің бірі болып табылады. Бұл қоныс материалдары жылқы малының Қазақстанда қолға үйретілгендігін дәлелдейді. Сондай-ақ шетелдік ғалымдар қазба кезінде табылған құмыралардан қымыз қалдықтары анықталған болатын. Аталмыш қоныстан 365 мыңдай жылқы сүйектері анықталған. (Zaibert et al, 2021 a) Қоныстағы баспаналар қалпына келтіріліп, оның қазақтың шошаласына ұқсастығы дәлелденген. Сонымен қатар зерттеуші-ғалым кейінгі жылдары дарбаза типіндегі баспаналар болғандығын да айтып жүрді. Алайда мұндай тұжырымын нақты дәлелдеп беруге үлгере алмай кетті. В.Ф. Зайберт және оның әріптестерінің арқасында қазақ өркениетінің бірнеше мыңжылдық тарихы бар екендігі тағы да нақтылана түскендігі мәлім. Ғалым өз зерттеулері туралы журналшыларға берген сұхбаттарының бірінде былай дейді: Археология – жалғыздың ғылымы емес, бұл ұжымдық ғылым саласы. Менің жетекшілігіммен Ботай мәдениетінің алдындағы атбасар мәдениеті ашылды. Ол бұдан 10 мың жыл бұрын қалыптасып, біздің заманымыздан бұрынғы үшінші мыңжылдықта аяқталды. Ал Ботай мәдениеті біздің заманымыздан бұрынғы төртінші мыңжылдықтағы Атбасар мәдениетімен бір ортада қабаттаса қалыптасты. Бұл мәдениеттер екі мың жылдай бірге жасасып келді, өзара байланыстарға түсті, соның негізінде ботай секілді жаңа мәдениет қалыптасты (Байгунаков, Сабденова, 2017: 101).

Мұның растығын соңғы жылдары жүргізілген жаңа әрі тың зерттеу жұмыстары да нақтылап отыр. В.Ф. Зайберт археология сынды ғылымның ауыр да сұрлеулі жолын таңдап, ұстаздықтың үлгісін көпке көрсетіп кеткен дара тұлға ретінде сипатталынады. Ал оның ғылымға қосқан үлесі ұшан-теңіз. Ендігі кезекте В.Ф. Зайберттің Ботай мәдениетіне қатысты кейбір пайымдамалары мен тұжырымдамаларына тоқталып кеткенді жөн санап отырмыз.

Өз кезегінде, Қазақстан даласындағы өндіруші шаруашылықтың қалыптасуы отандық археологиядағы көкейкесті дүниелердің бірі саналады. Археолог В.Ф. Зайберт пікірінше: еуразиялық далалы аймақтардағы өнім өндіруші шаруашылық дәстүрлі түрдегі балықшылық, терімшілік, аңшылық секілді салалармен қабыса әрі бітесе қалыптасқан. Геологиялық кезеңдестіру бойынша мезолит мәдени-тарихи кезеңімен қатар голоцен дәуірі қалыптасады да, оның орта тұсында жаңа тас дәуірі орныға бастайды. Неолит кезеңінде Солтүстік Қазақстан аумағында Атбасар мәдениетін қалыптастырған қауымдар тіршілік етеді. Олар б.з.б.

VI мыңжылдықта аңшылықпен айналысып, жануарларды қолға үйретудің алғашқы тәжірибелерін жүргізе бастады. Б.з.б. V-IV мыңжылдықтардағы неолит ескерткіштері үлкен және кіші су алаптарында шоғырланды, мұның өзі және табылған тас құрал-саймандар қалдықтары (гарпун, т.б.) атбасарлық қауымдардың балықшылықты негізгі кәсіп ретінде қолданғандығын да көрсетеді. Аңшылық пен балықшылық энеолит заманындағы адамзат өмірінде де маңызды рөл атқарды. Осы мәдени-шаруашылық кешендері негізінде Солтүстік Қазақстан даласында өндіруші шаруашылық орнады. Оның жарқын көрінісін ботай мәдениетінің қауымдары қалыптастырған еді. Археолог В.Ф. Зайберт ботайлықтар табиғаттың бір бөлігі саналатын жылқыны меншіктеп алғандығын әрі ортақтасып пайдаланғанын, тіпті экспортқа шығарып тұрулары ықтимал екендігін де айтады (Зайберт, 2011: 176-177). Оның ойынша, Ботай қонысынан табылған Оңтүстік Орал археологиялық мәдениеттеріне тән қыш ыдыстар, Орта Азия жерінен келген моншақтар, т.б. заттар іргелес өңірлермен азды-кемді мәдени байланыстардың болғандығын аңғартады. Арнайы жылқы шаруашылығының көп қырлы экономика жүйесінде қалыптасуы өндіруші шаруашылықтың жандана түсуіне себепкер болып, үй кәсібінің тынысына ерекше дем берді. Дегенмен ботайлықтар ең алдымен ішкі қажеттілікті қамтамасыз етуі тиіс болған еді. Сол себепті де қауым мүшелері жылқы шаруашылығына қажетті құралдарды, алуан түрлі саймандарды жетілдіре түсті. Жылқыны қолға үйретіп, оны ботайлықтардың сауып ішкендігі зертханалық тұрғыдан нақты дәлелденіп отыр. Мұны қазіргі таңда ғылыми көпшілік толығымен мойындайды. Сондай-ақ Ботай қонысынан жинастырылған сүйек қалдықтары арасындағы жылқы сүйектері көлемі 99,9 пайызды құрайды. Мұның өзі де шаруашылықта жылқы өсіру жетекші орында тұрғандығын және де қолға үйретілгендігін нақты аңғартады.

Ботай қоғамын қалпына келтіру де сол замандағы қоғамдық қатынастарды, алғашқы қауымдық ұйымдарды және олардың күнделікті тыныс-тіршілігін қайта жаңғыртуға дем беретін көкейкесті мәселелер қатарына жатады. Археолог В.Ф. Зайберт этнографиялық және археологиялық мәліметтерге жүгіне отырып кез келген баспанадағы ошақ бір кішігірім отбасына тиесілі деп алады да, бір адам кемінде баспананың 2,5-3 ш.м-ін иемденген деп тұжырымдайды. (Zaibert et al, 2021 b) Оның ойынша, зерттелінген 80 шақты баспанада 870-тей адам өмір сүрген. Баспаналардың орны саналатын қазаншұңқырлардың санына қарағанда Ботай қонысында 240-320-дай баспана болуы ықтимал. Демографиялық жағдайларды ескерсек қоныста бүкіл уақыт бойы тұрған адамдардың саны мынадай болуы мүмкін: $280 \times 643 : 59 = 3051$, мұндағы 280 – баспаналардың жалпы ортақ саны; 643 – теориялық тұрғыда 59 баспананың жыл бойы өмір сүретін адамдарының саны; 59 – арифметикалық тұрғыдан есептелінген баспаналар саны; 3051 – қоныста бүкіл уақыт бойы тұрған адамдардың жалпы теориялық саны. Сайып келгенде, ботай мәдениетін қалыптастырған қауымның негізгі өзегі өзіндік динамизмімен сипатталынатын отбасы болған. Отбасындағы адамдар саны кемінде – 2-4, мейлінше көбі – 18-20 адам болған секілді. Отбасы мүшелері орташа саны 10 адамды құрады. Олар экономикалық, мәдени және туыстық жағынан өзара тығыз байланыстағы экзогамдық қауымдарды болып бірігуі де ықтимал. Қауымдар шаруашылығы мен тыныс-тіршілігі отбасымен, экзогамдық бірлестіктермен тығыз байланыста болды. Өзара көмек, бірін-бірі қолдау және сыртқы жаулардан бірлесе қорғану секілді ортақ құндылықтар қалыптасты. Ботай қауымдары арасындағы алғашқы қоғамдық бастауыш ұя белгілі бір табиғи экологиялық, экономикалық, этникалық жағдайларда қалыптасқан болатын. Күнделікті қаракет өзіндік бір шаруашылық-мәдени типті қалыптастырды (Зайберт, 2011: 432-434). Ботай мәдениетінің отбасылық және қауымдық құрылымдары күнделікті шаруашылық қаракеті нәтижесінде ортақ құндылықтарды жетілдірді. Әлеуметтік және этникалық аспектілер қоршаған ортамен, дүниетаныммен және қасиетті таным-түсініктермен тығыз байланыста дамыды. Ботай адамы қоршаған ортаға бейімделіп, өз еңбегінің арқасында ежелгі қауымдарда орын алған құрылымдық жүйелерді өзгерте бастады. Ортақ құндылықтардың шығуы қауымды біріктірді, оның ұзақ жылдар мызғымай әрі біртұтас болып қалыптасуына жағдай туғызды.

Сонымен қатар отандық тарихнамада діни көзқарастардың тамыры ерте замандарда пайда болғандығы жайлы көптеген ізденістер бар (Надыров, Байгунаков, Сабденова, 2017: 108). Ал ботайлықтар қоғамындағы ортақ құндылықтар мен діни наным-сенімдер жүйесін ұсақ пластикадан, гравюралардан, жартақ суреттерінен, сүйек пен қыш ыдыстарға түскен алуан түрлі суреттер желісінен және өзге де бұйымдардан аңғаруға болады. Археолог В.Ф. Зайберт

археологиялық артефактілер негізінде ботай қоғамында орын алған құндылықтар жүйесін шаруашылық-мәдени типпен тығыз байланыстыра қарайды да, өз кезегінде ең негізгі деректемелік қорға баспаналарды, тұрмыстық қасиетті мифологиялық атрибутика мен әшекейлерді жатқызады. Осы бұйымдардың көмегі арқылы зерттеуші ботай қауымындағы құндылықтарды қалпына келтіруге тырысты. Ол этнографтар мен тарихшылардың ежелгі замандарда баспаналардың семиотикалық статусы жоғары болған деген тұжырымдамаларын қолдай келіп, баспана адамды сыртқы әлеммен байланыстырды, сонымен қатар басқа жағынан келгенде тұрғын-жай кеңістікті тарылтып, адамға өз дәрежесінде психологиялық жайлылық сыйлады деп ойлайды. Оның пікірінше, ботайлық үшін баспана элем құрылымы іспеттес: дөңгелек-көпбұрышты тұрпат, шар тәрізді жабын – аспан асты, баспана орталығы – ошақ, от – қолдан жасалған күн. Күндіз күн сәулелері шатырдағы дөңгелек шаңырақ арқылы түскен, түнде ошақ баспананы сәулелендірген. Түтін шығатын төбедегі орын космогониялық рөл атқарған, ол жасанды күн мен кәдуілгі күнді өзара байланыстырған. Мұндай құбылыс қалдығы деп қазақтардың дөңгелекті құлып ретінде, кесенелерінде күмбезді пайдаланғанын атауға болады (Зайберт, 2009: 313). Сонымен қатар зерттеуші баспаналардың культтық мәні болғандығын олардың іргесі жерлеу орындары ретінде пайдаланғандығын, кірер аузына итгің қаңқалары мен бас сүйектерінің қойылуымен, саз балшық бетперделері бар адамның бас сүйектері табылғандығымен дәйектеуге ұмтылды. Онымен қоса ғалым қыш ыдыстарға, тас дискілерге, «үтіктерге», ұршықтарға, топай сүйектерге, т.б. бұйымдарға түсірілген алуан түрлі ою-өрнектердің (үшбұрыш, ромб, ирек сызық, тор, т.б.) де мифологиялық мәні бар екендігін де айтып өтеді. Ал жерлеу орындарынан тотемизм мен анимизмді ботайлықтарда көруге болады дей келе В.Ф. Зайберт жылқы мен от культтары кеңінен таралғандығын ерекше атап кетеді (Зайберт, 2009: 323). Ғалым ботайлық жылқы өсірушілер арасында құнарлылық, ана, ер адам символдары секілді культтардың да орын алғандығын мәлімдейді.

Ботай адамы үшін қоршаған орта мен ландшафт, табиғи байлық, баспана, шаруашылық орындары, гидрожүйе, флора мен фауна, жылқы және өзге де материалдық құндылықтардың сакралды мәні болды. Әлбетте, әр кезде олардың дәрежесі де әрқилы болуы да мүмкін (Зайберт, Байгунаков, Сабденова, 2019: 165). Уақыт өте келе немесе күнделікті тіршілік барысында кейбір сакралды бөлшектер трансформацияға ұшырауы ықтимал, басқалары құндылық дәрежесін жоғалтып, басқаша семантикалық-реңкке өтуі де орын алуы мүмкін екендігін ескерген жөн. Қалай болғанда да жылқы өсіру ежелгі ботайлықтардың өмірінің мәніне айналғандығы анық. Және де барлық құндылықтар легі жылқының аясында топтасса керек.

5. Қорытынды

Өткен ғасырдың соңғы ширегінен бастап қазақстандық зерттеуші-археологтар энеолит тарихи-мәдени кезеңі сауалдары бойынша елеулі жұмыстар атқара бастады. Алайда оны зерттеу одан ертеректе, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін-ақ басталып кеткен болатын, оған дейін де ішінара энеолиттік мәліметтер белгілі бола бастаған еді. Осы аралықта деректік қор жинақталып, энеолит дәуірінің сауалдарына жауап іздестіріліп, алғашқы ғылыми түсініктемелер жасалына бастады. Дегенмен осы кездердегі еңбектерде сыни талдаулар аз болды, зерттеулер көбіне баяндамалық сипатта жүргізілуімен шектелді, кейде зерттеушілер қателіктерге бой алдырып та жатты. Мұның өзі сол кездегі жаңадан қалыптасып келе жатқан отандық археологияның деңгейін де көрсететін еді. Алайда өткен ғасырдың 70-80 жылдары отандық археологияға жаңа буынның келуі ғылым дамуына жаңаша серпін берді. Сол буынның бел ортасында В.Ф. Зайберт те жүрді. Сайып келгенде В.Ф. Зайберттің өмірі мен шығармашылық жолы солтүстік өңірлердегі археология ғылымының қалыптасып, дамуымен тікелей байланысты. Балалық шағын, студенттік жылдарын осында өткізгеннен соң, ғылыми жолға түсті, үлкен археологиялық мектептен өтті. Алғашқы ғылыми еңбектері тас дәуіріне, қола ғасырына арналды. Кейіннен зерттеушілік диапазонын кеңейтіп, ежелгі дәуірдегі мәселелер бойынша білікті маман болып қалыптасты. Одан кейінгі жылдары тас дәуірін, палеометал кезеңін, ерте темір ғасырын зерттеген кәсіби археолог ретінде танылды. Ғылыми айналымға неолиттік Атбасар мәдениетін енгізді, ерте темір дәуіріндегі қорғандарды қазып, сақ заманындағы жарқын ескерткіштердің материалдарын ғылыми айналымға енгізді. Қазіргі таңда оны ғылыми жұртшылық және көпшілік энеолиттік Ботай мәдениетін ашып, зерттеген көрнекті археолог ретінде таниды. В.Ф. Зайберт солтүстік өңірдегі археологиялық мектептердің

қалыптасуына да қомақты үлес қосты, жарты ғасырдан астам уақыт бойы ілкі замандардағы рухани және заттай мәдениеттерді, алуан түрлі археологиялық нысандарды зерттеді, отандық археология тарихнамасында алғашқылардың бірі болып сол аймақтан жүздеген жаңа ескерткіштерді тапты. Оларды ғылыми айналымға енгізе отырып, артында ондаған іргелі еңбектер қалдырды. Түрлі археологиялық дереккөздеріне сүйене отырып ол Орал-Ертіс аралығындағы көне ландшафт пен сол замандардағы тарихи-мәдени үдерістерді қалпына келтіруге ұмтылды, Дала өркениетінің бастауын іздестіріп, оның тамыры ботай мәдениетінде жатқандығын дәлелдеп берді.

Біздің тарапымыздан археолог В.Ф. Зайберт өмір жолы мен оның ғылымға қосқан үлесі қозғалды. Әсіресе Ботай мәдениетіне қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстары сараланып, негізгі пайымдары талданды. Ғалымның ғылыми қызметі көп қырлы, тұжырымдамалары мен зерттеу салалары өте ауқымды, ал ашқан жаңалықтары тарихи шынайылыққа негізделген. Археолог В.Ф. Зайберт отандық неолиттануға (Атбасар мәдениеті), энеолиттануға (Ботай мәдениеті) қомақты үлес қосқан ғалым ретінде кеңінен танымал. Бұл кезеңдерден басқа ол ежелгі тарихтағы көптеген қауымдардың заттай және рухани мәдениеттерін зерттеуге үлес қосты, археологиялық ізденістері арқылы ілкідегі социумдардың наным-сенімін, күнделікті өмірін, мәдени-шаруашылық типтерін, тұрмыс-салтын, қасиетті құндылықтарын, дүниетанымын, қоршаған ортаға көзқарастарын, т.б. саралап берді. Келешекте В.Ф. Зайберттің ғылыми мұрасы толыққанды саралауды, бағалауды қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

- Байгунаков, Сабденова, 2017 – *Байгунаков Д.С., Сабденова Г.Е.* Археолог, профессор Виктор Зайберт – 70 жаста // *Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия историческая.* 2017. № 3. Б. 99-101.
- Зайберт, 2009 – *Зайберт В.Ф.* Ботайская культура. Алматы: ҚазАқпарат, 2009. 576 с.
- Зайберт, 2011 – *Зайберт В.Ф.* Ботай. Дала өркениетінің бастауында: Кітап-альбом. Алматы: «Балауса» баспасы, 2011. 480 б.
- Зайберт, Байгунаков, Сабденова, 2019 – *Зайберт В.Ф., Байгунаков Д.С., Сабденова Г.Е.* Современное понятие «сакральный» и реконструкции его контекстов в материалах Ботайской культуры // *Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия историческая.* 2019. № 1 (92). С.160-166.
- Муканова, 2019 – *Муканова Г.К.* Археология как искусство: Зайберт Виктор Федорович (к 50-летию научно-педагогической деятельности) // *Народы и религии Евразии.* 2019. № 3 (19). С.160-166.
- Надыров, Байгунаков, Сабденова, 2017 – *Надыров М.К., Байгунаков Д.С., Сабденова Г.Е.* Религиозность масс: истоки и общие тенденции // *Вестник КазНПУ им.Абая. Исторические и социально-политические науки.* 2017. № 2 (53). С.108-112.
- Сулейменов, 2022 – *Сулейменов А.* Наука понесла утрату. Qazaqstan tarıhy порталы. [Электронный ресурс]. <https://e-history.kz/ru/news/show/33541>. (қаралған күні: 02.11.2022)
- Черказьянова, 2012 – *Черказьянова И.* Профессор-археолог с мировым именем // Информационно-методический журнал «BIZ-Bote». 2012. №1-2. С. 76-80.
- Baigunakov, 2018 – *Baigunakov D.* A new Research Institute of "Archaeology and steppe civilization" // *Bulletin of al-Farabi KazNU. Series history.* 2018. No1. P.258-260.
- Zaibert et al., 2019 – *Zaibert V.F. et al.* The genetic history of admixture across inner Eurasia. *Nature Ecology & Evolution.* 2019. 3(6). Pp. 966-976.
- Zaibert et al, 2021a - *Zaibert V.F.* Dairying enabled Early Bronze Age Yamnaya steppe expansions. *Nature.* 2021. Nr 598. Pp. 629-633.
- Zaibert et al, 2021b - *Zaibert V.F.* The origins and spread of domestic horses from the Western Eurasian steppes. *Nature.* 2021. Nr 598, pp. 634-640.

References

- Baigunakov D.S., Sabdenova G.E., 2017 - Baigunakov D.S., Sabdenova G.E. Archaeologist, Professor Viktor Zaibert – 70. *Bulletin of KazNU named after al-Farabi. Series history.* 2017. Nr 3. Pp. 99-101. (In Kaz.)
- Baigunakov, 2018 - *Baigunakov D.* New Research Institute "Archeology and Steppe Civilization". *Bulletin of KazNU named after al-Farabi. A series of history.* 2018. No. 1. Pp. 258-260.
- Cherkazyanova, 2012 - *Cherkazyanova I.* Professor-archaeologist of world renown. *Information and methodological journal "Biz-Bote"*. 2012. Nr 1-2. Pp.76-80. (In Rus.)
- Mukanova, 2019 - *Mukanova G. K.* Archeology as art: Viktor Fedorovich Zaibert (to the 50th anniversary of scientific and pedagogical activity). *Peoples and religions of Eurasia.* 2019. Nr 3 (19). Pp.160-166. (In Rus.)

Nadyrov, Baigunakov, Sabdenova, 2017 - *Nadyrov M.K., Baigunakov D.S., Sabdenova G.E.* Religiosity of the masses: origins and general trends. *Bulletin of KazNPU named after Abai. The series "Historical and socio-political sciences"*. 2017. Nr 2 (53). Pp.108-112. (In Rus.)

Suleimenov, 2022 - *Suleimenov A.* Science has suffered a loss. Kazakhstan tariffs [electronic resource]. <https://e-history.kz/ru/news/show/33541>. (reviewed: 02.11.2022). (In Rus.)

Zaibert, 2009 - Zaibert V.F. Botai culture. Almaty: KazAkparat, 2009. 576 p. (In Rus.)

Zaibert, 2011 - Zaibert V.F. Botai. Dala orkeniyetinin bastauynda [Botai. At the origins of Steppe civilization]. Almaty: Balausa, 2011. 480 b. (In Kaz., In Rus., In Eng.)

Zaibert, Baigunakov, Sabdenova, 2019 - Zaibert V.F, Baigunakov D.S., Sabdenova G.E. The modern concept of "sacred" and reconstructions of its contexts in the materials of Botai culture. *Bulletin of Al-Farabi KazNU. The series is historical*. 2019. Nr 1 (92). Pp.160-166. (In Rus.)

Zaibert et al, 2019 - Zaibert V.F. et al. The genetic history of admixture across inner Eurasia. *Nature Ecology & Evolution*. 2019. 3(6). Pp. 966-976.

Zaibert, 2021a - Zaibert V.F. Dairying enabled Early Bronze Age Yamnaya steppe expansions. *Nature*. 2021. Nr 598. Pp. 629-633.

Zaibert, 2021b - Zaibert V.F. The origins and spread of domestic horses from the Western Eurasian steppes. *Nature*. 2021. Nr 598. Pp. 634-640.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 1, pp. 15-29, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.37
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_15-29

SADUAQAS GHILMANI AS A HISTORIAN

Ashirbek Kurbanovich Muminov¹, Urkiya Ablavna Utepbergenova²

¹Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), Organization of Islamic Cooperation (OIC), (Hocapaşa Mah. Alemdar Caddesi No. 15, Bâbüâli Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye)
Dr. Sciences (History), Associate Professor, Consultant on Organizational Activities (Central Asia)

 <https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>. E-mail: [muminov9703\[at\]yahoo.com](mailto:muminov9703[at]yahoo.com)

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (29, Str. Kurmangazy, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Research Fellow

 <https://orcid.org/0000-0002-7599-9387>. E-mail: [utepbergenova.urkiya\[at\]gmail.com](mailto:utepbergenova.urkiya[at]gmail.com)

© IHE after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© Muminov A.K., Utepbergenova U.A., 2023

Abstract. *Introduction.* The article introduces into scientific circulation a large corpus of newly discovered sources on the history of Islamic culture in Kazakhstan. *Objectives.* The objective of the article is to restore the integrity of the archive, library and autographs of the works by Saduaqas Ghilmani, a public and spiritual figure, historian, writer, poet and interpreter. State funds, private collections, carriers of oral information were studied for the reconstruction of authentic sources on the personality and activity of this prominent figure in the new intellectual history of the country. Ghilmani managed to capture and preserve important sources for the study of three different periods in spiritual history – the late tsarist period (1868–1917), when the Kazakh communities were deprived of the leadership of the muftiate, under the leadership of the Spiritual Board of Muslims of Inner Russia and Siberia (1917–1936) and the Spiritual Board of Muslims of Central Asia and Kazakhstan (1943–1991). Approaches and methods of auxiliary historical disciplines – heuristics, paleography and codicology of oriental manuscripts, diplomacy, genealogy – were used in the work. *Results.* The work established three author's registries of 177 books from the Ghilmani library, identified more than 60 works of the author, investigated 10 public and private collections, where his archive is scattered. *Conclusions.* The article substantiates the compilation of a virtual catalogue of the archive, the digitalization of the entire contents of his archive that would facilitate access to it for researchers through the Internet portal and for the preparation and publication of the complete collection of Ghilmani works.

Keywords. Kazakh Islamic literature in Arabic script, history of traditional Islam, Islamic culture in the tsarist and Soviet periods.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Continuity and Transformations in the Traditions and Culture of Post-Golden Horde Societies (Comparative Study of Epigraphic Monuments from the West Kazakhstan, Volga-Ural, Dagestan, Khorezm regions)» (Registration number BR18574063).

For citation: Muminov A.K., Utepbergenova U.A. Saduaqas Ghilmani as a Historian // Otan tarikh. 2023. Vol. 26. No. 1. Pp. 15-29. DOI: [10.51943/2710-3994_2023_26_1_15-29](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_15-29)

СӘДУАҚАС ҒЫЛМАНИ ТАРИХШЫ РЕТІНДЕ

Әшірбек Құрбанұлы Муминов¹, Ұрқия Аблайқызы Утепбергенова²

¹Ислам тарихы, өнері мен мәдениетін зерттеу орталығы (ИРСИКА), Ислам ынтымақтастығы ұйымы (ОИС), (Носараға Маһ. Alemdar Caddesi No. 15, Bâbiâli Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye) тарих ғылымдарының докторы, доцент, Орталық Азиядағы қызмет бойынша кеңесші

 <https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>. E-mail: muminov9703[at]yahoo.com

²Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты (29-үй, Құрманғазы көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-7599-9387>. E-mail: utepbergenova.urkiya[at]gmail.com

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада Қазақстандағы ислам мәдениетінің тарихы бойынша жаңа дереккөздердің үлкен корпусы ғылыми айналымға енгізілген. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – қоғам және рухани қайраткер, тарихшы, жазушы, ақын, аудармашы Сәдуақас Ғылмани мұрағаты, кітапханасы және шығармаларының авторлық көшірмелерінің тұтастығын қалпына келтіру. Еліміздің жаңа зияткерлік тарихындағы осынау маңызды тұлғаның шығармашылығы мен қызметі туралы шынайы мәліметтерді анықтау үшін мемлекеттік қорлар, жеке жинақтар, ауызша ақпарат тасымалдаушылар зерттелді. Ғылмани рухани тарихтағы үш түрлі кезеңді – қазақ қауымдары мүфтият басшылығынан айырылған соңғы патшалық кезеңді (1868–1917), Ішкі Ресей және Сібір мұсылмандарының (1917–1936) және Орта Азия және Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы (1943–1991) басшылығымен болған кезеңдерді зерттеу үшін маңызды болған деректерді жинақтап, сақтай білді. Зерттеу үшін көмекші тарихи пәндер – эвристика, шығыс қолжазбаларының палеографиясы мен кодикологиясы, дипломатика, генеалогияның тәсілдері мен әдістерінен пайдаланылды. *Нәтижелер.* Жұмыста 177 кітаптан тұратын Ғылмани жеке кітапханасының үш авторлық тізімі ашылды, автордың 60-тан астам шығармалары дәлелденіп, оның мұрағаты шашыраңқы 10 мемлекеттік және жеке жинақтарда сақталғаны анықталды. *Қорытынды.* Мақала мұрағаттың виртуалды каталогын құрастыруға, мұрағаттың бүкіл құрамын цифрландыруға, интернет-портал арқылы зерттеушілер үшін оған қол жеткізуді жеңілдетуге және Ғылманидың шығармалары толық жинағын дайындау мен басып шығаруға қызмет етеді.

Түйін сөздер: Араб графикасына негізделген қазақ ислам әдебиеті, дәстүрлі ислам тарихы, патшалық және кеңестік кезеңдегі ислам өркениеті.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алтын Ордадан кейінгі қоғамның дәстүр мен мәдениетіндегі сабақтастық пен өзгерістер (Батыс Қазақстан, Еділ-Орал, Дағыстан, Хорезм аймақтарындағы эпиграфикалық ескерткіштерді салыстырмалы зерттеу)» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR18574063).

Дәйексөз үшін: Муминов Ә.Қ., Утепбергенова Ұ.А. Садуақас Ғылмани тарихшы ретінде // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 1. С. 15-29. (Орыс.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_15-29

САДУАҚАС ҒЫЛМАНИ КАК ИСТОРИК

Аширбек Курбанович Муминов¹, Уркия Аблаевна Утепбергенова²

¹Исследовательский центр по исламской истории, искусству и культуре (ИРСИКА), Организация исламского сотрудничества (ОИС), (Носараға Маһ. Alemdar Caddesi No. 15, Bâbiâli Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye)

доктор исторических наук, ассоциированный профессор, консультант по деятельности в Центральной Азии

 <https://orcid.org/0000-0002-3430-928X>. E-mail: muminov9703[at]yahoo.com

²Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (д. 29, ул. Курмангазы, 050010, г. Алматы, Республика Казахстан)

кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-7599-9387>. E-mail: utepbergenova.urkiya[at]gmail.com

Аннотация. *Введение.* В статье вводится в научный оборот большой корпус новых источников по истории исламской культуры в Казахстане. *Цель и задачи исследования* состоят в восстановлении былой целостности архива, библиотеки и авторских копий произведений Садуакаса Гылмани, общественного и духовного деятеля, историка, писателя, поэта и переводчика. *Материалы и методы.* Государственные фонды, частные коллекции, носители устной информации были изучены на предмет наличия в них достоверной информации о личности и творчестве этой важной фигуры в новой интеллектуальной истории страны. Гылмани сумел зафиксировать и сохранить важные, аутентичные знания для изучения трех разных периодов в духовной истории – поздний царский период (1868–1917), когда казахские общины были лишены руководства муфтийата, под началом Духовного управления мусульман внутренней России и Сибири (1917–1936) и Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана (1943–1991). При проведении исследования были использованы подходы и методы вспомогательных исторических дисциплин – эвристики, палеографии и кодикологии восточных рукописей, дипломатики, генеалогии. *Результаты.* В работе установлены три авторских реестра, включающих в себя названия 177 книг из библиотеки Гылмани, произведение атрибутирование более 60 произведений автора, изучены 10 государственных и частных коллекций, в которых рассредоточен его архив. *Выводы.* Обосновывается актуальность составления виртуального каталога архива, цифровизации всего содержимого архива, что послужит делу облегчения доступа к нему для исследований через обращение в интернет-портал и для подготовки, издания полного собрания сочинений Гылмани.

Ключевые слова. Казахская исламская литература на арабском шрифте, история традиционного ислама, исламская цивилизация в царский и советский периоды.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Преимственность и трансформации в традициях и культуре постзолотоордынских обществ (сравнительное изучение эпиграфических памятников Западно-Казахстанского, Волго-Уральского, Дагестанского, Хорезмского регионов)» (регистрационный номер: BR18574063).

Для цитирования: Муминов А.К., Утепбергенова У.А. Садуакас Гылмани как историк // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 1. С. 15-29. (на рус.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_15-29

1. Введение

Известный исламский ученый и общественный деятель Садуакас Гылмани (1890–1972) занимает видное место в истории мусульманской культуры в Казахстане советского периода (Нурманова и др., 2018: 134–137). С 1952 по 1972 гг. в качестве представителя религиозной элиты и руководителя (кази, член президиума) Казахстанского отделения Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана (САДУМ; 1943–1992) он принимал непосредственное участие в процессах, имевших место в новой истории казахского мусульманского общества. Созданные им произведения, отражающие соответствующие ступени в поэтапной трансформации его взглядов и частной интеллектуальной жизни, напрямую свидетельствуют о процессах, происходивших в духовной сфере в общем, в действиях и мышлении религиозной элиты Казахстана в особенности.

2. Материалы и методы

Цель и задачи исследования состоят в восстановлении былой целостности архива, частной библиотеки и авторских копий произведений Гылмани. Источниковой базой для проведения данного исследования послужили письменные (автографы его произведений, книги из его библиотеки), визуальные (исторические фотографии, рисунки) материалы, его эпистолярное наследие, мемуары из архива и библиотеки этого великого ученого. В период нашей работы над материалами по воле судьбы наследники Гылмани – обе его дочери Амина Сакеновна Исмагомбетова (1939–2017) и Укижан/Мумина Садуакаскызы Каримова (1923–2020) отошли в мир иной. Почти все материалы, хранившиеся у них, были сданы в государственные и общественные учреждения Республики Казахстан. В настоящий момент книги и документы в библиотеках, музеях и архивах находятся в обработке и не имеют на сегодня нумерации.

Авторские произведения и переводы на казахский язык Гылмани имеют ценность для исламоведческих исследований тем, что они отражают позиции мусульманского интеллектуала, представляют собой как бы «взгляд изнутри» в отношении тогдашней ситуации

в духовной сфере. Они отличаются от стандартных отчетов партийных функционеров, докладов чиновников от религии из государственных архивов советского периода, исключительная опора на которых в прежних публикациях приводила к ошибочным заключениям и однобоким представлениям о «советском исламе» (DeWeese, 2002: 298–330). При проведении исследования были использованы подходы и специальные методы вспомогательных исторических дисциплин – эвристики, палеографии и кодикологии восточных рукописей, дипломатики, генеалогии.

3. Обсуждение

При публикации его обширной работы – историко-биографического сочинения про мусульманских ученых северного Казахстана (Гылмани, 2013; Ghilmani, 2018) нами был проделан обзор его биографии и письменного наследия (Muminov et al., 2018a: 17–54; Muminov et al., 2018b: 11–52). Также частично были опубликованы и стали известны его арабско-казахский словарь (Гылманұлы, 2005), поэтические труды (Қамзабекұлы, 2010; Қамзабекұлы, 2013: 308–361; Ожайұлы, 2021a; Ожайұлы, 2021б). В период, прошедший после выхода вышеперечисленных работ, мы продолжили свою работу с архивом Гылмани. Были выявлены новые рукописи трех списков-реестров его библиотеки, копии его произведений из других частных коллекций и т. д. Гылмани был великим аккуратистом, он записывал и пронумеровывал все – тетради, блокноты, альбомы, перечни, частные письма, копии документов и даже свои черновики. Вновь обнаруженные документы и артефакты свидетельствуют, что большая часть наследия Гылмани – исторические труды, мемуары, переводы трудов восточных авторов на казахский язык, служебная переписка, исторические фотографии, личный архив и многие другие остаются неизвестными науке. Все это делает необходимым делом повторное обращение к вопросу о его библиотеке и архиве.

Гылмани как историк Казахстана

В тексте своего неопубликованного завещания (өсіет-нама) он отмечал, что в 1931–1936 гг. им была собрана книга (кітаб) под названием «Собрание родословных» (Шежіре жинағы) [МСКГ, Гылмани, Қойын дәптері, без инвентарного номера, листы 3^б-7^б]. Это была компиляция из неназванных здесь опубликованных трудов, авторы которых использовали устные генеалогии племен трех жузов казахов. Оно уместилось в канцелярской книге большого формата (үлкен книга). Однако в годы репрессий оригинал сочинения был уничтожен (отқа жағылды).

Впоследствии Гылмани восстановил свое сочинение под другим названием «Казахская история» (Қазақ тарихы), уместившееся в одном томе. Несмотря на все его желания и попытки собрать полноценную книгу по казахской истории (арман қылған қазақ тарихы), работа из-за его преклонного возраста и болезни осталась незавершенной. При составлении поздней работы Гылмани пользовался записями (көшірме) одного своего знакомого (бір адам) для изложения (құрап) казахской истории через обобщение данных многочисленных генеалогий отдельно взятых родов. В последние годы жизни он добавлял туда некоторые главы из других своих трудов (тағы біраз әсерлерім қосылды). По свидетельству автора, этот его исторический труд был переплетен в отдельную обложку (түптелген кітап). Несмотря на наши поиски, до сих пор эта уникальная рукопись не обнаружена.

Как известно, в близком окружении Гылмани историей Казахстана занимался его заместитель Момакан Алиев (1897–1969). В архиве Гылмани обнаружена рукописная автобиография Алиева с пространными вставками образцов из его собственного творчества. Она была полностью включена позднее в состав опубликованного историко-биографического словаря Гылмани (Гылмани, 2013: 326–328). Исторический труд Алиева состоит из трех глав: 1) история тюрков; 2) история казахов; 3) генеалогия казахских родов (Бекболат, 2017: 79–80). Из этого фрагмента можно предположить, что пока не обнаруженная история Гылмани написана в русле библейско-коранических сказаний о народах, происходивших от потомков пророка Ноя (Нух – Йафас – Тюрк – Казак). А. Бисенова и А. Мукашева отмечали, что кроме нескольких известных фигур национального просвещения, прогрессистов начала XX века в истории Казахстана действовали целые группы малоизвестных интеллектуалов из разных слоев казахского населения. Однако их имена и деятельность остаются малоизвестными (Бисенова, Мукашева, 2020: 446–447). Думается, что в качестве альтернативного исторического

исследования эта работа должна выгодно отличаться от остальных политически ангажированных трудов по истории Казахстана, составленных в XX веке.

Гылмани как составитель эпитафий

Как мусульманский ученый Гылмани не мог обойти вопросы о датах кончины знаменитых людей, что было присуще всей мусульманской литературе. Например, в своих записях он сообщает, что он выступил составителем эпитафий по крайней мере для трех человек (Гылмани, 2013: 131–132; 344). Так как эпитафии были записаны и установлены на деревянных досках, то его записи со временем превратились в единственные исторические источники. Также в своих мемуарах Гылмани фиксирует многочисленные точные даты смерти, возраст современников, известных людей своей эпохи, своих родственников, в двух системах летоисчисления – в мусульманской (хиджри) и современной (милади) [МСКГ, Гылмани, Қойын дәптері, без инвентарного номера, листы 3^б–44^б]. Его сведения о местах захоронения с детальной информацией об установлении надгробных памятников в честь известных личностей в исламской истории Казахстана полезны, перспективны для будущего изучения и требуют дальнейших полевых исследований с выездом в северные регионы страны.

Гылмани как историк конфессионального образования

Вывод казахских общин вне структуры Оренбургского магометанского духовного собрания (1788–1917) со стороны царских властей, несмотря на истинные цели проекта «Временного положения об управлении Тургайской, Уральской, Акмолинской и Семипалатинской областями» от 1868 года по укреплению духовных основ колониальной политики, создал основу для ренессанса традиционного ислама в Казахстане (1868–1917) [Муминов, Утепбергенова, 2019: 27–36]. Акселератором этого процесса выступило казахское медресе. Гылмани стал подлинным историком казахских медресе. Им было описано 21 медресе, представлен репертуар учебников и расписана в конкретных примерах их внутренняя жизнь. Обучение здесь велось по традиционному способу и программе. У каждого мударриса было от 20 до 200 студентов. Здесь выросли ученые, которые впоследствии сыграли великую роль в истории ислама в Казахстане. В 1928–1932 гг. многие лучшие представители Акмолинской школы были подвергнуты репрессиям, были конфискованы здания, инвентарь медресе и мечетей, сами мударрисы были заключены под стражу, погибли. Только некоторые воспитанники этой школы смогли выжить. Когда создавалось Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана, сам Садуакас Гылмани стал выполнять функции кази Казахстана (1952–1972), Момакан Алиев – на’иб-кази Казахстана (1958–1969), Хаким Омаров (1906–1974) выступал членом Правления САДУМ (1948–1974), а Муфтахидин Усин (1900–1967) выполнял функции имама-хатиба Центральной мечети в Алматы (1960–1967). Им – представителям Акмолинской школы было суждено поднимать духовную жизнь в Казахстане в советские годы (Гылмани, 2013). Гылмани сумел сохранить историю казахской исламской культуры в портретах. В шести фотоальбомах он собрал свыше 200 исторических фотографий деятелей исламской культуры в Казахстане (ЦГА РК, фотоальбомы Гылмани, без номеров). В его архиве также сохранилась богатая переписка между духовными деятелями республики.

Казахская литература на арабском шрифте

По словам самого Гылмани, где-то в районе 1917 года он перешел в своем творчестве на использование реформированного казахского алфавита системы Ахмета Байтурсынулы (1872–1937). Тут сыграл свою роль совет его наставника Ахмета Оспанулы (1880–1918). Следует отметить, что в советский период у мусульманских народов после перехода на латиницу и кириллицу арабский шрифт продолжал применяться в системе духовных управлений мусульман (Baldauf, 1993). Например, это письмо было в употреблении в структурах САДУМ вплоть до его развала в 1992 году. Все труды Гылмани, деловая переписка в работе казахстанского филиала САДУМ составлены на этом письме. Исключение составляют только те труды Гылмани, которые были набраны на кириллическом шрифте на машинке со стороны нанятых машинисток или его родственников для популяризации его творчества среди широкой публики (два сборника его стихов «Өлеңдер» и книга «Құран туралы жала мен өтіріктерге қарсы») [НБ РК, без номеров].

Гылмани сделал очень много в плане переводов сочинений мусульманских авторов на казахский язык. Считается, что Гылмани сочинил более 60 трудов большого и малого размеров. Около половины этой цифры составляют собственные его сочинения, другая ее половина – его

переводы на казахский с арабского и татарского языков. Его обширные архив и библиотека тоже состоят из документов, записей и книг на казахском языке на основе казахского письма по алфавиту Ахмета Байтурсынулы (төте жазу).

Гылмани как библиограф

Гылмани всю свою жизнь собирал книги. Он их использовал для самообразования, в своей профессиональной деятельности и свободной творческой работе в качестве пособий и первоисточников. Списки его книг были записаны и дошли до нас в трех документах (реестрах): 1) «Завещание» (Өсіет-нама); 2) «Названия книг из собственности казия Казакстана» (Асами ал-кутуб фи мулк казы Қазакстан Садуақас Ғылмани). 3) Список книг, принадлежащих другим лицам и учреждениям (Келген кітаптар тізімі).

В первом списке записано 41 название (МСКГ, без номера). В большинстве своем это – рукописи, и они являются автографами произведений Гылмани. Названия работ приведены здесь как часть имущества Гылмани, предназначенная для отчуждения (вакф), то есть через этот документ их статус был изменен на общественную собственность для пользования книгами со стороны верующих. В ходе наших исследований нам удалось убедиться, что около четверти упомянутых в списке автографов попали и хранятся в надежных государственных фондах. Остальная часть книг из списка частично находится на руках у населения, частично сохранилась в списках, сделанных непосредственно из автографов.

Второй список содержит 99 названий личных книг Гылмани (ЦГА РК, без номера). Их большинство было напечатано в царской России или за границей. Малую часть книг составляют рукописные книги. Большая часть из этого архива была использована Гылмани при написании своих произведений или осуществлении переводов с арабского и татарского на казахский язык.

Третий список (ЦГА РК, без номера), вероятно, был составлен в последние дни жизни Гылмани, скорее, записан под его диктовку (Исенов, 2017: 69). Эта часть книг временно находилась в пользовании Гылмани, и соответственно, должна была быть возвращена своим хозяевам. Она состояла из 37 названий. В списке указаны, по большей части, названия сочинений, количество томов в одном комплекте, имена владельцев книг. Ознакомление с остатками архива ученого показало, что почти все книги из второго и третьего списков пошли по рукам. Однако, благодаря обнаружению этих двух реестров у нас появилась возможность полностью восстановить библиотеку в виртуальном виде, то есть в электронном формате.

История сложения архива Садуақаса Ғылмани

По признанию самого Гылмани его домашнее хозяйство приобрело устойчивый характер после его женитьбы на Джамиле Бимагамбеткызы (1895–1975) в 1938 году. Тревожные годы бегства и жизни в скрытую в Омской области (1938–1946) перешли на относительно спокойный образ жизни в городе Акмоле (1946–1952),¹ затем – столичное благополучие в Алма-Ате (1952–1972). Со временем стал накапливаться и расти его домашний архив. Несмотря на неоднократно предпринятые попытки его исследователей по его систематизации, пока полного списка объектов хранения не существует. Архив состоит из рукописей его собственных произведений, отдельных документов, различных писем, исторических фотографий, мемуаров, записей, печатных книг с его пометками на их полях и т. д. Однако существует реальная возможность составления научного описания (каталог) его произведений и создания виртуальных копий (портал) книг и документов из его библиотеки и архива.

Необходимо заявить, что цельность его архива и библиотеки нарушена. Утери книг начались уже при жизни С. Ғылмани. Например, в тексте «Завещания» перечислены трое лиц, которые брали его книги на время или обменяли их на другие книги [1) Нажимидин Халысулы (1921–1949), № 20 в первой редакции; 2) карагандинский имам Абдыхамит Нурмаганбетов (=Таутан Аға), № 19 во второй редакции; и 3) Хаким Омаров, № 34]. Из этого следует, что уже при жизни Гылмани шесть пунктов из списка 41 книги «Завещания» были перемещены и

¹С. Ғылмани состоял имамом в мечети «Домовая», здание которой из двух комнат было приобретено у гражданина Кусяина в 1943–1944 гг. со стороны мусульманской общины Акмолинска и превращено из частного дома в мечеть. Мечеть начала функционировать с 1947 года. Она впоследствии была переименована в «Садуақас кажы Гилмани» (Махмутов, 2017: 142).

очутились вне собрания – в других местах [МСКГ, Гылмани, Қойын дәптері, без инвентарного номера, листы 3⁶–7⁶].

Также нужно отметить, что состав переписки С. Гылмани со своими респондентами показывает, что в его архиве сохранилась только входящая корреспонденция последних лет его жизни, а с исходящих писем он не оставлял себе копий.

Состояние архива в 1972–2017 годах

После смерти собирателя 24 апреля 1972 года ни со стороны САДУМ, ни со стороны научных учреждений не было предпринято попыток для принятия полного его архива на хранение. Перед своей кончиной от кровоизлияния в мозг своим завещанием (Өсіет-нама) Гылмани создал *вакф*, куда были включены рукописные книги по списку (он состоял из 41 пункта), в большинстве своем копии его произведений. Остальные книги, согласно народным обычаям, пошли по рукам. Их взяли родственники и грамотные люди для собственного пользования. Книгами же вакфной библиотеки распоряжалась опекун (васи) его второй дочери – его вдова Жамила Бимағамбетқызы Гельманова. После же ее кончины функции действующего распорядителя *вакфа* (мутавалли) перешли к главной наследнице Гылмани, его младшей дочери Амине Сакеновне Исмагомбетовой.

В период между 1972–2017 гг. имело место систематическое дробление библиотеки. Тут следует обратить внимание на два основных обстоятельства. Во-первых, шло интенсивное пользование книгами *вакфа* со стороны верующих читателей, выдача рукописей на дом. Однако учет движения книг и материалов в письменной форме, к сожалению, не велся и он нигде не фиксировался. Тут сыграло свою роль не владение арабским письмом со стороны Амины Сакеновны, которая по специальности была детским врачом (педиатром), и соответственно, не могла эффективно контролировать возврат полученных книг и материалов.

Во-вторых, в дело хранения архива вмешались семейные обстоятельства, выразившиеся в постепенном сокращении общей площади для жилья и хранения архива. Дело в том, что пара Исмагомбетовых для обустройства и обеспечения отдельным жильем выросших своих четверых детей сначала вынуждена была обменять с доплатой большой дом отца с просторным участком земли на улице Вишнёвая, дом 56 (ныне Медеуский район, улица Сәрсена Аманжолова, дом 56) на меньший дом с малым участком земли, расположенный недалеко от большего дома Гылмани, по адресу: улица Дачная, дом 85 (ныне улица Бегалина, дом 85). В дальнейшем пришлось продать и этот малый дом на земле и въехать в малогабаритные квартиры в многоэтажных панельных домах у Никольского рынка.² В таких стесненных обстоятельствах в 2002–2003 гг. часть отцовского наследия – объемные и крупноразмерные артефакты (печатная машинка отца, письменный стол, его ритуальная одежда и др. вещи) по взаимному согласию со своей старшей сестрой и совету Укижан Каримовой были подарены в Центральный государственный музей Республики Казахстан. Были составлены несколько актов о сдаче и принятии вещей и книг в фонд музея (см. ниже).

В результате к началу 2017 года сформировался тот остаток вакфной библиотеки и архива в доме Амины Исмагомбетовой, который впоследствии был передан в два учреждения (Исенов, 2017: 64–68). Этот остаток был завещан вакфодержателем своей старшей дочери Саиде Дауленқызы Исмагомбетовой (родилась в 1965 г.) и знатоку восточных рукописей Дине Кожаметовне Жандосовой по доверенности от нотариуса для его последующей сдачи в государственные хранилища. Содержимое архива после кончины Амины Сакеновны в два этапа (3 апреля 2017 года и 27 июня 2018 года) было передано в дар двум государственным учреждениям. При этом между сдатчиками и принимающими учреждениями – Национальной библиотекой Республики Казахстан и Центральным государственным архивом Республики Казахстан была достигнута устная договоренность о том, что все единицы, сдаваемые для хранения в оба фонда, будут оцифрованы и один экземпляр с каждого документа и книги в распечатанном и переплетенном виде будет сдан в Музей Садуакас кажы Гылмани в Астане.

²Устная информация арабиста Бағдата Дюсенова, в 1994–2001 гг. – в годы учебы в Алматы проживавшего у своих родственников – в просторном доме академика Шафика Чокиновича (1912–2003) и Урмия Амирқызы Чокиновых (1918–2004) по адресу: улица Дачная/Бегалина, дом 98. Этот дом академика располагался по соседству напротив с домом Амины Сакеновны Исмагомбетовой, находившимся в районе «Компот» (на народном языке). Пожилая и набожная Урмия Амирқызы давно знала и близко общалась с Амина Апай и часто брала у нее книги на арабском шрифте для чтения на досуге.

Заслуги Укижан Каримовой в сохранении архива (2002–2020)

Невнятное формулирование прав и обязанностей старшей дочери Гылмани – Укижан Каримовой в тексте «Завещания» вывела ее на какое-то время от участия в регулировании архивом отца. Такая роль вернулась к ней в 2002 году, когда возник вопрос о передаче крупногабаритной части архива в какое-либо надежное учреждение для хранения. У. Каримова предложила своей младшей сестре Центральный государственный музей, где она проработала экскурсоводом в конце 1980-х – начале 1990-х годов. Вещи из архива Гылмани были сданы в фонд Центрального государственного музея в трех партиях, которые впоследствии превратились в так называемый «Архив Гылмани/Укижан Каримовой»:

а) первый акт приема-передачи под № 44 зарегистрирован 11 декабря 2002 года. Дарителем выступила Укижан-кажы Каримова, сотрудница этого музея. В нем отмечены 59 единиц хранения, которым был присвоен общий КП (Книга прихода) № 26647;

б) второй акт приема-передачи под № 3 зарегистрирован 26 декабря 2002 года. Дарителем выступила та же Укижан-кажы Каримова (сданы три предмета);

в) третий акт передачи под № 2 зарегистрирован 26 марта 2003 года. Дарителем выступила Амина Садуакаскызы Исмагомбетова, проживавшая по адресу: г. Алматы, ул. Бегалина, 85 (сданы два предмета).

В дальнейшем произошел перевод архива из ведения одного государственного учреждения в юрисдикцию другой общественной организации. В 2014 году Укижан Каримова обратилась в Центральный Республиканский музей с просьбой вернуть обратно сданные членами семьи Гылмани вещи и передать их в новообразованный Музей Садуакас-кажы Гылмани. В том же году состоялась передача архива в персональный музей.

Кроме музейных экспонатов мы во время наших изысканий воспользовались: 1) «Записной книжкой Укижан Каримовой», которую она вела на кириллическом шрифте и держала при себе, и 2) семейными фотоальбомами ее детей. Эта часть архива не попала в музей в Астане и ныне хранится у наследников Укижан Каримовой.

В результате этих перемещений некогда единый архив с библиотекой Гылмани был раздроблен и попал в несколько учреждений Алматы и Астаны.

Центральная научная библиотека (ЦНБ) при Гылым Ордасы (бывшей Академии наук Республики Казахстан)

Причины нынешней разбросанности архива Гылмани по нескольким учреждениям Казахстана и за его пределами уходят корнями в ранние годы его деятельности. В интервью с родственниками Гылмани часто упоминается, что он продавал или дарил некоторые из своих рукописей Академии наук Казахской ССР. Упоминание двух работ в «Завещании» в связи с Академией наук Казахской ССР (№ 8 и 33) привело нас в Центральную научную библиотеку Научного центра (Гылым Ордасы) в Алматы. Одна из двух рукописей была недавно обнаружена. Она оказалась списком перевода поэмы «Калила и Димна», осуществленного с арабского на казахский язык (ЦНБ ГО. Калила и Димна, папка 335). Гылмани переводил эту книгу с арабского на казахский в период с 1 июня 1946 года по 20 февраля 1947 года. По согласию с автором перевода собиратель фольклора Кусайын Такежанов сдал эту рукопись за плату в Академию наук Казахской ССР в Алматы 8 декабря 1948 года.

В дальнейшем также по просьбе этой же Академии наук Гылмани составил пособие по истории, учению и ритуалу ислама и сдал за плату в одно из ее подразделений (№ 33 в «Завещании»). Этой книги – «Пособие по основам ислама» пока нам не удалось обнаружить в архивах бывшей Академии наук (ныне «Гылым Ордасы»). Из интервью с дочерьми Гылмани нам удалось установить их неудавшуюся попытку сдать «Арабско-казахский словарь» («Завещание», № 24) в Институт языкознания Академии наук Казахской ССР. Его директор Смет Кеңесбаев (1947–1978) посчитал, что работу религиозного человека нельзя считать «научным трудом» и вернул назад дочерям Гылмани 31-томную рукопись словаря (Нұрқасым, 2006: 4–5).

Национальная библиотека Республики Казахстан

Рукописные книги вместе с некоторыми переплетенными книгами, набранными на печатной машинке, были сданы со стороны Д. К. Жандосовой в Национальную библиотеку Республики Казахстан (г. Алматы) в количестве 46 томов (НБ РК, Договор с наследниками, без номеров). Эти 46 томов книг содержат тексты 19 сочинений. Их большая часть принадлежит

перу Гылмани. Из них следующие работы принадлежат другим лицам: 1) «Джум'а хутбалары» (на переплете проставлен № 19; в двух томах имеются по 87 и 90 листов; переписана в 1952–1953 годах со стороны имама Павлодара Рахметоллаха Кулмуханбетова; в списке имеет № 9); 2) «Ислам діні туралы уағыздар» (№ 19; закончен в 1952–1953 годах со стороны Рахметоллаха Кулмуханбетова; в трех томах по 265, 120 и 92 листов; № 4); 3) Сборник писем [собраны в основном письма с объемными выписками из различных книг от имама из Петропавловска (1945–1962) Хасена Шамсутдинова (родился в 1890 году в Ерейментауском районе, обучался в 1898–1915 гг. в Бухаре в медресе Мир-и Араб); 78 листов; в старом архиве № 5]; 4) «Джум'а хутбалары» (№ 19, второй том, вторая часть; закончен в 1952–1953 годах со стороны Рахметоллаха Кулмуханбетова; в старом архиве № 8).

Все книги были оцифрованы и в распечатанном варианте сданы в Музей Садуакаса кажы Гылмани в Астане. Книги хранятся в сейфе, имеют оттиски печати отдела редкой книги библиотеки, однако инвентарные номера пока не проставлены.

Центральный государственный архив Республики Казахстан (г. Алматы)

Весь личный архив Гылмани за исключением 46 томов книг, переданных в Национальную библиотеку Республики Казахстан, был сдан в Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК, Акт приема документов от 27 июня 2018 года, без номера). Там кроме личных документов Гылмани находятся письма (входящая корреспонденция позднего времени перед его кончиной), блокноты с заметками от руки, приглашительные билеты на разные мероприятия, два фотоальбома, отдельные фотографии и т. д. Особый интерес представляют: 1) канцелярская книга с перечислением книг Гылмани («Асами алкутуб»), 2) список книг, принадлежащих возврату своим хозяевам, 3) тетради с текстами разного содержания, 4) отдельные листки бумаги с автобиографиями имамов из различных регионов Казахстана и другие. Из-за нехватки времени и специалистов папки с документами и бумагами до сих пор не разобраны и не описаны, инвентарные номера объектам хранения не проставлены. По этой причине обслуживание читателей и исследователей в архиве Гылмани не производится.

Центральный государственный музей Республики Казахстан (г. Алматы)

Данное учреждение для нашего исследования примечательно тем, что в нем временно – с 2002 по 2014 гг. хранились вещи, сданные Укижан Каримовой. Их небольшая часть была описана в изданном каталоге музея (Редкие рукописи, 2011: 16–17, 66–67, 294, 316). Сохранились акты сдачи вещей в музей. Согласно одному из списков музея, в нем содержалась 91 единица хранения. Особое значение имеют два фотоальбома: 1) «Альбом с фотографиями мечетей в Казахстане» (ЦГМ РК, КП–26647/21). Этот альбом был изготовлен в 1954 году и включает в себя 125 фотографий с подписями коллекционера; 2) «Фотоальбом. Изображения разных мечетей и выдержки из сур Корана» (ЦГМ РК, КП–26647/13). Как заявлено в описании музея, Гылмани привез их из Мекки в 1953 году. После передачи коллекции в Астану в нем могут оставаться и храниться другие остатки перемещенного собрания. По личному признанию Укижан Каримовой, среди переданных в Астану в МСКГ вещей отсутствуют старый чекмень ее отца и два вышеупомянутых фотоальбома.

Музей Садуакас кажы Гылмани при Духовном управлении мусульман Казахстана

Все его экспонаты получены из дарений его старшей дочери Укижан/Мумина кажы Каримовой. В этом музее представлены 87 экспоната – три документа, 23 исторических фотографии, 11 рукописей некоторых фрагментов произведений Гылмани (в том числе один блокнот и разные списки), две старинные типографские книги, одна новая типографская книга, аудиозаписи его завещания и проповедей, личные вещи, 25 предметов быта (ковер, коврик для молитвы, чалма, тубетейка, чайник, портфель, часы, чапан, халаты, обувь и пр.), семь вырезок из газет, 11 приглашений, четыре сообщения, одна набранная на машинке переплетенная книга «Әдебиет» (вторая книга). Директором музея был назначен Бакытжан Солтанбай, один из сотрудников мечети.

Музей не располагает кадрами для описания музейных предметов и профессионального обслуживания посетителей. Это видно из списка предметов данной коллекции, утвержденного главным имамом мечети Садуакас кажы Гылмани Духовного управления мусульман Казахстана Жуманазаром Садырхановым. Музей также не входит в реестр музеев, зарегистрированных Управлением культуры акимата города Астана.

Переписчики произведений Гыльмани

Наши поиски показали, что имеются проблемы с обнаружением автографов его произведений и их редакций. Например, на данной стадии работ можно констатировать, что только четверть упомянутых им автографов легко идентифицируются в их сохранившихся копиях.

Для поисков и обнаружения частей архива и новых списков произведений Гыльмани большое значение имеют частные собрания в домах наследников его сподвижников. Среди них особую ценность имеют рукописи Хакима Омарова (Семипалатинск) и Хабибулла-Кари Сраджева (1904–1977; Кентау). Наше ознакомление с их письменным наследием показало, что они оба активно занимались переписыванием произведений Гыльмани. Также в ходе исследований было установлено наличие информации, связанной с деятельностью и взглядами Гыльмани, в архивах Хасена Шамсутдинова (Петропавловск), Момакана Алиева (Кокшетау), Габбаса/Каббаса Елеусизова (1878–1980; Алматы), Карта Кантарбаева (1898–1977; Алматы) и Рахметоллаха Кулмуханбетова (Павлодар). Часть этих собраний уже находятся в государственных учреждениях.

Музей редких книг при «Гылым Ордасы»

Большая часть архива Хакима Омарова (о нем см: Тұяқбай, 2013) была подарена и передана в Музей редких книг при «Гылым Ордасы» (бывшая Академия наук Республики Казахстан) со стороны его дочери Мадины Омаровой (МРК ГО, на основании Акта № 4 от 4 мая 2012 года). Всего было принято 15 единиц хранения. В их числе находятся следующие книги:

1) «Рисала-йи мухаммадийа», перевод на казахский язык Гыльмани. Рукопись МРК, КП (Книга прихода) 573, инвентарный номер 286 ОФ (основной фонд). Перевод был осуществлен между 1968 и 1971 годами. Автограф. Обложка: ручная работа, темно-синего цвета.

2) «Калила и Димна». Перевод с арабского на казахский Гыльмани. Дата перевода 1950 год. Инвентарный номер МРК – КП 576, оп. 289 ОФ, листы 36–168. Переписчик: Габдулхаким (Хаким) Омаров.

3) «Ислам фикхы тарихында жоғарғы фикр». Автор арабского оригинала: Мухаммад ибн Хусейн ал-Хальджави. Перевод на казахский язык: Гыльмани. Инвентарный номер МРК – КП 579, инв. № 292 ОФ, л. 1–20. Работа содержит следующие главы: а) Краткое изложение политической истории этого времени (Осы замандарда саяси жағының тарихының қорытындысы); б) Распространение иджтихада в Испании и Северной Африке в VI веке хиджры в эпоху Альмохадов (Алтыншы қарнда Андалус пен Мағрибте муваххидун мемлекеті заманында иджтихадты тарату). Произведение было переписано в 1971 году Хакимом Омаровым.

Кроме вышеперечисленных книг, сданных в МРК, дома у Мадины Омаровой сохранилась небольшая часть бывшего архива ее отца. Среди них имеются отдельные листы размера А4 с записями, исторические фотографии и одна сборная рукописная книга, переписанная рукой Хакима Омарова.

Частное собрание Акрама Хабибуллаева (США)

Рукописное наследие Хабибулла-Кари ибн Сирадж ад-дина Сраджева насчитывает пять томов. Они находятся сегодня в распоряжении его внука профессора Акрама Таировича Хабибуллаева, проживающего в г. Блумингтон, США. Хабибулла-Кари был назначен имамом мечети «Кентауская» в поселке Кантагы в пределах города Кентау около 1967 года. Он прослужил в должности имама до 1976 года.

Рукописная книга состоит из трех привычных общих тетрадей объемом 567 пронумерованных страниц с записями. В трех местах в колофонах в составе сборной рукописи переписчик называет свое имя и дает точные даты окончания переписки соответствующих частей (между 8 декабря 1972 и 7 мая 1973 гг.). Сборная рукописная книга содержит переводы сочинений на казахский язык. Переводчик – Садуакас Гыльмани. В книге содержатся следующие переводы:

1. «Китаб мухаварат ал-муслих ва-л-мукаллид» (Книга полемики между реформатором и традиционалистом) египетского религиозного и общественного деятеля Рашида Рида.

2. «Перевод отрывка из «Тафсир ал-манар» касательно толкования коранического выражения [Каждая душа приобретает грехи только во вред самой себе. Ни одна душа не понесет чужого бремени]» [Коран, сура 6: 164].

3. «Перевод отрывка из «Тафсир ал-манар» касательно толкования коранического выражения [Если же они раскаются и станут совершать намаз и выплачивать *закят*, то отпускайте их, ибо Аллах – прощающий и милосердный]» [Коран, сура 9: 5].

4. «Перевод отрывка из «Тафсир ал-манар» касательно толкования коранического выражения [Сообщите тем, которые накапливают золото и серебро и не расходуют их на пути Аллаха, о мучительных страданиях]» [Коран, сура 9: 34].

5. «Смысловой перевод (мазмунан аударма) отрывка из «Тафсир ал-манар» касательно толкования коранического выражения [Сегодня вам позволена благая пища. Еда людей Писания также позволена вам, а ваша еда позволена им]» [Коран, сура 5: 5].

6. «Перевод отрывка из «Сафват ал-байан ли-ма'ани ал-Кур'ан», толкования к Корану Хасанайна Мухаммада Махлуфа (1890–1990).

7. «Перевод из «Найл ал-аутар», сборника хадисов Мухаммада аш-Шаукани (1759–1839)».

Вышеприведенный список произведений показывает, что большую часть книги занимают переводы «Тафсир ал-манар» и других трудов Мухаммада 'Абдо (1849–1905), Рашида Рида (1865–1935) и их последователей. Как известно, вплоть до закрытия традиционных медресе большевиками в 1918–1919 гг. молодые татарские или башкирские богословы и арабисты, получившие интеллектуальное образование в ал-Азхаре (Каир, Египет), занимались популяризацией в Российской империи идей, отчасти вдохновленных учением Мухаммада 'Абдо. Недавние открытия документов показали, что, несмотря на эмиграцию большей части молодых улемов в период после 1920 г. в Турцию, на Аравийский полуостров, в Синьцзян, Маньчжурию или Японию, их реформистские учения продолжали укореняться в некоторых научных кругах европейской части России, Кавказа и Центральной Азии, по крайней мере, до массовых репрессий 1937 года – во многом благодаря живучести традиционных интеллектуальных кружков в мусульманских общинах раннего СССР [Dudoignon, 2006: 87]. Из вышерассмотренного можно заключить, что мир идей мусульманских реформаторов начала XX века продолжали волновать мусульман Средней Азии и Казахстана даже в хрущёвско-брежневскую эпоху.

Акмолинский областной историко-краеведческий музей (г. Кокшетау)

С 1956 года по 1969 год Момакан Алиев и Гылмани были в близких отношениях. Их общение и взаимовлияние имели многоаспектную форму. В этом отношении письменное наследие Алиева имеет большое значение для исследования творческого роста Гылмани. Архив и личные вещи Момакана Алиева были сданы 10 октября 2008 года в музей, где они получили номера ГИК 17574–17580, КПФ 15466–15472 (АОКМ). Они хранятся здесь под названием «Комплекс материалов Алиева Момакана Абдулжаббарулы – имам Кокшетауской мечети в 1950–60-е годы XX века» (Бекболат, 2017: 113–117).

Частная коллекция Тастемира Алиева (г. Кокшетау)

Коллекционер является старшим сыном Момакана Алиева. Он проживает в г. Кокшетау. Книги остались ему от отца. После его кончины часть книг была взята некими грамотными людьми города и в библиотеку мечети Науан Хазирета. Библиотека насчитывает около 70 книг, изданных литографским и типографским способами. В библиотеке имеются три рукописных книги (Бекболат, 2017: 73–81).

Частная коллекция Куаныша Байсеитова (г. Павлодар)

Владелец коллекции писем и книг – Қуаныш Рахметоллаұлы Байсеитов (родился в 1980 г.), житель города Павлодар.

История обнаружения коллекции: Рахметоллах Кулмаганбетов (1885–1974) приходился родственником к Куанышу Байсеитову (покойный имам был женат на родной тете Байсеитова). Прежде Куаныш Байсеитов служил при мечете Бижан в Павлодаре, где Рахметоллах Кулмаганбетов состоял имамом в советское время. Байсеитов обнаружил эту коллекцию в подвале мечети. Он привез ее домой и разделил письма от книг. Далее он отделил письма с подписью Садуакаса Гылмани (23 единицы) от других писем (54 единицы). Байсеитов рассказал о коллекции Ерболу Шырынхану, работавшему преподавателем в местном медресе. Ербол Шырынхан известил нас о существовании коллекции. По нашей просьбе 29 мая 2021

года Адилбек Бекболатулы совершил поездку из города Астана в город Павлодар, где провел интервью с владельцем собрания и снял цифровые копии со всех писем коллекции (77 единиц).

Состав коллекции: она состоит из двух частей: 1) письма в количестве 77; 2) книги. Письма содержат содержательную переписку Гыльмани и Кулмаганбетова.

4. Результаты исследования

Анализ состава наследия Гыльмани показал, что былая целостность его архива была нарушена по различным причинам. В результате этого его библиотека и архив оказались разбросанными по нескольким фондам. Для обеспечения сохранности архива Гыльмани неопределимую работу проделали обе его дочери – У. С. Каримова и А. С. Исмагомбетова.

В ходе этого исследования были обнаружены три списка-реестра книг из библиотеки Гыльмани и восстановлена его автобиография. Благодаря полноте списков и высокой грамотности их оформления у нас появилась возможность полностью восстановить репертуар учебников и учебных пособий, изученных Гыльмани и его сверстниками в традиционном медресе. Они также отражают процесс самообразования Гыльмани, проясняют вопрос об источниках его произведений.

Сравнение двух редакций завещания Гыльмани и списка названий произведений Гыльмани выявило две проблемы. Первая проблема состоит в том, что количество его сочинений превышает цифру 41, указанную в тексте завещания и составляет более 60 названий. Вторая проблема заключается в том, что идентифицированные в составе коллекций сочинения составляют не более 30 процентов произведений Гыльмани. Имеются ли возможности обнаружения всех сочинений Гыльмани? Выявленные в ходе данного исследования частные собрания переписчиков произведений Гыльмани позволяют ответить утвердительно на поставленный вопрос.

Исторические фотографии из альбомов Гыльмани помогли установить узкий круг лиц, с которыми он был в тесном общении и творческом обмене. Например, на Гыльмани значительное влияние оказывали: по историческим дисциплинам – Карта Кантарбаев и Момакан Алиев, ученик Науана Хазирета Таласулы (1843–1916) и ‘Али-Аскара ‘Айткожаулы (1887–1937), по толкованию Корана и хадисам – Хасен Шамсутдинов, выпускник бухарских медресе, по пятничным проповедям – Рахметоллах Кулмуханбетов, выпускник троицкого медресе, по казахской поэзии – Габбас Елеусизов и др. Обнаружение 23 писем Гыльмани на имя Рахметоллах Кулмуханбетова в одной коллекции указывает на предстоящую археографическую работу с частными коллекциями в домах наследников других его сослуживцев, партнеров и почитателей.

5. Заключение

При скудости и труднодоступности материалов из архивов духовных управлений мусульман советского периода и недостаточной опубликованности трудов Садуакаса Гыльмани его частный архив приобретает ключевое значение для активизации изучения ислама в Казахстане в колониальный и советский период. Учитывая ценность его материалов, можно предложить разработку трех проектов:

1. Подготовка и издание виртуального каталога произведений и архива Садуакаса Гыльмани при участии нескольких учреждений, хранящих отдельные разрозненные части его наследия. Он послужит делу по идентификации всех сочинений Гыльмани.

2. Цифровизация всего содержимого его архива и изготовление портала с цифровыми копиями материалов Садуакаса Гыльмани. Принимая во внимание медлительность в работе архивов и труднодоступность архивных материалов, следует сделать все наследие Гыльмани доступным для каждого из исследователей его деятельности и творчества.

3. Осуществление издания полного собрания сочинений Садуакаса Гыльмани на арабском шрифте предоставит вниманию исследователей бесценные источники.

Источники

АОКМ – Акмолинский областной краеведческий музей, г. Кокшетау. «Комплекс материалов Алиева Момакана Абдулжабарулы – имам Кокшетауской мечети в 1950–60-е годы XX века». ГИК 17574–17580, КПФ 15466–15472. Сдан по акту № 104 от 10 октября 2008 года.

МРК ГО – Музей редких книг при Гылым Ордасы, г. Алматы.

МСКГ – Музей Садуақас қажы Ғылмани, г. Астана. Ғылмани, Садуақас. Қойын дәптері. Рукопись, без инвентарного номера. – 88 листов.

НБ РК – Национальная библиотека Республики Казахстан, г. Алматы. Договор с наследниками/внуками Садуақаса Сәлменұлы Ғылмани № 6 от 3 апреля 2017 года.

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан, г. Алматы. Фотоальбомы Ғылмани, без номеров.

ЦГА РК. Акт приема документов Садуақаса Ғылмани, религиозного и общественного деятеля от 27 июня 2018 года.

ЦГМ РК – Центральный государственный музей Республики Казахстан, г. Алматы. Альбом с фотографиями мечетей в Казахстане. КП–26647/21.

ЦГМ РК. Фотоальбом. Изображения мечетей и выдержки из сур Корана, КП–26647/13.

ЦНБ ГО – Центральная научная библиотека «Гылым ордасы», г. Алматы. Калила и Димна. Перевод с арабского на казахский Ғылмани. Рукопись. Состоит из 10 ученических тетрадей. Папка 335. 160 листов. Принята 8 декабря 1948 года от Кусаина Такежанова, собирателя фольклора: Акмолинск, ул. Южная, дом 19.

Sources

АОКМ – Akmola Regional Museum of Local Lore, Kokshetau. “The complex of materials of Aliyev Momakan Abduljabbaruly – the imam of the Kokshetau mosque in the 1950s-60s of the twentieth century.” GIK 17574–17580, KPF 15466–15472. It was handed over under act No. 104 of October 10, 2008.

MRK GO – Museum of Rare Books at Gylım Ordasy, Almaty.

MSCG – Saduaqas qazhı Ghilmani Museum, Astana. Ghilmani, Saduaqas. Qoyın dāpteri. Manuscript, without inventory number. – 88 folios.

NL RK – National Library of the Republic of Kazakhstan, Almaty. Agreement with the heirs / grandchildren of Saduaqas Salmenūli Ghilmani No. 6 dated April 3, 2017.

TsGA RK – Act of acceptance of documents of Saduaqas Ghilmani, a religious and public figure, dated June 27, 2018.

TsGA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Almaty. Ghilmani photo albums, no numbers.

TsGM RK – Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty. Album with photographs of mosques in Kazakhstan. KP–26647/21.

TsGM RK, Photoalbum. Images of various mosques and excerpts from the suras of the Coran, KP–26647/13.

TsNB GO – Central Scientific Library “Ghīlīm Ordası”, Almatī. Kalila and Dimna. Translation from Arabic into Kazakh by Ghilmani. Manuscript. Consists of 10 student notebooks. Folder 335. – 160 folios. Accepted on December 8, 1948 from Qusayin Täkezhanov, a collector of folklore, who lived at the address: Akmolinsk, Iuzhnaia street, House 19.

Литература

Бекболат, 2017 - *Бекболат Ә.* Қазақстандағы ислам мәдениеті: Момақан Әлиевтің мұрасы. Астана: Мастер ПО ЖШС, 2017. 130 б.

Бисенова, Мукашева, 2020 - *Бисенова А., Мукашева А.* Колониальные интеллектуалы: между просвещенческой и представительской ролью // *Новое литературное обозрение*, 2020. 6 (166). С. 445–459.

Ғылмани, 2013 – Ғылмани С. Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары / Жауапты шығарушылар: Муминов Ә. Қ., Франк А. Дж. Кіріспе, факсимиле, қазақшаға және ағылшыншаға аударма, түсіндірмелер мен көрсеткіштерді дайындағандар: Муминов Ә.Қ., Франк А. Дж., Нұрманова А. Ш., Моллақанағатұлы С., Өтепбергенова Ұ.А., Жұманов Т. Ж. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 576 б.

Ғылманұлы, 2005 - *Ғылманұлы С.* Арабша-қазақша сөздік. I томның 1-кітабы / жауапты шығарушысы Б. Омаров, М. Салқынбай. Алматы: Арда, 2005. 208 б.

Исенов, 2017 - *Исенов Е. О.* Садуақас Ғылманидің діни шығармашылық мұрасы. Алматы: Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, 2017. 71 б.

Коран. Перевод и комментарии И. Ю. Крачковского. Москва: Издательство восточной литературы, 1963. – 714 с.

Қамзабекұлы (кұр.), 2010 - Ғылмани С. Шығармалары. Қамзабекұлы Д. (кұрастырған). Алматы: Ел-Шежіре, 2010. 392 б.

Қамзабекұлы, 2013 - *Қамзабекұлы Д.* Үшінші дәптер. Садуақас Ғылмани // Қамзабекұлы Д. Омбының Алаш дәптері: Өлең-жырлар. Алматы: Жазушы, 2013, б. 308–361.

Махмутов, 2017 - *Махмутов З.* История татар Астаны (XIX – начало XX в.). Казань: Татарское книжное издательство, 2017. 224 с.

Муминов, Утепбергенова, 2019 - *Муминов А. К., Утепбергенова У. А.* Акмолинская школа в исламских науках // Проблемы исламоведения и арабской филологии. Материалы XVII Международной научно-практической конференции (2019 г.). – Алматы: Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, 2019. С. 27–36.

Нурманова, Франк, Муминов, 2018 - *Нурманова А. Ш., Франк А., Муминов А. К.* Гилмани Садуакас/Садвакас // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь / составитель и ответственный редактор С. М. Прозоров. Том II. Москва: Восточная литература, 2018. С. 134–137.

Нұрқасым (құраст.), 2006 - Садуақас Ғылмани. Мақалалар, жиған-тергендер. Нұрқасым Қ. (құрастырған). Алматы: Ел-шежіре, 2006. 72 б.

Ожайұлы, 2021 – Ожайұлы Ы. Ғылмани ғибраты. [Электронный ресурс] URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/33104> (дата обращения: 18.10.2021 г.)

Ожайұлы, 2021а - Ожайұлы Ы. Садуақас Ғылманидың өмірі мен өнегесі. [Электронный ресурс] URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/33190> (дата обращения: 08.11.2021 г.)

Редкие рукописи, 2011 - Редкие рукописи и издания в фондах Центрального государственного музея Республики Казахстан. Научный каталог. Алматы: Өнер, 2011. 328 с.

Тұяқбай (ред.), 2013 - Ақиқат жолында. Хакім хазіреттің өмір жолы. Тұяқбай Ө. (жауапты редактор). Алматы: Өнер, 2013. 272 б.

Baldauf, 1993 – *Baldauf I.* Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken (1850–1937): ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993. 782 p.

DeWeese, 2002 - *DeWeese D.* “Islam and the Legacy of Sovietology: A Review Essay on Yaacov Ro’i’s *Islam in the Soviet Union*,” *Journal of Islamic Studies* (Oxford), 13/3 (2002). Pp. 298–330.

Dudoignon, 2006 – *Dudoignon S.* “Echoes to al-Manar among the Muslims of the Russian Empire: A Preliminary Research Note on Riza al-Din b. Fakhr al-Din and the Şura (1908–1918),” in: *Intellectuals in the Modern Islamic World*, (New York: Routledge, 2006). Pp. 85–116.

Ghilmāni, 2018 - Ghilmāni, Saduaqas. *Biographies of the Islamic Scholars of Our Times*. Volume I: Arabic Script Kazakh Text. Volume II: English Translation / Editors: Ashirbek Muminov, Allen J. Frank, Aitzhan Nurmanova. Istanbul: IRCICA, 2018. Vol. I: 72+562 p.; Vol. II: 576 p.

Muminov et al, 2018 - *Muminov A., Frank A., Nurmanova A.* Introduction to the Arabic Script Kazakh Text, in: Ghilmāni, Saduaqas. *Biographies of the Islamic Scholars of Our Times*. Volume I: Arabic Script Kazakh Text / Editors: Ashirbek Muminov, Allen J. Frank, Aitzhan Nurmanova. Istanbul: IRCICA, 2018. Pp. 17–54.

Muminov et al, 2018a - *Muminov A., Frank A., Nurmanova A.* Introduction to the English Translation, in: Ghilmāni, Saduaqas. *Biographies of the Islamic Scholars of Our Times*. Volume II: English Translation / Editors: Ashirbek Muminov, Allen J. Frank, Aitzhan Nurmanova. – Istanbul: IRCICA, 2018. Pp. 11–52.

References

Baldauf, 1993 – *Baldauf I.* Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken (1850–1937): ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993. 782 p.

Bekbolat, 2017 - *Bekbolat Ā.* Qazaqstandağhi islam mädenieti: Momaqan Alievting murası [Islamic Culture in Kazakhstan: The Heritage of Momaqan Aliev]. Astana: Master PO ZhSS, 2017. 130 p. (In Kaz.)

Bisenova, 2020 - *Bisenova A., Mukasheva A.* Kolonial’nye intellektualy: mezhdru prosveshchencheskoi i predstavitel’skoi rol’iu [Colonial Intellectuals: between the Educational and Representative Role]. *Novoe literaturnoe obozrenie*. 2020. 6 (166). Pp. 445–459. (In Rus.)

De Weese, 2002 - *DeWeese D.* “Islam and the Legacy of Sovietology: A Review Essay on Yaacov Ro’i’s *Islam in the Soviet Union*,” *Journal of Islamic Studies* (Oxford). 2002. 13(3). Pp. 298–330.

Dudoignon, 2006 - *Dudoignon S.* “Echoes to al-Manar among the Muslims of the Russian Empire: A Preliminary Research Note on Riza al-Din b. Fakhr al-Din and the Şura (1908–1918),” in: *Intellectuals in the Modern Islamic World*. New York: Routledge, 2006. Pp. 85–116.

Ghilmānūli, 2018 - *Ghilmāni, Saduaqas.* Biographies of the Islamic Scholars of Our Times. Vol. I: Arabic Script Kazakh Text. Vol. II: English Translation / Edit.: A. Muminov, A. J. Frank, A. Nurmanova. Istanbul: IRCICA, 2018. Vol. I: 72+562 p.; Vol. II: 576 p.

Ghilmānūli, 2013 – *Ghilmāni Saduaqas.* Zamanamızda bolghan ghulamalardıng ghümır tarikhtarı [Biographies of the Islamic Scholars of Our Times] / red. Muminov A. Q., Frank A. J. Kırıspe, faksimile, qazaqshagha zhāne aghılshınshagha audarma, tūsındırmeler men korsetkıshterdı daiındaghandar: Muminov

A.Q., Frank A. Dzh., Nurmanova A. Sh., Mollaqaqanaghatulı S., Utepbergenova U.A., Zhūmanov T. Zh. Almatı: Daik-Press, 2013. 576 p. (In Kaz. and Engl.)

Ghılmanūlı, 2005 - *Ghılmanūlı S.* Arabsha-qazaqsha sözdik [Arabic-Kazakh Dictionary]. Vol. I, book 1 / red. B. Omarov, M. Salqınbai. Almatı: Arda, 2005. 208 p. (In Kaz.)

Isenov, 2017 - *Isenov E. O.* Saduaqas Ghılmanıdıń dñi shıgharmashılıq mūrası [Religious Creative Heritage of Saduaqas Ghılmani]. Almaty: Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, 2017. 71 p. (In Kaz.)

Koran. Perevod i kommentarii I. Iu. Krachkovskogo [Coran. Translation and comments by I. Yu. Krachkovskii]. Moscow: Izdatel'stvo vostochnoi literatury, 1963. 714 p. (In Rus.)

Makhmutov, 2017 - *Makhmutov Z.* Istoriia tatar Astany (XIX – nachalo XX veka) [History of the Tatars of Astana]. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2017. 224 p. (In Rus.)

Muminov, Utepbergenova, 2019 - *Muminov A. K., Utepbergenova U. A.* Akmolinskaia shkola v islamskikh naukakh [Aqmola School in Islamic Sciences], in: Problemy islamovedeniia i arabskoi filologii: Materialy XVII mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (2019). Almaty: Nur-Mubarak, 2019. Pp. 27–36. (In Rus.)

Muminov et al, 2018a - *Muminov A., Frank A., Nurmanova A.* Introduction to the Arabic Script Kazakh Text, in: Ghılmani, Saduaqas. *Biographies of the Islamic Scholars of Our Times*. Volume I: Arabic Script Kazakh Text / Editors: A. Muminov, A. J. Frank, A. Nurmanova. Istanbul: IRCICA, 2018. Pp. 17–54.

Muminov et al, 2018b - *Muminov A., Frank A., Nurmanova A.* Introduction to the English Translation, in: Ghılmani, Saduaqas. *Biographies of the Islamic Scholars of Our Times*. Vol. II: English Translation / Editors: A. Muminov, A. J. Frank, A. Nurmanova. Istanbul: IRCICA, 2018. Pp. 11–52.

Nurmanova et al, 2018 - *Nurmanova A.Sh., Frank F., Muminov A.K.* Gilmani Saduakas/Sadvakas, in: *Islam na territorii byvshei Rossiiskoi imperii: Entsiklopedicheskii slovar'* / red. S. M. Prozorov. Vol II. Moscow: Vostochnaia literatura, 2018. Pp. 134–137. (In Rus.)

Nūrqaśım (comp.) - Saduaqas Ghılmani. Maqalalar, Zhıghan-tergender [Saduaqas Ghılmani: Articles, Collected and Gathered]. Nūrqaśım Qazıbek (comp.). Almatı: El-shezhıre, 2006. 72 p. (In Kaz.)

Ozhaiūlı, 2020 - *Ozhaiūlı Ī.* Ghılmani ghibratı [Paradigm of Ghılmani]. [Electronic Resource] URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/33104> (date of access: 10/11/2020) (In Kaz.)

Ozhaiūlı, 2021 - *Ozhaiūlı Ī.* Saduaqas Ghılmanıdıń ömiri men önegesi [The Life and Morality of Ghılmani]. [Electronic Resource] URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/33190> (date of access: 08.11.2021) (In Kaz.)

Qamzabekūlı (comp.), 2010 -. Ghılmani S. Shıgharmaları [Works of Saduaqas Ghılmani]. Qamzabekūlı D. Almatı: El-Shezhıre, 2010. 392 p. (In Kaz.)

Qamzabekūlı, 2013 - *Qamzabekūlı D.* Üshınshı dāpter Saduaqas Ghılmani [Third Copybook: Saduaqas Ghılmani] // Qamzabekūlı D. Ombıńıng Alash dāpterı: Öleng-zhırlar. Almaty: Zhazushı, 2013. P. 308–361. (In Kaz.)

Redkie rukopisi, 2011 - Redkie rukopisi i izdaniia v fondakh Tsentral'nogo Gosudarstvennogo muzeia Respubliki Kazakhstan / Nauchnyi katalog [Rare Manuscripts and Publications in the Funds of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. Scientific Catalogue]. Almaty: Öner, 2011. 328 p. (In Rus.)

Tūiaqbai (red.), 2013 –Aqıqat zholında. Khakım-khazıret Omarovtıń ömir zholı [On the Path of Truth: The Way of Life by Khakim Khaziret Omarov] / Mādina Khakımqızı and Khamida Khakımqızı (comp.). *Tūiaqbai Ö.* (red.). Almaty: Öner, 2013. 272 p. (In Kaz.)

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 1, pp. 30-42, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

REFUGEE PROBLEMS IN THE TERRITORY OF EAST KAZAKHSTAN IN THE 1930s.

*Raushan K. Aydarbayeva*¹

¹D. Serikbayev East Kazakhstan technical university (68, Protazanov Str., Ust-Kamenogorsk, 070004, Republic of Kazakhstan)

Ph. D., associate professor

<https://orcid.org/0000-0002-4731-5363> E-mail: raushan_aid@mail.ru

© IHE after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© Айдарбаева Р. Қ., 2023

Annotation. *Introduction.* The article elucidates the issues of refugee status on the territory of Kazakhstan in the 1930s, which also covered the eastern region of the country. *Objective.* The main objective of the study is to describe the scale, directions and consequences of the forced resettlement of Kazakhs in the near and far abroad. Based on the studied archival documents, it is proved that the refugees issues in Kazakhstan in 1928-1934 were caused by "socialist transformations" of the Soviet government in the region. *Results* Part of the population that suffered from the political repressions of the Soviets, the tax burden and the administrative terror of the organizers of various economic campaigns (harvesting of bread, wool, cotton, meat, confiscation of livestock, forced settlement of nomads, collectivization, etc.) contributed the growth of refugees. Residents of nomadic and semi-nomadic districts of the East Kazakhstan region, located in the border zone, were forced to move abroad. Most of them migrated to the territory of the neighboring Altai and Xinjiang provinces of China. *Conclusion.* The negative situation, taking into account the population at that time, creates great difficulties in determining the exact number of refugees. Summarizing and comparing various data, the author made an attempt to determine the number of persons who were subjected to escape from the territory of the East Kazakhstan region. However, we must admit that the issue of migration costs in the 20-30s is still open.

Keywords: refugee, refugee status, nomadism, Altai, China.

For citation: *Aydarbayeva R.K.* Refugee problems in the territory of East Kazakhstan in the 1930s // *Otan Tarihy.* 2023. Vol.26. No1. Pp. 30-42. (Kaz.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_30-42

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Mass repressions in Kazakhstan in the 20-50s of the twentieth century and rehabilitation processes: creation of a unified database" (registration number: OR 11465470).

1930 ЖЖ. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ БОСҚЫНШЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Раушан Қайсақызы Айдарбаева*¹

¹Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті (69-үй, Протазанов көш., 070004, Өскемен, Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,

<https://orcid.org/0000-0002-4731-5363> E-mail: raushan_aid@mail.ru

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада ХХ ғасырдың 30-жж. Қазақстан аумағында орын алған босқыншылық, соның ішінде еліміздің шығыс өңірін қамтыған босқыншылық мәселелері көтерілген. Зерттеудің басты нысаны қазақтардың таяу және алыс шетелге мәжбүрлі қоныс аударуының ауқымы, бағыттары, салдары болып табылады. Зерттелген мұрағаттық құжаттар негізінде Қазақстандағы 1928-1934 жылдардағы босқыншылық кеңес билігінің өлкеде жүргізілген «социалистік қайта құруларының» салдары болғаны дәлелденіп отыр. Кеңестердің саяси қуғын-сүргіндерінен, салық ауыртпашылығынан және түрлі шаруашылық науқандарын (нан, жүн, мақта, ет дайындау, малды тәркілеу, көшпенділерді күшпен отырықшыландыру, ұжымдастыру және т.б.) күштеп өткізуді ұйымдастырушылардың әкімшілік террорынан зардап шеккен халықтың бір бөлігі босқындар қатарын толықтырды. Шекаралас аймақта орналасқан Шығыс Қазақстан облысының көшпелі және жартылай көшпелі аудандарының халқы жан сауғалап шетел асуға мәжбүр болды. Олардың негізгі бөлігі көршілес Алтай губерниясы аумағы мен Қытайдың Шыңжаң провинциясының жеріне өтіп кетті. Сол кезеңде халық есебін жүргізуде орын алған келеңсіз жағдайлар босқындардың нақты санын анықтауда үлкен қиындықтар туғызуда. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – әртүрлі деректерді жинақтап, салыстыра отырып Шығыс Қазақстан облысы аумағынан босқыншылыққа ұшыраған адамдар саны анықтауға талпыныс жасалған. *Қорытынды.* Дегенмен, 20-30 жылдардағы көші-қон шығындары туралы мәселе әлі де болса ашық күйінде қалып отырғанын мойындауымыз қажет. **Түйін сөздер:** босқын, босқыншылық, көшпелі, Алтай, Қытай.

Дәйексөз үшін: Айдарбаева Р.К. 1930 жж. Шығыс Қазақстан аумағындағы босқыншылық мәселелері // Отан тарихы. 2023. Т.26. №1. С. 30-42. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_30-42

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «ХХ ғ. 20-30 жж. Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және оналту процестері: бірыңғай деректер базасын құру» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу номері: OR 11465470).

ПРОБЛЕМЫ БЕЖЕНСТВА НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В 1930 ГОДЫ

Айдарбаева Раушан Кайсановна¹

¹Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серікбаева (д. 69, ул. Протазанова, 070004, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

<https://orcid.org/0000-0002-4731-5363> E-mail: raushan_aid@mail.ru

Аннотация. *Введение.* В статье подняты вопросы беженства на территории Казахстана в 30-е годы ХХ века, охватившего также восточный регион страны. *Цели и задачи.* Основным объектом исследования являются масштабы, направления, последствия вынужденного переселения казахов в ближнее и дальнее зарубежье. *Материалы.* На основании изученных архивных документов доказано, что беженство в Казахстане 1928-1934 гг. было следствием «социалистических преобразований» советской власти в крае. *Результаты.* Часть населения, пострадавшая от политических репрессий советов, налогового бремени и административного террора организаторов проведения различных хозяйственных кампаний (заготовка хлеба, шерсти, хлопка, мяса, конфискация скота, насильственное оседание кочевников, коллективизация и др.), пополнила ряды беженцев. Жители кочевых и полукочевых районов Восточно-Казахстанской области, расположенных в приграничной зоне, были вынуждены переехать за границу. Основная их часть перешла на территорию соседней Алтайской губернии и Синьцзянскую провинцию Китая. Негативная ситуация, сложившаяся с учетом населения в тот период, создает большие трудности при определении точного числа беженцев. *Выводы.* Обобщая и сравнивая различные данные, была предпринята попытка определить численность лиц, подвергшихся беженству с территории Восточно-Казахстанской области. *Заключение.* Однако надо признать, что вопрос о миграционных расходах в 20-30-е годы все еще остается открытым.

Ключевые слова: беженец, беженство, кочевничество, Алтай, Китай.

Для цитирования: Айдарбаева Р.К. Проблемы беженства на территории Восточного Казахстана в 1930 годы // Отан тарихы. 2023. Т.26. №1. С. 30-42. (Каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_30-42

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Массовые репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных» (регистрационный номер: OR 11465470).

1. Кіріспе. Біздің зерттеуіміздің нысаны 1928-1934 жылдардағы еліміздің шығыс өңірі қазақтарының таяу және алыс шетелге мәжбүрлі қоныс аударуының ауқымы, бағыттары, салдары болып табылады. Талқыланған мәселелердің ішінде ең күрделілерінің бірі – босқындар санын анықтау. XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ халқының басым бөлігінің ауылдық жерде мекен еткенін, ал ол ауылдарда халық есебінің болмауы бұл мәселені зерттеуді едәуір қиындатады. Сонымен қатар, әр түрлі мұрағаттар қорларындағы төте жазумен жазылған және қазақ халқына қатысы бар көптеген істердің жойылғанын, ал сақталып қалған аз ғана бөлігі араб графикасын білмегендіктен зерттеушілер үшін қол жетімді емес екендігін атап өткен жөн.

2. Материалдар мен әдістер. Мақаланың деректік базасын Қазақстан Республикасы Президентінің архиві және Шығыс Қазақстан облысы аумағындағы архивтердің құжаттары мен материалдары құрайды. Сонымен қатар, Қазақстанмен шекаралас орналасқан Ресейдің Алтай өлкесінің мемлекеттік архивінде сақталған қазақ босқындарына қатысты маңызды құжаттар пайдаланылды. Негізінен, бұл құжаттар аталған мұрағаттардың партия және кеңес органдарының қорларында сақталған.

Пайдаланылған құжаттардың мазмұны әр алуан. Босқыншылықтың тамырын сол кездегі кеңес өкіметінің жүргізіп отырған саясатын сипаттайтын ресми құжаттардан табамыз. Сол арқылы қазақ жерінде 1928-1934 жылдары бай шаруашылықтарды тәркілеу, көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларын күштеп отырықшыландыру және ұжымдастыру барысында орын алған босқыншылықтың себеп-салдарлық байланысын анықтаймыз.

Босқындардың санын анықтауда ең үлкен нәтиже салыстырмалы-статистикалық талдау әдісін қолдану арқылы алынады. Бұл тарихшылар мен демографтардың күш-жігерін біріктіруді талап ететін ауыр жұмыс. Тек әртүрлі дереккөздердің (ресми және бейресми) деректерін салыстыра отырып, қазақстандық босқындардың неғұрлым нақты санын анықтау мүмкіндігі бар.

3. Талдау. Осы уақытқа дейін босқыншылық мәселелері бойынша біршама тарихи және публицистикалық әдебиет қалыптасты. Дегенмен, қазіргі заманғы отандық тарихнамада аталған тақырып бойынша іргелі, кешенді зерттеулердің жоқ екендігін, зерттеу әдістемесі мен әдістері толық анықталмағанын мойындауымыз қажет. Қазақстандық босқындардың мәселесі белгілі бір дәрежеде аталған тақырыптың түрлі аспектілерін зерттеумен айналысқан ғалымдардың іргелі зерттеулерінде қарастырылды. XX ғасырдың 30-жылдары аштықтан қашқан қазақтардың қайғылы тарихымен тікелей байланысты алғашқы ғылыми жұмыстардың бірі М. Малышева мен В. Познанскийдің «Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири. 1931 - 1934 год» атты жинағы (Малышева, Познанский, 1999: 536). Олар 1921-1922 жж. аштық пен 1930-1934 жж. аштықтың демографиялық дағдарысқа қалай әкелгенін көрсетті.

Ғылыми зерттеудің жаңа кезеңі 2000 жылдары басталды. Бұл ресми саясатпен және жаңа мұрағат материалдарына қол жетімділіктің ашылуымен байланысты болды. Белгілі ғалым Т. Омарбеков (Омарбеков, 2003: 552) НКВД/ОГПУ/КГБ құпия мұрағаттарын пайдалана отырып, XX ғ. 30-шы жж. басында Қазақстанның адам құрбандарына баға берді, алғаш рет босқындар санын – миллионға жуық адамды анықтады. Зерттеуші Р.К. Айдарбаева өз еңбегінде (Айдарбаева, 2009: 172) XX ғ. 20-30 жж. Шығыс Қазақстан облысы мен Алтай өлкесіндегі қазақ халқына демографиялық сипаттама берді, мұрағат материалдары негізінде көші-қон бағыттары мен қоныстану ареалдарын анықтады. Статистикалық-салыстырмалы әдістер негізінде босқындардың шамамен санын анықтады. Автор босқыншылықтың негізгі себебі Сталиндік режимнің әлеуметтік-экономикалық саясаттағы асыра сілтеуге, кулактарды жоюға, қуғын-сүргінге бағытталған жазалау саясаты деп санайды.

Америкалық зерттеуші Сара Камеронның жақында жарық көрген «Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату» еңбегін ерекше атап өткен жөн (Камерон, 2020: 304). Бұл көпжылдық ғылыми жұмыстың нәтижесі болып табылады. Автор қазақстандық және ресейлік мұрағаттарда жинақталған деректерді пайдалана отырып, олардың кейбір материалдарын алғаш рет ғылыми айналымға енгізген. Автордың пікірінше, ұжымдастырудың нашар ұйымдастырылуы мен дайындығы, жергілікті кадрлардың жетіспеушілігі, байырғы халықтың өмірі мен мүдделерін ескермеу, жергілікті белсенділердің озбырлығы, тонаушылығы нәтижесінде жаппай босқыншылық пайда болған. Камерон ауызша тарих материалдарын да өте ұтымды қолдана білген.

Ірі қазақстандық демограф А.Н. Алексеенко өзінің «Сельское население Казахстана. 1920–1990 гг.» атты еңбегінде (Алексеенко, 1994: 59) XX ғ. 20-30 жж. ауыл халқының көші-қон қозғалысы, халық санының динамикасын басқа зерттеуші М. Тәтімөвтің деректері негізінде тұжырымдаған. Автордың пікірінше үнемі қозғалыста болған босқындар санын нақты анықтау мүмкін емес.

Қысқаша тарихнамалық шолу көрсеткендей, зерттелетін тақырып, негізінен, XX ғ. 30 жж. ашаршылықтың қайғылы тарихына арналған ғылыми еңбектерде қозғалған. Алайда "ауа көшушілер" деп аталатын қазақ босқындарының қасіретті тағдыры туралы әлі де болса нақты, тұтас, жүйелі талдау жоқ екендігін мойындауымыз қажет.

Соңғы уақытта отандық тарихнамада осы тақырыпты зерттеу ізденісінің өсуі байқалады. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалтуға, бұрын жабық мұрағат қорларын құпиясыздандыруға бағытталған жүргізіліп жатқан мемлекеттік саясат оны зерделеу бағыттарының кеңеюіне ықпал етеді.

4. Нәтижелер. XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ халқы аса ірі босқыншылыққа ұшырады. Бұл кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі орын алған қасіретті қанды оқиғалардың жалғасы еді. Солардың алғашқыларының бірі ретінде қазақ даласына қанды қырғын әкелген 1918-1920 жылдардағы Азамат соғысын да атауға болады. Қазақ өлкесін тұтастай шарпыған бұл соғыс халқымыз басына үлкен қасірет әкелді. Ақтар мен қызылдардың екіжақты қыспағында қалып, қырғынға ұшырай бастаған қазақ жан сауғалап шекара асып кетуге мәжбүр болды. Шекаралас аймақтардан Қытай, Монғолия жерлерімен солтүстікке қарай көршілес Ойратия жеріне де жаппай қоныс аудару бастады. Босқыншылыққа ұшыраған халықтың жағдайының аса ауыр болғандығын сол кездегі Зайсан болыстық атқару комитетінің Семей губерниясының басшылығына жіберілген мәлімдемесінен білуге болады. Қазақтардың басым көпшілігінің киерге киімі, ішерге асы болмады. Олардың арасында небір жұқпалы аурулар тарап, халық қынадай қырылып жатқанына қарамастан, оларға ешқандай дәрігерлік көмек көрсетілмеді.

Азамат соғысы аяқталғаннан кейін 1921-1922 жылдарда орын алған аштық қазақтарды демографиялық апатқа алып келді. Осыған байласында қазақ даласында босқыншылықтың жаңа толқыны орын алды. Аштыққа ұшыраған аудандардан халық жан сақтау амалымен тағы да көршілес аймақтарға жөңкіле көшті. Сол кездегі Семей губерниясының Бұқтырма уезі аумағынан қазақтардың бір бөлігі көршілес Ойратия жерін паналады. Солардың қатарында еліміздің ең шығысында орналасқан Шыңғыстай болысының 1-ауылының жұрты да болды (ШҚО ҚЗТҚО. Р-73-қ. 1-т. 323-іс. 6-п.).

XX ғасырдың 20 жылдарының ортасына қарай елдегі жағдай біраз тұрақтала бастады. Оған сол кезде жүзеге асырыла бастаған жаңа экономикалық саясаттың да септігі тиген еді. Осыған байланысты босқындардың бір бөлігі Отанына қайтып оралуға мүмкіндік алды. 1924 жылдың 25 ақпанында Бүкілодақтың Орталық Атқару Комитеті арнайы қаулы қабылдап, соған сәйкес Жер Кодексіне өзгертулер енгізілді. Осы заңнаманың негізінде босқындардың қайта оралуына ресми рұқсат беріледі. Ойратияның Қосағаш ауданынан 400-ге жуық адамнан тұратын 91 отбасы Шыңғыстай болысының аумағына қайтып оралады (ШҚО ҚЗТҚО. Р-73-қ. 1-т. 323-іс. 32-п.). Сонымен қатар Қытайға қоныс аударған 2 415 қазақ шаруашылығы Зайсан уезінің аумағындағы Сталин, Нор-Зайсан, Тарбағатай, Құлжан, Комаров және Дос болыстарындағы өз ата қоныстарына қайтып оралды.

20-жылдарының соңына қарай Кеңес үкіметі ауыл шаруашылығында өзінің жаңа науқанын бастады. Шабындық және жайылымдық жерлерді қайта бөлу саясаты өз нәтижесін бермеді. Оны жүзеге асыру үшін бел шеше кіріскен белсенділер қазақ ауылының қауымдық құрылымын

ескермеген еді. Рулық-феодалдық қатынастар біраз әлсірегеніне қарамастан қазақ ауылдарында туыстық қарым-қатынастар әлі де болса берік болатын. 1928 жылғы 27 тамызында басталған бай шаруашылықтарды тәркілеу және «кулактарды» тап ретінде жоюға бағытталған науқан да аса ауыр зардаптарға алып келді. Байлардың шаруашылықтарын тәркілеу деген сылтаумен олардың мал-мүлкі талан-таражға түсті. Қазақ шаруаларының жағдайына бұл жүргізілген шаралардың әсері шамалы болды.

Байлардың шаруашылығын тәркілеу кезінде орын алған асыра сілтеушіліктер қазақтың дәстүрлі шаруашылығының негізін құраған қазақ шаруаларының ең еңбекқор тобы – орташа шаруалар да қудалауға ұшырады. Катонқарағай ауданының Ақжар атты ауылын мекен еткен шаруаға мықты, қолөнер және ісмерлігімен бүкіл аймаққа аты белгілі болған Көкен ата мен оның балаларының тағдыры туралы Гүлжихан Көкенованың естеліктері осыған айғақ бола алады. Ұйымшыл, іскер отбасының тірлігін кеңес үкіметі ойрандап, шаңырағын ортасына түсіреді. Олар да тәркілеуге ұшырап, дүние-мүліктен айрылып, үлкендері айдауға ұшыраса, балалары жетімдіктің дәмін татып, қудалауға ұшырайды. Жаңа үкіметтің қаһарынан қорыққан туған-туыс теріс айналып кетеді. ержетіп қалған балалардың үлкені Мұқамеджан бауырларының өмірін сақтап қалу үшін Қытай жеріне кетуге бел байлаған кезде, ОГПУ қызметкерлері тарапынан қудалауға ұшырап, оққа ұшады. Бір ғана осы өз күнін өзі көрген еңбекқор қазақ шаруашылығының тағдыры арқылы сол кезде қазақ даласында орын алған жағдайды танып-білуге болады.

Бұрын-соңды болмаған алапат Босқыншылыққа алып келген демографиялық апат 1928-1934 жылдары орын алды. Жаппай күштеп ұжымдастыру және көшпелі қазақтарды отырықшылыққа өткізу деп аталатын саясаттың зардабы аса ауыр болды. Еш дайындық жүргізілген бұл саясаттың нәтижесінде ауыл шаруашылық өндірісі күрт құлдырады. Көшпелі қазақтың басты тіршілік көзі болып саналатын мал шаруашылығының зор шығынға ұшырауы қазақ даласында бұрын-соңды болмаған жаппай ашаршылыққа алып келді. Билік тарапынан көрсетілген көмек мардымсыз еді, соның салдарынан халық аштықтан жаппай қырыла бастады. Жан сауғалап, үдере көшкен босқын халық шекара асып, көршілесс аумақтарға кете бастады. 1930 жылдың басынан 1931 жылдың ортасына дейінгі кезеңде ғана Қазақстан жерінен 281 320 шаруа қожалығы, немесе 1 130 мың көшкені анықталған болатын (Қозыбаев, 1998: 231-248).

Қазақ босқындарының бір бөлігі солтүстікке қарай ауып, көрші Сібір өлкесіне қарай қоныс аударды. Бұл босқындарға кеңестік тарихнамада оларды «откочевники» - «ауа көшушілер», «қоныс аударушылар» деп жалған атау берілуі тегін емес еді. Осы арқылы қазақ халқының басындағы осы қайғы-қасіретті бүркемелеп қалуды мақсат етті. Аталған босқыншылықты Голощекин «көшіп үйренген қазақтардың дәстүрлі көшуі» деп түсіндіріп, жауапкершіліктен өзін қорғап қалуға тырысты. Мал-жанынан айрылған, жеңіл жұпыны киінген қазақтардың қыстың көзі қырауда солтүстікке қарай босудың өзі мұқтаждықтан болғандығының дәлелдейді.

Сібір өлкесінің аумағына боса көшкен қазақтардың шығу аумағы Семей округі (1932 ж. бастап Шығыс Қазақстан облысы) болды, ол сол кезде қазіргі Абай және Павлодар облыстарының да бір бөлігін қамтыған болатын.

Қазақ даласын қамтыған аштықтың және соның салдары ретінде орын алған босқыншылықтың басты себебі мал басының апатты түрде азаюы екендігін жоғарыда айтып өттік. 1930 жылдың басында Қазақ өлкелік комитетінің бюросында өлкедегі мал шаруашылығының жағдайы және дереу жүзеге асырылуы тиіс қажетті іс-шаралар туралы О. Исаев басшылық еткен комиссияның баяндамасы тыңдалды. Аталған мәселе бойынша арнайы қарар қабылданып, онда Қазақстанда 1929-1930 жылдарға мал басы 30-35 пайызға қысқарғандығы мойындалды (Айдарбаева, 2009: 124).

Күштеп ұжымдастырудан, әсіресе, көшпелі аудандардың тұрғындары аса үлкен жоқшылыққа ұшырады. Өлкелік партия комитетінің көшпелі аудандарды зерттеу тобының мәліметіне сәйкес 1930-1933 жылдары Қарқаралы, Қу, Баянауыл және Абралы аудандарында халық саны 85 пайызға, ал мал басы 98 пайызға қысқарған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 6403-іс. 209-п.). аталған мәліметтерге сәйкес, Шығыс Қазақстан облысының төрт көшпелі ауданы бойынша 1933 жылға қарай бұрынғы халықтың 15,3 пайызы ғана қалған. Алтай губерниясына шекаралас орналасқан Ертіс ауданында 1931 жылдың 1 шілдесінен 1935 жылдың 1 шілдесіне дейін қазақ шаруашылықтарының саны 82,5 пайызға қысқарған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5058-іс. 1-п.).

1-кесте. 1931-1935 жж. Шығыс Қазақстан облысы шаруашылықтары мен ауыл халқының динамикасы
[Table 1. 1931-1935 Dynamics of farms and rural population of the East Kazakhstan region]

мерзімі	ұжымшар мүшелері		жеке шаруашылықтар		қорытынды			
	шар-қ саны	халық саны	шар-қ. саны	халық саны	шар-қ саны	1931 жылға %	халық саны	1931 жылға %
1931	15 044	697 073	77 975	341 803	228 119	100	1 038 876	100
1932	119 435	533 749	42 577	181 104	162 012	71,02	714 853	68,8
1933	115 521	497 931	38 507	153 155	154 028	67,05	651 085	62,67
1934	95 334	381 494	27 107	108 903	122 441	53,67	490 397	47,2
1935	97 729	383 310	23 326	95 005	121 055	53,06	478 315	46,04

Келтірілген кесте статистика органдарының Шығыс Қазақстан облысының мал шаруашылығы және халқының саны туралы 1934 жылы жасалған кестесі негізінде берілген. Кесте 1931 жылдан бастап облыс аумағында жүргізілген бірыңғай есепке алу науқандарының тікелей нәтижелері негізінде жасалған. Атап айтқанда, 1931 жылғы мәліметтер салықтық есепке алу материалдары бойынша, ал 1932 жылғы мәліметтер сол жылдың 1 ақпанында жүргізілген Бүкілодақтық жаппай мал санағының деректер бойынша әзірленді. 1933 жылы бойынша да малды есепке алу материалы пайдаланылды. 1934 жыл бойынша мәліметтер Қазақ Өлкелік комитетінің 1933 жылдың 13 қаңтарында және Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің 1933 жылдың 17 желтоқсанында қабылданған шешімдеріне сәйкес жүргізілген малдарды жаппай есепке алу деректері бойынша келтірілген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 7433-іс. 23-п.).

Кесте мәліметтері бойынша Шығыс Қазақстан облысының шаруашылықтарының саны 1931-1935 жылдары 47 пайызға, ал ауыл халқының саны 54 пайызға азайған.

Ал ең көп босқыншылыққа ұшыраған көшпелі және жартылай көшпелі қазақ аудандарында одан да қайғылы жағдай қалыптасқан еді. Мысалы, Абыралы ауданында 1934 жылы 1931 жылмен салыстырғанда халықтың тек 11,1 пайызы қалған. Баянауыл ауданында халық саны осы жылдары бұл көрсеткіш 17,2 пайызды, Қарқаралы ауданында 15,9 пайыз, Қу ауданында 13,2 пайызды құрады. Жалпы алғанда, Шығыс Қазақстан облысының 8 көшпелі және жартылай көшпелі аудандары бойынша халық саны төрт жыл ішінде 90,5 пайызға қысқарған. Осы мерзім ішінде шаруашылықтар саны 70,5 пайызға қысқарды.

Қазақ даласында еш дайындықсыз жүргізілген большевиктік қайта құрулардың нақты бағасы осындай болды. Өлке басшыларының «ауылды социалистік қайта құруды» жүзеге асырудағы алғашқы әрекеттері үлкен апатқа айналды. Қазақтардың бір бөлігі ашаршылықтан қырғынға ұшыраса, тағы бір бөлігі өздерін және өз мүлкінің қалдықтарын құтқара отырып, тұрғылықты жерлерін тастап, жан-жаққа боса бастады.

Босқыншылықтың ауқымы туралы мәліметті Қаржы Халық Комиссариатының 1931 жылғы 9 тамыздағы мәліметінен де алуға болады. Мәліметке 1930 жылғы есептен кейін Қазақстаннан тыс жерлерге қоныс аударған шаруашылықтар туралы тек 27 ауданға қатысты деректер енгізілген. Олардың айтуынша, Қазақстаннан тыс жерлерге 35 597 шаруашылық кетіп, өзімен бірге 893 074 мал басын әкеткен. Сондай-ақ, ОГПУ-дың Қазақ КСР бойынша мәліметінде хабарланғандай, бұрынғы Семей округінің 11 ауданынан 1930 ж. күзінде КСРО-ның әртүрлі аймақтарына 1 308 шаруашылық қоныс аударған еді (ҚР ПА. 141-қ. 4851-іс. 9-п.). Әрине, олардың басым бөлігі іргелес орналасқан Сібір өлкесінің Алтай губерниясының аумағына бет алғаны белгілі.

Келесі 1932 жылы босқыншылық одан әрі күшейе түсті. 1932 жылғы 1 сәуірдегі Қазақстан бойынша ұжымдастырудың жай-күйі туралы ақпараттық жиынтықта 1931 жылғы 1 желтоқсаннан бастап 1932 жылғы 20 наурызға дейінгі аралықта Қазақстан аумағынан көшіп кеткен шаруашылықтар туралы мәліметтер келтірілген. Соған сәйкес осы аралықта барлығы

203 693 шаруашылық көшіп кеткені туралы айтылған. Осы кезеңде Шығыс Қазақстан облысындағы шаруашылықтар санының қысқарғаны байқалады (215 667-ден 177 355 шаруашылыққа дейін). Ал Павлодар ауданында бұл көрсеткіш әлдеқайда төмен болды, яғни 12 676 шаруашылықтың 4 314-і немесе 34 пайызы ғана қалды. Тек Шығыс Қазақстан облысы аумағынан 1931 жылдың қыркүйегінен 1932 жылдың наурызына дейін жарты жыл ішінде 40 мыңнан астам шаруашылықтың шекара асып кеткенін байқауға болады.

1931 жылдың күзінде басталған босқыншылық 1932 жылдың қысында шарықтау шегіне жетті. Егер бастапқы кезеңде бұл қоныс аудару Қазақ өлкесімен шекаралас жатқан аудандарды ғана қамтыған болса, уақыт өте келе босқындардың елеулі бөлігі Сібір өлкесінің ішкі аймақтарына, соның ішінде Новосибирге қарай ілгері жылжыды. Алтай губерниясы басшылығының мәліметіне сай босқындардың басым бөлігі Славгород, Бай, Ребрихин, Алей аудандарында орналасқан еді. Олардың жалпы саны шамамен 17 000 жуық болды. Сондай-ақ, босқындардың елеулі ағымы губернияның басқа елді мекендерінде де байқалды, атап айтқанда, Ойратия, Би, Барнаулда, Шипунов ауданында, Рубцов округінің аумағында (ҚР ПА. 141-к. 5192-іс. 42-п.).

Бұл кезде Алтай губерниясы аумағында біршама қазақ ауылдары болған еді. Босқын қазақтар ең алдымен осы ауылдардағы туыс-туғандарын паналап барғаны белгілі. Соның нәтижесінде аз уақыт ішінде сол ауылдардағы қазақ халқының саны аз ғана уақыт аралығында екі есе өсті. Дегенмен, босқындардың басым көпшілігі қалалардың шетіндегі қараусыз қалған бос үйлер мен пәтерлерді иелене бастайды. Босқындардың бәріне бірдей баспана жетіспей олардың бір бөлігі далада қалды. Қақаған суықта аязда үсіп өлген қазақтардың мәйіттері көктем шыға көптеп табылып жатқандығы туралы мәліметтер архив деректерінде жиі кездеседі. Қыстан аман шыққан босқындардың да жағдайы да аса мүшкіл болды. Олардың басым көпшілігі жұмыссыз, күнкөріссіз қалды. Соның салдарынан босқындар арасында аштан өлген адамдардың саны артты. Мысалы, Сібір прокурорының хабарламасында Славгород станциясында вокзалда қайтыс болған қазақтың мәйіті үш тәулік бойы жатып қалғандығы және оған ешкім назар аудармағаны туралы айтылған (ҚР ПА. 141-к. 1-т. 5192-іс. 64-п.).

Ашаршылықпен қатар босқындар арасында әр түрлі жұқпалы індеттер тез тарап жығылға жұдырық болып, өлім-жітім көбейді. Әсіресе, ата-ананың қамқорынсыз қалған қазақтың жетім балаларының саны күрт артты. Қалыптасқан қиын жағдайға қарамастан Сібір өлкесінің басшылығы қазақ жетімдерін қамқорлыққа алып, өлкеде жаңадан балалар үйлерін ашқанын атап өткен жөн (АӨ МА. 141-к. 1-т. 7-іс. 231-232-пп.).

Ашаршылық, әрине, қазақтарды барлық қол жетімді құралдармен азық іздеуге мәжбүр етті. Қазақ босқындары орналасқан аудандарда мал ұрлау әрекеттері жиілеп кетті. Ұрылар анықталып, қолға түскен күннің өзінде де аштықтан титықтап, әлсіреген адамдарға қарсы қандай да болмасын бір жазалау шараларын қолдану қиын еді. Көптеген аудандарда өлексенің етін жеу фактілері тіркелді.

30-жылдардың басында елде қалыптасқан ауыр жағдай Сібір өлкесін де айналып өтпеген еді. Бұл аймақта да азық-түлік тапшылығы орын алғаны белгілі. Ал аса көп мөлшерде қазақ босқындарының келуі жергілікті жерлерде жағдайды одан әрі ушықтырды. Өз кезегінде бұл жағдай орыс халқының ұлттық шовинизмінің жандануына алып келгенін мойындау қажет. Өлкенің көптеген аудандарында босқын қазақтарды ашықтан-ашық қорлау, ұрып-соғу, өлтіру оқиғалары орын ала бастады. Мысалы, Алей, Бай аудандарында орын алған осындай оқиғалар нәтижесінде қазақтар негізсіз соққыға жығылып, соның нәтижесінде олардың бірі қаза тауып, екіншісі ауыр соққы алады. Жергілікті құқық қорғау органдарында қазақтардың үйіне баса-көктеп кіріп, әр түрлі жалған жаламен тінту жүргізу, зорлық-зомбылық көрсету фактілері көптеген тіркелген (ҚР ПА. 141-к. 1-т. 6545-іс. 21-п.).

Қазақ босқындарына қарсы әрекеттер барлық аудандарда кең таралды. Ребрихин ауданында жергілікті орыстар қазақтардың күн батқаннан кейін көшеге шығуына тыйым салу туралы талап қойып, тіпті олардың барлығын ауданнан шығарып жіберуді талап етті (АӨ МА. II-16-к. 1-т. 271-іс. 3-4-п.). Ел арасында қазақтар туралы небір жалған қауесеттердің таралуы жағдайды одан әрі қиындатты. Осыған тосқауыл қою үшін Барнаул уезінің прокуроры арнайы мәлімдеме жасап, бұл қауесеттердің жалған екендігін және қазақтар тарапынан ауыр қылмыс жасау фактілерінің болмағаны туралы жұртшылықты хабардар етуге мәжбүр болды (ҚР ПА. 141-к. 1-т. 6545-іс. 67-п.).

Өлкелік билік босқындардың жағдайын жеңілдету үшін шұғыл шаралар қабылдап, оларды жұмысқа орналастыру мәселесін шешу қажеттігін түсінді. Батыс Сібір прокурорының Қазақ республикасының прокурорына жіберген баяндама жазбасында осы уақытқа дейін бірде-бір өлкелік ұйым қазақ босқындарына медициналық көмек көрсету, қазақ балаларын арнайы балалар мекемелерімен қамту, қазақтарға азық-түлікпен көмектесу мәселелерін өз дейгейінде қарастырып отырмағандығы мойындалды. Жұмыс күшінің жетіспеушілігіне қарамастан осы кезде қазақтарды жұмыстан шығару фактілері жиілеп кеткен еді (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5192-іс. 68-п.). Мысалы, «Совстройпути» мекемесіне қарасты кірпіш зауытынан негізсіз жұмыстан шығарылған 84 қазақ жұмысшысының 14-інің аштан өлуіне байланысты кінәлі басшылар жауапқа тартылған болатын (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 6403-іс. 138-п.).

1932 жылғы наурызда Қазақ билік органдары босқындардың санын анықтау және оларды Қазақстанға қайтару жөніндегі іс-шараларды қолға ала бастады. Осы мақсатпен өз өкілдерін Алтай губерниясының шекаралас аудандарына жіберу туралы шешім қабылдады. Славгород және Ключи аудандарына Белағаш өкілі Тілеуғабылов жіберілді. Ключи ауданында, жергілікті билік өкілдерінің мәліметіне сәйкес 5000 жуық қазақ босқыны орналасқан еді. Алей және Шипунов аудандарына өкіл ретінде Юсупов аттанды (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5192-іс. 44-п.).

Біраз уақыттан кейін Батыс Сібірдің 33 ауданы аумағындағы қазақ босқындары туралы алғашқы мәліметтер белгілі болды, олардың саны, шамамен, 37457 адам деп белгіленді. Дегенмен, бұл дерек қазақ босқындарының санын нақты көрсетпейтінін және тым төмендетілген мәлімет екендігін мойындауымыз қажет. Өйткені, үнемі қозғалыста болған қазақ босқындарының дәл санын анықтау мүмкін емес екендігін жергілікті билік органдары да мойындаған болатын.

Босқындарды ұйымдасқан түрде Қазақстанға қайтаруға бағытталған үгіт-насихат жұмыстары барлық жерде бірдей табысты болды деп айта алмаймыз. Мысалы, Қазақстаннан уәкілдер келгенін естіген босқындардың бір бөлігі Барнауылды тастап, одан әрі солтүстік аймақтарға қарай жылжуы соған дәлел бола алады. Алтай губерниясының аумағында орналасқан босқын қазақтардың жағдайының қаншалықты ауыр болғаны белгілі, бірақ соған қарамастан олардың елге қайтудан бас тартуы Қазақстандағы өмірдің бұдан да ауыр екендігін білдірген еді (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5192-іс. 67-п.).

Қазақстаннан келген уәкілдер тек босқындар санын анықтаумен қатар олардың шыққан аумақтары туралы да деректер жинақтады. Негізінен, бұл ұжымдастыру мен отырықшыландыру науқаны кезінде аса ірі зардап шеккен көшпелі қазақ аудандары – Қарқаралы, Қу, Абралы, Қызылтаң, Бесқарағай аудандарының тұрғындары болды (ҚР ПА, 141-қ. 1-т. 5192-іс. 47-п.).

Босқындарды елге қайтару барысында кейбір жергілікті билік органдары тарапынан өрескел бұрмалаушылықтар орын алды. Қазақтарды елге қайтару ісі толықтай жергілікті милиция органдарының қолында шоғырланғандықтан олардың тарапынан күштеу әдістері ашық қолданылды. Олар өздерінің алдына аудандарды 24 сағат ішінде қазақтардан босатуды мақсат етіп қойды. Мысалы, Шипунов ауданында олар 24 сағат ішінде жарықсыз және жылусыз 40 вагонның әрқайсысына 65-70 адамнан күштеп тиіп жіберді. Осы істі жүзеге асыру барысында қазақтарға қарсы дөрекі күш қолдануға жол берілді. Терезелерін шағып, жергіліктілердің есігін сындырды. Жұмыс орындарынан есеп айырысуға рұқсат бермей, өз ақшаларына көлік жалдауға мәжбүрлеу фактілері жиілеп кетті (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5192-іс. 47-п.).

1932 жылдың 14 мамырына дейін Сібірден Шығыс Қазақстан облысы аумағына 29 166 адам қайтарылды. Кейбір деректер бойынша ол жақта әлі де 14 500 босқын қалған еді [ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5192-іс. 53-п.].

Қазақстан билік органдарының босқындарды елге қайтару туралы шешімдеріне қарамастан олардың барлығын қайтару мүмкін емес екендігі айқын біліне бастады. Қаржылық және азық-түлікпен қамтамасыз етуде қиындықтар туындады. Осыған байланысты Сібір өлкелік билік органдарымен біріге отырып, қазақ босқындарын Сібірдің ірі құрылыстарына жұмысқа орналастыру мәселелі қарастырылды. Алайда осы бағытта жұмыс атқаруда да кедергілер болып, күрделі жағдай қалыптасты. Қазақ отбасыларында еңбекке жарамсыз адамдардың басым болуы, босқындардың орыс тілін білмеуі және өндірістік шеберліктерінің болмауы бұл бастамаманың жүзеге асуына кедергі болды.

2-кесте. 1926 және 1939 жж. халық санақтары аралығындағы Сібірдегі
қазақ халқының динамикасы

[Table 2. Dynamics of the Kazakh population in Siberia
between the population censuses 1926 and 1939]

облыстар	1926			1939		
	барлығы адам	оның ішінде		барлығы адам	оның ішінде	
		қала	Адам		қала	Ауыл
Алтай өлкесі	17 807	1 385	6 422	27 695	2 281	25 514
Новосібір	1 485	74	1 411	19 995	3 761	11 232
Омбы	30 003	586	29 417	51 891	2 423	49 468
Жиыны	49 295	1 045	47 250	99 479	13 465	86 014

Есептелді: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Сибирский край. Москва, 1928. С. 20-21, 26-27, 30, 36, 59-60, 70, 72-73; Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. Москва, 1992. С. 59, 61-62.

Қарастырылып отырған кезеңде Сібірдегі қазақ халқының санының күрт өсуін босқыншылықпен түсіндіреміз. Салыстырмалы демографиялық әдісті қолдана отырып, 1926-1939 жылдар аралығында Сібірдегі қазақтардың саны 49 295 адамнан 99 479 адамға дейін өскенін көруге болады. Ең жоғарғы өсім Новосібір облысында болды, егер 1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағының дерегі бойынша онда тұратын қазақтардың саны 1 485 адам болған болса, 1939 жылғы халық санағының қорытындысы бойынша олардың саны 19 995 адамға дейін өскен. Бұл, бір жағынан, Новосібір облысы аумағындағы босқындар елге қайтару науқанына көп тартыла қоймағандықтан, екіншіден, осы аймақтардағы ірі өндіріс орындарына қазақ жұмысшыларының көптеп тартылуына байланысты болды.

Босқыншылықтың тағы бір басты бағыттарының бірі Батыс Қытай, яғни Шыңжаң провинциясы болды. Аталмыш өлкенің Қазақстанның шығыс аймақтарымен шекаралас орналасқаны белгілі. Кезінде екі империя қазақтар орналасқан аймақты екіге бөліп, шекара сызығын салып тастаған еді. Алайда бұл жағдай шекараның екі жағында орналасқан қазақтардың арасындағы туыстық қатынастардың тамырына балта шаба алмады. Екі беттің адамдарының арасында туыстық қатынастар әлі де берік болатын.

30-жылдардағы қазақтардың Қытайға босқыншылығы туралы мол деректер Қазақстан Республикасы Президентінің архивінде топтастырылған. Сол деректерге сүйене отырып жаңа босқыншылықтың ауқымы мен босқындардың саны туралы маңызды мәліметтер алуға болады. Мысалы, Шығыс Қазақстан облысының (1932 ж. дейін Семей округі) Қытаймен шектесетін Үржар, Мақаншы, Зайсан, Тарбағатай, Катонқарағай, Күршім, аудандарынан босқындар саны 1930 жылға қарай өсіп, шекара маңындағы елді мекендер жоғала бастады. Зайсан ауданынан 1930 жылы Қытайға шамамен 1238 отбасы көшіп кетті, бұл – аудандағы халықтың үштен бір бөлігін құраған еді (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 4577-іс. 13-п.). 1931 жылы Катонқарағай ауданының Таңба ауылынан 207 адамнан тұратын 50 отбасы Қытай шекарасынан мал-мүлкімен бірге өтіп кетеді. Олардың басым бөлігі орта және кедей шаруалар еді (ШҚОМА Алтай бөлімшесі. 6-қ. 1-т. 155-іс. 6-10-пп.).

Ашаршылық 30-жылдардағы босқыншылықтың басты себебі болды. Сонымен қатар, шекара асып, Қытай жеріне жеріне кетудің ерекше себептері де болды. Іргелес отырған аймақтарды мекендеген қазақтардың арасындағы туыстық қатынастардың болуы да өзіндік рөл атқарғандығын атап өткен жөн. Бұл кезде елімізде тек азық-түлік тапшылығы ғана орын алып қойған жоқ, сонымен қатар, күнделікті өмірге қажетті тауарлардың жетіспеушілігі де кең орны алған еді. Осындай жағдайда көршілес Шыңжаң жеріндегі тауар молшылығы туралы алып-қашпа әңгімелер ел арасына кең тарады. Шекаралас аудан тұрғындарының Қытайға көшін күннен-күнге күшейте түсті.

Жердің орталықтан шалғайлығын пайдаланып шекара әскерлері де өз тарапынан кейбір бассыздықтарға жол берді. Олардың тарапынан қазақтарды заңсыз тұтқындау, ұрып-соғу, қалған малын тартып алу сияқты әрекеттер жиілеп кетті. Соған қарсылық ретінде шекаралық

аймақтан халықтың бір бөлігі үдере көшіп, шекара асып кетті. Мысалы, Катонқарағай ауданы аумағындағы Шыңдығытай шекара бекетінің тарапынан көрші қазақ ауылдарына көп зорлық-зомбылық көрсетілді.

Астық пен ет дайындау науқандары кезіндегі жергілікті басшылар тарапынан орын алған асыру сілтеушілік те босқыншылықтың өсуіне алып келді. Көшпелі аудандардың жағрапиялық жағдайы ескерілмеді және халықты шұғыл түрде астық салығын төлеуге мәжбүрледі. Осыған байланысты олар малын аса арзанға сатып, содан түскен қаржыға астық сатып алуға және оны мемлекетке өткізуге мәжбүр болды. Биліктің бұл қысымына шыдамаған халықтың бір бөлігі шекара асып кетті. Бұл кезде Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясаты да тым қатал жүзеге асырыла бастағаны белгілі. Соның нәтижесінде діни мекемелер қиратылып, дінбасылар қудаланып жатты. Осы айтылғанның бәрі ақыры аса ірі босқыншылықтың басталуына алып келді.

Босқыншылыққа тосқауыл қою мақсатымен 1930 жылдың сәуірінде Қазақ АССР Халық Комиссарлар Кеңесі арнайы қаулы қабылдап, шекаралық аудандардан Қытайға кулак-бай шаруашылықтарының заңсыз қоныс аударуына қарсы күрес жөніндегі шараларды бекітті (ШҚОМА. 788-к. 1-т. 38а-іс. 13-п.). Қаулыға сәйкес шекаралық аймақтан сот шешімінсіз сенімсіз адамдарды, яғни байлар мен кулактарды, олардың отбасы мүшелерін 100 шақырымдық шекара жолағынан тыс жерлерге күштеп қоныс аудару белгіленді (ШҚОМА. Алтай бөлімшесі. 6-к. 1-т. 95-іс. 283-п.). Алайда, бұл шаралар билік күткендей нәтиже бере алмады.

Сонымен қатар, 30-жылдардағы босқыншылықтың тағы бір ерекшелігіне тоқталып өткен жөн. Барлық жерде бұл үрдіс стихиялы түрде болды деп айта алмаймыз. Оның ұйымдастырушылары тек жергілікті жерлерде ғана емес, тіпті өлкелік билік органдарының қатарында да болғандығын мұрағат деректері дәлелдеп отыр. Осындай ұйымдардың бірі Шығыс Қазақстан облысының Тарбағатай ауданында 1931 жылдың тамызында құрылған, кеңес өкіметі контрреволюциялық «Оңшыл ұлтшыл ұйым» деп айдар таққан ұйым болды (ШҚОМА. 1п-к. 2-т. 4981-іс. 79-80-пп.). Оның құрамына толықтай дерлік аудан басшылығы, ауылдық кеңес басшылары мен ауыл белсенділері енді.

Ұйым мүшелері жасырын жиналыстарында елде қалыптасқан саяси-экономикалық ахуалға шынайы талдау жасап, төніп келе жатқан аштықтан халықты аман алып қалудың жолдарын талқылайды. Ұзақ талқылаудың нәтижесінде халықты құтқарудың бірден-бір жолы – Қытай аумағына кету деп шешім қабылдайды. Ауданның барлық ауылдарында жүргізілген үгіт-насихат жұмыстарының нәтижесінде шекарадағы ауылдарды ұйымдасқан түрде шекара асыру мәселелерін шешеді. 1931 жылдың күзі - 1932 жылдың көктемі аралығында Тарбағатай ауданының № 1, 2, 3, 4, 5 және 6 ауылдарынан 696 шаруашылық шекара асып кетуге әрекеттенеді. Шекаралық қарулы қарсылығына қарамастан олардың басым бөлігі малжаны, дүние-мүлкімен Шыңжаң аумағына өтіп кетеді (ШҚОМА. 1п-к. 2-т. 4981-іс. 95-п.).

Тарбағатай ауданындағы бұл ұйым тек өз аумағындағы ауылдардағы жұмыстармен шектеліп қалмай, көрші елдегі қазақтармен тығыз байланыс орнатып, босқын халықтың Қытай жерінде орналасу мәселелерін алдын-ала шешіп отыруға тырысты. Шыңжаңдағы белгілі қазақ қайраткерлерімен хат алмасып, ол жақтағы жағдай туралы, қытай билік органдарының босқындарға көзқарасы туралы мәліметтер жинады. Әсіресе, белгілі алашорда қайраткері Райымжан Мәрсековпен, қытай қазақтары басшыларының бірі Әлен Көгедәевпен қарым-қатынас өте пайдалы болды (ШҚОМА. 1п-к. 2-т. 4981-іс. 100-п.). Екі жақтың талқысына түскен маңызды мәселелердің бірі шекарадан өту барысында босқындарға қорған болатын қарулы топтарды Қытайдан арнайы алдыру болды.

Алайда бұл ұйымның жұмысы ұзаққа бармады. 1932 жылдың жазында олар әшкереленіп, оларға қарсы қылмыстық іс қозғалады. Ол бойынша 92 адам жауапқа тартылып, сотталады (ШҚОМА. 1п-к. 2-т. 4981-іс. 79-80-пп.). Осы тәріздес ұйымдар Шығыс Қазақстан облысының Зайсан, Күршім, Катонқарағай аудандарында құрылып, әрекет еткен. Олардың қызметіне байланысты құжаттардың басым көпшілігі әлі де болса құпиясыздандырылмағанын атап өткен жөн. Бұл «мәселені саясаттандырмау қажет» деген желеумен әлі де болса шындықты жасырып келеміз. Жалған жала жабылып, сотсыз ОГПУ «үштіктерінің» шешімімен сотталып, атылып кеткендер саны әлі де толық анықталмай жатыр. «Үштіктердің» айыпталушылардың әлеуметтік жағдайына байланысты қабылдаған әділетсіз үкімдерін мұрағат деректері дәлелдеп отыр. Бай, ауқатты ортадан шыққан айыпталушыларға олардың кінәсінен тыс аса ауыр

жазалар қолданылып, өлім жазасына кесілген үкімдер бірден орындалып отырған. Үкімді орындау туралы актілерге көз жүгіртсек, олардың түн уақытында жүзеге асырылғандығына куә боламыз және оларды атылған жерлерінде көміп кетіп отырған.

Босқындар Қытай жерінде жақсы тыныш өмірге үміт артып барған еді. Алайда олардың бір бөлігі шекара асу кезінде жергілікті құпия полиция (ОГПУ) тарапынан адам сенгісіз жауыздықтың құрбаны болды. Катонқарағай, Тарбағатай, Зайсан аудандарында әскерилер тарапынан босқындарды жаппай қыру әрекеттері жиі орын алды. Өздерін қорғау ниетімен қарсылық көрсеткен адамдардың барлығына қылмыскер, бандит деген айдар тағылып, қудалауға ұшырады. Қытай-қазақ шекарасында 1930 жылдың басында орын алған оқиға «Қаратал қырғыны» деген атпен танымал болды. Осы оқиға кеңес әскерлерінің бейбіт халыққа қарсы зорлық-зомбылығы мен озбырлығының айқын көрінісі болып табылады (Камерон, 2020:140). Осы оқиға туралы Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариатының арнайы баяндамасы жасалып, әскерилердің тарапынан орын алған бассыздық пен қатыгездік толықтай мойындалған болатын. Қашқындардың көбі кедейлер болып, олардың тарапынан еш қарсылық көрсетілмесе де олар аяусыз өлтірілген еді. Тірі қалғандардың басым бөлігін құраған әйелдер мен балалар зорланғандығы дәлелденді. Сондай-ақ, қаза тапқандар мен тірі қалған адамдарды тонау оқиғалары орын алғандығы да мойындалды (ҚР ОМА. 44-к. 2-т. 492-іс. 54, 58-пп.).

Қаратал қырғыны деген атпен танымал болған бұл оқиға қазақ-қытай шекарасында орын алған қанды оқиғалардың бірі ғана. Соңғы уақытта құпиясыздандырылған архив деректері жаңа қылмыстардың бетін ашуда. 1930-1931 жылдары Қазақстанда қалыптасқан ауыр жағдайдан құтылу үшін мыңдаған адам Қытай асып, қашып бара жатқан кездерінде оққа ұшып қаза болған (ҚР ПА. 141-қ.1-т. 4577-іс. 1-2-пп.). 1928-1933 жылдар аралығында жалпы саны әлдеқайда көп, шамамен, екі жүз мыңдай адам шекара асып, Шыңжан аумағына өтіп кеткен (Камерон, 2020: 140).

Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай аудандық ОГПУ бөлімшесінің 1931 жылдың 15 маусымындағы жедел хабарламасында Бетеу-Қанас асуы арқылы өтпек болған босқындардың жолына шекара бекетінің бастығы Кавешников басқарған отряд тосқауыл қойып, оларды қалай қырып тастағаны туралы баяндалады. Кавешников босқындардың 20 адамын атып өлтіріп, олжа ретінде 30 000 қой, 1 000 жуық жылқы, көп мөлшерде дүние-мүлік олжалағандығын аса бір мақтаныш сезімімен хабарлайды (ШҚОМА. 139п-қ. 1-т. 65-іс. 35-36-пп.). Бұл Шығыс Қазақстан аумағы арқылы Монғолиядан Шыңжаңға бет алған қандастарымыз еді.

Шекара асып, аман қалған қазақ босқындарының Қытай жеріндегі жағдайы да аса ауыр болды. 200 мыңдай аш-жалаңаш адамның Шыңжан жеріне келуі жағдайды ушықтырып жіберді. Жергілікті халықтың өзі аштықтың аз алдында тұрған еді. Тіпті тұз алу үшін адамдар ұзақ-сонар кезекке тұратын, ал ұн, тары, күріш мүлдем жоғалып кетеді. Шәуешек қаласының тумасы, кейіннен ұзақ жылдар Өскемен педагогикалық институтының деканы болған В.И. Петровтың «Мятежное сердце Азии. Синьцзян: краткая история народных движений и воспоминания» атты кітабында босқын қазақтардың өміріне де сипаттама берілген. 1932-1933 жылдары Шыңжаңның Шәуешек қаласының көшелерінде аш адамдар көбейіп кетеді. Қаланың орталық алаңында аштықтан құр сұлдері қалған босқын қазақтар тіпті тіл қатуға шамалары келмей, тек теңселіп, ыңыранып қайыр сұрап қол созуға ғана шамалары жететін. Түнге қарай олар жан-жаққа тарап кететін де, таңертең арнайы адамдар қаланы арбамен аралап, олардың өліктерін мұсылман зиратына таситын (Петров, 2003: 105).

Босқыншылықтың кеңес мемлекеті үшін экономикалық зардаптарымен қатар (жұмыс күшінің азаюы, мал санының кемуі т.б.) саяси салдары да болғанын атап өткен жөн. Өздерін кедей мен жарлының қамқоршысымыз деп танытуға тырысқан өкіметтің қол астынан осындай мол мөлшерде адамдардың басқа елге ауып кетуі, Кеңестер Одағының халықаралық аренадағы беделіне де біраз нұқсан келтірген еді. Осыған байланысты босқындарды кері қайтаруға әрекеттер жасала бастады. 1932 жылдың 23 тамызында Ауыл шаруашылық Халық Комиссариатының директивасына сәйкес Қытайдан босқындарды қайтару және оларды орналастыру шаралары жүзеге асырыла бастады. Семейде босқындарды орналастыру Комиссиясы құрылып, осы шараларды жүзеге асыру үшін арнайы қаражат қоры бөлінді.

Елге қайтқан босқындарды олардың қалауы бойынша өз атамекендеріне болмаса облыстағы экономикалық жағынан тұрақты колхоздарға орналастыру туралы шешім

қабылданды. Қолға алынған шаралар барлық жерде бірдей өз нәтижесін бермеді. Жергілікті басшылардың салғырттығы, жоғарғы билік органдары тарапынан бақылаудың әлсіздігі қолға алынған игі шаралардың жүзеге асуына кедергі болды. Бөлінген қаржы талан-таражға түсіп, өз мақсатында пайдаланылмауы босқындардың материалдық жағдайын жақсартуға мүмкіндік бермеді. Қазақ АКСР БК(б)П-сы Өлкелік бақылау комиссиясының және Жұмысшы-шаруа Инспекциясы Халық комиссариатының 1933 жылдың 21 сәуіріндегі барлық облыстық және округтік бақылау комиссияларына жолдаған нұсқау хатында осы кемшіліктердің беті ашылып, оларды тез арада жою талап етілді.

Экономикалық жағынан тұрақты саналған колхоздар негізінен орыс ұлты басым болған аудандарға тиесілі еді. Босқындардың бір бөлігінің осы аудандарға орналастырылуы жаңа кедергілерге жолықты. 1933 жылдың 21 қыркүйегінде «Казахстанская правда» газетінде Өскемен ауданында орын алған ұлыдержавалық шовинизм фактілерінің бой көрсетуі туралы мақала жарияланды. Мақалада босқындарды орналастыру және шаруашылық бекіту барысын жүйелі бақылауды және қадағалауды қамтамасыз етілмегені атап өтілді. «Трактор», «Ударник», «Прожектор», «Красная нива», «Искра», «Труд Калинина» ұжымшарлары бойынша босқындар тұрғын үйге бейімделген пәтерлермен, жылы киіммен және аяқ киіммен, қажетті үй тұрмысындағы заттармен, отынмен, азық-түлікпен қамтамасыз етілмегені анықталды. Соның салдарынан 14 босқын қайтыс болып, 15 босқын басқа жаққа кетуге мәжбүр болған.

«Ударник», «Красная нива», «Трактор», «Прожектор», «Ертіс» ұжымшарларында қазақ босқындарын негізсіз ұрып соғу орын алған. Мысалы, «Красная нива» ұжымшарында Гудков және Худяков дегендер осы ұжымшардың мүшесі Сулейменовты ұрып-соққан, ал Власов Иван Мусинова Батиманы соққыға жыққан. "Трактор" коммунасының мүшесі барлық тұрғындардың көз алдында Қалиевтің бетіне шелекпен ұрып, қорлаған. Осы қылмыстық әрекеттердің түпкі мақсаты – қазақ босқындарын орыс ұжымшарларына енгізбей қуып жіберу болды (ШҚО ҚЗТҚО. 73-к. 1-т. 13-іс. 216-219-пп). Мақалада көрсетілген фактілердің бәрі де расталып, Семей облыстық партия комитеті бюросының талқысына түсіп, тиісті шешімдер қабылданды. Айыптылар сотқа тартылып, өз жұмысына немқұрайлы қараған басшылар жазаланды.

Босқыншылықты тоқтатуға бағытталған шараларға қарамастан асыра сілтеушілікпен шаш ал десе бас алатын басшылардың іс-әрекеті жағдайды одан әрі ушықтырып, 1933-1934 жылдары елге қайтқан босқындардың бір бөлігі қайтадан шекара асып, жан сақтап қалу әрекеттеріне барды.

5. Қорытынды. Зерттелген мұрағаттық құжаттар негізінде Қазақстандағы 1928-1934 жылдардағы босқыншылық кеңес билігінің өлкеде жүргізілген «социалистік қайта құруларының» ауыр салдары болғаны дәлелденіп отыр. Кеңестердің саяси қуғын-сүргіндерінен, салық ауыртпашылығынан және түрлі шаруашылық науқандарын (нан, жүн, мақта, ет дайындау, ат әбзелдері, малды тәркілеу, көшпенділерді күшпен отырықшыландыру, ұжымдастыру және т. б.) күштеп өткізуді ұйымдастырушылардың әкімшілік террорынан зардап шеккен халықтың бір бөлігі босқындар қатарын толықтырды. Шекаралас аймақта орналасқан Шығыс Қазақстан облысының көшпелі және жартылай көшпелі аудандарының халқы жан сауғалап шетел асуға мәжбүр болды. Олардың негізгі бөлігі көршілес Алтай губерниясы аумағы мен Қытай жеріне өтіп кетті. Сол кезеңде халық есебін жүргізуде орын алған келеңсіз жағдайлар босқындардың нақты санын анықтауда үлкен қиындықтар туғызуда. Өртүрлі деректерді жинақтап, салыстыра отырып Шығыс Қазақстан облысы аумағынан 250 мыңға жуық адам босқыншылыққа ұшырады деуге негіз бар. Дегенмен, 20-30 жылдардағы көші-қон шығындары туралы мәселе әлі де болса ашық күйінде қалып отырғанын мойындауымыз қажет. Сондықтан босқыншылық мәселесі бойынша тарихшылардың алдында әлі де болса ауқымды зерттеу жұмыстары тұр.

Дереккөздер

АӨ МА — Алтай өлкесі мемлекеттік архиві.

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің архиві.

ШҚОМА — Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві.

ШҚОМА Алтай бөлімшесі — Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві Алтай бөлімшесі.

ШҚО ҚЗТҚО — Шығыс Қазақстан облысының «Қазіргі заманғы тарихын құжаттандыру орталығы».

Sources

SAAT — State archive of the Altai territory.
 CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
 AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.
 SAEKR — State Archive of the East Kazakhstan region.
 AB SAEKR — Altai branch of the State Archive of East Kazakhstan region.
 CDMH EKR — "Center for documentation of modern history" of the East Kazakhstan region.

Әдебиеттер тізімі

Айдарбаева, 2009 — *Айдарбаева Р.К.* Казахи Алтайского края России. Усть-Каменогорск: ВКГТУ, 2009. 172 с.
 Алексеенко, 1994 — *Алексеенко А.Н.* Сельское население Казахстана. 1920-1990 гг. НАН РК. Алматы, 1994. 59 с.
 Всесоюзная перепись — Всесоюзная перепись населения 1926 г. Сибирский край. Бурято-Монгольский край. Москва: ЦСУ Союза ССР, 1928. 389 с.
 Всесоюзная перепись — Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги. Москва: Наука, 1992. 254 с.
 Камерон, 2020 — *Камерон Сара.* Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана. Алматы: Kazakhstan Risks Assessment Group, 2020. 304 с.
 Қозыбаев, 1998 — *Қозыбаев М. Қ.* Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. Алматы: Ғылым, 1998. 344 б.
 Мальшева, 1999 — *Мальшева М.П., Познанский В.С.* Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири (1931-1934 гг.). Алма-Ата: Ғылым, 1999. 536 с.
 Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.* 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 350 б.
 Омарбеков, 2003 — *Омарбеков Т.* Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Алматы: Өнер, 2003. 552 б.
 Петров, 2003 — *Петров В.И.* Мятежное сердце Азии. Синьцзян: краткая история народных движений и воспоминания. Москва: Крафт+, 2003. 528 с.

References

Aidarbayeva, 1994 - *Aidarbayeva R.K.* Kazakhi Altaiskogo kraja Rossii [Kazakhs of the Altai Territory of Russia]. Ust-Kamenogorsk: EKSTU, 2009. 172 p. (In Rus.)
 Alekseenko, 1994 - *Alekseenko A.N.* Selskoe naselenie Kazahstana [Rural population of Kazakhstan. 1920-1990]. NAS RK. Almaty, 1994. 59 p. (In Rus.)
 All-Russian, 1928 – Vsesojuznaia perepis [All-Russian population census of 1926, Siberian Region. Buryat-Mongolian region]. Moscow: CSU of the USSR, 1928. 389 p. (In Rus.)
 All-Russian, 1992 - Vsesojuznaia perepis [All-Russian Population Census of 1939: the main results]. Moscow: Nauka, 1992. 254 p. (In Rus.)
 Cameron, 2020 - *Cameron Sarah.* Golodnaja step [Hungry steppe. Hunger, violence and the creation of Soviet Kazakhstan]. Almaty: Kazakhstan Risks Assessment Group, 2020. 304 p. (In Rus.)
 Kozybayev, 1998 - *Kozybayev M. K.* Tarih zerdesi [History]. Book 1. Almaty: Science, 1998. 344 p. (In Kaz.)
 Omarbekov, 1997 - *Omarbekov T.* Kazakstan kasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s]. Almaty: Category, 1997. 350 p. (In Kaz.)
 Omarbekov, 2003 - *Omarbekov T.* Kazakstan tarihih XX gasirdin ozekti maselelery [Actual problems of the history of Kazakhstan in the XX century]. Almaty: Art, 2003. 552 p. (In Kaz.)
 Petrov, 2003 - *Petrov V.I.* Myateznoe serdtse Azii [The Rebellious heart of Asia. Xinjiang: A brief history of Popular Movements and Memories]. Moscow: Kraft+, 2003. 528 p. (In Rus.)

Published in the Kazakhstan

Otan tarihy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 1, pp. 43-57, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.00

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_43-57

PERSONALITY OF BATYR KOZHABERGEN ZHANIBEKULY IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL RELATIONS (SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY)

Aknur Amangeldiyevna Oralova^{1*}, Abdulvahap Kara²

^{1*}Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Kazakhstan)

PhD doctoral student, researcher

<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

M. Sinan Fine Arts University (24, Meclis-i Mebusan Str., 34427 Istanbul, Turkey)

Dr. Sc. (History), Professor

<https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

© IHE after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© Oralova A.A., Kara A., 2023

Annotation. *Introduction.* The article describes the flexible military and diplomatic activities of the batyr Kozhabergen Zhanibekuly, who defended the territorial integrity of the southeastern region of Kazakhstan during the war with neighboring states, conflicts of the XVIII century at the junction of giant empires. Historical information mentions the names of several historical figures named Kozhabergen. There is confusion among the scientific community between two historical figures, Batyr Kozhabergen from the Orta Zhuz Abak Kerey tribe and Batyr Kozhabergeni Zhyrau, who came from the Ashamayli Kerey tribe. The problem of identifying the similarities and differences in the historical roles of both personalities within the process of territorial integrity and unity of the Kazakh people preservation requires a comprehensive study. *The objective* of the article is to study the family origin of batyr Kozhabergen and his military and diplomatic activities in international relations, as well as his role in trade relations. *Materials and methods.* The article is based on the documents from the archives of the Orenburg region, Manchu-Chinese sources of the First Historical Archive of the People's Republic of China and oral information collected by the descendants of a prominent historical figure. The name of Kozhabergen Batyr appears in the works of Russian researchers and travelers of the second half of the XIX century. The basis of the research was formed by comparative-historical, logical analysis, analogy, methods of diachronic and synchronic analysis. *Results.* During the research the facts of the relationship between Kozhabergen batyr and Abylai, the Dzungarian noyans, Chinese ambassadors and commanders of Russian military fortresses were established. As a result of the analysis of archival data and research used in the article, some aspects of the historical personality of Kozhabergen Batyr are found. *Conclusions.* Research and search for materials about that historical figure prove that batyr Kozhabergen Zhanibekuly was an outstanding and courageous person who left a mark in the centuries-old chronicle of the Great Steppe.

Key words: Kozhabergen batyr, Abak Kirey, Chubaraigyr, army, detachment, *International relations.*

For citation: Oralova A.A., Kara A. Personality of batyr Kozhabergen Zhanibekuly in the context of international relations (second half of the 18th century // Otan Tarihy. 2023. Vol.26. No1. Pp. 43-57. (Kaz.) DOI: [10.51943/2710-3994_2023_26_1_43-57](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_43-57)

ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫР ЖӘНІБЕКҰЛЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТҰЛҒАЛЫҚ КЕЛБЕТІ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ 2-ШІ ЖАРТЫСЫ)

Ақнұр Амангелдіқызы Оралова^{1*}, Әбдіуақан Қара²

^{1*}Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

PhD-докторант, ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

²М. Синан атындағы атындағы өнер университеті (24-үй, Меджлис-и Мебусан көш., 34427 Стамбул, Түркия Республикасы)

тарих ғылымдарының докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XVIII ғасырдағы алып империялар тоғысындағы көршілес мемлекеттермен қақтығыстар кезінде Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңірінің аумақтық тұтастығын қорғаған Қожаберген батыр Жәнібекұлының ұтымды әскери-дипломатиялық қызметі баяндалады. Тарихи деректерде Қожаберген есімді бірнеше тарихи тұлғалардың есімі аталады. Ғылыми-көпшілік қауым арасында Орта Жүз Абақ-Керей тайпасынан шыққан батыр Қожаберген мен Ашамайлы Керей тайпасынан тараған батыр, әрі жырау Қожаберген атты екі тарихи тұлғаны бір-бірімен шатастыра қарастыру жағдайлары да кездеседі. Екі Қожабергеннің де Қазақ елінің жер тұтастығы мен бірлігі жолындағы рөлдерінде ұқсастықтар мен ерекшеліктерді айқындау мәселесі жан-жақты зерттеуді қажет етеді. *Зерттеудің мақсаты* Батыр Қожаберген Жәнібекұлының шығу тегі мен оның халықаралық қатынастардағы әскери-дипломатиялық қызметі мен сауда қатынастары мәселелеріне ықпалын зерттеу. *Материалдар мен әдістер.* Жұмыстың деректік негізін Орынбор облысы мемлекеттік архиві қорындағы деректер, Қытайдың Бірінші тарихи архивінің мәнжу-қытай тіліндегі құжаттары, көрнекті тарихи тұлғаның ұрпақтары жинаған ауызша мәліметтер мен XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс зерттеушілері мен саяхатшыларының еңбектерінде есімі кездесетін Қожаберген батыр туралы материалдар кешені құрады. Зерттеу салыстырмалы-тарихи, логикалық талдау, аналогия, диахронды және синхронды талдау әдістері негізінде жазылды. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында Қожаберген батырдың Абылай, жоңғар нояндары, Қытай елшілері мен орыс әскери бекіністерінің қолбасшыларымен қарым-қатынастарындағы ерекшеліктер баяндалады. Мақалада пайдаланылған архив құжаттары мен тақырып аясындағы зерттеулерді талдау нәтижесінде Қожаберген батырдың тарихи тұлғасының кейбір беймәлім тұстары ашылды. *Қорытынды.* Аталмыш тарихи тұлға туралы материалдарды жинақтау мен алынған нәтижелер батыр Қожаберген Жәнібекұлының Ұлы даланың сан ғасырлық шежіресінде із қалдырған көрнекті де қайсар тұлға екендігін айғақтады.

Түйін сөздер: Қожаберген батыр, Абақ-Керей, Шұбарайғыр, әскер, дипломатия, халықаралық қатынастар.

Дәйексөз үшін: Оралова А.А., Кара А. Қожаберген батыр Жәнібекұлының халықаралық қатынастар тоғысындағы тұлғалық келбеті (XVIII ғасырдың 2-ші жартысы) // Отан тарихы. 2023. Т.26. №1. С. 43-57 (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_43-57

ЛИЧНОСТЬ БАТЫРА КОЖАБЕРГЕНА ЖАНИБЕКУЛЫ В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVIII ВЕКА)

Ақнұр Амангелдыевна Оралова¹, Абдулуақан Кара²

^{1*}Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан)

PhD-докторант, научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0003-4979-4203>. E-mail: aknur.oralova@mail.ru

²Университет искусств имени М. Синана (д. 24, ул. Маджлис-и Мебусан, 34427 Стамбул, Турция)

доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В статье анализируется гибкая военно-дипломатическая деятельность батыра Кожабегена Жанибекулы, отстаивавшего территориальную целостность юго-восточного региона Казахстана в период войн с соседними государствами во второй половине XVIII века на стыке империй. В исторических сведениях упоминаются имена нескольких исторических деятелей по имени Кожабеген. В литературе имеет место расхождение данных относительно двух исторических личностей, Батыра Кожабегена из племени Орта Жуз Абак Керей и Батыра Кожабегени Жырау из племени Ашамайлы Керей. Проблема выявления сходства и различия исторических ролей обеих личностей на пути территориальной целостности и единства казахского народа требует всестороннего изучения. *Целью исследования* является изучение происхождения рода батыра Кожабегена и его военно-дипломатическая деятельность в международных отношениях, а также влияние батыра Кожабегена в вопросах торговых отношений. *Материалы и методы.* Источниковой базой работы послужили документы из фондов архива Оренбургской области, маньчжурско-китайские источники Первого исторического архива КНР и устные сведения, собранные потомками видного исторического деятеля, проанализированы данные материалы о Кожабеген батыре, имя которого фигурирует в трудах русских исследователей и путешественников второй половины XIX века. Основу исследования сформировали сравнительно-исторический, логический анализ, аналогия, методы диахронического и синхронического анализа. *Результаты.* В ходе исследований описаны особенности взаимоотношений Кожабеген батыра с Абылаем, джунгарскими ноями, китайскими посланцами и командирами русских военных крепостей. В результате анализа архивных данных и исследований, использованных в статье, раскрываются некоторые аспекты исторической личности Кожабеген батыра. *Выводы.* Исследования и поиск материалов о данной исторической личности показали, что батыр Кожабеген Жанибекулы является незаурядной и смелой личностью, оставившей след в многовековой летописи Великой степи.

Ключевые слова: Кожабеген батыр, Абак-Кирей, Чубарайгыр, армия, дипломатия, международные отношения.

Для цитирования: Оралова А.А., Кара А. Личность батыра Кожабегена Жанибекулы в контексте международных отношений (вторая половина XVIII века) // Отан тарихы. 2023. Т.26. №1. С. 43-57 (Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_43-57

1. Кіріспе

XVII ғасырда жоңғарлар ұлан байтақ қазақ жеріне алғашқы шабуылдарын ұйымдастыра бастады. Бұл дәуірде біз қазақ батырлары мен қолбасшыларының тарих сахнасында белсенді көрініс тапқан кезеңі деп айтамыз. Міне, сол кезеңнің шынайы бейнесін сипаттауға мүмкіндік берер біртуар тұлға – Қожаберген батыр. Ол Абылай хан басқарған жасақтардың біріне қолбасшылық етіп, қазақ жеріне көз алартқан сыртқы жауларға қарсы найза ұстаған батырлардың бірі. XVIII-XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы жалпы қазақ батырларының қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігін талдаған ғалымдар Ш. Уәлиханов, М. Тынышбаев, С. Асфендияров, Е. Бекмахановтар жекелеген еңбектерінде батырлардың әлеуметтік сипаты мәселесіне арнайы тоқталады. Аталмыш мәселе аясында тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде К.Л. Есмағамбетов, Ж.Қ. Қасымбаев, И.В. Ерофеева сынды бірқатар зерттеуші-ғалымдардың еңбектерін атап өтуге тиіспіз.

Ал енді біздің негізгі зерттеу нысанымыздағы мәселе – Қожаберген батыр Жәнібекұлының өмірі мен қызметі. Бұл тақырып ғылыми тұрғыдан қарастырғанда бүгінгі тарих ғылымындағы өзекті тақырып деп санауға негіз бар. Себебі, Қожаберген батыр туралы арнайы ғылыми зерттеулердің жоқтығы қынжылтады. Батыр тек ел арасында ғана емес, қытай, жоңғар билеушілері арасында үлкен беделге ие болған стратег, дипломат, сардар ретінде танылған. Алайда, көрнекті тұлға тарихта өз орнын орнықты алған жоқ. Қожаберген батыр Жәнібекұлы жайында 2017 жылы жарық көрген алғашқы да жалғыз ғылыми еңбек бұл – Б. Еженханұлының 1756-1767 жылдар аралығын қамтитын мәнжу-қытай тілдеріндегі құжаттар кешенін топтастырған «Қожаберген батыр» кітабы. Құнды еңбектегі құжаттар тобы батыр Қожабергеннің қайраткерлік келбетін зерделеуге біршама мүмкіндіктерге жол ашты. Алайда, бүгінде бұл құжаттардың астарын ақтарып, деректанулық сыннан өткізе қарастыру, алынған тұжырымдарды ғылыми айналымға енгізу қажеттілігі туындап отыр. Айта кету қажет,

Қожаберген Жәнібекұлының ерлігін бүгінгі таңда ұрпақтары батыр бабаларының есімін ел есінде сақтау бағытында үгіт-насихат шараларын (республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциялар ұйымдастыру, көрме, жыр мүшәйраларын өткізу, ас беру рәсімі, батыр зиратына ескерткіш тас орнату, жас ғалымдарды қолдау) ұйымдастырып келеді. Алайда, әлі күнге дейін Қожаберген батыр Жәнібекұлының есімі мен қазақ халқының арман-мұраты жолындағы әскери-дипломатиялық қызметі ғылыми негізде ғалымдар тарапынан әлі де болса назарға ілінген жоқ. Қазіргі таңдағы еліміздің геосаяси жағдайы мен әскери әлеуетін күшейтудегі сардарлардың рөлі, «Ұлы даланың ұлы есімдерін жаңғырту, тарихи сананы қалыптастыру, батырдың Жоңғария, Ресей мен Цинь империясы қарым-қатынастарындағы әскери-дипломатиялық қызметіндегі ұтымды айла-тәсілдерін қазіргі саяси-дипломатиялық жағдайда қолдану тұрғысынан қарастыру мақаланың өзектілігін айқындайды.

2. Материалдар мен әдістер

Тақырыпқа байланысты деректердің тобын Қытайдың бірінші тарихи архиві қоймаларынан жарияланған мәнжу-қытай құжаттары, 1917 жылғы Төңкеріске дейінгі кезеңде Ресей империясының құйтырқы саясаты салдарынан қазақ даласын зерттеуге жіберілген орыс тарихшылары мен саяхатшыларының жазбалары, батырдың Моңғолия елінде тұратын ұрпақтары жинақтаған нарративті деректер кешені құрайды. Мақаланы жазуда ғылым методологиясының дәстүрлі және заманауи түрлеріне сүйендік. Зерттеу жұмысы тарихилық, объективтілік қағидаттарының заңдылықтары негізінде жазылды. Батырдың тұлғалық келбетін қарастыруда ғылыми танымның феноменологиялық бағыты негізге алынып, көрнекті тұлғаның XVIII ғасырдағы халықаралық қатынастар тоғысындағы рөлін зерттеуде салыстырмалы-тарихи, логикалық талдау әдісі, аналогия, синхронды және диахронды әдістер кешені қолданылды.

3. Талқылау

XVIII ғасыр қазақ халқы үшін ең бір сынақтар мен қиыншылықтар кезеңін бастан өткерді. Жоңғарлардың Қазақстан аумағына шабуылдары XVII ғасырда басталған, алайда, олар сұрапыл да қаңшылыққа толы дәуір – XVIII ғасырда халқымыздың басына үлкен қауіп туғызды (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018: 3).

Қазақ хандығы осы замандарда алпауыт империялар тоғысында өзінің билеушілері, сұлтандары мен батырларының саяси-дипломатиялық жанкешті қызметі арқасында мәртебесін биік ұстады. XVIII ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығы жоңғарлар мен Еділ қалмақтарына қарсы күресте Абылай ханның шебер ұйымдастырушылық дарыны арқасында ірі жеңістерге қол жеткізді.

XVIII-XIX ғасырлардың 50-60-шы жылдарындағы Қазақ тарихының кезеңдері мен оқиғалары бір ғана мәселеге Ресей империясының құрамына Қазақстанның қосылу жағдайын анықтауға бағытталды. Бұл негізінен екінші дүниежүзілік соғыстан кейін кеңес тарихнамасында қалыптасқан сыңаржақ коммунистік идеологияның туындысы болып табылатын қоғамдық санаға күшпен сіңірілген концептуалды теориялық жүйені негіздеу болатын. Ғылымға таңылған осы өрескелдіктің салдарынан қазақтың үш жүзінің өзіндік даму ерекшеліктеріне тіпті мән берілмеді, кез-келген саяси мәні бар оқиға тек Ресей мемлекетінің саяси ахуалымен байланыстырыла сипатталды. Осының салдарынан тіпті қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы ұлт-азаттық соғысының көпшілікке белгілі жәйттері көлеңкеге ығыстырылып, осы күресті ұйымдастырған, басқарған атақты қолбасшылар мен батырлардың, жаугершілік заманда есімдері елінің ұранына айналған ерлердің аттары аталмай, халық жадынан күштеп өшіріліп келгені белгілі (Қасымбаев, 1993: 24).

Қожаберген және Бердіқожа батырлардың Абылай ханның 1755-1757 жылдардағы Цинь жасақтарымен қиян-кескі шайқастарында шығыс қанатты басқарғаны анық. Қазақ халқының әдеби мұраларында, сонымен қатар орыс және қытай деректерінде батырлар туралы айтылады, бұл орайда көбінде «хочжа», «ходжа», «хоцзи», «қожа» сөздері батыр атауымен бірге құрамдас болып кездеседі. Мәселен, Қожаберген, Хочжайбилде, Ходжа-Мерген, Қожамерген, Қожымберді, Қожагельде, Қазиберген, Қожаберді батыр, Бердіқожа, Ходцибоэрген атты есімдерді кезіктіресіз. Атаулардың осылайша әртүрлі оқылуы қолжазбалардың ауызша және жазбаша мәтіндері, шетелдік эмиссарлардың хабарламалары мен түрлі ведомствоға қарасты жазушылардың жазбалары негізінде жасалынғандықтан, сондай-ақ, олардың сауаттылығы мен оларда бар ақпараттың толыққанды еместігімен түсіндіріледі (Хафизова, 2019а: 388).

Жәнібекұлы Қожаберген деген қаһарман сардар XVII ғасырдың соңынан XVIII ғасырдың жетпісінші жылдары аралығында өмір сүргені, Есіл, Тобыл өзендерінен Қытайдың Ұлы қорғаны, Тибеттен Алтай таулары аралығында тұлпарының ізі қалған, өмірі жортуыл жорықта өткен, ақтық демі таусылғанша қолынан қаратамақ найзасын түсірмеген тарихи тұлға (Зұрғанбайұлы, 1996: 3).

4. Зерттеу нәтижелері

Батырдың өмір сүрген жылдары туралы нақты жазба деректер кездеспейді. Алайда, Қожаберген батырдың ғұмырнамасы туралы алғаш деректер ел аузындағы әңгіме-аңыздарда, мәнжу тіліндегі жазба құжаттарда азды-көпті мәліметтер бар. Қожаберген батыр Жәнібекұлы туралы халық аузындағы деректерді жинақтап, оны сақтаумен айналысқан Аңдақайұлы Шәкер деген кісі болған екен. Оның қолындағы шежіре деректер белгісіз жағдайда Құнанбай Шәкерұлының қолына түседі. Шежіреде: «Мәулімнен Шотпан, Етікші, Етікшіден Өтес, Өтестен Мұрат, Қанымбике, Сарыкөз, Тоғызақ, Қабыл, Шотпаннан Жәнібек, Жәнібектен Қожаберген, Қожаберген 61 жасында зертң ауруынан қайтыс болған. Табыты Сарыарқаның Қызылағаш деген жерінде қойылған. Қожабергеннің 2-күні (сейсенбі) дүниеге келіп, 5-күні (жұма) туын тігіп, жауға аттанып, жеңіске жеткен» (Зұрғанбайұлы 1996: 48) деген дерек келтірілген. Осы шежіреде батырдың қайтыс болған жылы туралы мынадай мәлімет жазылған: «Екі баласын ертіп, таудан асып Индияға дейін жауын жаулап барып, 90 қонақ жүріп, қайтып келе жатып, сырқаттанған екен. 61 мүшел жасында зертң ауруынан қайтыс болған дейді. 1860 (1870) жылдардың маңайында болған» (Зұрғанбайұлы, 1996: 58) делінеді.

Қожаберген батырдың жас шамасы туралы 1757 жылғы 25 тамызындағы «Шет аймақтарды тыныштандыру армиясының оң қол орынбасар генералы Жаохуэйдің мәлімдемесінде» айтылады. Ойрат ханзадасы Әмірсананы қолға ұстап беруін өтінген Цинь ұлығы Жаохуэйға айтқан сөзінде Қожаберген батыр: «Мен өзім алпыстан асқан адаммын. Ненің жақсы, ненің жаманын білмейді дейсіз бе?!» (Еженханұлы, 2017: 171) деп жауап қайтарған.

Бұл айтылған деректерді Цяньлун жылнамасының 32-жылы 8-айдың 4-күніндегі, яғни, 1767 жылғы 4 тамыздағы Тарбағатайдың хебе-амбаны Улден мен Фухудың мәлімдемесіндегі ақпарат толықтыра түседі. «Биыл кібісе 7-айдың 23-күні, қарауылымыздағылар Абақ-керей тайпасының қазағы Қожаберген мен Қазыбектің Жандәулет, Бекмырза есімді ұлдарын бізге бастап әкелген екен. Әлгі қазақтар пақырыңыз бізге сәлем бергелі келген екен. Біз олармен кездесіп, мән-жайды сұраған едік, олар: «Әкелеріміз амбан сіздермен амандасу үшін бізді арнайы осында жіберіп, сіздерге екі жылқы тарту етті. Келуіміздің басқа себебі жоқ» деді» (Еженханұлы, 2017: 418). Қожаберген мен Қазыбектердің сәлемдемелерін Патшалық қабыл алып, екі жас қазақ елшілерін мәмілегерлік байланыста шығарып салады.

Мәнжу тіліндегі бұл құжаттан біз, қазақ-қытай арасындағы сауда-дипломатиялық қатынастардың көрінісін байқаймыз. Әлбетте, Қожабергеннің Цинь ұлығы Жаохуэйға айтқан сөзінен мәлім, бұл уақытта, яғни, 1767 жылы Қожаберген батырдың 70 жасты еңсергені анық. Себебі, мұның алдындағы 1757 жылғы құжатта Қожабергеннің алпысты алқымдағанын ескерсек, яғни, он жылдан соң, батыр Қожаберген 70-тен асқан шағында да Мәнжу-Цинь империясымен сауда және дипломатиялық қарым-қатынастарда белсенді рөл атқарып жүргендігін аңғаруға болады.

1758 жылы ақпанындағы мәнжу тіліндегі «Қазақ ру-тайпаларының отбасы саны туралы тізім» дәптерінде: «Ашамайлы керейдің 10 000 отбасы Тұрсынбай батырдың билігінде. Бұрынғы тексеруде бұл тайпа тізім дәптерінде болмаған. Ашамайлы керейдің құрқар (?) руының 2 000 отбасы Мазаркелді батырдың билігінде. Бұрынғы тексеруде бұл тайпа тізім дәптерінде болмаған. Абақ керейдің 1000 отбасы Қожаберген батырдың билігінде; Абақтың 5 000 отбасы Нияз (?) батырдың билігінде. Бұрынғы тексеруде бұл тайпа тізім дәптерінде болмаған. Ителі керейдің 1000 отбасы Жантөре батырдың билігінде. Бұрынғы тексеруде бұл тайпа тізім дәптерінде болмаған. Бұл керейдің 5 руы». (Еженханұлы, 2017: 47-50).

Осы құжатта батыр Қожаберген Жәнібекұлының он екі ата Абақ-Керейден тарағаны айтылады. Екіншіден, Қожаберген батырдың хан Абылай билігі тұсындағы қазақ жасақтарының белгілі бір бөлігін басқарған ірі қолбасшы екендігін айғақтайды. Үшіншіден, бұл ақпаратты Абылай ханның өзі мәлімдегендіктен, деректе есімі аталған батырлардың барлығының да абыройы биік, мемлекетшіл, Абылай ханның сенімді сардарлары болғандығын

дәлелдей түседі. Деректен батыр Қожабергеннің қоластында мың отбасынан құралған Абақ керейдің әскеріне қолбасшылық жасағандығы көрсетілген.

Батыр Қожаберген Жәнібекұлының әскери-дипломатиялық қызметі тақырыбы жөніндегі деректерді XIX ғасырдағы орыс елшілерінің жазба деректерінен кезіктіре аламыз. 1917 жылғы Төңкеріске дейінгі кезеңде Ресей империясының құйтырқы саясаты салдарынан қазақ даласын зерттеуге жіберілген орыс тарихшылары Г.Н. Потанин, В. Вельяминов-Зернов, Н.А. Аристов, В.Н. Витевскийлердің жазбаларында батыр туралы деректер үстірт айтылса да, біршама мәліметтер кездеседі. Бұл авторлар Қожаберген батырдың өмірі мен әскери-дипломатиялық қызметін негізгі зерттеу нысанына алмағанымен, алайда, батырдың шығу тегі мен оның әскерінің көші-қон маршруттары мәселелеріне азды-көпті тоқталған.

Г.Н. Потанин қырғыздарды Қара Ертістің далалық алқабын, Тарбағатай мен Саура жоталарының солтүстік беткейлерін және Алтайдың оңтүстік аймағын алып жатыр, ал кейбір қырғыздар Қобда өзені жағалауларында көшпелі өмір сүргендігін айтады. Ол өзінің 1876-1877 жылдардағы қырғыздар (қазақ – авт.) туралы жазбаларында Қожаберген батырдың шыққан тегі Абақ керей руы жайында мәлімет қалдырған. «Қара Ертістің далалық аймақтарын мекендеген қырғыздардың жері Абақ-керей және Қара-керей руларының иелігіне кірді: біріншілері – Ертіс-Зайсан ойпатының шығыс бөлігін қоныстанса, екіншілері батыс аймағын алып жатты (Потанин, 1881: 2).

1748 жылғы 24 қыркүйектегі М. Тевкелев құрастырған Орта және Ұлы жүз қазақтарының рулық құрамының сипаттамасында: «В Средней же орде в трех родах Увак, Гирей так же соединены от в Средней орде всех родов безсильнея, да всех богатея, а имянно: Увак, Гирей, Тараклы... И Средняя орда кочует по реке Тобол и по реке Ишим и на вершине реки Иртыш и на урочище Куктав» (Казахско-русские отношения, 1961; 407).

А.И. Левшин Орта жүздің Абақ Керей тайпасының қоныстанған аймағын былайша атап өтеді: «Средняя Орда. Увак-кирейское поколение – по рекам Убаган, Ишим, Уй, Тогузак, Иртыш, Исель, Сарысу, и Цу или Чу; также в песках Ичкунгур; около озера Кечубай-Чаркар и против крепостей – от Степной до Верхо-Уральской; также против Звериноголовской и Пресногорьковской» (Левшин, 2009: 294).

XVIII ғасырдағы Батыс Сібір аймағындағы қазақтардың мәдениеті мен тұрмысын зерттеген ғалымдардан П.И. Рычков Орта жүз қазақтары 4 ірі тайпаға бөлінетіндігін айтса, И.П. Фальк Орта жүз Абақ керей тайпасы 14 руға тарайды (Прошлое Казахстана, 1997: 184-185) деп жазады. Алайда, этнограф Фальктің бұл мәліметі шындыққа жанаспайды.

Абақ-керейлер, сондай-ақ өздерін Ашамайлы-керейлер деп те атайтындығын да көрсетеді. Алайда, бұл қате пікір. Түпкі атасы бір рулардың қандай себеппен 12 атаға бөлінетіндігі түсіндірілмейді. Барлық керей халқы Сары Үйсіннен тарайды. Сары Үйсіннен - Қараби, Қарабидің ұлы – Абақ, Абақтан – Керей; ең соңғысынан Керей тайпасының 12 ұрпағы тарайды. Бұл он екі атаның атаулары: 1) Жантекей; 2) Жәдік; 3) Шеруші; 4) Ителі; 5) Қарақас; 6) Молқы; 7) Шұбарайғыр; 8) Меркіт; 9) Итемген; 10) Жастабан; 11) Сарбас; 12) Шимойын (Потанин, 1881: 3).

Г.Н. Потанин жазбасында Керей тайпасының ендігі бір ұрпағы Шұбарайғыр жөнінде төмендегі деректер келтірілген. Міне, осы Шұбарайғыр руынан батыр Қожаберген Жәнібекұлы тарайды. Шұбарайғырлардың (шұбар айғыр) атасы Жанат деп аталды; ол батыр-қарақшы, қарақшы-батыр ретінде танылды. Аңызға сүйенсек, оншақты шұбар жылқыларға көзі түскен Жанат оларды ірі қамыстың арасына қуып кіріп, сойып жеген екен. Сол себепті де бұл рудың атауы осылай аталған делінеді. Шұбарайғырдан – Балта, Қабыл, Түлек, Өтез тарайды. Өтездің ұлы – Жәнібек. Міне, бұл тұстағы дерекке мұқият зерделегенде Қожаберген батырдың әкесі Жәнібектің Өтезден тарайтындығы айтылады.

Абақ-Керей тайпасы төмендегідей ұрандарды (шартты айқай); Жантекейлерде — Шақабай (қырғыз деректеріне сүйенсек, бұл әйел адам болған деседі, ал кейбір мағлұматтарға қарасақ, Шақабайды барлық Абақ-керейлердің арғы атасы саналады); Жәдіктерде – Жантай, Ителілерді – Бұқарбай, басқаша Күйлеу деп айтылады, Шіреушілерде – Бай-тайлақ, Шұбарайғырларда – Қожаберген (Кодже-берген); Меркіттерде – Шағыр, Жастабандарда – Баймұрат, Шимойындар мен Қарақастарда – Қаптағай, Молқыларда – Машан, ал барлық Абақ-керейлерде – Жәнібек ұраны болып есептелді (Потанин, 1881: 5-6).

Қожаберген батырдың шығу тегін қарастыру тарихи тұлғаның тарихтағы орнын айқындауға мүмкіндік береді. Батырдың шығу тегіне қатысты орыс және мәнжу-қытай деректері де Қожаберген Жәнібекұлының Шұбарайғыр руынан тарайтындығын растап отыр. Яғни, батырдың шыққан тегі Орта жүз Керей тайпасының Шұбарайғыр руынан таралатындығына біз де көз жеткіземіз.

Қожаберген Жәнібекұлының шығу тегінен бөлек, батырдың халықаралық қатынастардағы рөлін қарастыру оның әскери-дипломатиялық қызметін бағалауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, Қожаберген батырдың замандастары қазақ ханы Абылай, Жоңғар қонтайшылары Қалдан Серен, Лама-Доржы, Даваци, ханзада Әмірсана, Байнджур сынды бірқатар тарихи тұлғалардың есімі мен тарихтағы рөліне тоқталып өткеніміз тақырыпты толық ашуға жол ашады. Орыс шығыстанушы-тарихшы ғалымы В. Вельяминов-Зернов зерттеулеріне мұқият назар аударсақ, қазақ-жоңғар қатынастары негізіндегі қазақ батырларының тарихи келбетіне баға беруге мүмкіндік берер тарихи фактілер біршама кездеседі. Оның зерттеулерінде Қожаберген батыр Жәнібекұлынан басқа Бөгенбей, Барақ сұлтанның ұлы Ханбабай, Ақ-Найман тайпасынан шыққан Әзібек, Абақ-Керей тайпасынан шыққан Қошқарбай, Досымбет, Досымбеттің бауыры Өмір, Құлсары, Құлеке және Әлімбет секілді қазақ батырларының есімдері аталады. Автор Абылайға жіберілген орыс елшілері М. Арапов пен А. Яковлевтердің баянхаттарында Абақ-Керей тайпасынан тараған Қожаберген батырдың Қалдан Сереннің үлкен ұлы жоңғар қонтайшысы Лама-Доржыға елші ретінде жіберілгені туралы айтады. Ол зерттеулерінде жоңғар қонтайшысы Даваци мен Абылайдың арасындағы дипломатиялық байланыстары мәселесіне біршама тоқталған. Мұнда Абылай мен Давацидің саяси ойларының үндесуі айтылады.

Даваци (Дабачи, Дебача) (өмір сүрген жылдары: 1723 ж. – 1760 ж. қаңтардың ортасынан кеш емес), үш жылдай билік құрып, өлер алдында азаппен жан тапсырған Жоңғарияның ең соңғы ханы. Тағдыр оған мейірімділік танытып, қуатты да көшпелі империяның тағына отыруға мүмкіндік берсе, екінші жағынан оның аяусыз орын алған өліміне куә болуға мәжбүр етті. Оның жер иелігі қазақ көшпелілеріне көршілес Шығыс Қазақстан аумағын алып жатты. Давацидің бастамасымен Қазақ хандығы Жоңғарияның саяси өміріне белсенді араласа бастады (Хафизова, 2019а: 86).

Мұнан біз Даваци мен Қазақ билеушілерінің, оның ішінде батыр Қожабергенмен арасындағы қарым-қатынастың кейбір кезеңдерде мейлінше жақсы дәрежеде болғандығын аңғарамыз. Жоңғар ханы Даваци тек Қазақ хандарымен қатар көршілес жатқан халықтардың феодалдарымен тек соғысып қана емес, бейбіт саяси-дипломатиялық байланыстар орнатқан.

Қалай болғанда да, Даваци өзінің бұрынғы Жоңғар иелігіндегі ұлыстарын құтқару үшін Абылайдың көңілінен шығып, одан әскери жасақ сұрауға ұмтылыстар жасау әрекетін тоқтатпады. Оның ойынша, әскер жоңғарлармен соғыспай, тек шекараға ғана жақындап, қалмақтардың барлық жақтастарын сол жерден қабылдап алып, шығаруға көмектесу еді. Ханзаданың өтінішін ұтымды деп санаған Абылай оны орындауға келіскен. Автор осы тұста мынадай қосымша түсіндірме беріп кетеді: «Абылайдың Давацимен ойларының бір-бірімен сәйкес келуінің себебі – Абылай сұлтан да Княздықты Жоңғарияның барлық бұрынғы аймағынан шығаруды дұрыс шешім деп қабылдады. Ол оны сол аймаққа мәңгілікке қалдырып, өз мүддесі үшін қырғыздарды жоңғарлардың шабуылынан қорғайтын, тіпті кей жағдайда оларды талқандап, жекелеген мықты ұлыс құруға үміттенген сияқты (Вельяминов-Зернов, 1853: 96).

Әрине, орыс тарихшысының бұл ойы тарихи шындыққа жақындау деуге келеді. Себебі, Абылай сұлтан жеке билігін шығыс және оңтүстік-шығыс аймақтарына қарай кеңейтіп, ойраттарға ықпалын тигізгісі келгені анық.

Девачи (Даваци) өз өмірінен қауіптеніп, қазақтың Орта жүзіне Абылайға қарай қашты, дәл сол жаққа хошоут тайпасынан шыққан Әмірсана да бірге кетті. Даваци мен Әмірсана Лама-Доржыға қарсы белсенді күресті. Басында жеңіліс тапқан олар қазақтарға барып бас сауғалап, 1751 ж. Абылайдан пана тапты (Златкин, 1964: 429-430).

Бұл күресте жеңіліс тапқан Даваци жиендері Әмірсана мен Банджурды жанына ертіп, 1751 жылдың көктемінде қазақтарға қашып келіп, Абақ-Керей тайпасының қолбасшысы Қожабергеннен пана сұраған (Витевский, 1897: 741).

Нәтижесінде, Давақи қалмақтарды «өзіндік» ұлысына көшіріп, олармен бірге жеке ұлыс ретінде көшпелі өмір сүріп, ал қалған халықты алғыс ретінде Абылайдың билігіне беруге міндеттенді (Вельяминов-Зернов, 1853: 96).

Осы тұста, Қожаберген батыр сынды қазақтың абыройлы тұлғалары неліктен ойрат нояны Әмірсананы жақтады, көмек қолын созды? деген сауал туындайды. Оның ішкі астары мынадай себептерде жатыр деп топшылаймыз. Жоңғар хандығы бейбіт жатқан қазақ халқына шабуыл жасап, елді орны толмас қырғынға ұшыратты. Алайда, Жоңғар нояндары арасында өзара ішкі бақталастық орын алып, хандық XVIII ғ. орта шеніне қарай құлдырай бастады. Осы тұста шығыстан Қытай империясы жоңғар еліне бас салды. Жоңғарияны талқандаған соң, Қазақ жеріне шабуылын жалғастыратынын Қожаберген сынды қазақ халқының беделді адамдары алдын ала болжай білді. Міне, сол себепті де Жоңғар мемлекетін сақтап қалуға Қожаберген батыр атсалысты. Қытайдан төнген қауіпті жоңғар нояндары арқылы сейілтуге тырысты. Қожаберген батырдың ұстанған бұл саяси-дипломатиялық шеберлігі мен соғыс өнері сол замандардағы озық үлгідегі саясат деуге келеді.

«Орта жүз билеушісі Абылай сұлтанның тапқыр саясаты арқасында Орта жүз халқы Абылай өмірден өткенше тәуелсіз өмірін сақтап қала алды. Абылай сол кезеңдегі жағдайға байланысты бірде Ресей, екіншісінде Қытайды, ал кейбір кездерде Жоңғарияның ығына жығылғандай болып көрінгенімен, шын мәнінде ешкімге де бағынған жоқ» (Крафт, 1898 : 51). Бұл тарихи фактілер батыр Қожабергеннің Абылайдың саясатын жақтаушы сенімді сардары болғандығын көрсетеді. Сол кезеңдегі қайшылыққа толы халықаралық қатынастар тоғысында Абылай және оның Қожаберген қатарлы бірқатар қолбасшы батырлары осылайша қазақ халқын аман сақтап қалуды ойлады.

Автордың жазбасындағы мына бір тарихи фактіге назар аударсақ: «Біз Абылайдың Давақидің ұлыстарына көмекке аттанғалы жатқанын көрдік, ол тіптен съездің өтетін орны мен уақытын белгілеген. Алайда, көп ұзамай ол өз ойын өзгертіп, орнында қалды. Бұл жағдайдың нақты себептері жоқ. Арапов қайтар жолында оған Атығай руының өкілдері Керей тайпасының старшыны Қожаберген батыр Абылайға арнайы адам жіберіп, оны Жоңғар шекарасына бармауға көндіруді өтінгендігін хабарлайды. Қожаберген қырғыздар олармен тікелей соғысуға бармағанымен, алайда тонаушылық пен зорлық-зомбылықтан аман қалулары екіталай. Жоңғарлар Доржыға берілгендіктен емес, өздері үшін олардан кек алудан тайынбайды, қырғыздар үшін қандай жағдайда да қауіпті күрес басталады деп көндіріп, Абылайды райынан қайтарды» (Вельяминов-Зернов, 1853: 97).

Жоғарыдағы жазбаға зейін қоя сараласақ, мұнда Абылайдың Жоңғар шекарасына қарай бет алмауын өтініп, Араповпен қоса өз адамдарын жібергендігін жазады. Себебі, бұл жағдай қырғыздарға (қазақтарға) қауіпті еді. Осы тұста да Қожаберген батырдың хан Абылайға деген адал қызметі мен жанашырлығын аңғармау мүмкін емес.

Осы орайда, Үкімет қаулысын орындап, Неплюев пен Тевкелев те 1753 жылдың қыркүйегінде Орынбордан капитан Яковлев жіберілгендігін жазады. Давақи мен Әмірсана Жоңғарияға оралып, Лама-Доржы билігіне қарсы соғыс ашып, оны өлтіреді. Абылай сұлтанның көмегімен Немех-Жирғалдың тобын талқандап, Давақи Жоңғария ханы атанады (Златкин, 1964: 435).

Давақи ойраттармен өзара соғыс нәтижесінде хан атанды. Әмірсананың уысында оның қуыршағы ретінде қызмет атқарды. Ол алдымен Еміл өзені бойын жайлаған дәрбет, төртуыл, ойрат, хойт сынды тайпаларға билігін жүргізді. Оның шығысында тывалықтар, алтайлықтар мекендесе, ал олардың солтүстігінде уақ, керей мен найман тайпаларының қазақтары көршілес өмір сүрді. Давақи екі мәрте өзінің жауларынан: қазақтардан және ұйғырлардан жасырынуға мәжбүр болды, екі жағдайда да ол жасырыну орнын өзі таңдады. Қалдан Сереннің билігінің соңғы жылдарында ол Шар өзені аймағындағы көшпелілерге иелік етті. Осы ойпатта «Ходзиберген» (Қожаберген) батырдың ауылы орналасты. Оны кейбір орыс эмиссарлары ойраттарға жатқызды (Хафизова, 2019а: 89).

Әрине, қазақ ауылдары мен ойраттардың қоныстары бір-бірімен шекаралас, аралас-құралас жатқандықтан Керей тайпасының старшыны, батыры Қожабергенді ойраттармен шатастыруы әбден мүмкін жағдай еді. Тіпті, Давақидің билік еткен аймағы қазақ ауылдарымен көршілес жатқандықтан, оның қазақ билеушілерінен пана сұрауы да қиынға соқпайтыны анық. Потанин жазбаларында Керей тайпасының батыры Қожабергеннің Семей қаласының оңтүстік-шығыс

аймағындағы Шар өзені жағалауында әскерімен тұрақтағанын жазады: «Ходжа-бергенъ (монг. мэргэнь, стрелок) былъ богатырь кирейскаго рода въ прошломъ столетіи; обыкновенно кочевал на реке Чарь-гурбанъ къ юго-востоку отъ г. Семипалатинска и участвовалъ въ набегах на калмыцкія кочевья, когда Джунгарское ханство рушилось подъ ударами Китайцев; но здесь, очевидно, следуетъ разуместь какое-то легендарное лицо; у Киргизъ въ обычае давать новорожденнымъ имена древнихъ предковъ, отчего въ легендахъ происходитъ путаница (Потанин, 1881: 35). Көріп отырғанымыздай, батырдың есімі «мерген» сөзімен байланыстырыла айтылып тұрғаны анық. Өз дәуірінде Керей тайпасының ірі батыры атанған Қожаберген Жәнібекұлының Семей қаласының оңтүстік-шығыс бетіндегі Шар өзенінің жағалауында көшпелі өмір сүріп, қытай әскерінің соққысынан Жоңғар хандығы құлдырап жатқанда, жеңілген қалмақ әскерлері жағында күрескендігі айтылады. Екіншіден, деректе Қожаберген батырды аңызға айналған тұлға екендігін анық жазады. Үшіншіден, қырғыздарда жаңа туған нәрестеге байырғы ата-бабаларының есімін қою дәстүрі аңыздардағы тұлғалардың есімін шатастыруға алып келетіндігін айтып өткен. Жоғарыда көрсетілген деректің астарын ақтара келе, ел арасында аты аңызға айналған батырдың өз халқынан бөлек, орыс, қытай, ойрат-жоңғар әскерлері арасында беделі мен батырлық тұлғасының биік екендігіне көз жеткіземіз.

Байқағанымыздай, орыс билігінің Абылайға жіберген елшілері ауыздарынан, атап айтқанда, А. Яковлев, М. Арапов, М. Шихов, премьер-майор Тирянның баянхаттарында Қожаберген батырдың есімі аталады. Мұның өзі Қожаберген батырдың қазақ елі арасындағы мәртебесінің биіктігін білдіреді.

Қожаберген батырдың сұлтанға айтқан сөздері оған әсер етпей қоймады. Оның үстіне Абылай сұлтан бұрынғы ұлыстарының өзіне деген сенімімен мақтанған Давацига шын көңілден сенген жоқ. Себебі, Лобачидің (орыс деректерінде жоңғар контайшысы Даваца - Лобачи деп кездеседі) халық алдында көптеген өтіріктері әшкереленді, ол әскердің аз еместігін айтты, оның жиендері Әмірсана мен Байнджурдың ұлыстарының түп-тамырымен бөлініп, жойылып кеткендігі туралы хабар жетті, ендігі орында Лобачиден ешқандай үміт жоқтығы байқалды (Абылайдың Яковлевпен әңгімесі). Ал жоңғарларға келсек, олар әрекетсіз қалмады: қырғыздардың Князьдерді беруден бас тартқанына ызаланған және Абылайдың жорығы туралы қауесеттерден шошыған Лама-Доржы оған ескерту жасауға бел буды. Сайын-Бөлек (Лама-Доржының тақты заңсыз басып алуына көмектескен) пен Шадыр қолбасшылығына қарасты үш мың қалмақ қырғыздарға қарсы шықты. Орта Ордаға бірінен соң бірі екі шабуыл ұйымдастырылды: бірі Ұлытау шатқалында, ал екіншісі әсіресе, найман, керей және басқа да тайпалар көп қырылған Шілентіде орын алды (Вельяминов-Зернов, 1853: 97).

Мыңдаған мал айдалып кетті, ал шамамен 3000-ға жуық адам тұтқынға алынды. Олардың қатарынан Керей тайпасының белгілі перзенті Баян батыр ұлымен, Ақ Найман руынан Әзібек батырлар да бар. Оларды тез арада Жоңғарияға аттандырды. Алайда, олардың әрі қарай тағдыры белгісіз еді. Қорыққан қырғыздар жан-жаққа бытырап, қаша бастады. Күндіз-түні тоқтаусыз көшкен олар көш жүргенде қиындық туғызған керек-жарақ заттарын жол-жөнекей қалдырып кетті. Даваца осы қырғынның басты себепшісі ретінде өзінің жиендерімен және қалмақтармен (олардың ішінде 200 адам болған) бірге жоңғарларды қууға мәжбүр болды. Оған Абақ-Керей тайпасынан Қожаберген, Қошқарбай, Досымбет және оның інісі Өмірлер қосылды. Абылайдың айтуынша, олар көп ұзамай жоңғарларды басып озып, олардың 200-ін соққыға жығып, бірнеше тұтқынды қайтарып, малын айдап әкетіп, жоңғар шекарасына жақын жерде, Баян-Тау шатқалында тоқтаған (бұл Абылай көшіп-қонған Арақарағайдан бір айлық жылдам жүретін жерде және 15 күн жүріп өтетін Абыралы тау шатқалында болған), одан әрі алыс емес жерде жоңғар ұлыстары басталып кетеді (Вельяминов-Зернов, 1853: 98).

Қалмақтар отыз мыңнан аса әскерімен шабуылға шыққандығы туралы хабар тарады. Мұны Абылайдың өзі де растады. Қырғыздардың бойын үрей билегені соншалық Тобыл мен Обаған бойында бір де бір қыстақ қалмады. Обаған өзені бойы, Тобыл мен Тоғызқас арасындағы далалық аймақ (Қаракөл қамалынан төмен Уй өзеніне құятын) өртке оранды. Барлық Орта жүз халқы Тоғызқастың осы аймағына қарай қоныс аударды. Тек Даваца мен оның жиендерін паналатып отырған Қожаберген батыр басқарған Абақ Керей тайпасы ғана Ертіс бойын, Есілдің сағасындағы аймақты, кейбір қырғыздар Тобылдың сол жағалауындағы Бақлан (Бақланка) өзенінің жанындағы Бақлан бекінісін қыстап қалды. Орыс бекіністерінің күшіне

үміттенген көптеген билер Орыс билігіне шекара бойында қыстап қалуға өтініш білдіре бастады (Вельяминов-Зернов, 1853: 98).

Дегенмен, осы тұста назар аударатын тұстар өте көп. Соның бірі, орыс деректерінде, орыс саяхатшыларының жазбаларында қазақтарды кемсітіп, Қожаберген батырдан бастап, Құлсары, Құлеке, Әлімбет батырларды, тіпті Абылайдың өзін де келемеждеп, қорқақ етіп көрсеткісі келген оқиғаларына сын көзбен қарап, ғылыми негіздеуіміз абзал. Сол мақсаттағы жүздеген, тіпті, мыңдаған тарихи деректер мен фактілерді көрсетуімізге болады. Жазбада Қожаберген батырдың әскері ғана Ертіс бойы мен Есіл сағасынан жылжымай, қыстап отырғандығы айтылады. Мұның өзі батырдың қаншалықты ержүректігін көрсетсе, екінші жағынан Жоңғар нояндарымен дипломатиялық қарым-қатынастарындағы ерекшеліктерді аңғартады.

Бір ғасыр бойы қонтайшыға (ойрат этнотерриториялық бірлестігі) бағынышты күн кешкен дорбот, хошот, хойт тайпалары өз бақылауынан шығамыз деп қауіп төндірді, бұл Жоңғар мемлекетінің соңғы дәуірі еді. Соңында, Цзерен Донлубтың немересі және хойп тайпасының ханзадасы Әмірсананың серігі, Қалдан Сереннің күйеу баласы билеуші Давақи (Таваджи), Құлжаға жылжып, Доржыны (1753 ж.) өлім жазасына кеседі. Давақи өзінің бұрынғы серігі, әлі де Іле аймағына қоныстанып, тәуелсіз өмір сүріп жатқан Әмірсапаға қарсы күрес жүргізіп, оның ізіне түседі (Век казахско, 2006: 213-214).

Жоңғар мемлекетіндегі ішкі бытыраңқылық салдарынан империя толығымен жойылды. Сөйтіп, Жоңғар хандығының құлауы нәтижесінде Қазақ хандығы Орта Азиядағы хандықтардың ішіндегі ең ықпалды да, саяси күші мықты аймаққа айналды. Онымен қоса саяси аренаға екі алып империя Қытай мен Ресей тарих сахнасында маңызды рөлдерді иеленді. Дегенмен, екі империяның да түпкі мақсаты қазақтарды пайдалана отырып, саяси-әскери мықты әлеуеті бар мемлекет атанғысы келді.

Қожаберген батыр XVIII ғасырдың 2-жартысында Қазақ жерінің шығыс шекарасына қатысты жер дауын реттеуде Абылай ханның тіке тапсырмасы бойынша нақты дипломатиялық міндеттер атқарды. Кейін келе Қазақ-Цинь елдері арасындағы сауда қатынастарын орнату істеріне араласып, алғаш рет Үрімжі және Құлжа қалаларында «жылқыға-жібек» саудасының ашылуына елші-мәмілегерлік қызмет атқарды (Қазақстан тарихы, 2018: 645).

Қазақ-қытай қарым-қатынастары тұсында Қожаберген батыр оңтүстік-шығыс Қазақстан өңірінде, яғни, қытайлармен шекаралас аймақта тұрақтады.

1756 жылдары шығыс өңірдегі қазақтар Цинь империясының басты жауына айналды, нәтижесінде жаз мезгілі өткен соң екіжақты соғыс басталды. Цинь патшалығы жазбаларына сүйенсек, Батыс аймағындағы әскердің бас қолбасшысы *Динси-цзянцзюн (Ch. Dingxi Jiangjun Дардана (Ch. Daledang'a)* Ярла мен Нұра маңында өткен шайқаста Абылайдың ізін жалғастырушы Қожаберген (Ch. Нuojibolegen) мен Әмірсапа бастаған қарақшыларды жеңді (Noda, Onuma, 2010: 95).

Көріп отырғанымыздай, Цинь патшалығының Қазақ жеріне құрған саясатының басты нысаны – Қазақ жерінің шығыс аймағынан бастап жаулап алу.

Революцияға дейінгі кезеңдегі зерттеушілердің бірі Н.А. Аристов еңбегінде қытай және Орынбор деректерінде Қожаберген батырдың есімі аталатындығын, батырдың Абылаймен жақтас жауға қарсы күрескендігін атап өтеді. Оның жазбасына сүйенсек, керейлер мен байжігіттер туралы айтқанда, қытай деректерінде XVIII ғасырдың екінші жартысындағы жоңғарлармен күресте батырдың есімі кездеседі, шамамен 1757 жылы бұрындары Абылай ханмен бірге жоңғарлардың жақтасы болған қазақ батыры Қожаберген Қытайға бағынды, ал 1758 жылы ержүрек деген лақап атқа ие Байжігіт тайпасының көсемі Байбурақ бір көтерілісшіні тұтқындап, қытайларға тапсырады. Аталған Қожаберген Есіл өзенінің жағасын қыстап, Абақ керейлердің старшыны ретінде 1750 жылы керейлерді басқарды (Аристов, 1897: 84) – деп көрсетеді.

Қазақтарды әлсірету мақсатында Қытайдың сол кездегі басты жауы жоңғарлар еді. Бұл сәтте Абылай мен Қытай саясаты бір мүддені көздеді. Яғни, жоңғарларға қарсы бағытталды. Бірақ Қытай мен қазақтардың жоңғарға қарсы қимылы ерекше сипат алды. Қытай тарапы тарих сахнасынан Жоңғар мемлекетін біржола жойғысы келді. Қазақтар жоңғар қонтайшылары арасындағы алауыздықты және қытайлар күшін пайдаланып, жоңғарларды әлсіретті. Сол саясаттың астарын түсінбеген Аристов Қожаберген батырды Қытай жағына шықты деген жансақ пікірді алға тартады. Бұл тұрғыда орыс саяхатшысының бұл ойы қате пікір деген

тұжырым жасалынады. Мысалы, 1757 жылы Қытайдың Цинь патшалығымен қарым-қатынастарында өзінің әуелгі ұстанымын өзгертуге қадам жасауды ойластыра бастаған Абылайға да сондай кінә тағуға болады. Осы жағдайды талқылағанда бір жағдайды ескермей отырмыз. Қожаберген батыр 1752 жылы Ресей империясы мен Қытайдың сол жақ территориясын тартып алып, шекараны түзетті. Қазақтардың Қытай жаққа жақындауының басты себебі – Жоңғария мемлекетінен босап қалған ата-бабаларының байырғы жерлерін қайтару еді. 1758 жылы Жоңғария тарих сахнасынан жойылды. Бұл мемлекеттің құлауына ықпал еткен – Қытай, ал, болысқан – қазақтар. Ендігі тұста, Жоңғариядан босап қалған өздерінің байырғы атамекеніне қазақтар қайта орала бастады. Жылда Қытай әскері қазақтарды шығарып тастауды көздеп, әскер жібереді. Қазақтар қытайлармен ара-қатынасты реттеу үшін босап қалған жерлерден жылжиды. Ал қытайлар кеткен соң қайта сол орындарға жайғасты. Қазақ халқының Қытайға мойынсұнбай, ата-бабаларынан қалған байырғы жерлерді бермейтіндігін түсінген қытайлар 1767 жылы қазақтардың Шыңжаңға көшіп, қоныс аударуына рұқсат етті. Қожаберген ешқашан да Қытай билігіне берілген жоқ, тек қытайлармен әскери-дипломатиялық қарым-қатынастар орнатуға мәжбүр болды. Оның негізгі жоспарында қазақтың территориялық тұтастығын сақтап қалу мүддесі бірінші орында тұрды. Қожаберген батыр Жәнібекұлы да Абылайдың көпвекторлы ұтымды саясатын ұстанғаны анық.

1758 жылғы 15 наурыздағы Шекараны тыныштандыру армиясы генералы Жаохуэйдің Цинь патшасына жолдаған мәлімдемесінде: «Чахар қосынындағы «хуцзюнь» лауазымды Ырысбай бір жылқыға мініп, бір жылқыны жетектеп қашып кеткендігі туралы мәлімдейді. Бұл мәлімдемеге сәйкес Цинь ұлығы мән-жәйді анықтап, жауап беруді бұйырады. Осы бұйрық жете салысымен, мынадай жауап айтылады: «Былтыр біз патшаның қазақ Қожаберген қатарлыларға сыйлаған торғын-торқаларын апарып берген болатынбыз. Сонан соң біздің қайтып келе жатқан жолымызда, 10-айдың 21-күні түнде, кезегімен жылқыларымызды күзетуге шыққан Ырысбай кенеттен ізін көрсетпей қашып кетті. Біз ол туралы мәлім еткенбіз» дегенді айтты. Осыған қарағанда, Ырысбайдың қашып кеткендігі шын болып шықты. Біз қазақтарға оны тауып, тұтқындап әкеліп беру туралы хатнама жолдадық (Еженханұлы, 2017: 194).

Бұл құжатта Қытай империясының әскери адамдары өз патшаларына Ырысбай деген қазақтың қашып кеткендігі айтылады. Қытай әскерлері Қожаберген батырды жақсы білгендігі және Қытай патшасы батыр туралы хабардар екендігін білдіреді. «Былтыр біз патшаның қазақ Қожаберген қатарлыларға сыйлаған торғын-торқаларын апарып берген болатынбыз» деген дерек мәтіні осы сөзімізге дәлел. Ал енді құжатты саралар болсақ: Біріншіден, Қытай патшасы Қожабергенді сардар ретінде таныған. Екіншіден, Қожаберген сияқты беделді батырларға оларды өздеріне тарту үшін торғын-торқаларын сыйлаған. Үшіншіден, 1758 жылы қазақ-қытай байланыстарында Қожаберген батыр Қытаймен шекаралас аудандарда болғандығы аңғарылады. Төртіншіден, батыр Қожаберген Абылайдан кейінгі орында шекарашы функциясын атқарып жүргендігін байқаймыз. Жалпы, бір сөзбен айтқанда, осы заманның шекара аймағында Қожаберген Жәнібекұлы қазақтың жер тұтастығын сақтап қалу қызметін зор атқарған, Ал енді, шекара маңында қақтығыстар орын алмас үшін Ресей империясы Қожаберген сынды батырларға сый-сияпат жасап тұрғаны ақиқат. Құжаттан түйгеніміз, жылқыны қарауылдап жүрген Ырысбай атты қазақты іздеп-табу үшін Қытай билігі батыр Қожабергенге жүгінуге тура келген секілді. Қытай жағындағы тараптың логикасы бойынша, енді осындай жекелеген, жеңіл-желпі, ұсақ-түйек мәселелерге бола, Қазақ жеріне әскерін енгізбей, қазақтармен қиян-кескі ұрысқа түспей-ақ, абыройлы Қожаберген сынды батырлармен түйткілді әскери-дипломатиялық мәселелердің шешімін тауып отырған.

Ресей империясы Қазақстанның солтүстік территориясын жаулап алу мақсатында XVIII ғасырдың орта шенінен бастап, арғы жағынан Омбымен түйісетіндей Ертістің бойын жағалай бекіністер салуға кірісті. Алайда, орыс басқыншыларынан әрекетінен жақсы хабардар болған Абылай, Қожаберген сынды қазақтың мәртебелі адамдары Ресей империясымен бейбіт келісімді ұстанды.

Орыс үкіметі мен жергілікті басқару әкімшілігі Қазақ хандығы әскерінің есебінен Жоңғар хандығы күшейіп кетеді деп қорықты. Сол себепті де, Ресей империясы қазақ пен жоңғар халықтарының жақындасуына жол бермеу мақсатын ұстанды (Моисеев, 1991: 233).

Қазақ-орыс қатынастарындағы Қожаберген батырдың қызметін баяндауға Орынбор архивіндегі құжаттар біршама жол ашады. 1757 жылдың 17 қазанында премьер-майор Тирянның Сібір корпусының командирі бригадир К.Л. Фрауендорфқа Керей болысының старшыны Қожаберген бастаған қырғыз-қайсақтардың Ақкөл маңында орналасқан Ямышев бекінісіне келгендігі туралы хабарламасы бар. Құжатта: «Сего октября 17 дня г-дин Терпигарев поданным ко мне репортам представил: По репортам к нему от гобвахтного ундер-офицера полку Вологоцкого каптенармуса Фельшмана донесено: что стоящими в той крепости з башни у реки Иртыша от казенных магазейнов часовыми усмотрено: на той стороне реки Иртыша берегу приехавших на верховых лошадях незнаемых людей. Почему от меня он, гдин поручик Терпигарев, с пристойной вооруженной командой и с толмачем, татаринном Апсалимовым, для спросу их: что за люди, за ту реку Иртыш и посылан был. Которые чрез за толмача, служилого татарина, и спрашиваны были. На что оные и объявили: что киргис-кайсаки ведомства старшины Жежемергенъ, волости Керейской. И следуют-де они по той стороне реки Иртыша, и где удобные места изыскать могут, то в нынешнюю зиму и кочевать будут. А ныне-де оной старшина Кужемергенъ в четырех тысячах расположился кошом у реки Белой, расстоянием от крепости Ямышевской в пятнатцати верстах (ОрОМА. 1-к. 1-т. 58-іс. 410-п.) – деп жазған.

Хабарламада Ертіс өзенінің жанындағы мұнарадан сол бекіністе тұрған күзетшілерге Ертіс өзенінің жағасы мен арғы бетінен атқа қонған белгісіз адамдардың көрінгендігі туралы хабар жеткен. Сонда Терпигараев К.Л. Фрауендорф пен лайықты әскери командасы бар татар тілмәші Апсалимовтан Ертіс өзені жағалауынан көрінген адамдардың кім екендігін анықтап келуді бұйырады. Осы тұста олар бұл қырғыз-қайсақ бөлімінің Керей болысының старшыны Қожаберген батыр екендігін мәлімдейді. Және де батыр мен оның әскері Ертіс маңайынан өздеріне қолайлы аймақты табатын болса, онда олар биылғы қыста осында көшіп-қонуға дайын екендігін жеткізді. Кейіннен Қожаберген өзінің көшімен бірге Ақкөл маңынан төрт мыңдай, ал Ямышев бекінісіне он бес верст қашықтықтай жерде бір аптадай уақыт тұрақтағандығы туралы мәлімет аламыз. Берілген дерек бұл маңда қазақ-орыс сауда қатынастары жүріп жатқанын айғақтайды. Екіжақты сауда байланыстарын қолдау арқылы Ресей басқыншылары Орта жүзге саяси ықпалын жүргізуді көздеді.

1757 жылғы 5 желтоқсандағы Ямышев кеңсесінен Сібір корпусының командирі, бригадир К.Л. Фрауендорфқа қырғыз-қайсақтардың Коряков форпостына және Ямышев бекінісіне айырбас сауда үшін көшуі, олардың Абылай сұлтан мен қытай әскерлері жайында баяндаған мәлімдемелері, сондай-ақ қырғыз-қайсақтардың Керей болысы Ақкөл маңында көшіп-қонып жүргендігі туралы құжат сөзімізді одан әрі растайды. Құжатта: Сего-де декабря 2 дня х тому форпосту из западной стороны реки Иртыша приехало киргис-кайсак два человека Гарейской волости: Толпан Чади да Тургускун Кубыспай..... И того ж числа с западной стороны из за реки Иртыша х крепости Ямышевской киргис-кайсак шестнатцеть человек верхами приехали и с собою заводных лошадей двадцеть семь для сатовки привели. Кои чрез за толмача татарина Кучакова и распрашиваны: далеко ли кочуют, и которой волости, и кто у них старшина, и зачем их к крепости приез? И на что объявили: расположились кочевьем за Белою рекою, волости Кирейской, владения Аблай-салтана, старшины Куземергеня, и с ними в приезде за старшину киргизец Тувалди. И про Аблай-салтана объявили, что стоит в степи, день десеть езды. А про китайское войско, где находитца неизвестны. А были-де они с ними в летнее еще время и с ними согласно. И просили, чтоб их табуны на восточную сторону не перегоняли, а дали б в залог постоянства ис старшинских детей или братьев родных аманат. И на то объявили ж, что-де к старшине Куземергеню для онога послан будет. А он-де кочует вверх по Иртышу реки Семипалатинской крепости (ОрОМА. 1-к. 1-т. 58-іс. 214-215-п.).

Берілген құжатты байыппен мұқият зерделер болсақ, Ямышев кеңсесіне жіберілген Коряков әскери бекінісінің капитаны Ветберг Ертіс өзенінің батыс жағалауынан қырғыз-қайсақтардың Керей болысынан екі адам: Толпан Чади мен Тұрғысқын Құбыспайдың келгендігін мәлімдейді. Ямышев бекінісіне қырғыз-қайсақтардан аттылы он алты адам өздерінің жиырма жеті қосалқы (шаршаған жылқылардың орнын толтыру және қажеттілік туындаған жағдайда әбзелдеуге дайындалған әскердегі қосалқы қолға үйретілген аттар) жылқыларымен сауда үшін Ертістің батыс тарапынан келгендігі туралы айтылады.

Бұл кезеңде қытай әскерлері Жоңғария иелігінен қалған жерлерге баруға дайын еді. Ал Абылайға осы тұста қытай әскерлерімен соғысқа бірден кірісіп, қырғыздарға бұйрық

түсірмеді. Мұның себебі, қырғыздар (қазақ – авт.) қытай әскерлеріне жақын қарым-қатынас орнатып, шекаралық сауда байланыстарын жүргізіп жатқан болатын.

Құжатты әрі қарай тарқатсақ, осы тұста Абылай сұлтанның иелігіндегі Керей болысының батыры Қожаберген қасына тағы бір қырғыз (қазақ-авт.) старшыны Тувалдыны ертіп, Ақкөл маңына табан тірегені айтылады. Осы кезде Абылай сұлтанның он күндік жолды қамтитын қашықтықтағы далада тұрақтанғаны хабарланады. Бірақ қытай әскерлері туралы мәлімет кездеспейді. Алайда, қазақ-қытай әскерлері жаз мезгілінде бір-бірімен өзара келісімде бейбіт күн кешкендігі құжат мазмұнында айқын көрінген.

Қырғыздар (қазақтар) қытай әскерінен олардың табындарын шығыс жаққа айдап жібермеуін өтініп, тұрақтылық кепілі үшін старшындардың балалары немесе туған бауырларын аманат ретінде қоятындығын жеткізген. Осы жағдайда мәселе туындаса, Қожаберген батырға жіберілетіндігін мәлімдеген. Батыр Қожаберген осы уақыттарда Ертіс өзенінің жоғары сағасымен Семей бекінісінде көшіп-қонып жүргендігін де аңғаруға болады.

Айта кететіні, Қазақ хандығы, жалпы ортаазиялық хандықтар мен жоңғар, қытай империяларымен қарым-қатынастарында түрлі сыртқы саяси күрделі мәселелерді шешудің бірден-бір тиімді тұсы – аманат болып саналды. Жаугершілік замандарда аманат институтының халықаралық қатынастардағы қайшылықты мәселелердің шешімін табудағы саяси күші басым болған.

Қытайдың Мин және Цинь деректерінде аманат институты Қытай билігінде ғана орын алды деп қарастырылады. Шын мәнінде, аманат институтының мақсаты түрлі сыртқы саяси міндеттерді, атап айтқанда, таққа құқықтарды танудан экономикалық қызмет аумағын кеңейтуге дейінгі мәселелерді шешуге бағытталды. Аманат институты жоңғарлар мен қазақтар үшін қарулы қақтығыстардан шығудың ең оңтайлы нұсқасы болды (Хафизова, 1995б: 173-175).

Қазақ халқының Қожаберген қатарлы белгілі адамдары орыс билігімен де теке-тіресті қаламады. Мұның себебі, әрине, қазақ халқының амандығы мен жерінің тұтастығы. Ал, Ресей билігі қазақ жерін өзінің геосаяси ықпал ету аймағына айналдыруға мүдделі еді.

5. Қорытынды. Тарих сахнасында Қожаберген батыр Жәнібекұлы әскери және дипломатиялық ұтымды қадамдары нәтижесінде Қытай әскерлерінің Қазақстан аумағындағы қозғалысына тосқауыл қоя отырып, Жоңғар иелігіне өтіп кеткен арғы бабаларымыздың атамекенін қайтару жолында күресті. Оның әскери жорықтарындағы ірі жеңістері қатарында батырдың Жетісу мен Тарбағатай өңірлерінің шұрайлы жайылымдық жерлерін қазаққа қайтару жолындағы әскери-дипломатиялық қызметін айтуымыз қажет. Батыр Қытаймен бейбіт қарым-қатынасты қолдады, жоңғар қонтайшыларымен достық байланыс орнатты. Мұның барлығы да Қожаберген батырдың Қазақ халқының бейбіт өмір сүруін аңсаған мұратынан туындаған еді. Қожаберген Жәнібекұлы сол замандарда жер тұтастығын қорғаған шекарашы, дипломат, әрі ержүрек әскербасы ретінде Қазақ халқының төл тарихында алтын әріптермен есімін қалдырған тұлға.

Жоғарыда айтылған мәселелер, «бүгінгі азат еліміздің шекарасы тәуелсіздікке қол жеткізген соң ғана белгіленді» деген пікірді жоққа шығарады. Қазақ жерінің шекарасы сонау XVIII ғасырдың орта шеніндегі жаугершілік замандардағы батырлардың дәуірінде шегеленгенін Қожаберген сынды батырлардың әскери-дипломатиялық жолы айғақтайды.

Дереккөздер

OpOMA – Орынбор облысы мемлекеттік архиві

Sources

SAOR – State Archive of the Orenburg Region

Әдебиеттер тізімі

Аристов, 1897 – *Аристов Н.А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Отдельный оттиск из Живой старины. Вып. III и IV, 1896. С. Петербург: Тип. С.Н. Худекова, 1897. №12. С. 84.

- Век казахско, 2006 – Век казахско-джунгарского противостояния. Сост. Е.Б. Касенов. Павлодар: ЭКО, 2006. 248 с.
- Вельяминов-Зернов, 1853 – *Вельяминов-Зернов В.В.* Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России с Средней Азией со времени кончины Абул-Хайр хана 1748-1765 г. // *Оренбургские ведомости*. Уфа: Губернская типография, 1853. №13. С. 96-98.
- Витевский, 1897 – *Витевский В.Н.* И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе с 1758 г. Т.3. Казань: Типолитография В.М. Ключникова, 1897. 573 с.
- Еженханұлы, 2017 – *Еженханұлы Б.* Қожаберген батыр (1756-1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде). Алматы: Арыс, 2017. 496 б.
- Зұрғанбайұлы, 1996 – *Зұрғанбайұлы Р.* Шыбарайғыр Қожаберген батыр. Өлгей, 1996. 160 б.
- Златкин, 1964 – *Златкин И.Я.* История Джунгарского ханства (1685-1758). Москва: Наука, 1964. 481 с.
- КРО, 1961 – Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. Сост. Ф.Н. Киреев, А.К. Алейникова и др. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1961. 742 с.
- Крафт, 1898 – *Крафт И.И.* Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург: Типолитография Н. Жаринова, 1898. 59 с.
- Қасымбаев, 1993 – *Қасымбаев Ж.* Жоңғар-қазақ тартысындағы саяси және әскери мәселелер // *Қазақ тарихы*. 1993. № 2. 24-б.
- Қазақстан тарихы, 2019 – Қазақстан тарихы. Энциклопедия. 2-том. Жалпы редакциясын басқарған З.Е. Қабылдинов. Алматы: Литера-М, 2019. 862 б.
- Левшин, 2009 – *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Под общ. ред. М.К. Козыбаева. Алматы: Санат, 2009. 656 с.
- Моисеев, 1991 – *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.). Алма-Ата: Гылым, 1991. 238 с.
- Прошлое Казахстана, 1997 – Прошлое Казахстана в источниках и материалах (V в. до н.э. – XVIII в. н. э.). Сборник I. Под редакцией С.Д. Асфендиярова, П.А. Кунте. Алма-Ата: Казахское краевое издательство, 1997. 383 с.
- Потанин, 1881 – *Потанин Г.Н.* Очерки Северо-Западной Монголии. Выпуск II. Материалы этнографические. С. Петербург: Типография В. Киршбаума, 1881. 181 с.
- Султаны и батыры, 2018 – Султаны и батыры Среднего жуза (вторая половина XVIII в.). Сборник документов. Сост.: Сирик В.А. Алматы: Литера-М, 2018. 560 с.
- Хафизова, 2019а – *Хафизова К.Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 480 с.
- Хафизова, 1995 б – *Хафизова К.Ш.* Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIV – XIX вв. Алматы: Гылым, 1995. 288 с.
- Noda, Onuma, 2010 – *Noda J., Onuma T.* A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Tokyo: The University of Tokyo, 2010. 176 p.

References

- Aristov, 1897 - *Aristov N.A.* Notes on the ethnic composition of the Turkic tribes and nationalities and information about their numbers. A separate print from Living Antiquity. Issue. III and IV, 1896. St. Petersburg: Type. S.N. Khudekova, 1897. No. 12. S. 84. (In Rus.)
- Asfendiyarov, Kunte (ed.), 1997 - The past of Kazakhstan in sources and materials (V century BC - XVIII century AD). Edited by *S.D. Asfendiyarov, P.A. Kunte*. Alma-Ata: Kazak regional publishing house, 1997. 383 p. (In Rus.)
- Ezhenkhanuly, 2017 - *Ezhenkhanuly B.* Kozhabergen batyr (based on the documents of the Manchu-Chinese archive formed in 1756-1767). Almaty: Arys, 2017. 496 p. (In Kaz.)
- History of Kazakhstan, 2019 - History of Kazakhstan. Encyclopedia. Volume 2 / Editor-in-Chief Z.E. Kabyldinov. Almaty: Litera-M, 2019. 862 p. (In Kaz.)
- Kasenov (comp.), 2006 - Century of the Kazakh-Dzungarian confrontation. Comp. E.B. *Kasenov*. Pavlodar: ECO, 2006. 248 p. (In Rus.)
- Kasimbaev, 1993 - *Kasimbaev Zh.* Political and military issues in the Dzungar-Kazakh conflict // History of Kazakhstan. 1993. No. 2. p. 24 (In Kaz.)
- Khafizova K.Sh. Steppe rulers and their diplomacy in the XVIII-XIX centuries. Nur-Sultan: KazISS under the President of the Republic of Kazakhstan, 2019. 480 p. (In Rus.)
- Khafizova, 1995 - *Khafizova K.Sh.* Chinese diplomacy in Central Asia. XIV-XIX centuries Almaty: Gylym, 1995. 288 p. (In Rus.)
- Kazakh-Russian, 1961 - Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries. Comp.: F.N. Kireev, A.K. Aleinikov and others. Alma-Ata: Ed. Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1961. 742 p. (In Rus.)

- Kraft, 1898 - *Kraft I.I.* Collection of legalizations about the Kirghiz of the steppe regions. Orenburg: Typo-lithography by N. Zharinov, 1898. 59 p. (In Rus.)
- Levshin, 2009 - *Levshin A.I.* Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisats, hordes and steppes. Under. total ed. acad. M.K. Kozybaev. Almaty, Sanat, 2009. 656 p. (In Rus.)
- Moiseev, 1991 - *Moiseev V.A.* Dzhungar Khanate and Kazakhs (XVII-XVIII centuries). Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p. (In Rus.)
- Noda, Onuma 2010 – *Noda J., Onuma T.* A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Tokyo: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo, 2010. 176 p. (In Jap.)
- Potanin, 1881 - *Potanin G.N.* Essays on Northwestern Mongolia. Issue II. Ethnographic materials. St. Petersburg: Printing house of V. Kirshbaum, 1881. P. 181. (In Rus.)
- Sirik (comp.), 2018 - Sultans and batyrs of the Middle Zhuz (second half of the 18th century). Collection of documents. Comp.: *Sirik V.A.* Almaty: Litera-M, 2018. 560 p. (In Rus.)
- Velyaminov-Zernov, 1853 - *Velyaminov-Zernov V.V.* Historical news about the Kirghiz-Kaisaks and relations between Russia and Central Asia since the death of Abul-Khair Khan 1748-1765 // Orenburg Vedomosti. Ufa: Provincial Printing House, 1853. No. 13. pp. 96-98. (In Rus.)
- Vitevsky, 1897 - *Vitevsky V.N.* I.I. Neplyuev and the Orenburg Territory in its former composition since 1758. V.3. Kazan: Typo-lithography by V.M. Klyuchnikova, 1897. 573 p. (In Rus.)
- Zurganbayuly, 1996 - *Zurganbayuly R.* Shybaraigyr - Kozhabergen batyr. Olgei, 1996. 160 b. (In Kaz.)
- Zlatkin, 1964 - *Zlatkin I.Ya.* History of the Dzungar Khanate (1685-1758). Moscow: Nauka, 1964. 481 p. (In Rus.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan

Otan tarihy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 1, pp. 58-71, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.

THE TRAGEDY OF THE SPECIAL SETTLERS IN THE DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVE OF THE PAVLODAR REGION

Aigul Mukhametkhanovna Turlybekova¹, Aigul Amantaevna Musagazhinova², Marat Omarovich Zhakupov³

¹NJSC Toraigyrov University (64, Lomov Str., Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

ID <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119> E-mail: TurlybekovaAM@mail.ru

²NJSC Toraigyrov University (64, Lomov Str., Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan)

Master of History, Senior Lecturer

ID <https://orcid.org/0009-0006-9918-0903> E-mail: musagazhinova@bk.ru

³NJSC Toraigyrov University (64, Lomov Str., Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan)

Undergraduate

ID <https://orcid.org/0009-0008-3780-7728> E-mail: mzakupov82@gmail.com

© IHE after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© *Turlybekova, Musagazhinova, Zhakupov*, 2023

Annotation. *Introduction.* In the 1930s and 1940s the authoritarian government of the Soviet Union began to forcibly evict unwanted peoples from their lands. That large-scale policy of resettlement of entire peoples turned into a tragedy for representatives of the deported ethnic groups, who incurred huge human losses during migration and experienced the difficulties of resettlement and economic accommodation at destinations. *The objectives of the study* are to investigate the features of the resettlement of representatives of deported ethnic groups in the Pavlodar region. At the same time, the identified archival materials of the State Archive of the Pavlodar region, previously unpublished and not used in historical literature, were introduced into academic research. *Results.* The authorities of Pavlodar region of Kazakhstan, along with all other regions, accommodated special settlers, made decisions on their housing, employment, etc. and some types of work were distributed among the population. *Conclusions.* The materials from a holistic perspective describe the complexities of the issues on accommodation of special settlements and the activities of party and local authorities involved in solving the emerging problems.

Key words: deportation, special settlers, repressions, totalitarianism

For citation: Turlybekova A.M, Musagazhinova A.A., Zhakupov M.O. The tragedy of the special settlers in the documents of the state archive of the Pavlodar region // Otan Tarihy. 2023. Vol.26. No1. Pp. 58-71. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_58-71

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫ МЕМЛЕКЕТТІК МҰРАҒАТЫНЫҢ ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ АРНАЙЫ ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРДЫҢ ТРАГЕДИЯСЫ

Айгуль Мухаметхановна Тұрлыбекова¹, Айгуль Амантаевна Мусагажинова²,

Марат Омарович Жакупов³

¹КЕАҚ «Торайғыров университеті» (64-үй, Ломов көш., 140000 Павлодар қ., Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)

ID <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119> E-mail: TurlybekovaAM@mail.ru

²Тарих магистрі, аға оқытушысы

ID <https://orcid.org/0009-0006-9918-0903> E-mail: musagazhinova@bk.ru

³магистрант

ID <https://orcid.org/0009-0008-3780-7728> E-mail: mzakupov82@gmail.com

Андатпа. *Kіріспе.* Кеңес Одағының авторитарлық билігі 1930-1940 жылдары сенімсіздік тудырған халықтарды тұрып жатқан аумақтан күштеп көшіруді жүзеге асыра бастады. Осы халықтарды қоныс аударудың бұл ауқымды саясаты көші-қон кезінде үлкен адам шығынына ұшыраған, депортацияланған этникалық топтардың өкілдері үшін қайғылы жағдайға айналды. Сонымен қатар қоныс аудару мен көшіп келген жерлерінде орналасудың қиындықтарын сезінуге мәжбүр болды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – депортацияланған этностар өкілдерінің Павлодар өңірінің аумағына қоныс аудару ерекшеліктерін зерттеу. Мақалада Павлодар облысы Мемлекеттік мұрағатының бұрын жарияланбаған және тарихи әдебиетте пайдаланылмаған мұрағат материалдары негізге алынды. *Нәтижелер.* Қазақстанның Павлодар облысы барлық басқа өңірлермен қатар арнайы қоныс аударушыларды жабдықтады, оларды тұрғын үймен қамтамасыз ету, жұмысқа орналастыру және халық арасында жүзеге асырылатын жұмыстардың басқа да түрлерін ұйымдастыру жөнінде шешімдер қабылдады. *Қорытынды.* Пайдаланылған материалдар арнайы қоныс аударушыларды орналастыру мәселелерінің күрделілігі және туындаған мәселелерді шешумен айналысқан партиялық, жергілікті билік органдарының қызметі туралы тұтас түсінік қалыптастырады.

Түйін сөздер: депортация, арнайы қоныс аударушылар, арнайы қоныстанушылар, қуғын-сүргін, тоталитаризм.

Дәйексөз үшін: Турлыбекова А.М., Мусагажинова А.А., Жакупов М.О. Павлодар облысы мемлекеттік мұрағатының құжаттарындағы арнайы қоныс аударушылардың трагедиясы // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 1. С. 58-71 (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_58-71

ТРАГЕДИЯ СПЕЦПЕРСЕЛЕНЦЕВ В ДОКУМЕНТАХ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Айгуль Мухаметхановна Турлыбекова¹, Айгуль Амантаевна Мусагажинова², Марат Омарович Жакупов³

¹НАО «Торайгыров университет» (ул. Ломова, дом 64., 140000, Павлодар, Республика Казахстан) кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)

ID <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119> E-mail: TurlybekovaAM@mail.ru

²НАО «Торайгыров университет» (ул. Ломова, дом 64., 140000, Павлодар, Республика Казахстан) магистр истории, старший преподаватель

ID <https://orcid.org/0009-0006-9918-0903> E-mail: musagazhinova@bk.ru

³НАО «Торайгыров университет» (ул. Ломова, дом 64., 140000, Павлодар, Республика Казахстан) магистрант

ID <https://orcid.org/0009-0008-3780-7728> E-mail: mzakupov82@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В 1930–1940-е годы авторитарная власть Советского Союза стала осуществлять насильственные выселения неугодных ей народов с обжитой территории. Данная масштабная политика переселения целых народов обернулась трагедией для представителей депортированных этносов, понесших огромные людские потери в ходе миграции, вынужденных к тому же испытывать сложности расселения и хозяйственного обустройства на местах прибытия. *Цель и задачи исследования* – исследовать особенности переселения представителей депортированных этносов на территорию Павлодарского региона. *Материалы.* При этом за основу взяты выявленные архивные материалы Государственного архива Павлодарской области, ранее не опубликованные и не использованные в исторической литературе. *Результаты.* Павлодарская область Казахстана наравне со всеми остальными регионами обустроивала спецпереселенцев, принимала решения по их жилищному обеспечению, трудоустройству и организации др. видов работ, осуществляемых среди населения. *Выводы.* И использованные материалы формируют целостное представление о сложностях вопросов обустройства спецпереселенцев и деятельности партийных, местных органов власти, занимавшихся разрешением возникающих проблем.

Ключевые слова: депортация, спецпереселенцы, спецпоселенцы, репрессии, тоталитаризм.

Для цитирования: Турлыбекова А.М., Мусагажинова А.А., Жакупов М.О. Трагедия спецпереселенцев в документах Государственного архива Павлодарской области // Отан тарихы. 2023. Т.26. №1. С. 58-71 (Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_58-71

1. Введение

С момента установления советской власти внутренняя политика государства строилась на принципах расширения своего политического влияния на все сферы жизни общества. Делалось это в том числе за счет разворачивания масштабной репрессивной политики по отношению к собственным гражданам. Одним из проявлений этого курса являлось насильственное переселение народов в отдаленные районы страны, в частности, в Казахстан.

С конца 1930-х гг. политика принудительного перемещения получила новое этническое измерение. Увеличение масштабов депортаций являлось составной частью политики советского государства, его репрессивной составляющей. Ее реализация имела свои особенности для каждого этноса и региона. Определяющую роль в этом сыграли и особые обстоятельства войны (Ефремова-Шершукова, 2009).

Государственной архив Павлодарской области содержит уникальный комплекс документов, который позволяет восстановить историю спецпереселения в Павлодарский регион немецкого, польского, чеченского, ингушского народов в военные годы и их дальнейшую жизнь в послевоенный период.

Учитывая тот факт, что система партийных и советских органов функционировала в разных регионах страны по одним и тем же правилам и рождала единообразную директивную и делопроизводственную документацию, предлагаемый обзор-анализ материалов Государственного архива Павлодарской области (ГАПО) может служить срезом общей картины того состояния архивной базы, на которую должно опереться исследование данной проблемы. Также задействованные в обзоре документы помогают воссоздать картину хода переселения на территорию Казахстана народов со всеми его сложностями и возникающими проблемами и путями решения местными органами некоторых из этих проблем.

2. Материалы и методы исследования

Для раскрытия проблемы исследования были использованы методы выявления, описания и анализа исторических источников. Метод фронтального исследования архивных материалов позволил всесторонне изучить исследуемые события. Историко-сопоставительный анализ был применен с целью изучения общих тенденций эпохи, идеологических установок и их влияния на реализацию сначала репрессивной, Рассмотрение вопросов депортации, спецпоселения и реабилитации проводилось с учетом многомерности причин, обусловивших проведение этих мероприятий советской властью.

В ходе исследования были привлечены документы фондов Павлодарского обкома КП(б)К (ф. 3п), Павлодарского областного Совета депутатов труда и его исполнительного комитета (Ф.646), Павлодарского городского исполнительного комитета (ф.17), Павлодарского областного отдела переселения (ф. 221), Павлодарского областного земельного отдела Народного Комиссариата Земледелия (Ф.1046), а также фонды районных исполнительных комитетов.

Первую группу документов составляют носившие строго секретные грифы и рассекреченные лишь в последние годы материалы Управления НКВД по Павлодарской области, областного комитета КП(б)К и областного исполнительного комитета. Это постановления, решения, циркуляры, принятые во исполнение правительственных решений и обращенные к местным районным властям. Облисполком, являясь государственной властью на территории области, фактически выполнял указания партийных органов. Например, согласно документу, принятому в апреле 1941 г. за подписью секретаря Обкома КП(б)К и зам. председателя исполкома облсовета депутатов трудящихся о мерах по устройству спецпереселенцев поднимался вопрос о своевременном оказании помощи при встрече очередной группы спецпереселенцев. Вменялось следующее: «Немедленно подготовить квартиры в колхозах вселения для прибывающих переселенцев. Каждую квартиру должны осмотреть председатель колхоза, сельсовета, парторг и пригодность квартиры сообщить исполкому райсовета. На станции прибытия переселенцев к указанному переселенческим

отделом сроку командировать представителей райсовета и правлений колхозов, парторгов, пред. сельсоветов для встречи и организованной отправки переселенцев в колхозы вселения, обеспечив необходимый транспорт и продукты питания». Кроме того, требовалось в каждом колхозе вселения создать строительные бригады из колхозников и прибывающих переселенцев, выделив для них рабочий скот, транспорт, инвентарь и организовать немедленную их работу по заготовке имеющихся на месте стройматериалов, ремонта и строительства домов и надворных построек. В колхозах вселения переселенцев организовать бригады из колхозников и переселенцев, командировать их в места поставок строительных лесоматериалов, обеспечив бригады транспортом, инструментами, продуктами питания, организуя подготовку и переброску лесоматериалов. Принять необходимые меры к использованию отпущенной продовольственной суммы и своевременной выдачи переселенцам хозяйственных кредитов на строительство домов, покупку скота личного использования семьям переселенцев, установив контроль за расходованием сельскохозяйственных кредитов только по их прямому назначению» (ГАПО. Ф. 3п. Оп.1. Д. 208. Л. 50-51).

3. Обсуждение

На сегодняшний день проблема депортированных народов в отечественной историографии остается достаточно актуальной. Первые публикации появились в начале 1990-х гг. и исследовательский процесс продолжался постоянно. Однако новая волна научных изысканий стала наблюдаться после Указа Президента Казахстана К.-Ж. К. Токаева 2020 года о создании государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, во многом связанная с раскрытием членами комиссии новых архивных документов и материалов.

Безусловно, среди первых публикаций по данной тематике следует выделить работы академика М.К. Козыбаева (Козыбаев, 1990). Под его редакцией был издан труд «История Казахстана: белые пятна», в котором объективно раскрыты катастрофические социально-демографические последствия внеэкономической силовой политики тоталитарного режима в 1920-1940-е гг. В 1998 году вышел в свет сборник «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы», изданный с участием ведущих отечественных ученых М.К. Козыбаева (Козыбаев, 1990), Ж.Б. Абылхожина, Н.Э. Масанова (Масанов и др., 1999), К.С. Алдажуманова (Алдажуманов, 1997), М.Т. Баймаханова (Баймаханов, 1997) и др.

В статьях К.С. Алдажуманова «Күштеп көшіру: жымысқы саясат, басқыншылық әрекет», «Расселение депортированных немцев в Казахстане в 1941-1945 гг.», «Депортация народов – преступление сталинского тоталитарного режима» и др. исследованы различные аспекты истории депортации в Казахстане. Следует также выделить работы Г.В. Кана (Кан, 1994), занимавшегося проблемами депортации корейцев, Л.А. Бургарт (Бургарт, 2001), В.Э. Криген (Криген, 1991) – немецкого населения и мн. др.

Вопросы положения трудармейцев, спецпереселенцев в военные, послевоенные годы поднимались в научных работах А. Табулденова (Табулденов, 2015), М. Калыбековой (Калыбекова, 2015), Н. Абуова (Абуов, 2016) и мн. др.

Российские авторы Н.Ф. Бугай (Бугай, 2006), А.А. Герман (Герман, 1998), Л.П. Белковец (Белковец, 2003) и др. в своих работах уделяли внимание проблемам обустройства депортированного народа в местах вселения, формирования режима спецпоселения, функционирования трудармии.

Отдельные аспекты истории депортации народов на территорию Павлодарского региона были освещены в работах В.К. Мерц «Некоторые вопросы изучения истории и культуры немцев Павлодарской области (постановка проблемы)», А.С. Амановой «Из истории размещения и устройства эвакуированного и депортированного населения в Казахстане. На основе материалов по Павлодарской области» и др. Огромный вклад в раскрытие процессов насильственного переселения на территорию Павлодарского Прииртышья внесли сотрудники Государственного архива, в том числе В. Болтина, В. Шевелева, опубликовавшие целый ряд работ, в том числе: «Павлодарская область в Великой Отечественной войне», «Забвению не подлежит», «Из истории немцев Павлодарского Прииртышья» и др.

4. Результаты

Среди новых, ранее не использованных в отечественной историографии документов также необходимо выделить Постановление заседания бюро Павлодарского обкома КП(б)К о хозяйственном устройстве переселенцев по Лозовскому (ныне Успенский) и Бескарагайскому

районам области, где отмечалось невыполнение пятидневных заданий по строительству жилых домов. «За 20 дней с 10.09.1940 г. по 01.10.1940 г. по Лозовскому району построено только 35 домов вместо 311 домов, установленных пятидневными заданиями. По Бескарагайскому району за это время построено только 20 домов вместо 256 домов. Вопреки Постановления бюро Обкома КП(б)К строительные бригады расформированы, транспорта на перевозку леса почти во всех колхозах Лозовского района не выделено, пятидневные задания колхозам не доведены, аналогичные факты имеют место и в других районах (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 1. Д. 152. Л. 29-30).

В результате срыва строительства домов, необеспеченности переселенцев основными продуктами питания и отсутствия массовой работы, обратный выезд переселенцев по Лозовскому и Бескарагайскому районам не прекращается». В связи с этим были приняты ряд решений, в том числе «для обеспечения переселенцев жилыми домами использовать все свободные дома колхозов и сельисполкомов, а также дома колхозов и сельисполкомов занятых другими и второстепенными учреждениями, вплоть до передачи переселенцам контор колхозов и сельисполкомов»

Сохранилась подготовленная областным комитетом КП(б)К Справка о расселении в колхозах Павлодарской области переселенческих хозяйств. Так, В 1940 году в Павлодарский район прибыло 562 хозяйств, Максимо-Горьковский район – 501, Урлютюпский – 477, Иртышский – 89, Куйбышевский – 236, Кагановический – 95, Баян-Аульский – 14, Бескарагайский – 533, Лебяжинский – 94, Цюрупинский – 658, Лозовский – 641. Всего прибыло и расселено – 3900 хозяйств (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 1. Д. 244. Л. 1).

Необходимо выделить постановляющие документы, директивные указания центральных государственных органов по организации переселенческого движения. В соответствии с Постановлением Совета народных комиссаров Союза ССР № 2016-915сс «Об утверждении Инструкции о порядке приемки имущества, переселяемых колхозов и колхозников» по каждому району, МТС и колхозу на период переселения назначался уполномоченный Наркомзема Союза ССР. Были определены правила приемки урожая в колхозе и его оплата, приемки рабочего и продуктивного скота (ГАПО. Ф. 646. Оп. 1. Д. 174. Л. 37).

Среди аналогичного рода документов имеется также Постановление Совета народных комиссаров и Центрального комитета КП(б)Казахстана «О мероприятиях по реализации постановления ГКО [Государственного Комитета Обороны] от 8 октября 1941 г. № 744сс о переселении немцев из Грузинской, Азербайджанской и Армянской ССР», согласно которому в Павлодарской области планировалось расселить 5 тыс. немецкого населения. Руководство переселением возлагалось на НКВД КазССР, предоставив ему право привлекать к работе по переселению Наркомзем, Наркомсовхозов КазССР и другие организации республики. Переселение указанного контингента планировалось закончить к 30 октября 1941 г. Расселение немцев в КазССР требовалось произвести в полном соответствии с Постановлением ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 12 сентября 1941 г. № 2060-935сс «О расселении немцев Поволжья в Казахстане», Инструкцией о порядке приема имущества переселяемых колхозов и колхозников, утвержденной СНК СССР от 30 августа 1941 г. № 2016-915сс и Постановлением СНК КазССР и ЦК КП(б)К от 1 сентября 1941 г. по этому же вопросу (ГАПО. Ф. 646. Оп. 1. Д. 173. Л. 94-95).

Особое место среди документов занимают постановления и протоколы заседаний бюро ОК (областного комитета) КП(б)К, которое в условиях доминирования партийных структур над государственными определяло и контролировало основные направления всей деятельности партийных и исполнительных комитетов на местах. Здесь принимались постановления о снабжении переселенцев теплой одеждой и обувью, рассматривались проблемы их хозяйственного и трудового устройства. Оно контролировало подготовку районов к приему спецпереселенцев из других регионов страны, указывало на недостатки (отсутствие транспорта, несвоевременное размещение переселенцев), наказывало за неисполнение своих директив. Оно разъясняло секретарям райкомов указания вышестоящих органов, например о недопущении национальной дискриминации при приеме спецпереселенцев на работу и т.п. Бюро занималось также направлением их на работы в действующие отрасли промышленности на местах.

Материалы бюро свидетельствуют об определенной заинтересованности партийного руководства в решении проблем спецпереселенцев, их хозяйственном и трудовом устройстве. По документам можно проследить, как партийные структуры интенсивно, особенно на первых порах, интересовались этими вопросами, предлагали пути решения.

В фондах Павлодарского областного архива сохранились материалы Управления НКВД, касающиеся наблюдаемого положения среди спецпереселенцев. Так, по «имеющимся в управлении НКВД данным отдельные спецпереселенцы Северного Кавказа, расселенные на территории Иртышского района за последнее время, прекратили принимать участие в колхозных и других работах, это объясняется тем, что наступление холодов спецпереселенцев застало совершенно раздетыми, вследствие чего они работать не в состоянии» (ГАПО. Ф. 646. Оп. 1. Д. 353. Л. 2).

В другом документе содержалась информация о 85 спецпереселенческих семьях (635 человек), размещавшихся в общежитиях барачной системы Павлодарской кожевенно-меховой фабрики. «Проживающие в этих бараках вышеуказанные семьи, несмотря за последнее время на суровые зимние холода совершенно не обеспечены топливом, печи не отапливаются, в результате чего в помещениях, где в настоящее время находятся спецпереселенцы, температура стоит минус 20 градусов, большинство людей за отсутствием у них теплой одежды, особенно дети полураздетые и, по существу, обречены на явную смерть.

К тому же весь этот контингент не обеспечивается продуктами питания, и в результате таких созданных для спецпереселенцев невыносимых жилищно-бытовых условий и материальной необеспеченности только за январь месяц 1945 г. на кожевнном заводе от холода и голода умерло 12 человек, если немедленно не принять необходимых мер, то смертность может продолжаться еще в большем количестве» (ГАПО. Ф. 646. Оп. 1. Д. 353. Л. 14).

Областной исполнительный комитет готовил и направлял в адрес обкома справки о расселении и устройстве спецпереселенцев. Здесь готовились информативные документы о количестве размещенных, их составе, расселении по области и т.д., отмечались сложности с получением жилья, скота, зерна и другие, в том числе неправильное оформление документов на сданное имущество. Эти материалы позволяют проследить механизм передачи и исполнения постановлений партии и правительства в отношении спецпереселенцев, приоритетность задач и их решение.

Исполком Областного совета депутатов трудящихся в Решении «О хозяйственно-трудовом устройстве спецпереселенцев с Северного Кавказа» от 06 сентября 1946 г. отмечал о том, что «план жилищного строительства по области выполнен на 1-ое сентября 1946 года всего лишь на 77%, план ремонта домов на 53%. Особенно плохо идет строительство, ремонт и покупка домов в Баян-Аульском районе, где из 50 домов не выстроено ни одного, куплено же только 24; в Павлодарском районе из 100 домов выстроено 3, куплено 34; в Цюрупинском районе из 100 домов выстроено 10, куплено 47 и т.д.» Далее: «В Баян-Аульском, Кагановическом, Майском, Лебяжинском и других районах не проводится заготовка местных строительных материалов, организованные же в свое время строительные бригады и транспорт переключены на другие работы.

В Баян-Аульском, Бескарагайском, Кагановическом, Майском и Лебяжинском районах 396 семей спецпереселенцев не получили приусадебных участков, 69 семей не получили скот в личное пользование. Никто из областных и районных организацией не занимались, и не занимается такими вопросами, как оказание помощи спецпереселенцам в обеспечении скота личного пользования кормами и помещениями».

«Облздравотдел, Исполкомы Райсоветов депутатов трудящихся, горсовет, горздрав и райздравотделы не приняли серьезных мер к улучшению медико-санитарного обслуживания спецпереселенцев, тогда как среди них распространены разные кожные заболевания и имеется значительно количество маляриков. Плохо так же обстоит дело с организацией детских яслей и с привлечением в них детей ясельного возраста, работающих спецпереселенцев. Не проводится среди спецпереселенцев и санпросветработа».

Не организована была работа по охвату детского населения системой обучения в школах. «ОблОНО, Райисполкомы, Горсовет, ГорОНО и районные отделы народного образования систематически не обеспечивают полного выявления детей – сирот и детей спецпереселенцев

школьного возраста и в течение прошедших 2-х лет не принимали необходимых мер к охвату их учебой. Аналогичная подготовка большинством из районов проведена и в текущем году к 1946–1947 учебному году, что касается Баян-Аульского и Урлютюпского районов и города Павлодара, то, несмотря на начало учебного года они до сих пор не имеют у себя даже результатов учета детей спецпереселенцев школьного возраста» (ГАПО. Ф.5. Оп. 1. Д. 766. Л. 238).

Отмечалась также и слабая работа по привлечению переселенцев к трудовой деятельности. «Такие областные хозорганы, как: Трест Живсовхозов, ОблЗО, ОблЖС, Облместпром, Облпромсоюз, Облздрав и целый ряд промпредприятий, на протяжении всего истекшего периода со времени вселения в область спецпереселенцев, плохо занимались и занимаются выявлением и использованием в своих системах специалистов из числа спецпереселенцев, не организуют обучения спецпереселенцев массовыми профессиями и не проводят техминимума по повышению производственной квалификации их» (ГАПО. Ф. 5. Оп. 1. Д. 766. Л. 238).

В последующих документах, образованных в фондах областного комитета КП(б)К, НКВД, прокурора и др. тема неблагоприятного материального положения прибывших народов оставалась также актуальной. Кроме того, имеются документы и о политической составляющей жизни граждан, находившихся на спецпоселении. Отмечалось, что в ряде колхозов Кагановического (ныне Аксуский), Лозовского (ныне Успенский), Павлодарского и др. районов имели место преступные действия отдельных спецпереселенцев, факты нездоровых взаимоотношений с местным населением, антисоветские агитации и распространение провокационных слухов.

В связи со сложившимся положением Обкомом партии было предложено не допускать малейшего ослабления политической работы среди населения и внимания к вопросам, связанным с трудоустройством спецпереселенцев. Вменялось добиваться активного участия переселенцев в весенне-посевной кампании. Требовалось обеспечить точное выполнение Постановления ЦК КП(б) от 15 января 1944 г. «О мероприятиях по размещению спецпереселенцев в пределах Казахской ССР» при разрешении вопросов трудоустройства переселенцев, вовлечения их в колхозы, выделения приусадебных участков и огородов, помощи стройматериалами, продовольственного снабжения (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 1. Д. 643. Л.11).

В имеющихся документах содержится материал, касающийся правового положения спецпереселенцев и порядок осуществления ими трудовой деятельности. Труд спецпереселенцев регламентировался «Правилами хозяйственного и трудового устройства спецпереселенцев – калмыков, карачаевцев, чеченцев, ингушей, балкарцев и немцев» от 8 марта 1944 г., разработанными отделом спецпоселений ГУЛАГа НКВД СССР, в соответствии с которыми весь трудоспособный спецконтингент должен был в кратчайшие сроки быть трудоустроен. «Правила хозяйственного и трудового устройства спецпереселенцев» наделяли функцией контроля за хозяйственным и трудовым устройством спецпереселенцев отделы спецпоселений НКВД–УНКВД, а также районные и поселковые спецкомендатуры НКВД. Контроль имел целью: а) не допустить самовольный переход спецпереселенцев с одного места службы или работы на другое; б) не допустить перебросок спецпереселенцев по распоряжению администрации предприятий и учреждений с одного предприятия на другое, расположенное вне пунктов расселения спецпереселенцев; в) устранять обнаруженные недочеты в деле хозяйственного и трудового устройства спецпереселенцев (Лиджиева, 2013: 35).

8 января 1945 г. было принято Постановление СНК СССР № 35 «О правовом положении спецпереселенцев», закрепившее принудительное трудоустройство и ограничение свободного передвижения. Спецпереселенцы – главы семей или лица, их замещающие, были обязаны в трехдневный срок сообщать в спецкомендатуру НКВД обо всех изменениях, происшедших в составе семьи. За нарушение режима и общественного порядка в местах поселения спецпереселенцы подвергались административному взысканию в виде штрафа до 100 руб. и ареста до 5 суток.

Согласно Постановлению СНК СССР № 34–14с от 8 января 1945 г., утвердившему «Положение о спецкомендатурах НКВД», в целях предотвращения побегов спецпереселенцев с мест их поселения, а также контроля за их хозяйственно-трудовым устройством, создавались спецкомендатуры. В разделе «Общие положения» этого документа указывалось, что в своей

административной и оперативной деятельности спецкомендатуры должны руководствоваться действующими законами, постановлением СНК СССР «О правовом положении спецпереселенцев», а также приказами и инструкциями НКВД СССР (ГАПО. Ф. 646. Оп. 4с (рассекр. Д. 66. Л. 23-23 об.).

Приказом министра внутренних дел СССР и Генерального прокурора СССР «О порядке привлечения к уголовной ответственности выселенцев за побег с мест поселения и уклонение от общественно-полезных работ» от 22 декабря 1948 г. определялось наказание за побег лицами, выселенными и депортированными в годы войны. «Указом Президиума Верховного Совета Союза ССР от 26 ноября 1948 года «Об уголовной ответственности за побег с мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Великой Отечественной войны» установлено, что переселение в отдаленные районы Советского Союза указанных выше лиц проведено навечно, без права их возврата к прежним местам жительства.

За самовольный выезд (побег) из мест обязательного поселения виновные подлежат привлечению к уголовной ответственности и наказанию на 20 лет каторжных работ». Кроме того, «лица, оказывающие помощь в устройстве их в местах прежнего жительства, подлежат привлечению к уголовной ответственности и наказанию за эти преступления лишением свободы на срок 5 лет» (ГАПО. Ф. 864. Оп. 4. Д. 68. Л. 23).

Важным направлением среди переселенного населения было использование его в качестве трудовой силы. Все трудоспособные были вовлечены в трудовую деятельность. «Работали не только трудоспособные, но и подростки, старики, инвалиды, потому что труд стал основой выживания и адаптации к условиям депортации. Выселенные с родных мест карачаевцы, балкарцы, чеченцы и ингуши работали не только в колхозах, но и на промышленных предприятиях, в шахтах, рудниках, на лесоповале, в строительстве. Они осваивали новые виды трудовой деятельности ранее для них непривычные: работа в рудниках, шахтах, выращивание хлопка, табака, свеклы и т.д. И за короткое время овладели навыками труда, что нередко даже опережали местное население. Руководители хозяйств признавались, что спецпереселенцы добивались более высоких производственных результатов, чем местное население, в колхозах и совхозах повысилась урожайность сельскохозяйственных культур. В этом сказались хозяйственные навыки, мастерство и самоотверженный труд ссыльных» (Аккиева, 2013).

Из спецпереселенцев Северного Кавказа в 1946 году числилось 9539 трудоспособных, из которых было занято в народном хозяйстве – 7374 человек. Причем, в колхозах трудилось 3712 человек, совхозах – 886, на промышленных предприятиях – 2776 человек. Отмечалась невозможность из числа трудоспособного населения выходить на работу отдельными спецпереселенцами из-за отсутствия одежды, обуви, по болезни, а среди женщин – по причине многодетности.

Несмотря на сложность складывающихся условий жизни и труда, по сообщениям уполномоченных органов спецпереселенцы самоотверженно выполняли поставленные производительные задачи. «Если в 1944-1945 гг. спецпереселенцы работали всюду неважно, то в 1946 г. во многих колхозах спецпереселенцы стали решающей силой в выполнении всех сельскохозяйственных работ» (ГАПО. Ф. 646. Оп. 1. Д. 176. Л. 17). «Руководители хозяйств признавались, что спецпереселенцы добивались более высоких производственных результатов, чем местное население. В колхозах и совхозах повысилась урожайность сельскохозяйственных культур, улучшилась культура животноводства. В этом сказались хозяйственные навыки, мастерство и самоотверженный труд ссыльных. Местное население, работая с депортированными, перенимали у них навыки ухода за скотом, формы и методы заготовки кормов на зиму и многое другое» (ГАПО. Ф. 646. Оп. 1. Д. 176. Л. 17).

В обком стекались материалы из районных отделов и секторов партии. Михайловский (ныне Железинский) РК (районный комитет) КП(б)К сообщал о результатах проверки состояния жилищно-бытовых условий выселенцев во всех колхозах района. Так, в ходе проверки летом 1950 г. выяснилось, что «из имеющихся 490 семей имеют собственные дома 391, 50 семей находятся в домах колхозов и других учреждений и предприятий как МТС, только 49 семей не имеют своих домов и помещаются на квартирах в порядке уплотнения и то большинство одиночек и малосемейных». И далее «из имеющихся трудоспособных 490 семей имеют скот 366.560 голов, не имеют 124 семьи» (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 2. Д. 350. Л. 40).

Лозовский районный комитет КП(б)К констатировал о том, что в тресте «Таволжансоль» «неправильно производились расчеты с мастерами-выселенцами, а в колхозе «Память Кирова» допущена грубость к спецпереселенцам. Некоторые колхозы не произвели еще расчетов с колхозниками из числа выселенцев, в результате последние испытывали материальные затруднения» (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 2. Д. 350. Л. 41).

В ходе соответствующей проверки в Кагановичском районе установлено, что «на 10 июня этого года на территории Кагановичского района расселено выселенцев-немцев и кавказцев 824 семьи, из них расселено в колхозах 181 семья, в совхозах 160 семей, в местной промышленности 52 семьи. Остальное количество выселенцев трудоустроено в Министерствах МВД и путей сообщения.

Расселенные выселенцы в колхозах нашего района 181 семья – немцев, чеченцев, имеют собственные дома 50 семей, остальные 131 семья собственных домов не имеют, живут за счет домов колхозников и колхозов. Из этих 181 семьи имеют собственный скот только 69 семей» (ГАПО, Ф. 3п. Оп. 2. Д. 350. Л. 42).

«В Урлютопском районе имелось 162 семьи выселенцев с Северного Кавказа, общее число 683 человека, из которых используются на работах 360 человек, в том числе, в совхозах 61 семья, работают 274 человека, в промышленных предприятиях завода 2 семьи, работают 2 человека, в колхозах 40 семей, работают 84 человека.

Немцев имеется 508 семей, используются на работах 1020 человек, в том числе в совхозах 111 семей, работает 229 человек, в колхозах 351 семья, работает 724 человек, Заготскот 7 семей, завод и «Ширпотреб» - 39 семей» (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 2. Д. 350. Л. 44-45).

В фондах архива имеются сведения и по другим районам Павлодарской области – Лозовском, Галкинском, Лебяженском (ныне Аккулы), Бескарагайском и др.

Данные районных комитетов позволяют составить общую картину в отношении устройства спецпереселенцев, бытовых условий проживания, хозяйственной деятельности.

Отдельно следует выделить материалы переселенческого отдела облисполкома. Первоначально отдел занимался всем кругом вопросов, связанных с обустройством спецпереселенцев: учетом, размещением, продовольственным обеспечением, поиском оставших от эшелонов и пропавших без вести людей. Был образован специальный институт уполномоченных и инспекторов по эвакуации. Первые организовывали работу отдела, вторые собирали сведения об эшелонах, прибывших в область. Спецпереселенцы поначалу тоже находились под их опекой. Среди материалов отдела находятся данные об эшелонах, списки приехавших по районам, планы строительства жилья для них, отчеты о проделанной работе, запросы о кредитах, продовольствии, одежде и т.п.

Впоследствии переселенческий отдел вел лишь текущий учет прибывающих людей. Статистические данные отдела дают возможность проследить их демографический состав, количество жилья, скота, расселение по колхозам и другие процессы в жизни переселенцев.

В решении на сообщение Областного Переселенческого отдела о состоянии хозяйственного устройства спецпереселенцев с Северного Кавказа от 1946 г. и выявленных серьезных недостатках, допущенных руководителями колхозов и даже районными руководителями, были намечены планы по строительству для спецпереселенцев 500 домов, ремонте 300 домов и распределении для этих целей 4,5 миллиона гос. кредитов, а также 14000 руб. (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 1. Д. 844. Л. 20).

Поскольку документация директивного характера зачастую дает информацию лишь о благих намерениях властей, не обеспеченных материальными ресурсами, для суждений о том, что конкретно делалось, чтобы облегчить тяготы переселения, полезно использовать группу документов: материалы местных районных партийных и советских органов. Это доклады, отчеты, справки, докладные записки районных комитетов КП(б)К, исполкомов, НКВД и милиции, а также Управления НКВД по Павлодарской области, присланные в адрес обкома и облисполкома. В них мы находим обширную информацию о приеме и расселении спецпереселенцев, хозяйственном и трудовом устройстве, обеспеченности жильем, продуктами питания, одеждой и т.п. Партийные и охранительные органы фиксировали также отношение спецпереселенцев к происходящему, приводили примеры как положительного, так и отрицательного их поведения. Районные партийные и советские власти, выполняя указания вышестоящих организаций, принимали решения по размещению переселенцев в городах и

поселках районного подчинения, а в совхозах и колхозах районов, составляли списки специалистов высокой квалификации, коммунистов, высылали в адрес обкома отчеты о трудовом и хозяйственном устройстве переселившихся и т.д.

Например, в Спецсообщении Управления НКВД по Павлодарской области КазССР на имя Павлодарского обкома КП(б)К и Облисполкома от 28 февраля 1945 г. по вопросу о необходимости обеспечения в Цюрупинском (ныне Щербактинский) районе спецпереселенцев продовольственными товарами, указывалось следующее: «из предназначенных фондов, отпущенных для остро нуждающихся спецпереселенцев Северного Кавказа, расселенных в этом районе было израсходовано не по назначению за декабрь 1944 года и за январь 1945 года 505 кг муки, что свидетельствует о том, что ответственные работники РК КП(б)К и Районного Совета Депутатов Трудящихся не только не занимаются вопросом правильного распределения отпускаемых фондов, а сами способствуют в расходовании их не по назначению, результат чего в этом районе не прекращается болезнь от истощения и увеличивается смертность среди них, что в дальнейшем терпимо быть не может» (ГАПО. Ф. 646. Оп. 1. Д. 353. Л. 12).

Другим документом, но уже Управления МВД по Павлодарской области, свидетельствующим о сложном положении спецпереселенческого населения, является Спецсообщение, в котором констатировалось невыполнение Постановления от 11 августа 1954 года о трудоустройстве спецпоселенцев. «Сложилась практика со стороны хозорганов увольнения спецпоселенцев с предприятий, совхозов и колхозов, что приводит к массовым выездам спецпоселенцев из нашей области в южные области республики и перемещение из сельской местности в городские и промышленные предприятия области.

Во многих случаях переезды спецпоселенцев в связи с увольнением рабочих не оправдывается никакой необходимостью». И далее: «После того, как спецпоселенцам было объявлено правовое положение, предусмотренное Постановлением Совета Министров СССР от 5 июля 1954 года, т. е. о снятии некоторых ограничений и предоставлении права передвижения в пределах республики, хозорганами области было уволено с мотивировкой «в связи с выездом» – 1290 человек взрослых и все они выехали за пределы области. Из них из сельской местности выехало 930 человек и из городов и промышленных предприятий – 360 человек» (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 3. Д. 777. Л. 1-2). Особенно критическая ситуация, по мнению начальника отдела управления МВД складывается в Павлодарском, Куйбышевском (ныне Актогайский), Максимо-Горьковском (ныне Теренколь), Цюрупинском районах.

Соответствующая работа среди спецпереселенцев проводилась на постоянной основе. Регулярно организовывался контроль над выполнением всех постановляющих документов, касающихся переселенческого населения. Так, в сохранившейся Справке Лозовского районного отдела от 23 мая 1952 г. по выполнению постановления ЦК КП(б)К и Обкома КП(б)К «О работе среди спецпереселенцев», отмечалась реализация документа по всем пунктам. «В результате проведения массово-политической работы среди спецпереселенцев силами партийных, советских, комсомольских и профсоюзных организаций улучшилась воспитательная работа в районе среди спецпереселенцев. За последние годы не наблюдается феодально-родовых пережитков и остальных обычаев среди них. Читаются лекции на политические и хозяйственные темы, проводятся беседы, а коммунисты и комсомольцы охвачены всеми формами учебы партийно-комсомольского просвещения.

Во время выборов в местные советы депутатов трудящихся избраны из населения спецпереселенцев депутатами сельсоветов 30 человек, членами правления избраны 70 человек работают бригадами полеводческих и тракторных бригад 35 человек, заведующими фермами 27 человек, бухгалтерами и счетоводами в колхозе 17 человек» (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 2. Д. 799. Л. 39-39 об.).

Подобные сообщения были практически от всех районных комитетов области. Галкинский райком КП(б)К сообщал следующее: «имеются часть спецпереселенцев, живущих лучше местного коренного населения со всеми домашними обстановками. По личному поведению национальные розни и драки на этой почве не имеются. Из лучшей части молодежи спецпереселенцев приняты в комсомол 91, работают агитаторами 17. В производственной работе большую активность проявляют немцы и преобладающие большинство северокавказские жители» (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 2. Д. 799. Л. 40).

В Михайловском (ныне Железинский) районе также была организована работа среди переселенцев. «...Проводится массово-политическая работа: они на общих собраниях колхозов, МТС и предприятиях участвуют в обсуждении всех мероприятий по производству, их приглашают на все лекции и доклады наравне с трудящимися колхозниками, рабочими и интеллигенцией и т.д. Из среды спецпереселенцев в отдельных колхозах работают бригадами полеводческих бригад, трактористами, бухгалтерами и т.д.

В отдельных случаях для спецпереселенцев читаются доклады по вопросам религии, о феодально-родовых пережитках» (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 2. Д. 799. Л. 43).

По документам прослеживаются попытки местных органов, особенно на первых порах, выполнить все предписанные вышестоящими органами меры по устройству спецпереселенцев. Районные отделения НКВД отмечают также политические настроения населения, его отношение к сложившейся ситуации. Это недовольство повышением цен на хлеб, трудной жизнью, отсутствием товаров первой необходимости и т.д. У немцев добавляется недовольство переселением, мобилизацией всех трудоспособных членов семей в трудовую армию.

Наиболее объективную информацию о положении спецпереселенцев в местах вселения дают докладные записки прокуроров районов, области, которые, взывая к властям о помощи населению, указывают на отсутствие хлеба и других продуктов питания, на невозможность посещения школы детьми из-за отсутствия одежды и обуви и др. В докладной записке прокурора Павлодарской области Кузьмичева отмечалось о наличии 28 спецкомендатур, на учете в которых по состоянию на 1 ноября 1955 года числилось 37114 человек спецпереселенцев, из них лиц переселенных с Северного Кавказа 13235 человек, немцев 22819 человек, греков 420 и других категорий 40 человек.

«Основная масса спецпереселенцев занята общественно-полезным трудом и к труду относится добросовестно. Многие спецпереселенцы за хорошие производительные показатели являются участниками Всесоюзной сельскохозяйственной выставки в Москве. В августе, сентябре и октябре месяцах этого года после выхода в свет постановления ЦК КПСС от 29.06.1955 года партийными и советскими органами, работниками 4-го спецотдела УМВД по Павлодарской области среди спецпоселенцев производилась массово-разъяснительная работа.

Производились беседы, читались лекции и доклады. Повторно проводилась работа по разъяснению правового положения спецпоселенцев, объявленного постановлением Совета Министров Союза ССР от 05.06.1954 года.

Проведение массово-разъяснительной работы среди спецпоселенцев ставило основной своей задачей вовлечение основной массы в общественно-политическую жизнь, поднятие трудовой активности, особенно в районах освоения целинных и залежных земель» (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 3. Д. 777. Л. 37-38).

Особое внимание уделялось вопросам сокращения правонарушений со стороны переселенческого населения. «Преступность среди спецпоселенцев значительно сократилось. За истекшие 10 месяцев 1955 года всего по области за различные преступления привлечено к уголовной ответственности 576 человек, из них переселенцев 70 человек, что составляет 12% к общему числу привлеченных к ответственности лиц». И далее: «Приведенные данные свидетельствуют о том, что преступность среди спецпоселенцев значительно сократилось. Если принять во внимание, что на территории Павлодарской области расселено свыше 37 тысяч человек спецпоселенцев, а за весь 3-й квартал привлечено всего лишь 8 человек, что в среднем в месяц составляет менее 3-х человек, то это можно объяснить только тем, что усиление массово-политической работы среди этого населения, вовлечение его в общественную жизнь дало положительные результаты. В бригады содействия милиции в настоящее время вовлечено 300 человек спецпоселенцев, которые принимают активное участие в обходах, дежурствах в общественных местах. В праздничные дни они вместе с работниками милиции принимают участие в патрулировании и дежурствах, как в областном центре, так и в районах.

Проводится работа и по борьбе с родовыми пережитками, проявляющимися среди спецпоселенцев-чеченцев и ингушей, выражающимися в краже девушек для вступления в брак, многоженство и другие» (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 3. Д. 777. Л. 37-38).

Особо в этой группе документов следует выделить справки, спецсообщения и докладные записки руководства Управления НКВД, которое давало в обком полную и достоверную информацию. В этих документах рассматривается весь круг вопросов, связанных с жизнью

спецпереселенцев, вплоть до фактов злоупотребления властью по отношению к ним, но главной темой было их бытовое, материальное и трудовое устройство, обеспеченность жильем, продовольствием и, конечно, их политические настроения.

Соответствующая работа проводилась по привлечению детей спецпоселенцев в школы. «Перед началом учебного года проводилась работа по выявлению детей спецпоселенцев, не охваченных учебой в школах. Было установлено 404 человека не посещающих школы. Принятыми мерами 309 детей спецпоселенцев в этом году начали учебу в школах. Работа по выявлению и вовлечению детей спецпоселенцев школы ведется и по настоящее время.

Только в городе Павлодаре было выявлено, что из 230 детей спецпоселенцев дошкольного и пришкольного возраста, не было охвачено учебой в школах 130 детей, так установлено в основном учебой не были охвачены девочки» (ГАПО. Ф. 3п. Оп. 3. Д. 777. Л. 37-38).

5. Заключение

Рассмотренные документы позволяют раскрыть весь спектр вопросов, которыми занимались партийные и советские структуры, решая проблемы, связанные со спецпереселенцами. Они дают информацию по приему переселенцев, материалы учета, восстанавливающие демографические процессы, характеризуют материальное положение, проведение мобилизации и т.д. Однако в документах практически отсутствуют данные по смертности и рождаемости, недостаточно материалов по трудоустройству, миграционным процессам, наделении земель, скотом, кредитами, жильем, по вопросам развития культуры и образования, заболеваемости и личном благосостоянии, нет материалов по выплате компенсации за сданное имущество и по возврату мобилизованных из трудармии.

Большинство мероприятий органов власти можно назвать благими намерениями, которые остались на бумаге и не были выполнены из-за отсутствия возможностей. Мешали и объективные причины: жилищная проблема, остро стоявшая еще до войны, проблемы со скотом и зерном из-за низкой урожайности и военных трудностей, бедность местного населения, огромный приток эвакуированного населения в область и ряд других. Все эти проблемы не могли не затормозить, а порой и остановить совсем выполнение планов по хозяйственному и трудовому устройству спецпереселенцев.

Однако, исходя из имевшихся возможностей, руководство области пыталось и в какой-то мере решало эти вопросы. Немцы, народы Северного Кавказа были расселены по домам и приспособленным для жилья помещениям. По прибытии в колхозы и совхозы области их авансировали зерном, продуктами и фуражом. В ограниченном количестве был выдан скот. Из документов следует, что власти не бросили спецпереселенцев на произвол судьбы, в определенной степени старались решить их проблемы, но отсутствие материальных, жилищных и других ресурсов, поголовная бедность остального населения, война не позволили выполнить намеченное. Этот вывод подтверждается и собранными воспоминаниями бывших спецпереселенцев.

Таким образом, материалы ГАПО в совокупности позволяют восстановить историю спецпереселенцев на территории Казахстана в самых разных ее аспектах, особенно это относится к военным 1941-1945 годам.

Источники

ГАПО – Государственный Архив Павлодарской области

Sources

SAPR – State archive of Pavlodar region

Литература

Абуов, 2016 – *Абуов Н.* Освобождение депортированных народов со спецпоселений в Казахстане в 50-е годы XX века. 2016. [электронный ресурс] URL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9285>

Аккиева, 2013 – *Аккиева С.И., Самтиев И.М.* Депортации народов Северного Кавказа в 1940-ые годы как фактор диаспоризации и модернизации). 2013. [электронный ресурс] URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=11581>

Алдажуманов, 1997 – *Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К.* Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. 16 с.

Аманова, 2009 – *Аманова А.С.* Из истории размещения и устройства эвакуированного и депортированного населения в Казахстане. На основе материалов по Павлодарской области. 2009. [электронный ресурс] URL: <https://articlekz.com/article/4504>

Баймаханов, 1997 – *Баймаханов М.Т.* Депортация народов и проблема прав человека // Материалы семинара, Алматы, 12 июня 1997 г. Редактор Трутанов И. и др. Алматы: Фонд XXI век, 1998. 82 с.

Белковец, 2003 – *Белковец Л.П.* Административно-правовое положение российских немцев на спецпоселении 1941-1945 гг. Историко-правовое исследование. Новосибирск, 2003. 324 с.

Бургарт, 1997 – *Бургарт Л.А.* Немецкое население в Восточном Казахстане (1937-1956 гг.). Усть-Каменогорск, 2001. 375 с.

Бугай, 2006 – *Бугай Н.Ф.* Депортация этнических общностей проблемы реабилитации в России и Казахстане // Россия и Казахстан: проблемы истории (XX–начало XXI вв.). М., 2006. С. 159-211.

Герман, 1998 – *Герман А.А., Курочыш А.Н.* Немцы СССР в «Трудовой армии» (1941-1945). М., 1998. 208 с.

Депортированные в Казахстан народы, 1998 – *Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы* / Составитель Г. Анес. Министерство информации и общественного согласия Республики Казахстан. Фонд изучения наследия репрессированной интеллигенции Казахстана «Арыс». Алматы: Арыс - Казахстан, 1998. 414 с.

Ефремова-Шершукова, 2009 – *Ефремова-Шершукова Н.А.* Немцы Казахстана: депортация, спецпоселение, реабилитация. 2009. [электронный ресурс] URL: <https://www.prlib.ru/item/351221>.

Кан, 1994 – *Кан Г.В.* Корейцы Казахстана: исторический очерк. Алматы: Казахстан, 1994. 240 с.

Калыбекова, 2005 – *Калыбекова М.* История депортированных народов Казахстана, 1937-1956 гг. // *Гуманитарные науки в Сибири*. 2015. №1. С.98-101.

Козыбаев, 1990 – *Козыбаев М.К.* Историография Казахстана: уроки истории. Алма-Ата: Рауан, 1990. 135 с.

Криген, 1991 – *Кригер В.Э., Фризен А.Н.* Из истории советских немцев // *История Казахстана белые пятна* сб. статей Алма-Ата, 1991. С. 250-275.

Лиджиева, 2013 – *Лиджиева И.В.* Правовой статус спецпереселенцев в СССР в 40–50-е гг. XX в. // *Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН*. 2013. № 3. С.34-39.

Масанов, 1999 – *Масанов Н.Э.* История Казахстана: народы и культуры. Алматы: Дайк-Пресс, 2000. 608 с.

Мерц, 1999 – *Мерц В.К.* Некоторые вопросы изучения истории и культуры немцев Павлодарской области (постановка проблемы). 1999. [электронный ресурс] URL: <https://wpv.kz/from-the-history-of-the-germans-of-pavlodar-region.html>

Табулденов, 2015 – *Табулденов А.Н.* Депортации народов и эвакуация населения в Северный Казахстан (1937 - 1956 годы). Костанай: Костанайская академия МВД РК им. Ш. Кабылбаева, 2015. 192 с.

Штульберг, 1998 – *Штульберг А.В.* Некоторые вопросы участия немцев в трудовой армии в период 1941-1945 гг. // *История немцев Центральной Азии. Материалы международной научной конференции.* 9-10 октября 1997 г. Алматы, 1998. С. 120-128.

References

Abuov, 2016 - *Abuov N.* Osvobozhdenie deportirovannykh narodov so spetsposelenii v Kazakhstane v 50-e gody XX veka [Liberation of deported peoples from special settlements in Kazakhstan in the 50s of the XX century]. 2016. URL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9285> (In Rus.)

Akkieva, Sampiev, 2013 - Akkieva S.I., Sampiev I.M. Deportacii narodov Severnogo Kavkaza v 1940-ye gody kak faktor diasporizacii i modernizacii [Deportations of the peoples of the North Caucasus in the 1940s as a factor in diasporization and modernization], 2013. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=11581> (In Rus.)

Aldazhumanov, Aldazhumanov, 1997 - Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov E.K. Deportatsiya narodov – prestuplenie totalitarnogo rezhima [The deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime]. Almaty: Fond «XXI vek». 1997. 16 p. (In Rus.)

Amanova, 2009 - Amanova A.S. Iz istorii razmeshcheniya i ustroistva evakuirovannogo i deportirovannogo naseleniya v Kazakhstane. [From the history of accommodation and accommodation of the evacuated and deported population in Kazakhstan] 2009. URL: <https://articlekz.com/article/4504> (In Rus.)

Anes (comp.), 1998 - *Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremya i sud'by* [The peoples deported to Kazakhstan: time and fate] / Comp. G. Anes. Almaty: Arys - Kazakhstan, 1998. 414 p. (In Rus.)

Baimakhanov, 1998 - Baimakhanov M.T. Deportatsiya narodov i problema prav cheloveka [Deportation of peoples and the problem of human rights] // Materials of Seminar. Almaty, 1997. (red.) Trutanov I. Almaty: Fond XXI vek, 1998. 82 p. (In Rus.)

Belkovets, 2003 - Belkovets L.P. Administrativno-pravovoe polozhenie rossiiskikh nemtsev na spetsposelenii 1941-1945 gg. Istoriko-pravovoe issledovanie [Administrative and legal status of Russian Germans in the special settlement of 1941-1945. Historical and legal research]. Novosibirsk, 2003. 324 s. (In Rus.)

Burgart, 2001 - Burgart L.A. Nemetskoe naselenie v Vostochnom Kazakhstane (1937-1956 gg.) [German population in East Kazakhstan (1937-1956)]. Ust'-Kamenogorsk, 2001. 375 p. (In Russ.)

Bugai, 2006 - Bugai N.F. Deportatsiya etnicheskikh obshchnostei problemy rehabilitatsii v Rossii i Kazakhstane [Deportation of ethnic communities' problems of rehabilitation in Russia and Kazakhstan] // Rossiya and Kazakhstan: problemy istorii (XX - early XXI cc.). M., 2006. Pp. 159-211. (In Rus.)

German, Kurochysh, 1998 - German A.A., Kurochysh A.N. Nemtsy SSSR v «Trudovoi armii» (1941-1945) [Germans of the USSR in the "Labor Army" (1941-1945)]. M., 1998. 208 p. (In Rus.)

Efremova-Shershukova, 2009 - Efremova-Shershukova N.A. Nemcy Kazakhstana: deportatsiya, spetsposelenie, rehabilitatsiya [Germans of Kazakhstan: deportation, special settlement, rehabilitation]. 2009. URL: <https://www.prlib.ru/item/351221>. (In Rus.)

Kan, 1994 - Kan G.V. Koreitsy Kazakhstana: istoricheskii ocherk. [Koreans of Kazakhstan: a historical essay] Almaty: Kazakhstan, 1994. 240 p. (In Rus.)

Kalybekova, 2015 - Kalybekova M. Istoriya deportirovannykh narodov Kazakhstana, 1937-1956 gg. [History of the deported peoples of Kazakhstan, 1937-1956]. *Gumanitarnye nauki v Sibiri*. 2015. Nr 1. Pp. 98-101. (In Rus.)

Kozybaev, 1990 - Kozybaev M.K. Istoriografiya Kazakhstana: uroki istorii. [Historiography of Kazakhstan: history lessons]. Alma-Ata: Rauan, 1990. 135 p. (In Rus.)

Kruger, Frizen, 1991 - Kruger V.E., Frizen A.N. Iz istorii sovetskikh nemtsev [From the history of Soviet Germans] // History of Kazakhstan: white spots. Alma-Ata, 1991. Pp. 250-275. (In Rus.)

Lidzhieva, 2013 - Lidzhieva I.V. Pravovoi status spetsposelencev v SSSR v 40-50-e gg. XX v. [The legal status of special settlers in the USSR in the 40-50s. 20th century. *Vestnik Kalmyckogo instituta gumanitarnykh issledovaniy RAN*. 2013. Nr 3. Pp. 34-39. (In Rus.)

Masanov, 2000 - Masanov N.E. Istoriya Kazakhstana: narody i kul'tury [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. Almaty: Daik-Press, 2000. 608 p. (In Rus.)

Merts, 1999 - Merts V.K. Nekotorye voprosy izucheniya istorii i kul'tury nemtsev Pavlodarskoi oblasti (postanovka problemy). [Some questions of studying the history and culture of the Germans of the Pavlodar region (problem statement).] 1999. URL: <https://wpv.kz/from-the-history-of-the-germans-of-pavlodar-region.html> (In Rus.)

Tabuldenov, 2015 - Tabuldenov A.N. Deportatsii narodov i evakuatsiya naseleniya v Severnyi Kazakhstan (1937-1956 gody) [Deportations of peoples and evacuation of the population to Northern Kazakhstan (1937-1956)]. Kostanai: Kostanaiskaya akademiya MVD RK im. Sh. Kabyldaeva, 2015. 192 p. (In Rus.)

Shtul'berg, 1998 - Shtul'berg A.V. Nekotorye voprosy uchastiya nemtsev v trudovoi armii v period 1941-1945 gg. [Some issues of German participation in the labor army in the period 1941-1945] // Istoriya nemtsev Tsentral'noi Azii. Materials of the International Conference. Almaty, 9-10 oktyabrya 1997. Almaty, 1998. Pp. 120-128. (In Rus.)

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 1, pp. 72-82, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_72-82

SOME SOCIO-ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF FAMINE IN AKMOLA PROVINCE IN 1921-1923

Zauresh G. Saktaganova¹, Gulmira B. Karsakova²

¹E.A. Buketov Karaganda University (28, Gogol Str., Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan)
Dr. Sciences (History), Professor

 <https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>. E-mail: Zauresh63@mail.ru

²Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov (76, Abaya Str., Kokshetau, 020000 Republic of Kazakhstan)

Master of History

 <https://orcid.org/0009-0005-9612-2196>. E-mail: Guka.83@list.ru

© IHE named after Ch.Ch.Valichanov, 2023

© Saktaganova Z.G., Karsakova G.B., 2023

Abstract. *Introduction.* The first Soviet famine of 1921-1923 covered not only the entire territory of the Kyrgyz Autonomous Soviet Socialist Republic (Kazakh), but also 35 provinces of Soviet Russia with a population of about 30 million people and coincided with a period in the history of the Soviet state when the state's situation was difficult due to revolutions and civil war. At times, these disasters reached such proportions that they entailed not only the weakening and ruin of the peasant economy, but also the mass extinction of the population from hunger. *Objectives.* The study the socio-economic and demographic consequences of famine in northern Kazakhstan in 1921-1923 (using the example of Akmola province); to determine the scale and nature of the consequences of famine; to analyze statistical data on the population in the counties of the province on the basis of archival materials; to consider the activities of the Akmola provincial Commission for Famine Relief. *Results.* The article uses archival sources to study the activities carried out as a result of the policy of war communism, types of food distribution, shows the territories affected by drought, the decline in the number of livestock in the counties of the province. During the famine, the situation of Akmola province was aggravated by the influx of refugees from other regions. *Conclusions.* The severe socio-economic and demographic consequences of the famine of 1921-1923 were the result of the economic policy pursued by the Soviet government, the consequence of the imperialist and civil war and aggravated natural phenomena (drought, jute, etc.). Against the background of the difficult economic situation in the country and prolonged famine, the ethnodemographic picture of the region has changed. The famine of 1921-1923 was caused by a combination of causes and severe consequences that aggravated the situation to the extent of a catastrophe. The consequences of these events had a serious impact on the subsequent development of Kazakhstan.

Keywords: famine, province, county, Akmola Provincial Commission for Famine Relief (Akmoprovcom Femrel), epidemics, disaster, refugees, homelessness, unemployment.

For citation: Saktaganova Z.G., Karsakova G.B. Some socio-economic and demographic consequences of famine in Akmola province in 1921-1923 // Otan tarihy. 2023. Vol. . No. .

1921-1923 ЖЫЛДАРДАҒЫ АҚМОЛА ГУБЕРНИЯСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ САЛДАРЫНЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ

Зауреш Ғалимжанқызы Сақтаганова¹, Гулмира Болатқызы Қарсақова²

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (28-үй, Гоголя көш., 100024 Қарағанды, Қазақстан) тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>. E-mail: Zauresh63@mail.ru

²Ш. Уәлиханова атындағы Көкшетау университеті (76-үй, Абай көш., 020000 Көкшетау, Қазақстан) тарих магистрі

 <https://orcid.org/0009-0005-9612-2196>. E-mail: Guka.83@list.ru

Андатпа. Кіріспе. 1921-1923 жылдардағы алғашқы кеңестік ашаршылық Қырғыз (Қазак) Автономиялық Кеңестік Социалистік республикасының бүкіл аумағын ғана емес, сонымен бірге кеңестік Ресейдің 35 губерниясын да қамтыды. Ашаршылық Саратов және Самара провинцияларында, Еділ бойында, Украинаның оңтүстігінде, Башқұртстанда, Қырымда, Орал маңында және Батыс Сібірде қатты көрінді. 1921 жылғы ашаршылық шамамен 30 миллион халқы бар аудандарды қамтыды және революциялар мен азаматтық соғыстың салдарынан мемлекеттің жағдайы ауыр болған Кеңес мемлекеті тарихындағы кезеңмен сәйкес келді. Бұл апаттар осындай мөлшерге жетті, бұл шаруа қожалығының әлсіреуі мен күйреуіне ғана емес, сонымен бірге халықтың аштықтан жаппай жойылуына әкелді. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – 1921-1923 жылдардағы Солтүстік Қазақстандағы ашаршылықтың әлеуметтік-экономикалық және демографиялық салдарын зерделеу (Ақмола губерниясының мысалында); ашаршылық салдарының ауқымы мен сипатын анықтау; мұрағаттық материалдар негізінде губерния уездеріндегі халық саны бойынша статистикалық деректерді талдау; Ақмола губерниялық аштыққа көмек комиссиясының қызметіне талдау жасау. *Нәтижелер.* Архивтік дереккөздер бойынша мақалада әскери коммунизм саясатының нәтижесінде жүргізілетін іс-шаралар, азық-түлік орналастыру түрлері зерттеліп, құрғақшылықтан зардап шеккен аумақтар, губерния уездері бойынша мал санының азаюы көрсетілген. Ашаршылық кезінде Ақмола губерниясының жағдайы басқа өңірлерден босқындар санының келуімен ушығып кетті. Аштық туберкулез, сүзек, шешек, безгек, тырысқақ және т.б. сияқты аурулардың эпидемиясына ықпал етті; ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптің құлдырауына әкелді; жергілікті тұрғындар арасында жұмыссыздар санының өсуі, көше балалары мен балалар үйлерінің көбеюі, каннибализм сияқты құбылыстың пайда болуы. *Қорытынды.* 1921-1923 жылдардағы ашаршылықтың ауыр әлеуметтік-экономикалық және демографиялық салдары Кеңес өкіметі жүргізген экономикалық саясаттың нәтижесі, империалистік және азаматтық соғыстың салдары және табиғи құбылыстардың (құрғақшылық, жұт және т.б.) күшеюінің нәтижесі. Елдегі күрделі экономикалық жағдай мен ұзаққа созылған ашаршылық аясында аймақтың этнодемографиялық көрінісі өзгерді. Бұл оқиғалардың салдары Қазақстанның кейінгі дамуына елеулі әсер етті.

Түйін сөздер: ашаршылық, губерния, уез, Ақмола губерниялық аштыққа көмек комиссиясы (Ақмолгубком помгол), эпидемиялар, апаттар, босқындар, панасыздық, жұмыссыздық.

Дәйексөз үшін: Сақтаганова З.Ғ., Қарсақова Г.Б. 1921-1923 жылдардағы Ақмола губерниясындағы ашаршылықтың әлеуметтік-экономикалық және демографиялық салдарының аспектілері // Отан тарихы. 2023. №

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЙ ГОЛОДА В АҚМОЛИНСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1921-1923 ГОДЫ

Зауреш Ғалимжановна Сақтаганова¹, Гульмира Болатовна Карсакова²

¹Қарагандинский университет им. Е.А. Букетова (д. 28, ул. Гоголя, 100024 Караганда, Республика Казахстан)

доктор исторических наук, профессор.

<https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>. E-mail: Zauresh63@mail.ru

²Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова (д. 76, ул. Абая, 020000 Кокшетау, Республика Казахстан)

магистр истории

<https://orcid.org/0009-0005-9612-2196>. E-mail: Guka.83@list.ru

Аннотация. *Введение.* Голод 1921-1923 годов охватил не только всю территорию Киргизской Автономной Советской Социалистической республики (Казахской), но и 35 губерний России, охватил районы с населением около 30 миллионов человек и совпал с периодом, когда положение государства было тяжелым вследствие революций и гражданской войны, засухи, гибели урожая и разорения крестьянского хозяйства. Временами эти бедствия достигали таких размеров, что влекло за собой не только ослабление и разорение крестьянского хозяйства, но и массовое вымирание населения от голода. *Цель и задачи исследования* – изучить социально-экономические и демографические последствия голода в северном Казахстане в 1921-1923 годы (на примере Акмолинской губернии); определить масштабы и характер последствий голода; анализировать на основе архивных материалов статистические данные по численности населения в уездах губернии; рассмотреть деятельность Акмолинской губернской комиссии помощи голодающим. *Результаты.* В статье по архивным источникам изучены мероприятия проводимые в следствие политики военного коммунизма, виды продовольственной разверстки, показаны территории, пострадавшие от засухи, убыль численности скота по уездам губернии. В период голода положение Акмолинской губернии усугубилось притоком численности беженцев с других регионов. Голод способствовал возникновению эпидемий, к упадку сельского хозяйства и промышленности; росту численности безработных среди местного населения. *Выводы.* Тяжелые социально-экономические и демографические последствия голода 1921-1923 годов явились результатом экономической политики проводимой советской властью, следствием империалистической и гражданской войны и усугубившимися стихийными явлениями (засуха, джуг и др.). Последствия этих событий оказали серьезное влияние на последующее развитие Казахстана.

Ключевые слова: голод, губерния, уезд, Акмолинская губернская комиссия помощи голодающим (Акмоглубком Помгол), эпидемии, бедствие, беженцы, беспризорность, безработица.

Для цитирования: Сактаганова З.Г., Карсакова Г.Б. Некоторые аспекты социально-экономических и демографических последствий голода в Акмолинской губернии в 1921-1923 годы // *Отан тарихы*. 2023. №

1. Introduction. The first Soviet famine of 1921-1923 covered not only the entire territory of the Kyrgyz Autonomous Soviet Socialist Republic (Kazakh), but also 35 provinces of Soviet Russia. The famine was most pronounced in the Saratov and Samara provinces, the Volga region, Southern Ukraine, Bashkiria, the Crimea, the Urals and Western Siberia. The famine of 1921 covered areas with a population of about 30 million people and coincided with a period in the history of the Soviet state when the state's situation was difficult due to revolutions and civil war. For many decades, huge areas of the middle and lower Volga region, the eastern regions of the North Caucasus, Crimea, the southern districts of Ukraine and Western Siberia have been suffering from drought, crop loss and the ruin of the peasant economy every three or four years. At times, these disasters reached such proportions that they entailed not only the weakening and ruin of the peasant economy, but also the mass extinction of the population from hunger. The famine catastrophe of 1921-1923, exceptional in its size, gave rise to such a phenomenon as cannibalism in some regions.

The history of the famine of 1921-1923 is relevant in Russian history. The topic of hunger was poorly studied during the years of Soviet regime. Most researchers of the Soviet period attributed the difficulties and consequences of the protracted civil war, the devastation of the national economy during the establishment of Soviet regime, the policy of war communism, drought and crop failure that arose as a result of unfavorable climatic conditions, mistakes and excesses of the economic policy pursued by state bodies to the main causes of the famine.

2. Materials and methods of research. The methodological basis for the most objective picture of the past formation associated with the first Soviet famine of 1921-1923 are the principles of scientific objectivity and historicism. The principle of objectivity is expressed in the facts and events consideration from the perspective of reliability and a comprehensive approach. From the standpoint of historical truth, the accumulated historiographical experience and revealed new information on the topic under study were analyzed. The principle of historicism allowed us to consider the processes and events that led to dramatic consequences in their causal cross-section. It also helped to identify the development dynamics, establish relationships with other phenomena on a general historical background, taking into account specific historical conditions and in chronological order.

The main source for writing the article were archival documents from the State Archive of the Russian Federation, the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the State Archive of the North Kazakhstan region and the State Archive of the Akmola region. When writing the article, a comparative, descriptive, regional, systematic methods allowing to reveal the topic more deeply were used. An analysis of various archival documents and materials was also made.

3. Discussion. The first works on the famine of the early 1920s were written by party leaders E.I. Yaroslavsky, V.A. Antonov-Ovseenko and others, which were reference informational, and propaganda in nature (Antonov-Ovseenko, 1922:9). These works reflected the government's point of view. Accordingly, they assigned all the responsibility for the famine to the imperialist war, the machinations of the bourgeoisie in the city and the kulaks in the countryside, allegedly used to discredit the legitimate government. In the work of N. I. Mardarovsky's "Famine in Kyrgyzstan and the fight against poor harvest" notes that "hunger and poverty are inherent only in uncultured countries" (Mardarovsky, 1922:7). The author notes that the causes of the famine were the illiteracy of the population, the colonial policy of tsarism, the First World War and the civil war that followed it. He explained the main cause of the famine by the devastation due to the civil war, and also gave recommendations on agricultural work in order to prevent further natural disasters and reduce the number of hungry. In the future, Soviet historians reduced the causes of the disaster mainly to the consequences of war and drought.

During the Soviet period, many works were written, namely by Dahshleiger G.F., Nurpeisov K.N., Tursunbayev A.B. and others concerning the socio-economic, political situation of the Kazakh people in the 1920s-1930s.

Dissertations were devoted to the famine of 1921-1922 in Kazakhstan. For example, in 2005 Musaev B.A. wrote his "Famine in the first half of the 20th century in Kazakhstan: historical, socio-political analysis". In 2010, T.A. Kariyeva issued "Semey guberniyasyndagi ashharshylyk zhane onyn saldary (1921-1922 lj.)". The authors considered the main causes and reveal the extent of hunger. In addition, the socio-economic and political consequences of this tragedy are being revealed.

After gaining independence, Abylkhozhin Zh.B., Omarbekov T.O., Koigeldiev M., Mamyrkhanova A.M., Alekseenko A.N., Tatimov M.B., Atusheva S.B., K.S. Aldazhumanov, S.O. Smagulova and others began to actively engage in this topic.

4. Results. In the 1920s, the economic and political situation in Kazakhstan was unfavorable, due to the First World War, civil War, revolutions and uprisings, natural disasters, crop failures and jute, which negatively affected the demographic situation of Kazakhstan (hunger and increased mortality among the population) as well as agriculture and livestock industry. According to the materials of the All-Russian Census of 1920, 4781263 people lived in Kazakhstan, 402751 people lived in cities and urban-type settlements, 18695 lived in villages and stations along the railway line, 4359817 people lived in rural areas (Statistical and Economic Review 1923:62). In the autumn of 1920, according to the Statistical Department of the Kazakh ASSR, 4938383 people lived in the republic (Statistical and Economic Review 1923:65). In total, the population of the Republic numbered about 5 million people (SARF. F. 1318. S. 22. F. 105. L. 445).

As part of the policy of war communism in agriculture, an unfolding system of harvesting agricultural products was carried out. The conductors of the Bolshevik campaign for food distribution were rural Poor Control Committees as well as land and water committees, and armed workers' detachments that expropriated the products produced by the peasants in "favor of the revolution". In Kazakhstan, the state grain monopoly and the expansion on a large scale began to be carried out in 1920.

At the beginning of the same year, the "meat" assessment began to extend to cattle farms. One of the types of food rationing was meat, according to which the local population was obliged to hand over live cattle to specially organized expeditions at the provincial food commissariat. In 1920 there were four such expeditions organized. In order to ensure the meat distribution, a ban was imposed on the slaughter of livestock for private sale; therefore, in order to slaughter livestock for internal use, the owner had to obtain permission from the volost executive committee, signed by the chairman. In the absence of a permitting document, all cattle were confiscated; the peasant himself was brought to court of justice in the revolutionary tribunal. An unprecedented reduction in livestock occurred in the Akmola province, where in 1914 the number of livestock was more than 4 million, and in 1922 - 1 million 347 thousand. The number of horses decreased in this province by 3 times, sheep - by 4 times (SACA. F. 244. S. 1. D. 250. L.18). Writing a letter addressed to the chairman of the Kyrgyz Council of S. Seifullin People's Commissars Baganalinsky district inspector Gumar Divaev notes that in the pre-revolutionary period, most of the farms of Baganaly volosts were distinguished by their prosperity. Some farms had up to 1,000 horses, up to 5,000 sheep, up to 100 cows, etc. The situation changed in 1919, when jute came, which contributed to the death of cattle. The next reason for the reduction of animal husbandry was the policy of meat cuts. Out of 8 thousand farms, 6 thousand farms migrated to the Ishim district and other regions (CSA RK. F. 30. S. 1. F. 247. L. 45).

A total of 3515,583 heads were distributed in the Omsk province (in terms of cattle), by April 15 1921 1401,783 cattle heads were withdrawn that made 39.08% of the planned redistribution (Soviet Siberia, 1921:5). According to the newspaper "Soviet Siberia" during 1920 About 39 thousand of cattle and 20 thousand of rams were taken from the Kazakh population of Kokchetavsky district, 34 thousand of cattle and more than 50 thousand of rams were confiscated in Atbasarsky district, 18600 cattle and more than 95 thousand rams were withdrawn in Akmola district, 20 thousand cattle and 29 thousand rams were singled out in Presnogorkovsky parish of Petropavlovsk district. (Soviet Siberia, 1921:7).

Grain was completely confiscated from agricultural farms. In mid-May 1920, the food committees received an unspoken party directive to prepare for the introduction of a food dictatorship. The Government of the RSFSR issued a decree dated June 20, 1920, according to which grain producers of Siberia and adjacent territories of Kazakhstan were obliged to proceed with threshing and delivery of all grain surpluses in the order of combat order. According to this directive, the food company of 1920-1921 was given tasks for grain storage in the amount of 110 million puds for the regions of Siberia of which the north-east of Kazakhstan accounted for 35 million puds, i.e. more than one third. And this is with a rather low harvest in 1920 (Decrees, 1978:240). According to the State Financial Report of the Russia-Wide Cheka, No. 13, dated February 20, 1921, to speed up the collection of the food tax in the provinces of Kazakhstan, a two-week period was announced, for which communists, representatives of the security service and the politburo were mobilized. The bread tax was fulfilled by 85%, grain fodder and meat completely. This summary reported on the dissatisfaction of peasants and cattle breeders with the policy of Soviet regime in the countryside, and about the mass withdrawal from the Party of Communist peasants (CHEKA-OGPU, 2000:577). The consequences of the war years, natural disasters that fell during this period and irrational economic policy caused destructive trends of a large-scale nature in agriculture. The sown areas of grain in the provinces of the KASSR in 1917 amounted to 2307320 arpents by 1923, the reduction in the area of sowing increased to 61.9%. (SARF. F. 1318. S. 22. F. 109. L. 232).

Table 1.

Provinces of Kazakhstan affected by the drought of 1921*

Province, region or republic	Territories affected by drought (%)	Average yield from 1 arpent, in poods	Per capita yield, in poods
Aktubinskaya	87	1,3	1,6
Uralskaya	80	1,9	0,6
Bukeevskaya	80	2,5	0,2
Kostanayskaya	64	3,8	2,3
Orenburgskaya	50	5,2	1,9
Almolinskaya	18	17,6	5,7

The drought of 1921 affected 31% of the total amount of wheat-sown land. As the above statistics show, the main provinces of Kazakhstan, which were historically grain producers, were on the verge of ruin. In general, 0.9 million arpents of land were affected by drought in Kazakhstan (Schmidt, 2018:41).

In the second half of May 1921, it became clear that there would be no harvest. The amount of grain harvested together with the stock of previous years provided the population with food at a minimum rate of two pounds a year per capita. The livestock industry found itself in an extremely difficult situation. The number of all livestock types has decreased over the years by more than 10.5 million units. According to the CHEKA in the West Kazakhstan provinces, there was a good harvest in Semipalatinsk and Akmola provinces. All grain surpluses were under strict control of the party and Soviet bodies. Many peasants with bread refused to fulfill the food tax. In total, 19% of bread and grain were collected in the province (CHEKA-OGPU, 2000:545). Drought, jute, intensive bread, meat and other types of food off-taking have led to famine in this region. For example, the spring sowing campaign of 1921 turned into a painful ordeal for the peasantry. During the Civil War, seed funds were looted. And the bread that survived was taken by the food authorities until May 1921 by the methods of food distribution. The peasants complained: "The last bread is taken away and other products as well as in 1920, and there is no difference between the food tax and the food distribution" (North Kazakhstan region, 1993:161).

One of the most important factors of the famine was the deep decline of the economic situation, both agricultural and cattle-breeding economy of the Republic. The death of livestock, especially among the Kyrgyz steppe population from the so-called "Jute" (1920), from the shortage of herbs and the almost complete lack of control against epizootics, due to insufficient funds, led to the livestock reduction. Another reason for the famine was an unprecedented drought leading to a grain crop failure that affected many regions of Kazakhstan. In the materials of the North Kazakhstan State Archive it is noted: "In Kokchetav district information report commission for famine relief of Akmola province dated December 17, 1922, the harvest of 1921 in Kokchetav district due to drought turned out to be unfavorable, and in addition, completely died from frost, hail, non-germination and most of the mares suffered, a total of 173841 arpents. Consequently, out of the total sowing 283375 arpents there were 169534 arpents harvested... There was nothing left of the past years grain harvests in Kokchetav district after the distribution and off-taking during 1920 and 1921... From all of the above it can be seen that the collection of the food tax with an increase to 100% is absolutely not possible" (NKSA. F. 55. S.1. F. 28. L. 73). Since July and August, the population of the county has begun to leave their homes and dozens of housewives with all their families and dead inventory are moving to Akmola and Atbasar counties, where yields are considered higher than in Kokchetav county, and also a lot have left for Semirechye and Ukraine. Due to the order on the termination of bread free circulation, barrage posts were set up almost simultaneously and bread was taken away from citizens who had prepared it, which caused discontent and even hostility to these events (NKSA. F. 55. S.1. F. 28. L. 74). According to one data, the number of victims dying from hunger increased every day. More than 37.5 million people were in the disaster zone (North Kazakhstan region, 1993:161). According to other sources, by the autumn of 1921, more than 20 million people were starving in the country (History of Kazakhstan, 2009:193). The total number of hungry people in the provinces numbered 1508900 people (SARF. F. 1058. S. 1. F. 175. L. 11). Operational reports of the Cheka (All-Russian Emergency Commission) stated: "The famine associated with the food crisis determines the situation of all segments of the population, excluding kulaks and speculators. Most feed on grass and carrion..." (CSA RK. F. 44. S. 11. F. 63. L. 160). For example, in Akmola province, "the population feeds exclusively on grass, the consequence of which is swelling, turning into starvation, of which many cases have been registered" (SAAR. F. 115. S. 1. F. 149. L. 34).

The direct impact of surrogates on the human body was different. According to the researchers, eating clay caused intestinal obstruction, constipation, especially dangerous – up to a fatal outcome – in old age. Potato foliage caused diarrhea, bone flour from fresh bones also had dangerous consequences for the human body (Narsky, 2001:315). According to documentary sources: "At present, the poor feed on various weeds with an admixture of one tenth of wheat, crushed and ground bone, animal skins and everything that has at least one hundredth of nutritional value" (SAAR. F. 115. F. 1. F. 2. L. 86).

As a result of the famine, the situation of Akmola county worsened. The harvest in the Akmolinsky district in 1921 was an average of 25 poods per arpent, potatoes for 100 poods. In total, up to 3774475 pounds were harvested. The required rate per 321000 population of 14 poods per capita is 4494000 poods a year. Thus, the deficit for the harvest of 1922 was expressed in 717525 poods. As a result, a tax was imposed on the 4th category, i.e. the harvest from arpents was considered to be up to 4 pounds, which amounted to 1,600,000 pounds of tax, which was carried out by the local population 33% with the use of confiscations, general searches and "sweeping grain from many citizens to clean" (SARF. F. 1065. S. 2. F. 116. L. 26rev.). There was a large influx of starving people from other provinces and counties in the county. According to the County Commission for Famine Relief, there were up to 47,000 starving people in the county, 6317 of them refugees (the number of refugees reached up to a third of the total number of starving people, out of 74,000 people) (SARF. F. 1065. S. 2. F. 116. L. 27).

In Akmola province, the situation was aggravated by the uncontrolled influx of refugees from the starving areas of the Volga region. About 900 thousand children and adults were evacuated to more prosperous areas. 25 thousand children were sent to Siberia alone. In the summer of 1921, large parties of refugees began to arrive in Petropavlovsk. The city was overloaded with exhausted people. Up to 10 thousand children have been accumulated in orphanages of the city and county. A lot of homeless kids appeared. Dirty, ragged, hungry, they wandered in search of food. The police, together with Komsomol members and women activists, conducted night raids at the station, on passing trains, children were arranged in orphanages and shelters. "A lot of work was done to shoe, clothe, feed, cure children. And no less to teach many of them to live and work in a team," recalls A.I. Vorozheeva, who worked at that time as the head of the city party committee women's department. There were not enough bedclothing, clothes, shoes in orphanages. Typhus, cholera, dysentery, scabies took many lives. But even more children died from exhaustion. For example, only in November-December 1921 115 children died. The situation with the nutrition of children is characterized by a telegram from the provincial executive committee to the KIRCEC: «"Kirnarkomprod" allowed for orphanages only 500 rations, instead of the former 6710. There are 10000 children, the situation is terrible, and we have to throw them out into the street. Take urgent measures» (North Kazakhstan region, 1993:162).

Some orphanages did not receive food monthly, and the children ran away so as not to starve to death. This is how the Kazakh poet, writer, deputy chairman of the famine relief commission in Akmola province and an eyewitness to the events Magzhan Zhumabayev describes the famine catastrophe in the provincial newspaper "World of Labor" dated June 16, 1922 for No. 30 (667) article "Famine in Sary-Arka", in which he wrote: "Since the autumn of 1921, our Akmola province has become the arena of the death march of the silent tsar - famine. Since then, the Kyrgyz (Kazakhs) of our province have been experiencing the same trials and sufferings out of hunger, which their brothers in the upper provinces of the Kyrgyz (Kazakh) republic have been subjected to for two years. I have the official relations of several Kyrgyz executive committees of Petropavlovsk and Kokchetav counties. The Imenalinsky volispolkom writes: "In our volost, hunger began to be strongly felt since November 1921. The entire poor population having eaten all the cattle until autumn, was engaged in cattle stealing all winter. The unprecedented jute of last winter damaged almost all the cattle by 70 percent namely. People swell and die. From November to May, the volost executive committee registered 270 cases of starvation deaths. The Sarnaigyr volost Executive Committee writes: "From January to May there were 72 cases of starvation registered. Hunger is increasing. A lot of cattle died from the April ice storm. Cattle rustling is excessively intensified. The same is reported from the Baimbetskaya and Ayyrtau volosts of the Kokchetavsky district...» Citing several more similar examples, Magzhan Zhumabayev writes in conclusion: "...These extracts of course can testify to the extent of the plight of the Kyrgyz in our province. In short, except for one Semipalatinsk province, the entire Kyrgyz Sari-Arch from the Caspian Sea to the Irtysh is in the grip of famine. Farms are being destroyed, livestock is being destroyed..." ".It's time to abandon the old view of Catherine's times on Sary-Arka as a fabulous Kirghiz-Kaysak horde, as a land "where everything breathes in abundance", where koumiss flows like a river and where smoked meat under the open sky is withered by a mountain. It's time to hear the moan of Sary-Arka and understand the terrible Kyrgyz people silence full of suffering" (Zhumabaev, 1922:2). M. Zhumabayev sees the reason why "they know inexcusably little" about the famine in the region in the following: "In 1921,

as soon as disaster befell the Volga region, the whole of Russia became agitated. The wide Volga made the whole country rustle. For, firstly, the Volga is closer to the center, and secondly, the population of the Volga region is much more cultured than the Kyrgyz. And a cultured person will always be able to make others hear his voice. On the contrary, the silent Sari-Arch, having dutifully accepted the tsar-famine, leads a silent struggle with him and dies meekly in this unequal battle" (Zhumabaev, 1922:4).

On July 1, M. Zhumabayev left for Kokchetavsky and Petropavlovsk counties to collect food donations and establish the work of the Kokchetav Starve Control Committee. According to the results of the trip to these counties, he presented a report in which he wrote that on July 16 he left for the hungry western volosts of Kokchetav county to familiarize himself with the situation on the ground. "I was in Chungurchinsk, Karachinsk, Mezgil and Ayyrtav volosts. The situation in the volosts mentioned above was indeed catastrophic: 90% of the population ate berries. I was an eyewitness to many diseases caused by hunger" (NKSA. F. 1616. S. 1. F. 2. L. 26).

By the second half of 1921, according to the Akmola Gubernatorial Executive Committee, in the province the number of starving, both Volga region refugees and locals amounted to 440 thousand people. So, in "Akmola county, the number of such was 66.5 thousand people, Atbasar county – 110 thousand, Kokchetav county – 115 thousand people, Petropavlovsk County – 150 thousand people" (NKSA. F. 55 S. 3. F. 26. L. 56rev.).

Famine acquired a large scale in Akmola County known as the most fertile one in Akmola province. The policy of war communism, crop failure and jute in 1922 contributed a lot to the appearance of the "ghost of the Volga region" in the county (CSA RK. F. 82. S. 1. F. 212. L. 69). The starving, especially the residents of the southern volosts - Asan-Kaiginskaya and Sary-Arkinskaya, were heading to the city of Akmolinsk, where they tried to find work and improve their plight. Orphanages were overflowing with homeless children. The population ate cats, dogs, and surrogates (CSA RK. F. 82. S.1. F. 280. L. 12). It should be emphasized that the registration of hunger strikers began to be carried out in Kazakhstan only since November 1921. If in November 1921 in Kazakhstan, according to the People's Commissariat of Health, 1 million 559 thousand 911 people were starving or 315 starving per 1 thousand people, then in April 1922, the number of hungry reached 2 million 471 thousand 740 people (CSA RK. F. 82. S. 1. F. 212. L. 22). Thus, almost 50% of the Kazakhstan population was enclosed by hunger. In Akmola province, in April 1922, according to the People's Commissariat of Health, 472 thousand starved. In the Semipalatinsk province, which included the Karkaralinsky district, the number of hungry people reached 14 thousand 505 people (CSA RK. F. 82. S. 1. F. 212. L. 25).

Famine to a large extent contributed to the emergence of epidemics such as tuberculosis, typhus, smallpox, malaria, cholera and others. For example, in 1922 36 thousand 524 people caught typhus in Akmola province, 4 731 people were infected with cholera, 4 thousand 234 people were infected with malaria, scurvy – 1137, dysentery – 2 thousand 780 people (CSA RK. F. 82. S. 1. F. 212. L.7). The head of the Akmola County Health Department in his report at the provincial meeting noted that "the mortality of Kyrgyz from infectious diseases (typhus, smallpox, tuberculosis) is huge" (CSA RK. F. 82. S.1. F. 212. L. 8). In Akmola province in 1922, 8 373 people died in hospitals. (CSA RK. F. 82. S. 1. F. 212. L. 13).

The sources of the North Kazakhstan State Archive contain information about the difficult situation in the Atbasar district. "On January 30, 1922, the Atbasar County Commission for Famine Relief provided the following information: "In total, 12284 people were registered as starving migrants in 18 volosts and Atbasar, 17240 local people. Those and others together 29524 people. Together with the lists of the hungry, petitions were received for the satisfaction of the hungry in the county. Not only the settlers, but also the locals, in the absence of bread and other products, eat the corpses of fallen animals, skin, especially in the western volosts of the county, which suffered a complete crop failure. According to official data of the Ministry of Health, more than 50% of diseases are caused by hunger" (NKSA. F. 1616. S. 1. F. 1. L. 35).

As of January 1, 1922, 14962 people were registered as starving migrants from 24 volosts and the city in Atbasarsky Uyezd, and 22439 people were registered as local population. Ukompomgol reported that this information is far from complete due to the fact that starving people arrive daily from hungry provinces, and also no information was provided from the Kazakh population, due to the remoteness from the city. There are a lot of deaths in both the city and the county. It is not possible

to specify the quantity for lack of information from the Ministry of Health (NKSA. F. 1616. S. 1. F. 4. L. 56). In the report on the situation in the Atbasar district in the period from March 3 to March 29, 1922 Ukompomgol reported: "The county is in the most difficult situation of famine... There are no pit points and canteens in [the] county, and for lack of funds and food, it is not necessary to open [them] and talk [about them].... Every day representatives arrive from the volosts of the districts, categorically demanding bread for the hungry, with factual data, resolutions, protocols and other facts about the nightmarish cases of hunger and starvation, indicating [that] the famine has reached the extreme and people are doomed to starvation. Especially the district of the county, where they eat skin, bones, fallen animals, eat dried apricots, cake, clay - there are no products as such. In other volosts of the county, all the working cattle were eaten..." (NKSA. F. 1616. S. 1. F. 4. L. 56rev.).

With the increase in the number of hungry, child homelessness also increased. For example, on December 1, 1921, there were 128,000 street children in the KSSR, and on December 31 – 158,000, in January the number of street children increased to 333043 people (SARF. F. 1058. S. 1. D. 175. L. 1).

In 1922, there were 14 orphanages in Akmola province, where there were 9.426 thousand children and 4 infantries for infants up to 3 years. According to sources, infant mortality was high and reached 40% (SAAR. F. 115. S. 1. F. 5. L. 42). Driven to despair by the pangs of hunger, people began to eat fried, boiled and even raw human meat. They ate not only the meat of corpses, but also people killed daily for these purposes (SARF. F. 1058. S. 1. F. 175. L. 23rev.).

Due to the famine of 1921-1923, the handicraft production of the republic also declined. Handicraft workers, having no means to support their families, were forced to sell their tools (SARF. F. 1065. S. 2. F. 116. L. 173). According to the Labor Exchange, there were more than 3000 unemployed people in Kazakhstan on August 1, 1922. As hunger increases the unemployment rate may increase to 18000 people. To improve the life of the unemployed commissions were created at Labor Exchanges whose duties included the construction of overnight houses cheap apartments, free canteens with cheaper lunches (SARF. F. 1065. S. 2. F. 116. L. 29rev.). As a reflection of the consequences of the famine, it should be noted that the population of Akmola province decreased by almost 30% in relation to 1920. Of the total number of state-owned enterprises, 40% were active, 35% were inactive and 25% were leased. Of 127 artisanal artels, 50% were inactive. The number of closed schools reached 80% (SARF. F. 1065. S. 2. F. 116. L. 204).

In order to solve the problem provincial special commissions were created to help the population, which determine the activity of all supporting bodies in this issue. Thus on August 23, 1921 the Akmola Provincial Commission of Starve Control was organized first at the provincial committee and then on the basis of the Central Executive Commission distribution to help the population of Kyrgyzstan No. 4515 (CSA RK. F. 1215. S. 1. F. 19. L. 50rev.). First the tasks of the provincial committee were: voluntary donations in favor of starving regions and the management of the entire region in the public Governor's Office. Thus the provincial commission started its work. As a material background, periodic 2- and 3-week donations were performed in accordance with the requirements of the public service (CSA RK. F. 1215. S. 1. F. 19. L. 51).

In Petropavlovsk there were founded 8 eating houses, 5 units in Kokchetav, 3 in Atbasar, 3 in Akmolinsk. There were 19 tables in all cities. The register number of starving people both local, and refugees in January, February and March 1922 reached: 150000 people in Petropavlovsk County, 114000 people in Kokchetavsky County, 10000 people in Atbasarsky County, 66397 people in Akmolinsky. In total the number came up to 340397 people (CSA RK. F. 1215. S. 1. F. 19. L. 53).

The famine especially affected Priishimsky, Middle-Arginsky, Baganalinsky and Krasivinsky Atbasarsky districts as well as Krivo-Ozernsky, Konstantinovskiy, Balkashinsky and parts of Shchuchinsky volost, Aleksandrovsk, Kayandinsky and karachinsky district of Kokchetavsky district. A significant part of the population was Kirghiz (Kazakhs) engaged in cattle farming, they did not have the opportunity to buy bread. 10% of grain seeds were given to the population but they didn't get the addressee because the distance to go to get the seeds was too long 1000-1500 versts, and the Kirghiz who received grain did not agricultural instruments and could do nothing but eat the seeds. The Russian population of these regions either did not get the seeds at all or a got small amount to plant. This also led to fast poverty. Studying the difficult situation of the Kirghiz population the Central Commission of Starve Control and the Red Cross provided the regions with food and medical treatment. (SARF. F. 1065. S. 2. F. 116. L. 58rev.). Despite the continuous problems with

material and physical resources the activity of the Akmola Provincial Starve Control Commission aimed to help poor residents of Akmola province.

5. Conclusion. Studying the research analysis results, it is necessary to note that the heavy socio-economic and demographic effects of 1921-1923 famine were the result of the Soviet Union economic policy, the following Imperial and civil wars, draught and jute (mass cattle death). On the background of hard economic situation in the country and a food crisis, the ethno demographic picture of the region was also changed. The severity and tragedy of the considered years (1921-1923) were concluded in the quality of specific subjective circumstances in northern Kazakhstan. First, deprivation caused by war as it is in which the region was one of the epicenters and servile obligations in favor of warring parties. Second, requisitioning of products (prodrazverstka) in 1921 that deprived the population not only of cultivated grain, but also the seed supply was actually taken away.

It should be noted that the significant deprivation faced the horse and cattle farming: the mobilization of horses in 1921, as well as the reduce of draught oxen by 20% compared to 1917. The migration of refugees from other provinces and regions (Volga region, Bashkiria etc.) and mass transitions outside the Republic also worsened the situation.

The reduction of the rural economy main industries and growth of unemployed people took place in negative social relations resulting in street robbery and other crimes. Out of the famine there appeared occasions of cannibalism, the archival documents witness the mass growth homeless children. Mass epidemics of the population (typhus, cholera, dysentery, malaria) and epizootic disease have become symbols of the considered years. The food crisis of 1921-1923 years aggravated the situation. These events have accordingly become a serious connection to the subsequent development of Kazakhstan.

Sources

SARF - State Archive of the Russian Federation
 CSA RK - Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 NKSA - North Kazakhstan region State Archive
 SAAR - State Archive of Akmola region
 SACA - State Archive of the city of Astana

Дереккөздер

РФМА - Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві
 ҚРОМА - Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
 СҚМА - Солтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архиві
 АО МА - Ақмола облысының мемлекеттік архиві
 АҚ МА - Астана қаласының мемлекеттік архиві

References

- Antonov-Ovseenko, 1922 a - *Antonov-Ovseenko V. A.* Please help with the starving! Moscow: Glavpolitprosvet, 1922. 16 p. (In Rus.)
 Antonov-Ovseenko, 1922 b - *Antonov-Ovseenko V. A.* We wish you success! According to the deputy chairman of the conference of the governor's office. Moscow: Krasnaya nov, 1922. 9 p. (In Rus.)
 Decrees, 1978 - Decrees of the Soviet Union. 18 volumes. Vol. 9. Moscow: Politizdat. 1978. 457 pp. (In Rus.)
 History of Kazakhstan, 2009 - History of Kazakhstan (with the last time until our days). In 5 vol. Vol. 4. Almaty: Atamura, 2009. 768 p. (In Rus.)
 Mardarovsky, 1922 - *Mardarovsky N.I.* Famine in Kyrgyzstan and the fight against non-breeds. Orenburg: Kirglavpolitprosvet, 1922. 29 p. (In Rus.)
 Narsky, 2001 - *Narsky I.* Life in a catastrophe. Everyday life of the population of the Urals in 1917-1922. Moscow: Rosspen, 2001. 632 p. (In Rus.)
 North Kazakhstan, 1993 - North Kazakhstan region: pages of the chronicle of the native land. Almaty: Kazakhstan, 1993. 400 p. (In Rus.)
 Schmidt, 2018 - *Schmidt V.* The tragedy of Kazakhstan 1921-1922: famine and its consequences. Oriental Archive. 2018. No. 1 (37). 89 -96 p. (In Rus.)

- Soviet Siberia, 1921 a - Soviet Siberia. April 22, 1921. (In Rus.)
 Soviet Siberia, 1921 b - Soviet Siberia. April 19, 1921. (In Rus.)
 Statistical, 1923 - Statistical and economic review of the Kyrgyz Soviet Socialist Republic. Orenburg: CSU of the KSSR, 1923. 62 p. (In Rus.)
 The Soviet village, 2000 - The Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU. 4 volumes. Volumes 1. 1918-1922. Documents and materials. Moscow: ROSSPEN, 2000. 863 p. (In Rus.)
 Zhumabayev, 1922 - *Zhumabayev M. Golod in Sary-Arke. Mir truda [World of Labor]*. 1922. Nr 30 (667). 12 p. (In Rus.)

Әдебиеттер тізімі

- Антонов-Овсенко, 1922 а - *Антонов-Овсенко В.А.* Аштықтан өлгендерге көмекке асығыңыз! Мәскеу: Главполитпросвет, 1922. 16 б.
 Антонов-Овсенко, 1922 б - *Антонов-Овсенко В.А.* Біздің жеңісімізді бекітейік! Аштықтан өлген губерниялар конференциясы төрағасының жұмысшылары мен шаруаларына арналған сөз. Мәскеу: Красная новь, 1922. 3-9 б.
 Жұмабаев, 1922 - *Жұмабаев М.* Сарыарқадағы аштық // *Мир труда*. 1922. № 30 (667). 12 б.
 Қазақстан тарихы, 2009 - Қазақстан тарихы (Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін). Бес томдық. 4-том. Алматы: Атамұра, 2009. 768 б.
 Кеңес, 1978 - Кеңес өкіметінің жарлықтары. Он сегіз томдық. 9-том. Мәскеу: Политиздат, 1978. 457 б.
 Кеңес ауылы, 2000 - Кеңес ауылы ВЧК-ОГПУ көзімен. Төрт томдық. 1-том. 1918-1922. Құжаттар мен материалдар. Мәскеу: РОССПЭН, 2000. 863 б.
 Кеңестік Сібір, 1921 а - *Кеңестік Сібір*. 22 сәуір 1921. 12 б.
 Кеңестік Сібір, 1921 б - *Кеңестік Сібір*. 19 сәуір 1921. 10 б.
 Қырғыз, 1923 - Қырғыз Кеңестік Социалистік Республикасына статистикалық-экономикалық шолу. Орынбор: КСРО ЦСУ, 1923. 62 б.
 Мардаровский, 1922 - *Мардаровский Н.И.* Қырғызстандағы Ашаршылық және предордтармен күрес. Орынбор: Кирглавполит, 1922. 29 б.
 Нарский, 2001 - *Нарский И.* Апаттағы өмір. 1917-1922 жылдардағы Орал халқының күнделікті өмірі. Мәскеу: Росспан, 2001. 632 б.
 Солтүстік Қазақстан, 1993 - Солтүстік Қазақстан облысы: туған өлке шежіресінің беттері. Алматы: Қазақстан, 1993. 400 б.
 Шмидт, 2018 - *Шмидт В.* 1921-1922 жылдардағы Қазақстан трагедиясы: аштық және оның салдары. *Шығыс мұрағаты*. 2018. № 1 (37). 96 б.

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 1, pp. 83-92, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.00
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_83-92

NEW SOURCES ON THE LIFE COURSE OF THE ALASH INTELLIGENTSIA REPRESENTATIVE ZHUMAGALI TLEULIN

Saule Z. Malikova¹, Baurzhan R. Sheriyazdanov²

¹North-Kazakhstan State Archive (2, Internatsyonal'naya Str., Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Director.
<https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

²Institute of History of the State of the Ministry Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (4-үй, Бейбітшілік көш., 010000 Астана, Қазақстан)
Candidate of Political Sciences, Leading Researcher
<https://orcid.org/0009-0006-4168-8333>. E-mail: b.sher54@mail.ru

© IHE named after Ch.Ch.Valichanov, 2023
© Malikova S.Z., Sheriyazdanov B.R., 2023

Abstract. Introduction. A very important part in the history of Kazakhstan is taken by the history of national movements, whose participants strove to improve the life of their nation, dreamt of freedom and independence of their country. The most important of them was the Alash movement. Zh. Tleulin was one of the brightest representatives. **Goals:** on the basis of the introduction into scientific circulation of previously researched archival documents, to reveal new data on the history of the movement of Alash, and especially on the personality of Zh. Tleulin, analyze his most significant works; to study events carried out to preserve the memory on him. **Results:** A whole array of documents from the archives of Kazakhstan and Russia is introduced into scientific circulation. Its analysis helped shed a new light on the personality of Zh. Tleulin, to determine the significance of his figure for the history of Kazakhstan and place in the Alash movement. **Conclusions:** Zh. Tleulin played an important role in the formation of the Alash movement and left a significant mark in the history of Kazakhstan. His life and activities deserve the most detailed scientific coverage and immortalization in the memory of descendants.

Keywords: Zhumagali Tleulin, Alash Orda, Alash, educator, Northern Kazakhstan, “Aikap” magazine, “Kazakh” newspaper, repressions, historical consciousness, the memory policy.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the implementation of the project of program-targeted financing without competitive procedures No. 347 dated July 07, 2021 of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan “Mass political repressions in Kazakhstan in the 20-50s. 20th century and rehabilitation processes: creation of a single database”.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ӨКІЛІ ЖҰМАҒАЛИ ТІЛЕУЛИННИҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ ТҮҢ ДЕРЕКТЕР

Сәуле Зейнуллақызы Маликов¹, Бауржан Рахымғалиұлы Шериязданов²

¹Солтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты (2-үй, Интернациональная көш., 150000 Петропавл қ., Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, директор
<https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

²ҚР Ғылым және Жоғарғы білім министрлігінің Мемлекет тарихы институты (4-үй, Бейбітшілік көш., 010000 Астана, Қазақстан)

саясаттану ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0009-0006-4168-8333>. E-mail: b.sher54@mail.ru

Андатпа. *Кіріспе.* Қазақстан тарихында өз ұлтының өмірін жақсартуға, өз елінің бостандығы мен тәуелсіздігіне ұмтылған ұлттық қозғалыстар тарихы өте маңызды орын алады. Солардың ішіндегі ең маңыздыларының бірі – Алаш қозғалысы, ал оның жарқын өкілдерінің бірі – Ж.Тілеулин. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – бұрын зерттелмеген мұрағаттық құжаттарды ғылыми айналымға енгізу негізінде Алаш қозғалысының тарихына, оның ішінде Ж.Тілеулиннің тұлғасына қатысты тың деректерді анықтау, оның елеулі еңбектеріне талдау жасау, есте сақтау мақсатында жүргізілген іс-шараларды зерделеу. *Нәтижелер.* Қазақстан мен Ресей мұрағаттарынан алынған құжаттардың тұтас жиынтығы ғылыми айналымға енгізілді. Оларды талдау Ж.Тілеулиннің тұлғасын жаңаша зерттеуге, оның қайраткерінің Қазақстан тарихы үшін маңызы мен Алаш қозғалысындағы орнын анықтауға көмектесті. *Қорытынды.* Ж.Тілеулин Алаш қозғалысының қалыптасуында маңызды рөл атқарып, Қазақстан тарихында елеулі із қалдырды. Оның өмірі мен қызметі барынша егжей-тегжейлі ғылыми қамтуға және ұрпақ жадында мәңгілікке қалдыруға лайық.

Түйін сөздер: Жұмағали Тілеулин, Алаш Орда, Алаш, ағартушы, Солтүстік Қазақстан, «Айқап» журналы, «Қазақ» газеті, қуғын-сүргін, тарихи сана, жады саясаты.

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДСТАВИТЕЛЯ АЛАШ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ЖУМАГАЛИ ТЛЕУЛИНА

Сауле Зейнуллиновна Маликова¹, Бауржан Рахимғалиевич Шериязданов²

¹Северо-Казахстанский государственный архив,
 кандидат исторических наук, директор (д. 2, ул. Интернациональная, 150000. Петропавловск, Республика Казахстан)
<https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

²Институт истории государства Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (д. 4, ул. Бейбітшілік, 010000 Астана, Казахстан)
 кандидат политических наук, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0009-0006-4168-8333>. E-mail: b.sher54@mail.ru

Аннотация: *Введение.* В истории Казахстана определенное место занимает история национальных движений, участники которых стремились к улучшению жизни своей нации, к свободе и независимости своей страны. Наиболее значимым из них являлось движение Алаш, одним из ярких представителей которого являлся Жумағали Тлеулин. *Цели и задачи исследования.* На основе введения в научный оборот ранее не исследованных архивных документов, выявить новые данные по истории движения Алаш и в особенности по деятельности Ж. Тлеулина, проанализировать его наиболее значимые работы. *Результаты.* В научный оборот вводится целый массив документов из архивов Казахстана и России. Их анализ помог по-новому изучить личность Жумағали Тлеулина, определить значимость его личности и научного наследия для истории Казахстана, равно как его место в движении Алаш. *Выводы.* Жумағали Тлеулин сыграл важную роль в процессах становления движения Алаш и оставил значимый след в истории казахского общества и государства. Его жизнь и деятельность заслуживают детального научного освещения и увековечивания в памяти потомков.

Ключевые слова: Жумағали Тлеулин, Алаш Орда, просветитель, Северный Казахстан, журнал «Айқап», газета «Қазақ», репрессии, историческое сознание.

1. Introduction. The history of the Kazakh people shows that the struggle for the freedom and independence of the country has never stopped. The Alash period is an important period in the history of Kazakhstan. The emergence of the movement and the first political party Alash, national autonomy and the government of Alash Orda testified to the increased civic maturity and great potential of the Kazakh political elite, capable of solving the crucial issues of the future development of their native nation.

The leaders of the Alash movement sought to transform the economic foundations of the life of the Kazakhs, their traditional economy, as well as to fully implement the especially necessary needs in the field of religious freedom, individual and citizen rights, and national equality. Among the tasks that they set in their political program were the following: raising the level of literacy of the indigenous population, developing the national school, forming the foundations of political and legal culture through the participation of its representatives in the activities of government and self-government bodies, including the elite and the masses in the real political process.

It should be noted that the well-educated leaders of the movement, creatively using the best theoretical and ideological developments that were in the arsenal of socio-political thought of that time, were able to offer the most adequate system of measures. D.A. Amanzholova notes in monograph “At the break: Alash in the ethno-political history of Kazakhstan”: “The merit of the Alash leaders lies in the prompt and adequate restructuring of the ideological and organizational foundations and the pursuit of a consistent course to protect the interests of their people” (Amanzholova, 2008: 400).

Many leaders of the Alash movement were not only talented human rights activists, political and public figures, but also the major educators, publicists, publishers of newspapers and magazines, thinkers, poets, teachers, doctors, scientists, authors of books and textbooks. Many of them graduated from the leading educational institutions of Russia, and some of them from abroad (Germany, Poland, Turkey, etc.) They had world-class political culture, absorbed the best moral and ethical values of the Great Steppe.

The doctor of historical sciences Zh. Kydyralina notes that today, without knowing it, we live in that state, the borders of which in the early 1920s were roughly outlined by members of the Alash Orda. Alash leaders took an active part in the process of national-territorial delimitation of Central Asia and the reunification of Kazakh lands. The representatives of the Alash intelligentsia A. Bukeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov, A. Beremzhanov, M. Shokai, Zh. Akpaev, M. Tynyshpaev, A. Ermekov, M. Zhumabaev and others made every effort to ensure the integrity of the Kazakh lands (Kydyralina, 2013).

The North-Kazakhstan region is rightfully famous for its outstanding personalities: scientists, poets, statesmen, writers, including the figures of the Alash movement. One of the representatives of Alash Orda is Zhumagali Tleulin, a close associate and like-minded person of Magzhan Zhumabaev, the first Kazakh specialist in the region with a medical education, the head of the department of provincial health and public education, the director of the Petropavlovsk Kazakh Pedagogical College, the chairman of the regional branch of the society for the study of the history and ethnography of Kazakhstan, one of the organizers of the local history museum. Zh. Tleulin's contribution to the formation and development of culture and education in Northern Kazakhstan is invaluable.

2. Materials and methods. The documents of the North-Kazakhstan State Archive are used as the main material of the authors of the article.

The methodological basis of the study was the principles of objectivity, historicism, consistency and scientific character, as well as such methods as historical-comparative and historical-typological. A qualitative systematization of archival data on the problem under study has been carried out. Employees of the North Kazakhstan State Archive, using these methods, did a great job of clarifying the biographical data of Zh. Tleulin in their own archive, the special state archive of the Police Department of the North Kazakhstan Region and the Historical Archive of the Omsk Region. As a result of fruitful work with funds 2, 1074, 1185, 1232, the archive workers found new data on the life and work of Zhumagali Tleulin, a representative of the Alash intelligentsia, especially for the period 1922-1927 – about his fruitful work in the first special educational institution in the region – the Petropavlovsk Kazakh Pedagogical College.

3. Discussion. One of the most important scientific research areas for the scientific community is the history of Alash, a characteristic feature of which is its versatility and scale both in historical-descriptive and chronological terms. At the present stage of its history, many scientific works have been devoted; new collections of identified and declassified archival documents have been published.

The personalized nature of most publications made it possible, through the coverage of unknown pages in the life and work of A. Bukeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov, Zh. Akpaev, A. Ermekov, M. Tynyshpaev, M. Shokay and many other Alash figures, to reveal the social nature of the Alash movement political orientations and opportunities.

Scientific articles written by K. Nurpeisov, M. Koygeldiev, T. Omarbekov, T. Grigoriev, T. Kakishev, S. Akkulyuly, A. Sarmurzin, M. Kul-Mukhammed, Zh. Kydyralina, D. Makhat and others covered various aspects of history Alash.

The creation of monographic studies testifies to a qualitatively new stage in the historiography of this problem. They mark new approaches to the history of the national liberation movement, the role and place of the Kazakh intelligentsia at the turning points in the development of society.

The creation of monographic studies led to a qualitatively new level in the historiography of this problem. They mark new approaches to the history of the national liberation movement, the role and place of the Kazakh intelligentsia at critical stages in the development of society. These works include monographs written by D.A. Amanzholova “Kazakh autonomism and Russia. The history of the Alash movement”; “On the break. Alash in the ethnopolitical history of Kazakhstan”; “Alash: the historical meaning of democratic choice”; K.N. Nurpeisov “Alash and Alashorda”; M. Koygeldiev “Alash kozgalysy” (Amanzholova, 1994; Amanzholova, 2008; Amanzholova, 2013; Nurpeisov, 1995, Koygeldiev 1996).

An important role in the development of the historiography of the Alash and Alash Orda problem was played the events related to the proclamation of 1997 as the Year of National Harmony and Memory of Victims of Political Repression, as well as the proclamation of 1998 as the Year of National Unity and National History.

This was a kind of impulse in the study of this problem. New works have appeared, highlighting various aspects of the history of Alash and the Alash Horde. Undoubtedly, it is necessary to highlight the academic works prepared by the scientific research Institute of history and ethnology named after Sh. Valikhanov, Institute of literature and art named after M. Auezov, Institute of linguistics named after A. Baitursynov. These are 2-volume documentary collection «Terrible 1916 years» by H. Dosmukhamedov, works by A. Baitursynov «Research on Kazakh linguistics»; 5-volume collection of works by Zh. Aimautov; book «Kazakh literature at the beginning of the XX century: the work of repressed writers».

As part of the activities of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repressions (20-50s of the XX century), collections of archival materials were published only in 2022 under the general editorship of the chairman of the State Commission of E.T. Karin “The State persecution and political repression of participants in the national liberation movement “Alash”; “Northern Kazakhstan and Alash”. Collection of documents and materials. In 2023, work in this direction will be continued. Work is already underway throughout the republic to identify new archival materials, and it is planned to publish a collection in 10 volumes on the activities of the national liberation movement "Alash", the Alash party and the Government of the Alash Horde.

For the first time, we learnt of Zhumagali Tleulin from publications in the national and regional mass media. Doctor of Historical Sciences, Professor Mambet Koigeldiev, Kokshetau publicist Sarbas Aktayev, Professor Zarkyn Taishybay, local historian Kairolla Mukanov, poet B. Kanapyanov and others wrote about him as a close associate of Magzhan Zhumabayev, a Kazakh intellectual.

Scientific staff of the North Kazakhstan State Archive conducted extensive work on the clarification of biographical data of Zh. Tleulin in a number of archival institutions of Kazakhstan and Russia: in the special state archive of the Police Department of the North Kazakhstan Region and the Historical Archive of the Omsk Region. As part of the work of the State Commission for the Rehabilitation of Victims of Political Repression, the book "Zhumagali Tleulin" was prepared and published by the team of the North Kazakhstan State Archive. It was based on new documents discovered in special archives of the region and in foreign archival institutions (Malikova, 2021; 20).

4. Results. Thanks to the documents found in funds 2, 9, 1185, 1074 archives of the North-Kazakhstan region and In Omsk, new details about the life and activities of Zh. Tleulin. He was born in 1890 in village No. 4 (Zhamanshubar, Karashok) of Airtau Volost, Kokchetav District, now it is the North Kazakhstan Region. Originally from the Middle zhuz, he was a descendant of Aitbai-Batyr from the Basentin family, who led the army of Abylai Khan. There were five brothers in the family. Like all children of that period, Zhumagali's first step toward education began with literacy training from the village mullah. In 1910 he entered the Omsk military medical school, in 1913 successfully graduated, working in his speciality he took an active part in public life, was engaged in literary and educator activities (Nurakhmet, 2021: 92).

After graduation, Zhumagali worked briefly in the village of Karatal. Here he married the daughter of his teacher Kusain – Raikhan. In 1913, the married couple Zhumagali and Raikhan came to Kyzylzhar and worked as paramedics in the city hospital until their arrest in 1918 (Nurakhmet, 2021: 93).

Mirzhakyp Dulatov at the end of the article «Oyan, Kazakh» in Issue 239 of the newspaper «Kazakh» indicated Zhumagali's address: Petropavlovsk, Akmola region, district hospital, paramedic Zhumagaly Tleulin. These documents testify that he served as a paramedic in Petropavlovsk (Nurakhmet, 2021: 93)

From 1913 to 1918, Zh. Tleulin worked in a hospital in the city of Petropavlovsk. A bright period of his life passed in this city. There he met with M. Zhumabayev, M. Dulatov. From the memory of Gulnar Dulatova, M. Dulatov's sister, in 1908 Zhumagali met her brother upon his arrival in Petropavlovsk. This is what he wrote about it in a letter to his sister: «I met many people in Kyzylzhar. Among them, I quickly got along with a doctor named Zhumagali Tiluleuuly. We were brought closer by the fact that we were close to the writing environment. I often go to his house. I have a talented student Magzhan Zhumabayev, he is a poet. Magzhan is younger than me; he has excellent poems, strong poetry, and he is a very talented guy. I can say that there is no difference in our attitude to life. We have become close friends with him» (Mirzhakipkyzy, 1990).

Since 1913 he published articles in the “Aiqap” magazine and the “Kazakh” newspaper. So, his poems “Zhas tugandarymyzga” appeared in the magazine “Aiqap” for 1911 (No. 13). In the story “At ustinde korgen tus” (“A dream on horseback”) he raised the current problems of Kazakh people. The newspaper “Kazakh” for 1917 (No. 235) published an article “About the doctor Tleulin Zhumagali” (Malikova, 2021, 20).

Since 1917, Zhumagali Tleulin takes an active part in social and political work. He headed the Petropavlovsk district organization of the Alash party. Zhumagali was elected a deputy of the all-Russian Constituent Assembly as a member of the Alash Orda government at the second all-Kazakh Congress.

In 1918 a bloody civil war broke out throughout Russia, and the front of its military operations also passed through the territory of modern Kazakhstan. In most cases Kazakh villages were left defenseless, were often robbed and abused by both Whites and Reds forces. In this plan, the units formed by the government of the Alash Horde from among the Kazakhs were supposed to protect the Kazakh civilian population from attacks by armed detachments from both sides.

With coming to power of the Bolsheviks in 1918, a number of members of the Alash party, including Zh. Tleulin, were arrested. On February 12, 1918, the doctor Tleulin was arrested for being a member of the Alash party. In prison he was with the advanced intelligentsia of the Kazakh people, in particular M. Zhumabayev. In his prison cell Magzhan wrote a poem in honor of Zh. Tleulin.

«Ardaqti er! Umitilmas etken isin,
Kuni erten aybindi alas jinap esin,
Koksegen kop zamannan tilegindi,
Jariqqa sigarwga jumsar kusin».
Honorable man! What you did was unforgettable.
Let's gather a magnificent alash tomorrow.
Wish you a long time ago,
Soft power to bring to the light, he concludes (Nurakhmet, 2021: 95)

After liberation from June 1918, Zh. Tleulin is actively involved in pedagogical and educational activities.

Based on archival documents it was established that in 1918-1919, when the Soviet government ruled in other regions of the country, the policy of the Alash Horde government was carried out in the Kyzylzhar region. The historical venue for the meeting of Alash figures was established in the summer of 1918. That important historical event took place on the site of Alti kazhy's zhailau in Akkusak volost, now in Zhambyl district of the North Kazakhstan region, where his son Saduakas was a volost manager at that time. Here, the leaders of the Alash Horde organized a large-scale meeting in which representatives of 22 volosts of Petropavlovsk and Kokshetau counties of Akmola region participated. The agenda of the meeting included the creation of the Alash militia, the involvement of Kazakh horsemen in its ranks. Mirzhakip Dulatov, Yerezhep Itbaev, Aidarkhan Turlybaev, Zhumagali Tleulin, Salmakbay Kusemisov, Yerkosai Mukishev and others took part in the meeting (Mukanov, 1965: 245).

In 1921 Zhumagali Tleulin worked as a medical assistant in the Kokshetau district health department, and on September 16, Petropavlovsk hosted the 1st Congress of Soviets of the Akmola province, where the congress delegates elected him in absentia as a member of the first executive committee of the Akmola provincial council of workers, peasants and Red Army deputies. Being one of the founders-volunteers of the first special educational institution in the region – the Petropavlovsk Kazakh Pedagogical College, Zh. Tleulin had been also its director until 1927 (NKSA. F. 1074. In. 1. C.9. P. 9-10).

Due to the post-civil war devastation, hunger, lack of premises, fuel, Kazakh pedagogical courses in Akmola and Atbasar were closed, and in Petropavlovsk, on October 1, 1922 Kazakh pedagogical courses were organized. In such a difficult period Zhumagali Tleulin, appointed head of the courses, had to organize three-year pedagogical courses for teachers of Kazakh schools in Akmola province.

Soon in order to strengthen educational institutions it was decided to transform the pedagogical courses into a pedagogical college. On November 3, 1922, at the meeting of the collegium of the Akmola provincial department of public education, based on Kirikov's report, they decided: «To transform the three-year courses into a pedagogical college. The development of the reorganization plan is entrusted to T. Kirikov, head of vocational education. Chairman of the board N.G. Lobov, Secretary K.G. Ivanov» (NKSA. F. 2. In. 1. C. 1. P. 55).

On November 6, 1922, the Russian pedagogical technical school was solemnly opened in the building of the real school of the city of Petropavlovsk. Although the Kazakh pedagogical courses initially changed to Kazakh in parallel with the Russian pedagogical Technical School, a little later they were transformed into an independent Kazakh pedagogical technical school. The head of the Russian pedagogical technical school was V. Strizhov, Kazakh – Zh. Tleulin (NKSA. F.2. In. 1. C. 1. P. 58).

Petropavlovsk Kyrgyz pedagogical college was formed on December 15, 1922, it was under the jurisdiction of the People's Commissariat of Education of the Kirghiz SSR (NKSA. F. 1074. In. 1. C. 41. P.58). The pedagogical college served the entire territory of Akmola province, since 03.09.1928 – Petropavlovsk district (NKSA. F.40. In.1. C.165. P.5). On December 17, 1930 the Kazakh ASSR was formed. Petropavlovsk Kirghiz pedagogical college was renamed to Kazakh pedagogical college. It was subordinate to the People's Commissariat of Education of the Kazakh ASSR. Since October 9, 1941 Petropavlovsk and Kokchetav Kazakh pedagogical colleges were merged into one with a location in Kokchetav. The Petropavlovsk Kazakh pedagogical college was liquidated (NKSA. F.1232. In.1. C. 241. P. 29). For the first time the documents of the college were received for state storage in 1943.

Fond № 1074 “Petropavlovsk Kazakh pedagogical college of the People's Commissariat of Education of KazASSR” (1923-1933) of the North Kazakhstan State Archive includes: the regulations on the technical school, minutes of general meetings of workers and employees, minutes of pedagogical councils, certificates of graduation from the technical school, plans, annual reports of the technical school, information and lists of students, cost estimates, personal files of students for 1923-1929, lists of students and teachers, a list with a brief description of graduates of Kazakh pedagogical technical school (NKSA. F. 1074. In. 1. C. 41. P. 11).

Zhumagali Tleulin was engaged in admission of students, accommodation in dormitories, provision of food, selection of teachers, etc. At that time Zhumagali Tleulin, Zhanuzak Zhanibekov, Galauetdin Mamekov, Birmukhamed Aybasov, Mukhamedzhan Beisenov, Gali Kemelev, Sadvakas

Zhandosov, Hayretdin Bolgambayev, Baimbet Yerzhanov, Sabir Aitkhozhin, Muratov worked in the Kazakh Department. Zh. Tleulin taught history, natural science and pedagogy (Nurakhmet, 2021: 97).

The number of students increased every year. Thus, at the beginning of the 1923-1924 school years, there were 152 students in the Russian department, and 77 students in the Kazakh department. As of January 1, 1924, 127 students were enrolled in the Kazakh technical school, 115 of them Kazakhs and 12 Tatars (NKSA. F. 1074. In. 1. C. 41. P.19).

In 1924 by order of the provincial executive committee, the best building in the city, the 1st House of Soviets (formerly the Romanov school), was transferred to the pedagogical technical school. It housed Russian and Kazakh departments. The new building was equipped with physic and chemical offices. The conditions for classes were radically improved, and this served to improve the entire educational process. Although the hostel accommodated 143 people from two departments, it was not well equipped. There was a shortage of furniture; beds were provided only by 50%. The scholarship was awarded to students in the amount of 8 rubles; 6 rubles were given for food, 2 rubles for other expenses. In the early years the financial situation of students, despite government assistance, was very difficult. The situation was especially difficult for Kazakh students from distant villages. Thanks to the persistent request of Zh. Tleulin, on December 3, 1924, by the decree of the provincial executive committee, about 1000 rubles of gold were allocated to help the Kazakh Department. This was announced in the provincial newspaper «Mir Truda» in December 1924 (The newspaper «Mir Truda», 1924, P. 3).

In 1925 the first early graduation ceremony of the Petropavlovsk pedagogical school took place. 8 people graduated from the Kazakh department (NKSA. F. 1074. In.1, C.9. P.45). During Zh. Tleulin's work dozens of brilliant intellectuals came out of the Kazakh pedagogical college for Kazakh schools. Among the graduates are playwright Shahmet Khusainov, poet Zhumagali Sain, literary critic Esmaganbet Smailov, prominent public figure, famous singer Zagpi Tnalina (Mukanov, 2005: 50).

During those years Tleulin wrote several popular science books and textbooks on health, hygiene and infectious diseases. At the same time Zhumagali organized and managed provincial and volost health authorities.

Since August 1927, he worked in the Akmola provincial department, then until 1930 in the Petropavlovsk county health department. In early January 1931, he was appointed a teacher of the Kazakh language at the Petropavlovsk medical technical school (NKSA. F.17. In.2. C. 19. P. 5).

In 1927-1928 Zhumagali participated 15 times at the meetings of the heads of subdivisions of the Akmola provincial health department, as evidenced by the preserved minutes of those meetings. In addition he took part in meetings of inspectors of the health department and doctors. Thus, in the minutes of those meetings, 12 entries were recorded at Akmolgubzdrav and 38 at the Petropavlovsk district health department. Moreover, he chaired all those meetings as deputy head of the provincial and district health departments (NKSA. F. 1185. In.1-L. C.1. P. 377).

From archival documents it became known that Zh. Tleulin, while working in the provincial health department, opened a course for teaching the Kazakh language to employees of the Department (NKSA. F. 1185, In. 1-L. C. 1. P.3). He tried to maintain the health of the local population through the provincial press. He offered his readers articles and useful advice on maintaining health. So, for example, being a paramedic by education, Zhumagali Tleulin in 1913-1914 published a number of articles on health and hygiene in the "Aiqap" magazine and in the "Kazakh" newspaper. And in 1924, already working as the director of the Petropavlovsk Kazakh pedagogical college, he prepared and published the book «Hygiene» in Orenburg. He is the author of such books as «Densaulyq» («Health») Orenburg 1923, «Zhuqpaly nauqastar» («Contagious diseases») and «Qotyr nauqasy» («Scabies»), Moscow 1926, «Hygiene» for schools of the 2nd stage, Kyzylorda 1927. (Kyzylorda, Kazmembaspa, 1927). Zh. Tleulin was also engaged in the translation of medical books from Russian into Kazakh. In this regard, he published voluminous articles on the physiological formation and development of a person. Although the author himself is a doctor, in his articles the functioning and development of the human body are explained not in an academic, scientific style, but in a clear and simple language.

Zh. Tleulin wrote: «There are two ways to treat a patient. One way: to find out the cause of diseases, and the use of drugs to eliminate the causes of diseases. The second way: the greatest treatment that destroys the strength of the patient is to keep the body and the whole organism in order.

They will give strength to every cell of the body and will be a great help in the fight against the disease» (Chakenova, Kalybekova, 2018: 97). In addition, the author of the article stressed that the most effective way to treat any disease was to use the drug correctly, the need to use it only after determining its chemical composition. Thus, Zh. Tleulin provided his readers with detailed information necessary for proper treatment of a sick person. In addition, he paid great attention to the health of women in his materials. Zh. Tleulin notes that there are very few sources of information on the topic of women's health before and after childbirth. In the article «Health: caring for a new mother», Tleulin described the condition of a woman before and after childbirth and gave much-needed advice on how to protect her from things that could harm her health. At the same time criticizing the living conditions of Kazakh summer yurts and winter huts in harsh climate, he classified the benefits of wooden winter houses for human health and advised the Kazakhs to build their winter houses from wood. Having studied the causes of diseases, he analyzed and presented to his readers measures and methods of treating the patient. Each issue of the newspaper in the Kazakh language was devoted to individual human organs, for example, liver, kidneys, lungs (helminth infections), skin diseases, as well as cleanliness and proper nutrition, clean air and clean drinking water (Chakenova, Kalybekova, 2018: 102)

In addition to the enormous workload, where the main work was the director of the pedagogical school or the deputy head of the district health department, he still diligently, conscientiously performed public works and was engaged in literary activities. By the way, in 1924, Magzhan Zhumabayev sent Zhumagali Tleulinu to Petropavlovsk and Mukhtaru Auezov to Semipalatinsk for the project program of the Kazakh writers' organization "Tabaldyrik". "Tabaldyrik" or the platform for the further activity of the Kazakh intelligentsia, united in the Alku (union), should not reject yesterday's and today's Kazakh literature, but go forward dictated by the vital and historical factors of the national literature (Archive of the NSC of the RK. F.9. In. 1. C. 81. P. 43).

Since 1930 the investigation of Zh. Tleulin as a former member of the Alash party began again. On June 5, 1930, he was arrested and imprisoned in Petropavlovsk, and on August 2, 1930, he was released. In 1931 he was arrested again. In 1932 Zh. Tleulin was exiled for 5 years to the Voronezh region. During the period of exile 1932-1935 he worked in the Beloozersk district hospital. After the end of the exile Zh. Tleulin was sent to Kyrgyzstan, where he got a job at the Kaganovich district hospital of the city of Frunze (Bishkek).

In 1936-1937 he worked as the head of a district hospital in the village of Novotroitskoye in Kyrgyzstan, where on January 17, 1938 he was arrested again, and on February 15, 1938, by a decree of the troika UNKVD of the Almaty region, he was sentenced to capital punishment. On February 17, 1938 Zhumagali Tleulin was shot. On March 20, 1958, by the decision of the Military Tribunal of the Turkestan Military District, he was rehabilitated due to the lack of evidence of a crime (Qiziljardinskerli ..., 2021: 133).

Zhumagali Tleulin and his wife Raihan, whom the local population called the family doctors, had three sons, Erik, Serik and Aziz. It should be mentioned that after Zh. Tleulin was declared an "enemy of the people", his family was also persecuted and experienced many deprivations. His wife Raihan could not endure the many years of suffering from a hellish life; she was exiled and died in 1955. The senior son Eric served in the labor army. He died of illness in 1945. The second child, Aziz, was drafted into the penal battalion during the Second World War and disappeared without a trace. Only son Serik remained alive. Later he became a doctor of biological sciences.

In May 2014 on the initiative of the Assembly of people of Kazakhstan, the International Forum «Memory for the future» was held in Semey, dedicated to the day of remembrance of victims of political repression. On the days of the forum, educational institutions and labor collectives of East Kazakhstan held a presentation of the documentary film «The lesson of history», «Long life» about the fate of repressed children, excursions and rallies to historical and memorable places, and events in memory of victims of political repression. At the same time, at the exhibition organized by the library of Semey, among the rare books, Zh. Tleulin's book «Hygiene» with Arabic graphics was presented. This book was translated into Cyrillic by the staff of the North Kazakhstan State Archive for the use of researchers (Tleulin, 1927).

The first part of the book "Hygiene" consists of sections "Blood", "Respiratory organs", "Motor organs", "Sensory organs". In the second part the author talks about the need for air in human life, about what the air consists of, what the air is released from, about the distribution of heat by air,

about the movement of air, about airiness and microbes in the air. The third part talks about the need for a permanent place of residence of a person, about the construction of housing, in which a children's room and a kitchen should be provided, about cleanliness in the house. The fourth part tells about the condition of the skin, nails, the need for a person to observe the cleanliness of clothes, skin care, hair care. The fifth part tells about walking, running, exercises, breathing and sleep. The sixth part is devoted to healthy eating, the harm of alcohol and tobacco. The seventh part is devoted to caring for a newborn, rocking, holding him in arms, taking him outside, maintaining cleanliness. The eighth part talks about cleanliness in school (Tleulin, 1927).

5. Conclusion.

The political experience of Alash and Alash Orda is directly connected with the unique history of the Kazakh statehood. What does this experience teach us? Ethnopolitical goals and means should be directed to serving the basic interests of the Kazakh people, striving to establish democratic principles and legal norms.

Scientific publications, analytical materials dedicated to Alash are designed to contribute to the formation of Kazakhstani historical consciousness, patriotism and the Kazakhstani idea of unity of the nation, the consolidation of the population. Thus, summing up the above, it should be noted that Alash and the government of Alash Orda as a historical memory are of interest and will be of interest in the future to researchers of various profiles – historians, jurists, philologists, turkologists, etc.

One of the most important issues in Kazakhstan today is the formation of national historical self-awareness among the population, especially among the youth. The task of the modern generation is not only to rehabilitate the Alash intelligentsia and other victims of repression, but it is also important to widely promote their activities as an example of service to the native nation.

In accordance with the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Zhomart Tokayev dated November 24, 2020 «On the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression», in order to study and promote the problem of repression from the history of the North Kazakhstan region in 2021 the book «Zhumagali Tleulin» based on documents identified in special archives of Kazakhstan and foreign archives was prepared and published by the North Kazakhstan State Archive (Malikova, 2021: 20). Scientists, public figures, students took part in the presentation of the book «Zhumagali Tleulin». The participants of the event expressed their gratitude to everyone who worked on the publication of the book, which should become an interesting and useful source for studying the personality of Zh. Tleulin for the widest circle of readers.

Zhumagali Tleulin left his bright mark in the history of his hometown and region. At the suggestion of the regional onomastic Commission, the medical college in Petropavlovsk was named after Zhumagali Tleulin.

We express hope that the young generation will not forget prominent representatives of the Kazakh intelligentsia, fighters for the bright future of the Kazakh people in the 20s and 30s of the 20th century, one of whom was Zhumagali Tleulin. The memory of the participants of the Alash movement is an important activity for the development of national consciousness and historical memory. In this regard, we believe that it is necessary for representatives of the authorities at the state and regional levels to hold regular events to perpetuate the memory of Alash figures.

Sources

ANSC RK – Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan
NKSA – North-Kazakhstan State Archive, Petropavlovsk.

References

- Amanzholova, 1994 - *Amanzholova D.A.* Kazakh autonomism and Russia. The history of the Alash movement. M., 1994. 216 p. (In Rus.)
Amanzholova, 2009 - *Amanzholova D.A.* At the break. Alash in the ethnopolitical history of Kazakhstan. Almaty: Taimas, 2009. 410 p. (In Rus.)
Amanzholova, 2013 - *Amanzholova D.A.* Alash: the historical meaning of democratic choice: a monograph Almaty: Taimas, 2013. 400 p. (In Rus.)
Chakenova, Kalybekova, 2018 - *Chakenova B.A., Kalybekova M.Ch.* Social-political and educational activity of Zhumagali Tileulin. *Kazakh State Girls' Pedagogical University. Bulletin.* No. 4 (76), 2018. Pp. 97-101. (In Kaz.)
Koigeldiev, 1995 - *Koigeldiev M.* Alash Movement: a Study Guide. Almaty: Sanat, 1995. 368 b. (In Kaz.)

Kydyralina, 2022 - *Kydyralina Zh.* The idea of Alash and the independence of Kazakhstan: the lessons of history. September 20, 2013. <https://abai.kz/post/17666>; Date of issue: 21.11.2022. (In Rus.)

Malikova, 2021 - *Malikova S.* Data about Zhumagali Tleulin. A collection of works and documents of the figure. Petropavlovsk, 2021. 279 p. (In Kaz.)

Malikova (ed.), 2021 - History of Qiziljar. Responsible editor *Malikova S.* Petropavlovsk. Five volumes. Vol 3. 2021, 232 p. (In Kaz.)

Mirzhakipkyzy, 1990 - *Mirzhakipkyzy G.* I honor my father. Almaty: Zhuldiz, 1990, No. 6, 58 p. (In Kaz.)

Mukanov, 2005 - *Mukanov K.* Zhumagali Tleulin – activist of «Alash-Ordya». Documentary biography. Almaty: «Silk Road» publishing house, 2005. 216 p. (In Rus.)

Mukanov, 1965 - *Mukanov S.* The school of life. Almaty: Zhazushy. In 2 books. Book 1. 1965. 396 p. (In Rus.)

Nurakhmet, 2021 - *Nurakhmet E.* Alash intellectuals from Akmola. Research. Almaty: Bayanzhurek, 2021, 268 p. (In Kaz.)

Nurpeiisov, 1995 - *Nurpeiisov K.* Alash and Alashorda. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.)

Mir Truda, 1922 - *Mir Truda* [World of Labor]. No. 173 of August 9, 1922. (In Rus.)

Mir Truda, 1924 - *Mir Truda* [World of Labor] No. 279 of December 20, 1924. (In Rus.)

Tleulin, 1927 - *Tleulin Zh.* Gigiena. [Hygiene] Kyzylorda, 1927. 35 p. (In Kaz.)

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 1, pp. 93-107, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.00
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_93-107

HISTORIOGRAPHY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PUBLIC AND POLITICAL ASSOCIATIONS OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN

Dostan Nurkatovich Zhumanbayev *¹, *Rustem Nurkatovich Zhumanbay*

¹Doctoral Student, Eurasian National University (Astana, Kazakhstan) <https://orcid.org/0000-0003-1409-0089>, dostan_nurkat@mail.ru

²Secondary school №8 of the village of Marzhankol in Osakarov district of Karaganda region <https://orcid.org/0000-0001-9506-3685>, rustem_nurkat@mail.ru

© IHE named after Ch.Ch.Valichanov, 2023
© Zhumanbayev D.N., Zhumanbay R.N., 2023

Abstract. *Introduction.* The new stage in the state building in Kazakhstan actualized the urgency to generalize the party system development. The academic literature accumulated a big body of works of Kazakhstani and foreign researchers on various aspects of the public and political associations' development in Kazakhstan during the independence period. *Objective.* The article is aimed to give a historiographic survey of works on evolution not only of the party system per se, but to trace the changes in program-goal and operative side of the parties and public associations in the Republic of Kazakhstan over 30 years. *Results.* The authors distinguished two qualitative stages - 1990s and 2000s mainly determined by the political system evolution and strengthening of its central core - institute of president. Parties and public associations had to adapt to that by correcting the ways and means to achieve greater democratization in the country. *Conclusion.* Despite the big volume of researches on the topic there are few publications on history and evolution of the Kazakhstani public-political associations that are based to archival sources. Most of works are reviews or reference collections.

Keywords: contemporary history of Kazakhstan, independence, historiography, parties, elections
For citation: Zhumanbayev D.N., Zhumanbay R.N. Historiography of the formation and development of public and political associations of Independent Kazakhstan // Otan Tarihy. 2023. Vol.26. No1. Pp. 93-107. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_93-107

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ БІРЛЕСТІКТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХНАМАСЫ

*Достан Нуркатович Жұманбаев**¹, *Жұманбай Рүстем Нұрқатұлы*²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Астана, Қазақстан Республикасы)
докторант
<https://orcid.org/0000-0003-1409-0089>, dostan_nurkat@mail.ru

²Қарағанды облысы Осакаров ауданы Маржанкөл ауылының №8 орта мектебі, <https://orcid.org/0000-0001-9506-3685>, rustem_nurkat@mail.ru

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақстандағы мемлекеттік құрылыстың жаңа кезеңі партиялық жүйені дамыту тәжірибесін жинақтауды талап етеді. Ғылыми әдебиеттерде Тәуелсіздік кезеңінде

Қазақстандағы қоғамдық-саяси бірлестіктерді және саяси партияларды дамытудың әртүрлі аспектілері бойынша қазақстандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінің едәуір көлемі жинақталған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Мақалада жалпы партиялық жүйенің эволюциясы бойынша жұмыстарды тарихнамалық талдау ғана емес, сонымен қатар соңғы 30 жыл ішінде Қазақстан Республикасындағы партиялар мен қоғамдық-саяси бірлестіктердің бағдарламалық-нысаналы және жедел тараптарындағы өзгерістер тұрғысынан оның сапалы өсуін зерттеу міндеті де қойылған. Негізгі назар тарихнамалық бағытта жазылған ірі еңбектерге, сондай-ақ негізгі тарихнамалық фактілерді көрсететін мақалалар мен анықтамалық әдебиеттерге аударылады. *Нәтижелер*. Авторлар екі негізгі сапалық кезеңді анықтады – 1990 және 2000 жылдар, бұл бүкіл саяси жүйенің эволюциясымен және оның орталық өзегі – Президент институтының нығаюымен байланысты. Партиялар мен қоғамдық бірлестіктер бұған елдегі демократияландыруға қол жеткізудің жолдары мен тәсілдерін түзету арқылы бейімделуге мәжбүр болды. *Қорытынды*. Осы тақырып бойынша зерттеулердің үлкен қатарына қарамастан, архив материалдарын қолдана отырып, қазақстандық қоғамдық-саяси бірлестіктердің қалыптасу тарихы мен эволюциясы бойынша жарияланымдар аз. Жұмыстың едәуір бөлігі шолу сипатына ие немесе анықтамалық әдебиеттермен ұсынылған.

Түйін сөздер: Қазақстанның жаңа тарихы, Тәуелсіздік, тарихнама, партиялар, сайлау

Дәйексөз үшін: Жуманбаев Д.Н., Жұманбай Р.Н. Тәуелсіз Қазақстанның қоғамдық-саяси бірлестіктерінің қалыптасуы мен даму тарихнамасы // Отан тарихы. 2023. Т.26. №1. С. 93-107 (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_93-107

ИСТОРИОГРАФИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОБЪЕДИНЕНИЙ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

Достан Нуркатович Жуманбаев*¹, Жуманбай Рустем Нуркатович²

¹Докторант, Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Республика Казахстан) <https://orcid.org/0000-0003-1409-0089>, dostan_nurkat@mail.ru

²Средняя школа №8 села Маржанколь Осакаровского района Карагандинской области, <https://orcid.org/0000-0001-9506-3685>, rustem_nurkat@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Новый этап государственного строительства в Казахстане настоятельно требует обобщения опыта развития партийной системы. В научной литературе накоплен значительный объем казахстанских и зарубежных исследований по различным аспектам развития общественно-политических объединений, политических партий в Казахстане за период Независимости. *Цель и задачи исследования.* В статье ставится задача историографического анализа работ по эволюции не только партийной системы в целом, но её общественного роста в плане изменений в программно-целевых и оперативных сторонах партий и общественно-политических объединений в Республике Казахстан за последние 30 лет. *Результаты.* Авторы выделили два основных качественных этапа - 1990-е и 2000-е годы, что связано с эволюцией всей политической системы и укрепления её центрального ядра - института президента. Партии и общественные объединения вынужденно приспособлялись к этому через корректировку путей и способов достижения большей демократизации в стране. *Выводы.* Несмотря на большой пласт исследований по данной теме мало публикаций по истории формирования и эволюции общественно-политических казахстанских объединений, с применением архивных материалов. Значительная часть работ носят обзорный характер или представлены справочной литературой.

Ключевые слова: новейшая история Казахстана, Независимость, историография, партии, выборы.

Для цитирования: Жуманбаев Д.Н., Жуманбай Р.Н. Историография становления и развития общественно-политических объединений Независимого Казахстана // Отан тарихы. 2023. Т.26. №1. С. 93-107 (Англ). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_93-107

1. Introduction

The new stage in the state building in Kazakhstan actualized the urgency to generalize party system development. The academic literature accumulated a big body of works of Kazakhstani and foreign researchers on various aspects of the public and political associations' development in Kazakhstan during the independence period. The President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev embarked on the new stage of the country modernization that implies mending its political system, within the «New Kazakhstan» building process. One of the most important directions is reforming the party system and electoral process democratization.

In June 2022 a national referendum was held in accordance with the Decree of the President of Kazakhstan Tokayev K.K. of May 5, 2022. The adoption of the draft law of the Republic of Kazakhstan «On amendments and additions to the Constitution of the Republic of Kazakhstan» was discussed in the referendum.

Therefore, in the party building sphere grows an interest to study the history of the formation and development to understand and explain the current trends in the development of political institutions. The problem of formation and development of public and political associations is one of the most important for understanding the peculiarities of the contemporary history of Kazakhstan. The emergence and activities of social movements and political parties on the eve and in the early years of independence reflected the tectonic processes that took place in the late USSR that eventually led its collapse. The difficulties in the multiparty system establishment largely characterized the political development of Kazakhstan presently.

To date, a big body of historical sources has been accumulated on the formation and development of social and political associations in Kazakhstan. However, there is no systematic review and analysis of the literature that makes it problematic to understand the political processes from a historical perspective.

Partogenesis is the process of formation and development of social and political movements and the formation of a multiparty system (Dyachenko, 1997a). In historiography the interest in the issue of partogenesis is showed synchronously by the process itself.

The study of the formation of public and political associations in Kazakhstan begins with 1990s. The historiography can be divided into two stages that are different from each other. The first stage covers the period 1990s and the second stage includes works published in 2000s.

At the first stage there a rapid formation of a new political system went on. Many political institutions have undergone significant changes or were created from a new (presidency, multiparty system). The academic works were expected to provide a clear and pragmatic vision of the process to help in navigate in the ongoing changes.

2. Research methods and materials

The paper is based on analysis of publications of domestic and foreign scholars in social sciences. The methods of historical analysis and general scientific methods of research are used in the article with the chronological approach, periodization, the principle of historicism and comparative historical analysis.

3. Discussion

There are still no special works based on historical sources on formation and development of public and political associations in Kazakhstan on the eve and during the independence. The individual historiographical reviews were given in dissertation studies on various aspects of the political history of contemporary Kazakhstan.

4. Results

Chronologically the first work of Ponomarev V.A. (Moscow, 1991) as a directory on new public and political organizations created in the late USSR during «Perestroika». In particular, it collected data in a concise and reference form on almost two hundred organizations, operating in the territory of the Kazakh SSR and the Kyrgyz SSR from 1987 to 1991. The directory included data on the various activities of organizations, not only political (party), but also with environmental, cultural, educational and other orientations (Ponomarev, 1991:104).

The directory is important from *historiographical* and historical viewpoint, as it documented data not available in other sources.

There were important political changes in the country in 1994 – the elections to the Supreme Council, where new political parties actively participated. In that year several important works on the formation of social and political movements in the country were published.

One of the first problems of party building in independent Kazakhstan was studied by the famous scientist Ayagan B.G. (Ayagan, 1993). In 1994 two editions of the directory «Political parties and social movements of contemporary Kazakhstan» compiled under his editorship and his direct participation were issued, that collected the current data on the party building processes in the first half of the 1990s (Ayaganov, 1994a; Ayaganov, 1994b). In the foreword to the directory, the author gives his periodization of the multiparty system in Kazakhstan, which became one of the first in historiography. Despite a short period of time, Ayagan B.G. discriminated between three stages from 1990 to 1993 (Ayaganov, 1994a: 1-2). The historical explanation of the phenomenon of the emergence of a multiparty system became important. According to Ayagan, the emergence of new political associations in the late Soviet period contributed to the collapse of the CPSU monopoly. And the first parties were oppositional. Due to that he writes: «The first public and political parties appeared as opposition to the Communist Party and as a consequence of the processes initiated by the Communist Party. The Communist Party has already ceased to be an ideological monolith» (Ayaganov, 1994a: 1). An important feature highlighted by Ayagan B.G. is the manifestation of new associations birth at that time – it is the promulgation of new ideas and slogans that earlier «were not allowed by the Moscow leadership of the CPSU», namely the concept of independence and liberal and democratic ideas shared by intellectuals. An important conclusion of B.G. Ayagan's publication is the explanation of the weakness of the parties in the early 1990s, namely the isolation of most of parties due to their ideological nature (Ayaganov, 1994a: 1).

The same year (1994) the study manual of Zaslavskaya M.B. «Political parties and public associations at the present stage of development» was published (Zaslavskaya, 1994). The work consists of two main parts – analytical explaining the development of socio-political movements in that period and in the second part provides the party documents (charters, applications and etc.) of movements and parties. The process and reasons of formation of specific parties and associations are analyzed in the work involving the programs and charters of parties, their characteristics are given, some tendencies of party building are given as well. The periodization of partogenesis in Kazakhstan is made by Zaslavskaya M.B. and suggestions for the further development of multiparty system were given as well.

The author considers the development of social movements in Kazakhstan from 1986 to 1994, as well as in the publication under the editorship of Ayagan B.G., are split into three specific stages. The first stage covers the period between 1986 and 1989 when the informal organizations, clubs and etc. appeared. The second stage - the beginning of 1989 until August 1991. The parties were formed at that time. The third stage - from September 1991 to 1994, when the work was compiled. The last stage was connected with the dissolution of the CPSU and the growth of public activities and is viewed as the beginning of a «genuine process of formation of a multiparty system» (Zaslavskaya, 1994: 4-19).

Another important work on the topic was also published in 1994 of Babakumarov E.Zh. «Dynamics of the party system of Kazakhstan in 1985-1994» (Babakumarov, 1994a). The work gives historical and political analysis of party building in Kazakhstan. The author reviews the formation of a multiparty system, starting with the process of socio-political modernization during «Perestroika». The author has gives his classification of parties and the party system and traces the evolution of the party system in Kazakhstan. In particular, he distinguishes four stages by criteria of «degree and extent of participation of the population in political processes». The first phase covers the period of 1986-1987, when various groups of population were becoming more active and began to voicing their political interests. The second stage covers 1988-1991, when the first socio-political organizations were constructed under the domination of the Communist Party. The third stage of formation of the party system by Babakumarov E. Zh. refers to the independence period - 1991-1993, when the communist party monopoly fell apart and the activities of political parties went to the surface. According to his assessment, that new stage of party building was connected with the parliamentary elections of March 1994 (Babakumarov, 1994a: 6-7).

In continuation of his work of Babakumarov E.Zh. published a small, but an important brochure on the parliamentary elections of 1994 and the role of parties in that process (Babakumarov,

1994b). The author emphasized the fact that the 1994 elections were the first multiparty elections in the history of Kazakhstan that «would be of great importance for the development of the party system of the Republic and the creation of a real multiparty system» (Babakumarov, 1994b: 1). Despite its small volume, the work is very informative and contains information about political parties' activities at that time. In 1994 several small works of this author were published (Babakumarov, 1994a, Babakumarov, 1994).

All these developments were combined and summarized in the PhD thesis of Babakumarov, published in 1995 (Babakumarov, 1995). The same year, his generalized work was published in collaboration with two other major Kazakhstani experts - Buluktayev Yu.O. and Kuserbayev K.E. It provides the characteristics of the party field in Kazakhstan in the first half of the 1990s (Babakumarov, Buluktayev, Kuserbayev, 1995).

In 1995 an article by the Russian expert Kurtov A.A. was published in the collection of articles, devoted to the review of the party building processes in Kazakhstan. Compared to the works of domestic authors, the article is less informative, but it shows the perception of the process of party genesis in Kazakhstan given by foreign political scientists. Thus, Kurtov A.A. highlighting the specifics of party building in the Republic of Kazakhstan since independence, writes that “The peculiarity of the process of formation of parties in Kazakhstan is directly related to the geopolitical position of the republic, which belongs more to the East than to the West and to the political course of the current leadership of the state and directly the First President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev” (Kurtov, 1995: 169).

Also it should be noted that he generally assessed the possibilities of Kazakhstan's public and political associations to influence on the electorate and participate in the real political life of the state by the mid-1990s: «The Kazakhstani parties and movements have not yet taken their rightful place in the political life of the republic, they are very weak institutionally and have very modest opportunities to mobilize the electorate» (Kurtov, 1995: 221).

In the review of the literature it is worth noting the book of Zhunusova Zh.Kh. (1996) «Republic of Kazakhstan. President. Institutes of Democracy». That was one of the first major works published recently by «Oriental Studies Center» (later became the Institute's Center for Oriental Studies in Kazakhstan). Although in that work the author focused on the institution of the presidency, at the same time Zhunusova Zh.Kh. showed how other political institutions in Kazakhstan, including political parties, emerged, functioned and interacted (Zhunusova, 1996).

An important work is the dissertation study of Sartayev R.S. «Formation of a multiparty system in the context of political transformation of Kazakhstan society» (1996). It examined political parties as active subjects of Kazakhstan's politics through the prism of the electoral process. In addition, the author considered the evolution of the party system in the context of the transition of society from a totalitarian system to democratization and it also takes into account the peculiarities of the formation of a multiparty system in the context of the political transformation of Kazakhstan during the difficult period for society in the early 1990s (Sartayev, 1996).

In 1997 one of the major Kazakh specialists in the political field Dyachenko S.A. defended his thesis and contributed to the study of the formation of various political institutions including political parties. The political processes in the Republic of Kazakhstan were analyzed in his research “The party as a subject of the political process in the context of the transformation of society” through the phenomenon study of political parties' formation and development in the 1990s (Dyachenko, 1997b).

The research of Dyachenko S.A. was carried out in the same direction as the dissertation work of Sartayev R.S. mentioned above. It also considers the transformation of Kazakhstani society in the first years of independence as a general background of parthenogenesis. However, the thesis of Dyachenko S.A. has a number of important features. It considers the institution of political parties as an independent factor in the political process and interprets specific parties as separate subjects of the political life of the country. In addition, Dyachenko S.A. traces the process of parthenogenesis and consolidation of the multiparty system in Kazakhstan taking into account the world experience. On the basis of a critical analysis and study of the formation and activities of one of the largest Kazakhstani parties—PNUK that evolved from a public association into a political party in the mid-1990s. In fact, Dyachenko S.A. provided a model of the political parties' institutionalization process in Kazakhstan on one party model.

The same year (1997) one of the comprehensive works on the process of formation and development of public and political associations in Kazakhstan from late 1980s until the second half of 1990s was published. That is the work of one of the major domestic political scholars, social scholar Seidumanov S.T. «The phenomenon of multiparty system in Kazakhstan» (Seidumanov, 1997). The monograph provides comprehensive analysis of the party building in the Republic of Kazakhstan.

The work in a systematic way describes the history of the party building process in independent Kazakhstan, highlighting the transition period, traces the origin and factors behind the party's diversity. In addition, the author analyzed not only the overall progress of parthenogenesis in the country, but also showed the dynamics of mass public consciousness growth of citizens of Kazakhstan under conditions of political transformation. Much attention is paid to the role of some parties in the electoral process, especially in the elections for the renewed parliament of Kazakhstan in 1994.

Seidumanov S.T. used statistical materials to deeply study the parties documents and other sources, stressed the differences in ideological positions of the existing parties and movements. That was shown by political parties' ratings, their real place in political life, image and real political significance (Seidumanov, 1997). The author made documentary appendices on the development of parties and viability of political life of the country that greatly contributed to the work's value.

The main provisions of the work were reflected in the doctoral dissertation of Seidumanov S.T. «Formation of multiparty system in Kazakhstan: political and sociological analysis» (Seidumanov, 1998). In the dissertation the author also analyzed the phenomenon of multiparty system in Kazakhstan, but also paid more attention to party building since independence period and employed considerable sociological data.

The late 1990s was characterized by growth of social and political movements. Despite the overall decrease in the number of parties, they have consolidated and intensified their activities due to some important events in the political history of the country in general. Within 1999 the presidential and parliamentary elections were held with notable participation and preparation by the country's registered parties. That contributed to increased attention to events of social scientists. On the eve of the elections several academic conferences were held that discussed the materials on the parties of Kazakhstan.

One of the most notable events was the national scientific and practical conference held in the spring of 1998. It was thematically dedicated to the establishment of Kazakhstan's statehood during independence period and the role of political parties in that process (*Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost*, 1998).

One of the most important and extensive reports at the conference was made by the Chairman of the Central Committee of the National Congress Bizhanov A.Kh. «State and political parties: history and the contemporary time». In the report was made a deep excursion into the history of statehood of Kazakhstan and highlighted the dynamics of party building from the first public associations emerged at the turn of the XIX and XX centuries. The author clearly formulated the features of the Soviet party model that governed for most of the XX century until the demolition of the authoritarian state in the late 1980s and early 1990s. According to the author, those features were reduced to the following: «the rule of the one-party system, the creation of a system of state-controlled public associations, unification of public life, nationalization of party ideology» and some others (Bizhanov, 1998: 19).

Like other experts, the author attributes the formation of a multiparty system in Kazakhstan to the USSR collapse and the end of CPSU the monopoly. At the same time, an important conclusion is the identification of the regularities of the formation of a new party and political system in Kazakhstan and other post-Soviet republics. He noted that «almost everywhere, in fact, there was not just a transition from a one-party system to a multiparty one, but an interrelated process on the face of the state and political monopoly of the CPSU, the creation of a new statehood and a corresponding party system» (Bizhanov, 1998: 20). Other ideas made in the report are also of interest. For instance, Bizhanov A.Kh. gave his periodization of formation of a multiparty system process in Kazakhstan, in general from 1986 to 1998 and split it into five specific stages (Bizhanov, 1998: 21-23). Also, of some importance is his conclusion on mutual conditionality and direct connection

of the development of Kazakhstan's statehood during the period of independence and the formation of a multiparty system (Bizhanov, 1998: 25).

One of the sections of this conference «Party of Kazakhstan and state building: history and the contemporary time» included reports of serious domestic specialists in social science who provided their perceptions of the political parties evolution process from different viewpoints.

Of interest is the material by Alzhanov Zh.Z. that showed the activities at the local level of one of the party he is a member of. The article presents conclusions on the development of party building in Kazakhstan and specific problems on the way of further development of the multiparty system. The author explains the existing problems «by imperfection of legal, social political mechanisms of Kazakhstan's multiparty system, absence of real mechanisms of interaction between society and the state, society and parties, parties and the state». By analyzing the problems, the author come to conclusion that time by the end of the 1990s «the political organizations cannot fully perform their own purely «party» functions» (Alzhanov, 1998:58).

In the article by Baideldinov L.A. published in the same collection of materials, he philosophically considered the problem of party identity and how political parties are perceived by the general public. Baideldinov suggests his definition and understanding of the party system, problems and objectives facing contemporary parties in Kazakhstan (Baideldinov, 1998).

In his article Dolzhenko N.A. revealed some features of multiparty system formation and development of. The author highlighted the following characteristic moments of domestic parties and features of parthenogenesis in Kazakhstan in the 1990s: «... parties in Kazakhstan arise not as channels of communication between civil society and the authorities, but as clientele, expressing narrow group interests». He also noted small number of parties compared with the previous experience of the CPSU and CPK, the vagueness and lack of sustainability of social interests often reflected in the similarity of programs of different parties (Dolzhenko, 1998). In general, the author critically assessed the achievements in party building and concluded that the multiparty system achievements at that time were «largely illusory» (Dolzhenko, 1998:65).

The conference was attended by a well-known political scientist and statesman, an important specialist in the party study Dyachenko S.A. His report described the characteristics of political parties, the peculiarities of their interaction with the authorities and the dependence of those processes on the transformation that the Kazakhstani society in the first years of independence. Analyzing in-depth the ongoing processes in the political sphere, Dyachenko S.A. concluded that despite the obvious achievements and the prominent role that the parties started playing in social life, the issue of multiparty system had not yet been resolved. The Kazakhstani parties were not performing the functions expected from them in the countries with advanced democracy» (Dyachenko, 1998:71). Like other researchers, he noted the weakness of political parties in the country due to lack of civil society, as well as the low level of political culture and incomplete social stratification of Kazakhstan within the political transformation process. Dyachenko S.A. was one of the few authors who highlighted the objective reasons that, in his opinion, impacted on the development of the party system: low population density, long distances between large cities, lack of transport infrastructure and others (Dyachenko, 1998: 72).

In the report of Zainiyeva L.Y. was paid attention to the problem of interaction and prospects of work of political parties with youth. On the example of the activities of the PNUK, the party's policy towards the country's youth was shown, including the issue of the creating a youth branch within the party itself. It was emphasized that, for example, unlike the other parties, the PNUK was the first party organization to discuss the problem of party youth organization in the second half of 1990s (Zainiyeva, 1998). Like many authors in previous times Zainiyeva L.Y. pointed to the key role of the state in the activation of youth, in the creation of youth organizations.

The interesting material was presented by Zinchenko V.V., who made an analysis of the legal status of socio-political associations and their role in the modernization of the political system in contemporary Kazakhstan. The author showed the dynamics and features of the formation of a multiparty system since late 1980s, highlighted the stages and gave the fundamental differences in the formation of the party sphere in the conditions when the Communist Party was still strong after 1991, when the real process of democratization of public life began (Zinchenko, 1998). In general, describing the legal aspects of the development of social and political associations, the author

concluded that the efforts of the state in democratizing public life in the country had stimulated the formation of a multiparty system in Kazakhstan already in 1990s (Zinchenko, 1998:87).

The article by Ismagambetov T.T. dealt with the problem of the influence of the electoral system on the multiparty system formation. The author in analyzing the legislation and electoral campaigns in Kazakhstan in the first half of the 1990s noted that the change in the electoral systems at that time did not contribute to the process of establishing a multiparty system (Ismagambetov, 1998: 90). His prediction regarding the possibility of forming a party in Kazakhstan based on strict party discipline is noteworthy. But that, in his view, would be impeded by the political system formation at that time, as was being created the institution centered on president (Ismagambetov, 1998:92).

In his article of Satpayev D.A. investigated the interaction of political parties and various groups of influence (lobby groups), but he concluded that at that time there were no strong parties strongly supported by electorate (Satpayev, 1998: 115).

The material by Umbetaliyeva T.B. discussed the multiparty system in the context of the parliamentarians' formation. The material made some interesting comments on the development of the multiparty system in Kazakhstan and the participation of parties in the electoral process. For example, the author stated that at that time «parties have not yet become real participants in the decision-making process» and that «the existing plurality of parties cannot be called multiparty» (Umbetaliyeva, 1998: 118). The author also critically assessed the prevailing majoritarian system of elections at that time, that, in her opinion, prevented the emergence of strong parties to establish a true multiparty system (Umbetaliyeva, 1998: 120). In addition, the author concluded that the existing parties saw the parliamentary activity as one of their areas of activity, that was, different from the classical parliamentary parties, for whom the most important task was electoral work, struggle for votes and seats in parliaments (Umbetaliyeva, 1998: 121).

Some other publications of the conference are of interest for the historiography of the issue. For example, the material of Chebotarev A.E., Baimagambetova D.N. and other conference participants (Baimagambetova, Smagulov, 1998; Bigozhanov, 1998; Ryskulova, 1998; Chebotarev, 1998).

In general, it should be noted that the 1998 conference on party building in Kazakhstan was an important event in the reflection of the formation and development of a multiparty system in the country in 1990s. Most of the published materials are important historical sources and indicate the level of development of the problem under research in the first phase as works were published at the turn of 1990s and 2000 by reference nature. Having the same name «Political parties of Kazakhstan» they contain many factual, documentary and statistical data and reflecting the state of party field in the country in 1998 and 2000 respectively (Buluktayev, Dyachenko, Karmazina, 1998; Dyachenko, Karmazina, Seidumanov, 2000). Among the authors who took part in two publications were Buluktayev Y.O., Dyachenko S.A., Seidumanov S.T., Karmazina L.I., etc.

As it can be seen from the title of the work and the composition of the author's team, the works were very similar and complemented each other providing information on events that happened during the publication period. Should be noted the 1998 edition. The directory not only contains factual information on the number of parties and their general characteristics, but also reviews the main trends in the party system development in Kazakhstan from the late 1980s until the time of publication. In addition, the edition contains a significant number of documents on legal basis for the functioning of public and political associations by that time (laws, extractions from the Constitution, presidential decrees and other documents). Despite the fact that by 1998 a number of directories had already been published, it is necessary to agree with the authors that at that time «the publication of directories was still relevant, because it reflected the dynamics of development of social processes» (Buluktayev, Dyachenko, Karmazina, 1998: 9).

And indeed, in the late 1990s, when there was a certain upsurge of political activities, primarily related to the elections of the President and the parliament, the publication of works presenting the current state of the political situation including the party field proved very relevant.

Another directory was published in 2000 with new data relating to developments in the preparation and participation of political parties in the 1999 election campaign. That publication also contains a significant number of documentary sources and is important for the study of the issue

of public and political associations of the Republic of Kazakhstan at the turn of the century (Dyachenko, Karmazina, Seidumanov, 2000).

It should be noted that in both editions the authors focused only on those parties officially recognized and registered.

It is also worth noting that these and other reference works are of an interim nature and have both historiographical significances, as they reflect the studies of parties in that period, as well as the they work as sources, because they contain a significant amount of documentary information.

As mentioned above, the end of the 1990s became a threshold in the development of the party and political system of Kazakhstan. The adoption of the Constitution, laws on public associations and parties and the holding new competitive elections of the President of the country and the parliament showed that the multiparty system of Kazakhstan was ongoing, and the stage of formation and the history of social and political movements in 2000 should be considered had begun. That conditioned further development of historiography in that sphere.

The second stage of historiography started in early 2000s onwards. As time passed since proclamation of independence the researchers have been approaching the party building issues in Kazakhstan more thoroughly taking into account the experience gained and introduce more archival sources.

During that period the works of general character and topical studies by well-known political scientists and historians were released.

In 2000 a collective work with the participation of prominent Kazakhstani social scientists, political scientists, sociologists was published that studied the party building evolution in modern day Kazakhstan was studied on the example of a particular party – the CPK created on the basis of a social movement shortly before the publication of the book (*Partiinoe stroitelstvo v tranzitnom obschestve*, 2000).

The new qualitative turn in historiography at the present stage is evidenced by publication of textbooks covering the formation of the contemporary party system in Kazakhstan. In 2001 Toporina T.V. published one of the first domestic teaching manuals «Parties and party systems of contemporary time» (Toporina, 2001). The publication not only of scientific and reference works, but also of educational literature proves a certain deepening of the development of the problem of the multiparty system and testifies to gained experience in the studies of social and political associations. In addition, the demand for the manuals shows the relevance of research party genesis in Kazakhstan since independence.

The same year – 2001 - one of the famous works of a prominent political scientist Dyachenko S.A. «Political transit in contemporary Kazakhstan» (Dyachenko, 2001) was published. In that work on the basis of a large number of different sources the process of political modernization context of Kazakhstan since through the lenses of the transit theory was studied. Among the major issues that the author developed in the book a significant place was given to the problem of the formation and development of a multiparty system. The article revealed regularities of formation of party system and its institutionalization within the process of the Kazakhstani society. The scientist identified the specifics and determined the main problems of parthenogenesis in Kazakhstan transformation. His analysis on the activities of political parties in the context of electoral campaigns as well as his proposals on the prospects for the further development of the party system in the country is important (Dyachenko, 2001: 265-342).

Dyachenko S.A. noted the progress and positive dynamics in the formation of a multiparty system in the country during the first decade of independence, but his analysis of the state and dynamics of the process forced him to admit that a classic multiparty system buildup is quite problematic. In particular, he wrote that by the early XXI century political parties in Kazakhstan still: «are not fully performing the functions inherent in this political institution in the states with a developed democracy. The role and influence of parties on the nature of the domestic political process, on the mechanism of development and making state decisions on public opinion is growing rather slowly» (Dyachenko, 2001: 340). In general, the author did not highly evaluate the activities of parties and their influence. In his conclusions he stated that at that time in Kazakhstan «parties have not yet become the representatives of the interests of the broad sectors of society» and instead a significant part of the parties «serve mainly the demands of elites» (Dyachenko, 2001: 340).

It is also worth noting the assumptions made by this author about the possible further

development of the party system in Kazakhstan: «the creation of a multiparty system with the dominant role of two parties or the formation of a two-bloc party system» (Dyachenko, 2001: 341). At the same time, he did not rule out that in the future the power elites could remain actively involved in controlling the party-building process.

New reference publications on political parties in Kazakhstan were published in 2004 and 2009. The authors were major researchers and historians with rich experience in studies of social and political movements of Kazakhstan, their formation and development since independence Ayagan B.G., Buluktayev Y.O., Chebotarev A.E., etc. (Buluktayev, Chebotarev, 2004; Ayagan, Nurymbetova, 2009).

Both the first and second editions provide important information on the status of the party's field in 2004 and 2009 respectively. The information relates primarily to political parties registered and officially were operating in the Republic of Kazakhstan.

The relevance of publication of new reference materials was connected with dynamics of party building and parliamentary electoral cycles in Kazakhstan. At that time the elections to the Majilis of the parliament were held, as well as the amendments and additions to the legal acts concerning the activities of parties aimed at their improvement were introduced.

As in the previous editions of other directories the 2004 and 2009 editions contain a large number of relevant documents and materials, which give value to these publications both for the historiography of the issue and as a documentary source.

In the early 2000s several works by well-known politician Peruashev A.T. were published on the issues of party building in Kazakhstan and the history and activities of a political party he set up – the Civil Party of Kazakhstan (Peruashev, 2002a; Peruashev, 2002b; Peruashev, 2005). His contribution to the study of the formation of parties on a concrete example is particularly valuable. In addition to important data on the activities of a particular party the analysis by Peruashev A.T. of party building in Kazakhstan is interesting. Viewed through the lens of the theory of western party researches (Duverge M.) the author made parties classification and gave a general description of the party building process since early 2000s. His conclusion was as follows: “The processes taking place in the sphere of formation and institutionalization of Kazakhstan's political parties are characterized by a tendency to converge the traditional mass form of parties with the type of contemporary western parties for all (catch-all-parties). In most cases these parties have a loose electoral base and an increased role of leadership unlike the mass party” (Peruashev, 2002:90).

The well-known Kazakhstani expert in the field of ethno-political studies Kurganskaya V.D. published an article in 2005 where she described the main features of the party system development in contemporary Kazakhstan through the prism of the national question using statistical and sociological data. In particular, she identified certain traits in assessments and views on the national issue in party criteria – «pro-presidential» or opposition. The former ones, as she noted, emphasized “the harmonious nature of inter-ethnic relations in the country and the tasks of their preservation and consolidation on the basis of the principles of the national policy pursued by the republic's authorities”. While the opposition parties stressed “the contradictory, unbalanced, conflict character of inter-ethnic interaction, the need to reform the national policy of the Republic of Kazakhstan” (Kurganskaya, 2005: 86).

In 2006 and 2010 the works of well-known political scientist and statesman Dyachenko S.A. were published where his publications and speeches for several years on various issues of state building and the formation of the political system of independent Kazakhstan were collected (Dyachenko, 2006; Dyachenko, 2010). As a researcher and practitioner with experience in party work the author also paid much attention to party building. Many assessments he made and conclusions drawn from their own political experience. The works by Dyachenko S.A. containing his own practical experience serve as first hand sources.

It is necessary to note the dissertation of well-known political scholar Chebotarev A.E. where he through analysis of the phenomenon of political opposition in Kazakhstan over the recent period made analysis of the political parties' activities (Chebotarev, 2007).

Of a certain interest is the collective monograph published in 2011 that makes a comparative analysis of the party system formation process of Kazakhstan and Russia since 1991. The work gives the factors and conditions that influenced parties' evolution in both countries. Separately, the authors

noted the peculiarities of parties' participation in elections, showed how parties accumulated electoral experience (Yeliseyev, Iskakov, Kinzerskaya, 2011).

The same year (2011) another collective monograph was published devoted to the problem of establishing and developing the electoral system in Kazakhstan since independence. It also gave an overview of the parties' electoral activities (Buluktayev, Bokayev, 2011).

A big study on the history of the formation and development of public and political associations and activities of political parties in Kazakhstan since late 1991 to 2012 was made in a two-volume work of a prominent specialist Buluktayev Yu.O. The work chronologically traced the process of formation and further development of the party system in Kazakhstan. The interaction of parties and the state at various stages, participation of parties in the political life of the country, their emergence and functioning were analyzed, the dynamics of party building in Kazakhstan was given as well. The author used a significant amount of publications and sources, including archival documents. The work contains a large factual material and serves as a good tool for further studies of social and political movements in modern day Kazakhstan (Buluktayev, 2012; Buluktayev, 2013).

We should also note two publications that on the basis of the materials of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan presented some aspects of the history of the SPK, its formation and activities. The first one is a small but important article by Kabdulova K.D., published in 2016, that shows the potential of AP RK to study the activities of SPK (Kabdulova, 2016). And the second article by Lapin N.S. and Zhumanbayev D.N. published in 2020 based on the archival documents introduced into the scientific circulation for the first time some sources and showed the efforts of the Socialist Party as a successor to the CPK to obtain a part of the property of the former Communist Party (Lapin, Zhumanbayev, 2020).

The latest major domestic work on political parties of Kazakhstan is the book by Asylov K.Z., published in 2019. The work contains a significant amount of important information and analysis of party building problems in contemporary Kazakhstan. The article analyses and conducts comparison of party documents (programs) available by the time of publication. An interesting section of the book is devoted to the study of the activities and posting the political parties in the internet space (Asylov, 2019).

The foreign authors made a certain contribution to the studies of parties building of Kazakhstan. Thus, in the famous work of Martha Brill Olcott «Kazakhstan: Unfulfilled Promise» was made a historical review of the formation of the political system of Kazakhstan on the eve and in the first years of independence. She not only outlines some facts on the formation of the party system, but also makes some important conclusions. For example, Olcott concluded that the lack of mass support for parties even those having an administrative support, was due to the low level of public interest in parties, the lack of cadres capable of intensifying the activities of parties in the regions, as well as the lack of finance for small and opposition parties (Olcott, 2002).

The article by Mishra M.K. examines the democratization process in Kazakhstan in which political parties played a significant role (Mishra, 2009: 313-327.). Bowyer A. carried out a great research which was reflected in a special edition where he studied political parties and their role in the development of the Parliament in Kazakhstan (Bowyer, 2008).

Separately, we should pay attention to the work of Isaacs R. that studies the formation of the party system in Kazakhstan in the years of independence (Isaacs, 2017).

5. Conclusion

The reviewed literature on the history of the social and political associations formation in Kazakhstan made it possible to identify two stages in the historiography – the first covered the period of 1990s and the second from the early 2000s onwards.

In the first stage most of the reviewed works were often used a number of directories were published and the studies recorded the progress of party and political life of the country in that period. The party documents (charters and etc.) were published and analyzed as well. The attempts were made to systematize social movements and generalize the experience of party building in the first years of Kazakhstan's independence.

A significant contribution to the study of that period was made by representatives of political circles and historians of Kazakhstan: Ayagan B.G., Babakumarov E.Zh., Buluktayev Yu.O., Dyachenko S.A., Zaslavskaya M.B., Karmazina L.I. and Seidumanov S.T.

With all the achievements of that stage of historiography it should be noted that the works that separately studied or in any way covered the history of specific political parties and movements, their formation and activity, very not many and most of them could be used just for reference or overview material.

The historiography of the second stage is characterized by a more complex study of the problem. Some aspects of party building in Kazakhstan and the history of individual parties are being considered with the help of archival sources. There are generalizing works which show both the history of formation and development of public and political associations in the years of independence. However, the reference works continue to be published.

During this period the work of such specialists as Ayagan B.G., Buluktayev Yu.O., Dyachenko S.A., Karmazin L.I., Seidumanov S.T., Kabdulova K.D. and others.

It is also worth noting a certain contribution to the study of social and political associations of some foreign authors, such as Olcott M.B., Bowyer A., Mishra M.K, Isaacs R. and others who analyzed the political development of Kazakhstan in the post-Soviet period.

Despite the great contribution of researchers and the development of this topic it should be noted that scientific publications devoted directly to the history of the formation and further development of public and political associations of Kazakhstan, There is not a lot of historical writing based on archival material. Most of the works are reviews or reference materials.

The problems of party formation are interpreted often only in the context of other important problems of contemporary history of Kazakhstan in the works of historians. Most of researches on the given problem are publications by political scientists, sociologists and lawyers since the problem of the history of the formation of social and political associations falls within the field of social sciences. Despite some achievements, a number of issues related to the history of individual political parties and associations remain largely unexplored.

References

Alzhanov, 1998 - *Alzhanov Zh.Z. Partii Kazahstana i gosudarstvennoe stroitelstvo: istoriya i sovremennost* [Kazakhstan Parties and State Building: History and contemporaryity] // Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost': Materials of the Republican scientific and practical conference. 27.04.1998. Almaty: KISI, 1998. 309 p. Pp. 56-58. (In Rus.)

Asylov, 2019 - *Asylov Q.Zh. Qazirgi zamandagy Qazaqstannyn sayasi partiyalary* [Political parties of Kazakhstan in contemporary times]. Nur-Sultan: KISI, 2019. 244 p. (In Kaz.)

Ayagan, 1993 - *Ayagan B.G. Sotsialno-ekonomicheskoe i obshestvenno-politicheskoe razvitiye Kazahstana s 1970 po 1990 god* [Socio-economic and social and political Development of Kazakhstan from 1970 to 1990 years]. Almaty, 1993. 328 p. (In Rus.)

Ayaganov (ed.), 1994a - *Ayaganov B.G. Politicheskie partii i obshestvennye dvizheniya sovremennogo Kazahstana* [Political parties and public movements of contemporary Kazakhstan]. Responsible editor Ayaganov B.G. Almaty, 1994. 80 p. (In Rus.)

Ayaganov, 1994b - *Ayaganov B.G. Politicheskie partii i obschestvennye dvizheniya sovremennogo Kazahstana* [Political parties and social movements of contemporary Kazakhstan] // Directory. Almaty, 1994. 24 p. (In Rus.)

Ayagan, Nurymbetova, 2009 - *Ayagan B., Nurymbetova G. Politicheskie partii sovremennogo Kazahstana* [Political parties of contemporary Kazakhstan]. Directory. Almaty, 2009. 383 p. (In Rus.)

Babakumarov, 1994a - *Babakumarov E. Dinamika partiinoi sistemy Kazahstana v 1985-1994 gg.* [Dynamics of the party system of Kazakhstan in 1985-1994] Almaty: IDK, 1994. 82 p. (In Rus.)

Babakumarov, 1994b - *Babakumarov E. Kazahstan: partiinyi aspekt parlamentskih vyborov 1994 goda* [Kazakhstan: party aspect of the 1994 parliamentary elections]. Almaty: KISI, 1994. 22 p. (In Rus.)

Babakumarov, 1994s - *Babakumarov E.Zh. Kazahstan: politicheskoe izmerenie socialnoi stratifikatsii obschestva* [Kazakhstan: political dimension of social stratification]. Almaty, 1994. 40 p. (In Rus.)

Babakumarov, 1994 - *Babakumarov E.Zh. Oppozitsionnye politicheskie sily Respubliki Kazahstan: analiz tendentsii razvitiya* [Opposition political forces of the Republic of Kazakhstan: analysis of development trends]. Almaty, 1994. 40 p. (In Rus.)

Babakumarov, 1995 - *Babakumarov E.Zh. Socialno-politicheskie osnovy obrazovaniya mnogopartiinoi sistemy v Respublike Kazahstan na sovremennom etape (1985-1993 gody)* [Socio-political foundations of the multiparty system in the Republic of Kazakhstan at the present stage (1985-1993)]. Almaty, 1995. 224 p. (In Rus.)

Babakumarov, Buluktaev, Kusherbaev, 1995 - *Babakumarov E., Buluktaev Yu., Kusherbaev K.* Kazakhstan segodnya: mir politicheskikh partii [Kazakhstan today: world of political parties]. Almaty: Institut razvitiya Kazahstana, 1995. 136 p. (In Rus.)

Baideldinov, 1998 - *Baideldinov L.A.* Problema partiinosti v sovremennoi politicheskoi situatsii v Respublike Kazahstan [The problem of partisanship in the current political situation in the Republic of Kazakhstan] // Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost'. Materials of the Republican scientific and practical conference 27.04.1998. Almaty: KISI, 1998. Pp. 59-61. (In Rus.)

Baimagambetova, Smagulov, 1998 - *Baimagambetova D.N., Smagulov U.I.* Elektorat i politicheskie partii [Electorate and political parties] // Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost': Materials of the Republican scientific and practical conference 27.04.1998. Almaty: KISI, 1998. Pp. 243-247 (In Rus.)

Bigozhanov, 1998 - *Bigozhanov T.K.* Vliyanie politicheskikh partii Kazahstana na process formirovaniya kul'tury mejnatsional'nogo obscheniya molodezhi [Influence of political parties of Kazakhstan on the process of formation of culture of interethnic communication of youth] // Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost'. Almaty: KISI, 1998. Pp. 248-253. (In Rus.)

Bizhanov, 1998 - *Bizhanov A.Kh.* Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost' [State and political parties: history and contemporarity] // Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost'. Almaty: KISI, 1998. Pp. 8-26. (In Rus.)

Bowyer, 2008 - *Bowyer A.* Parliament and Political Parties in Kazakhstan // Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. 2008. 71 p.

Buluktaev, Dyachenko, Karmazina, 1998 - *Buluktaev Yu.O., Dyachenko S.A., Karmazina L.I.* Politicheskie partii Kazahstana: spravochnik [Political parties of Kazakhstan: handbook]. Almaty, 1998. 162 p. (In Rus.)

Buluktaev, 2012 - *Buluktaev Yu.O.* Partiino-politicheskoe stroitel'stvo v Respublike Kazahstan (1991-2012). Almaty: KISI, 2012. 238 p. (In Rus.)

Buluktaev, 2013 - *Buluktaev Yu.O.* Partiino-politicheskoe stroitel'stvo v Respublike Kazahstan (1991-2012). Almaty: KISI, 2013. 377 p. (In Rus.)

Buluktaev, Bokaev, 2011 - *Buluktaev Yu.O., Bokaev S.O.* Elektoralnaya demokratiya v Respublike Kazahstan [Electoral democracy in the Republic of Kazakhstan]. Almaty: KISI, 2011. 244 p. (In Rus.)

Buluktaev, Chebotarev, 2004 - *Buluktaev, Yu.O., Chebotarev A.E.* Politicheskie partii Kazahstana. 2004 god: spravochnik [Political parties of Kazakhstan. 2004: handbook] Almaty: Kompleks, 2004. 121 p. (In Rus.)

Chebotarev A.E. Mesto i rol instituta oppozitsii v politicheskoi zhizni kazahstanskogo obschestva [Place and role of the institute of opposition in the political life of the Kazakh society] // Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost'. Almaty: KISI, 1998. Pp. 124 -130. (In Rus.)

Chebotarev, 2007 - *Chebotarev A.E.* Oppozitsiya kak institut politicheskoi sistemy (na primere Respubliki Kazahstan) [Opposition as an institution of the political system (on the example of the Republic of Kazakhstan)]. Almaty, 2007. 135 p. (In Rus.)

Dolzhenko, 1998 - *Dolzhenko N.A.* Osobennosti stanovleniya i razvitiya mnogopartiinosti v Respublike Kazahstan [Features of the formation and development of a multiparty system in the Republic of Kazakhstan] // Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost'. Almaty: PNEK, KISI, 1998. Pp. 65-67. (In Rus.)

Dyachenko, 1997a - *Dyachenko S.* Partogenez v Kazahstane: sostoianie, problemy, perspektivy [Partogenez in Kazakhstan: status, problems, prospects] Almaty: KISI, 1997. 220 p. (In Rus.)

Dyachenko, 1997b - *Dyachenko S.A.* Partiya kak subekt politicheskogo processa v kontekste transformatsii obschestva [The party as a subject of political process in the context of transformation of society]. Almaty, 1997. 171 p. (In Rus.)

Dyachenko, 1998 - *Dyachenko S.A.* Politicheskie partii i vlast' v usloviyah transformatsii kazahstanskogo obschestva [Political parties and government in conditions of transformation of Kazakhstan society] // Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost'. Almaty: PNEK, KISI, 1998. Pp. 69-75. (In Rus.)

Dyachenko, Karmazina, Seidumanov, 2000 - *Dyachenko S., Karmazina S., Seidumanov S.* Politicheskie partii Kazahstana. God 2000: spravochnik [Political parties of Kazakhstan. 2000: handbook]. Almaty, 2000. 428 p. (In Rus.)

Dyachenko, 2001 - *Dyachenko S.A.* Politicheskii tranzit v sovremennom Kazahstane [Political transit in contemporary Kazakhstan]. Astana: Elorda, 2001. 384 p. (In Rus.)

Dyachenko, 2006 - *Dyachenko S.A.* V formate gryaduschego dnya [In the format of the coming day]. Astana: Sezdik-Slovar, 2006. 383 p. (In Rus.)

Dyachenko, 2010 - *Dyachenko S.A.* Kazahstan politicheskii: istoriya, praktika, lichnyi opyt [Kazakhstan political: history, practice, personal experience]. Astana: Elorda, 2010. – 264 p. (In Rus.)

Eliseev, Isakov, Kinzerskaya, 2011 - *Eliseev S.M., Isakov I.Zh., Kinzerskaya I.L.* Politicheskaya konkurenciya i partii na postsovetskom prostranstve: sravnitel'nyi analiz politicheskikh transformatsii v Rossii i Kazahstane [Political competition and parties in the post-Soviet space: comparative analysis of political transformations in Russia and Kazakhstan]. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, 2011. 254 p. (In Rus.)

Gosudarstvo, 1998 - Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost' [State and political parties: history and contemporaryity]. Almaty: KISI, 1998. 309 p. (In Rus.)

Isaacs, 2017- *Isaacs R.* Party System Formation in Kazakhstan Between Formal and Informal Politics. Routledge. 2017. 240 p.

Ismagambetov, 1998 - *Ismagambetov T.T.* Vliyanie izbiratelnoi sistemy na formirovanie mnogopartiinosti v Kazahstane [Influence of the electoral system on the formation of a multiparty system in Kazakhstan] // Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost'. Almaty: KISI, 1998. Pp. 88-92. (In Rus.)

Kabdulova, 2016 - *Kabdulova K. D.* Iz istorii Socialisticheskoi partii Kazahstana po dokumentam Arhiva Prezidenta Respubliki Kazahstan [From the history of the Socialist Party of Kazakhstan according to the documents of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. *Kazakstan muragattary*. 2016. Nr 3. Pp. 80–84. (In Rus.)

Kurganskaya, 2005 - *Kurganskaya V.D.* Osobennosti partiinoi sistemy v Kazahstane i nacionalnyi vopros [Features of the party system in Kazakhstan and the national issue]. *Central'naya Aziya i Kavkaz*. 2005. Nr 2 (38). Pp. 74-86. (In Rus.)

Kurtov, 1995 - *Kurtov A.A.* Partii Kazahstana i osobennosti razvitiya politicheskogo processa v Respublike [Parties of Kazakhstan and features of development of the political process in the Republic // Kazakhstan: realities and prospects of independent development. Red. E.M. Kojokina. M.: RISI, 1995. 410 p. (In Rus.)

Lapin, Jumanbaev, 2020 - *Lapin N.S., Jumanbaev D.N.* Socialisticheskaya partiya Kazahstana i popytki nasledovaniya imuschestva byvshei kompartii (po materialam Arhiva Prezidenta Respubliki Kazahstan) [Socialist Party of Kazakhstan and attempts to inherit property of the former Communist Party of Kazakhstan (according to the materials of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan)]. *Noveishaya istoriya Rossii*. 2020. Vol. 10. Nr 1. Pp. 136–152 (In Rus.)

Mishra, 2009. - *Mishra M.K.* Democratisation Process in Kazakhstan: Gauging the Indicators. *India Quarterly*. 2009. Vol. 65. Nr 3. Pp. 313-327.

Olcott, 2002- *Olcott M. B.* Kazakhstan: Unfulfilled Promise. Washington: Carnegie Endowment, 2002. Pp. 94-95.

Partiinoe stroitelstvo, 2000 - Partiinoe stroitelstvo v tranzitnom obschestve: Grazhdanskaya partiya Kazahstana [Party building in the transit society: Civil Party of Kazakhstan]. Ed. E.T. Karin, G.T. Ileuova. Almaty: API, 2000. 352 p. (In Rus.)

Peruashev, 2002a - *Peruashev A.T.* Institucionalizaciya politicheskoi partii v sovremennom Kazahstane [Institutionalization of political party in contemporary Kazakhstan. Almaty: Strategiya, 2002. 260 p. (In Rus.)

Peruashev, 2002b - *Peruashev A.T.* Osobennosti institucionalizacii politicheskoi partii v Kazahstane (na primere grajdanskoi partii) [Features of institutionalization of the political party in Kazakhstan (on the example of the civil party)]. Almaty. 2002. 27 p. (In Rus.)

Peruashev, 2005 - *Peruashev A.T.* Politicheskie diskussii v pozicionirovanii grazhdanskoi partii Kazahstana [Political discussions in the positioning of the Civil Party of Kazakhstan]. Almaty: Zhazushy, 2005. 552 p.

Ponomarev, 1991 - *Ponomarev V.* Samodeyatelnye obschestvennye organizacii Kazahstana i Kirgizii 1987-1991: (opyt spravochnika) [Amateur public organizations of Kazakhstan and Kyrgyzstan 1987-1991: (experience of the directory)]. M.: Aziya, 1991. 104 p. (In Rus.)

Proekt, 2022 - Proekt Zakona Respubliki Kazahstan «O vnesenii izmenenii i dopolnenii v Konstituciyu Respubliki Kazahstan» [Draft Law of the Republic of Kazakhstan «On Amendments and Supplements to the Constitution of the Republic of Kazakhstan»// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P220000001P>. 05.09.2022. (In Rus.)

Ryskulova, 1998 - *Ryskulova G.E.* Gosudarstvo, politicheskie partii, obschestvennye dvijeniya i problemy titulnoi nacii [The State, political parties, social movements and problems of the titular nation]. Almaty: PNEK, KISI, 1998. Pp. 290-295. (In Rus.)

Sartaev, 1994 - *Sartaev R.S.* Formirovanie mnogopartiinosti v kontekste politicheskoi transformacii kazahstanskogo obschestva [Formation of multiparty system in the context of political transformation of Kazakhstan society]. Almaty, 1996. 148 p. (In Rus.)

Satpaev, 1998 - *Satpaev D.A.* Partiinaya sistema i gruppy davleniya Kazahstana: koncepciya «zamesheniya» [Party system and pressure groups of Kazakhstan: concept of «substitution»] // Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost'. Almaty: KISI, 1998. Pp. 114-117. (In Rus.)

Seidumanov, 1997 - *Seidumanov S.T.* Fenomen mnogopartiinosti v Kazahstane [The phenomenon of multiparty system in Kazakhstan]. Almaty: Kazakstan, 1997. 272 p. (In Rus.)

Seidumanov, 1998 - *Seidumanov S.T.* Stanovlenie mnogopartiinosti v Kazahstane: politiko-sociologicheskii analiz [Establishment of a multiparty system in Kazakhstan: political and sociological analysis]. Almaty, 1998. 297 p. (In Rus.)

Toporina, 2001 - *Toporina T.V.* Partii i partiinye sistemy sovremennosti: uchebnoe posobie [Parties and party systems of the contemporaryity: training manual]. Astana: FOLIANT, 2001. 112 p. (In Rus.)

Ukaz, 2022 - Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan K. Tokaeva № 888 ot 5 maya 2022 goda «O provedenii 5 iyunya 2022 goda respublikanskogo referendumu» [Decree of the President of the Republic

of Kazakhstan K. Tokayev №888 of May 5, 2022 “On the conduct of the republican referendum on June 5, 2022”]. <https://akorda.kz/ru/o-provedenii-5-iyunya-2022-goda-respublikanskogo-referenduma-54513105.09.2022>. (In Rus.)

Umbetalieva, 1998 - Umbetalieva T.B. *Mnogopartiinost' i parlament v usloviyah stanovleniya gosudarstvennosti v Kazahstane* [Multiparty system and parliament under conditions of formation of statehood in Kazakhstan] // *Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost'*. Almaty: PNEK, KISI, 1998. Pp. 118-121. (In Rus.)

Zainieva, 1998 - *Zainieva L.Y. Politicheskie partii Kazahstana i molodejzh* [Political parties of Kazakhstan and youth] // *Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost'*. Almaty: KISI, 1998. Pp. 76-79. (In Rus.)

Zaslavskaya, 1994 - *Zaslavskaya M.B. Politicheskie partii i obschestvennye obedineniya na sovremennom etape razvitiya* [Political parties and public associations at the present stage of development]. Almaty: KISI, 1994. 253 p. (In Rus.)

Zhunosova, 1996 - *Zhunosova Zh.Kh. Respublika Kazahstan. Prezident. Instituty demokratii* [Republic of Kazakhstan. President. Institutes of Democracy]. Almaty: Jetizhargy, 1996. 206 p. (In Rus.)

Zinchenko, 1998 - *Zinchenko V.V. Pravovoe polozhenie obschestvennyh obedinenii, politicheskikh partii: ih rol v reformirovanii politicheskogo stroya Kazahstana* [Legal status of public associations, political parties: their role in reforming the political system of Kazakhstan] // *Gosudarstvo i politicheskie partii: istoriya i sovremennost'*. Almaty: KISI, 1998. Pp. 80-87. (In Rus.)

HISTORY / ТАРИХ / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarihy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 1, pp. 108-119, 2023

Journal homepage <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_108-119

HISTORICAL CONDITIONS AND FEATURES OF BAYANAUL OUTER DISTRICT'S FORMATION

Ainur Kairullina¹, Kairat Battalov², Samat Zhumatay³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University (2, Satpaev Str, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan)
PhD student, <https://orcid.org/0009-0001-9886-037X>, ainur1984_@mail.ru

²Astana IT University (55/11, Mangilik El Ave., Astana, 010000, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate professor
<https://orcid.org/0000-0001-6431-0719>, kairat.battalov@gmail.com

³L.N. Gumilyov Eurasian National University (2, Satpaev Str, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan)
PhD student
<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>, kopeev95@mail.ru

© IHE named after Ch.Ch.Valichanov, 2023

© Kairullina A., Battalov K., Zhumatay S., 2023

Abstract. *Introduction.* The important historical processes took place in the first half of the XIX century that determined the fate of the Kazakh people. This article is dedicated to the problems of administrative-territorial changes in Kazakhstan in the 1820s. *Objectives.* The formation and significance of the district and volost management system on the territory of the Middle Zhuz, which was implemented in connection with the adoption of the "Charter on the Siberian Kirghiz" in 1822, is considered. The article elucidates the history of the organization and activities of Bayanaul outer district that used to play a very important role in the political life of Middle Zhuz. *Results.* An analysis of the political events associated with this historical process is made. It is based on collected materials and archival documents. The public and state activities of the first agha sultan of Bayanaul outer district Shon bi Edigeuly is revealed. The mechanisms for appointing district and volost governors, and the relationship of governors with the royal administration are determined. *Conclusions.* Bayanaul outer district as an administrative and political unit existed in 1833-1868. Bayanaul district with 35-year history significantly contributed to the development of the Middle Zhuz region.

Keywords: administrative reform, Charter, district, parish, Middle Zhuz, Bayanaul outer district, district order, aga sultan, Governor-General, Shon Edigin.

For citation: Kairullina A., Battalov K., Zhumatay S. Historical conditions and features of Bayanaul outer district's formation // Otan Tarihy. 2023. Vol.26. No1. Pp. 108-119 (Kaz). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_108-119

БАЯНАУЫЛ СЫРТҚЫ ОКРУГІ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ ШАРТТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Айнур Канатовна Кайруллина¹, Кайрат Канатович Батталов², Самат Жұматай³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (2-үй, Сатпаев көшесі, 010008 Астана, Қазақстан)
PhD докторант
<https://orcid.org/0009-0001-9886-037X>, ainur1984_@mail.ru

²Astana IT University (55/11-үй, Мәңгілік Ел даңғылы, 010000 Астана, Қазақстан)
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0001-6431-0719>, kairat.battalov@gmail.com

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (2-үй, Сатпаев көшесі, 010008 Астана, Қазақстан)
PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>, kopeev95@mail.ru

Андатпа. *Kіріспе.* XIX ғасырдың 1-жартысында қазақ халқының тағдырын анықтаған маңызды тарихи үрдістер орын алған. Аталмыш мақалада XIX ғасырдың 20-жылдарында Қазақстан аумағында жүргізілген әкімшілік-территориялық өзгерістер мәселесі зерттеліп сараланған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғының» қабылдануымен Орта жүз территориясында қалыптасқан жергілікті басқару жүйесінің құрылымы, яғни округтық және болыстық форманың қалыптасуы мен оның маңыздылығы зерделенген. Орта жүздің саяси тарихында елеулі орын алған Баянауыл сыртқы округінің қалыптасу тарихы, оның қызметінің негізгі ерекшеліктері мен тарихи шарттары қарастырылады. *Нәтижелер.* Жарияланған материалдар мен архив құжаттары негізінде аталмыш тарихи үрдіске байланысты саяси және әлеуметтік оқиғаларға сараптама жасалынды. Сонымен қатар Баянауыл сыртқы округінің алғашқы аға сұлтаны Шоң би Едігеұлының қоғамдық және мемлекеттік қызметі зерделенді. Жергілікті биліктің өкілі ретінде аға сұлтанды тағайындау механизмі анықталып, округтық басқарушының патша әкімшілігімен өзара қарым-қатынасы айқындалды. *Қорытынды.* Баянауыл сыртқы округі жеке әкімшілік-саяси құрылым ретінде 1833-1868 жылдар аралағында қалыптасқан еді. 35 жылдық тарихы бар округ Ресей империясының қазақ даласына үстемдік орнату жағдайында аймақтың дамуына өзіндік зор үлесін қосқан.

Түйін сөздер: әкімшілік реформа; Жарғы; округ; болыс; Орта жүз; Баянауыл сыртқы округі; округтік приказ; аға сұлтан, генерал-губернаторлық, Шоң Едіге.

Дәйексөз үшін: Кайруллина А. К., Батталов К.К., Жұматай С. Баянауыл сыртқы округі қалыптасуының тарихи шарттары мен ерекшеліктері // Отан тарихы. 2023. Т.26. №1. С. 108-119 (Қаз). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_108-119

ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ БАЯНАУЛЬСКОГО ВНЕШНЕГО ОКРУГА

Айнур Канатовна Кайруллина¹, Кайрат Канатович Батталов², Самат Жұматай³

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)
PhD докторант
<https://orcid.org/0009-0001-9886-037X>, ainur1984_@mail.ru

²Astana IT University (д. 55/11, проспект Мангилик Ел, 010000 Астана, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0001-6431-0719>, kairat.battalov@gmail.com

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)
PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>, kopeev95@mail.ru

Аннотация. *Введение.* В первой половине XIX века произошли важные исторические процессы, которые определили дальнейшую судьбу казахского народа. В статье исследуются проблемы административно-территориальных изменений на территории Казахстана в 20-е годы XIX века. *Цели и задачи исследования.* Рассматривается формирование, а также значение окружной и волостной системы управления на территории Среднего жуза, которая была реализована в связи с принятием «Устава о сибирских киргизах» в 1822 году. В частности, исследуется история формирования и деятельности Баянаульского внешнего округа, который сыграл очень важную роль в политической жизни Среднего жуза. *Результаты.* На основе собранных материалов и архивных документов дается анализ политическим событиям, которые связаны с исследуемым историческим процессом. Рассматривается общественная и государственная деятельность первого ага султана Баянаульского внешнего округа Шон би Едигеулы. Определены механизмы назначения окружных и волостных управителей, и взаимоотношения управителей с царской администрацией. *Выводы.* Установлено, что в качестве административно-политической единицы Баянаульский внешний округ существовал в 1833-1868 годы. В условиях установления законов Российской империи на территории степи, Баянаульский округ в течение 35 лет внес значительный вклад в развитие Среднего жуза.

Ключевые слова: административная реформа; Устав; округ; волость; Средний жуз; Баянаульский внешний округ; окружной приказ; ага султан

Для цитирования: Кайруллина А.К., Батталов К.К., Жуматай С. Исторические условия и особенности формирования Баянаульского внешнего округа // Отан тарихы. 2023. Т.26. №1. С. 108-119 (Каз). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_108-119

1. Кіріспе

XIX ғасырдың бірінші жартысында Орта Азия және Қазақстан территориясында патша билігінің саяси ықпалын кеңейтуге байланысты Ресей империясының жүргізген саясатында жаңа кезең басталған. Осыған орай Ресей үкіметінің маңызды міндеті Орталық Қазақстан және Солтүстік-Батыс Қазақстан территорияларын толық интеграциялау мақсатында әкімшілік жүйені жетілдіру болды. Орта Азия территориясына тереңірек кіру үшін аталмыш жерлерде жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып, Ресейдің экономикалық саясатын жүргізуге мүмкіндігі бар, аймақтағы саяси жағдайды тұрақтандыра алатын биліктің мығым күшін бекіту керек болды.

Осыған орай, XIX ғасырдың басында қазақ даласында жүргізілген Ресей империясының отарлау саясатының мәнін ұғыну үшін округтық және болыстық басқарушылар институтының қалыптасуы мен қызметін зерделеу өзекті болып табылады.

Мәселен, Қазақ даласын Ресей империясының құрамына қосу үрдісі барысында патша үкіметі қазақ хандығының саяси-басқару жүйесінде әкімшілік-территориялық реформалар жүргізе бастайды. Осындай реформалардың бастамасы 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғы болды».

Қазақстан территориясында хандық биліктің жойылуына байланысты патша үкіметі әкімшілік басқарудың жаңа формасын, яғни бұрынғы заманнан қалыптасқан дәстүрлі қазақ саяси жүйесінің орнына аймақтық және болыстық жүйені енгізген. Осылайша, Орта жүз территориясында Ақмола, Көкшетау, Қарқаралы, Аягөз, Көкпекті, сонымен қатар Баянауыл сыртқы округтері құрылған.

Аталмыш мақалада 35 жыл бойы Орта жүз аймағының саяси өмірінде маңызды рөл атқарған Баянауыл сыртқы округінің қалыптасуы және оның қызметі тарихы қарастырылған. Мұрағат мәліметтері мен ғалымдардың жазылған еңбектерінің негізінде аталмыш тарихи үрдіспен байланысты оқиғаларға сараптама жасалуда.

Зерттеу жұмысының мақсаты Баянауыл сыртқы округінің қалыптасуы мен қызметінің тарихи шарттары мен ерекшеліктерін зерттеп, сараптама жасау, сонымен қатар аталмыш округтің бірінші аға сұлтаны Шоң Едігеұлының мемлекеттік және қоғамдық қызметін зерделеу.

Жоғарыдағы мақсатты ескере отырып, мақалада келесі міндеттер атқарылады:

- 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы» Жарғының Баянауыл өңірінде жүзеге асырылуына сараптама жасау;

- жергілікті басқарушылардың отарлы әкімшілікпен күрделі қарым-қатынасын зерделеу.

Мақаланың хронологиялық шеңбері 1822 жылы «Сібір қырғыздары туралы жарғының» енгізілуінен басталып, 1867—1868 жылдары Әкімшілік реформаның қабылдануына байланысты Баянауыл сыртқы округінің жойылуына әкелген уақытты қамтиды. Баянауыл сыртқы округі жеке әкімшілік-саяси құрылым ретінде 1833-1868 жылдар аралағында қалыптасқан еді.

2. Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Мақаланың әдіснамалық негізін тарихи-мәдени үрдістерді зерттеуге бағытталған жалпы ғылыми принциптер, яғни тарихи принцип пен объективтілік принципі құрайды.

XIX ғасырдың I-жартысындағы Қазақстандағы әкімшілік-территориялық және қоғамдық-саяси жағдайының негізгі аспектілері мен ерекшеліктерін зерттеу барысында жарияланған деректер мен архив құжаттарын жинау, жүйелеу және салыстыру әдістері қолданылды. Сонымен қатар Баянауыл сыртқы округінің қызметінің динамикасын зерттеу барысында хронологиялық әдіс те қолданылған.

Аталмыш мақаланың деректік негізін архивтік құжаттар мен бұрын жарық көрген материалдар құрайды. Зерттеу барысында Баянауыл сыртқы округінің қызметіне қатысты құжаттармен жұмыс Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде 338 (Омское областное правление), 345 (Областное управление сибирскими киргизами), 374 (Пограничное управление сибирскими киргизами) қорлармен жүргізілді. Сонымен қатар тарихи фольклор және орыс интеллигенциясы арасынан қазақ даласын зерттеуші саяхатшылардың жазбалары мен естеліктері сияқты тұлғалардың жеке деректері, сонымен қатар патшалық Ресей кезеңіндегі мемлекеттік мекемелер іс-қағаздарының материалдары, яғни сыртқы округті басқарушы аға сұлтандар мен ресейлік интеллигенция өкілдері арасындағы хат-хабар жазысу материалдары қолданылған.

3. Талқылау

Тарихи ғылымда қазақ даласының округтік-болыстық басқару институты жүйелі түрде зерттелуде. Алғашқы зерттеулер XIX ғасырдың II-жартысында пайда болған. Дегенмен, өзіндік тарихи ерекшелігі бар Баянауыл сыртқы округінің қалыптасуы туралы зерттеулер азшылық. Аталмыш ғылыми мақаланы жазу барысында негізгі тарихнамалық дерек болып орыс және қазақ ғалымдарының түрлі сипаттағы еңбектері болып келеді. Аталған еңбектердің жарыққа шығу мерзімдері XIX ғасырдан бастап бүгінгі күнге дейінгі кезеңді қамтитынын айта кеткен жөн. Сондықтан да олардың арасында революцияға дейінгі кезеңнің зерттеулері, кеңестік заман кезінде жазылған еңбектер және тәуелсіз Қазақстанның ғалымдары жарыққа шығарған зерттеулер бар.

Революцияға дейінгі зерттеулердің қатарына қазақ даласын зерттеуші орыс және шетел интеллигенциясы арасынан шыққан авторлар, оның ішінде поляк жазушысы Адольф Янушкевич, генерал-майор С.Б. Броневский мен А.К. Гейнстің жазбалары, орыс этнографы Г. Потанин мен қазақ ғалымы Шоқан Уәлихановтың еңбектері жатқызамыз. Мысалға, А.К. Гейнстің жұмысына ерекше назар аударсақ, орыс зерттеушісі Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының құрамындағы округтік жүйеге бақылау жасап, рулар өз территориялық аймағынан шықпайтындығын атап өткен еді. Орыс этнографиялық комиссиясының басшысы ретінде Баянауыл округіне келген Александр Гейнс қазақ халқының тарихи мұрасын сақтауға ат салысып кеткен.

Сонымен қатар революцияға дейінгі тарихнаманың бір бөлігі Сібір қазақтары аймағындағы Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны, ірі қоғам қайраткері Мұса Шормановтың есімімен байланыстырамыз. Мұса мырзаның қазақтардың дәстүрлі мәдениеті мен тұрмысы жайлы этнографиялық мәліметтерді жүйелеу мен жинаудағы рөлі зор. XIX ғасырдың өзінде М. Шормановтың «О киргизах Павлодарского уезда» (1866 жыл), «Обычай и традиции киргизов» (1871 жыл), «Хозяйство киргизов Западной Сибири» (1833 жыл) және 1906 жылы жарияланған «Записки о киргизах Павлодарского уезда» атты еңбектеріне Григорий Потанин, Николай Ядринцев, Николай Костылецкий, Александр Гейнс қызығушылық танытқан.

Баянауыл сыртқы округінің қызметі жайлы маңызды деректер Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының жазбаларынан да табуға болады. М. Көпеев «Қазақ шежіресі» атты еңбегінде аға сұлтандардың шығу тегі жайлы баяндаған. Мұса Шорманов жайлы ең құнды ақпарат Ж.Копеевтің: «Мұса мырзаны жоқтау», «Мұса» еңбектерінде жиналған.

Кеңес дәуірі кезеңінде қазақ даласы территориясында болыстық басқарма институтын қалыптастыру мәселесін зерттеген алғашқылардың бірі С.З. Зиманов болған. Ол болыстық жүйені 1822 жылғы реформа негізінде зерттеп, Орта жүз қазақтары руларының қысқы жайылым аймақтарында әкімшілік құрылыстың пайда болуы, яғни болыстардың қалыптасу мәселесіне көңіл бөлген.

Е.Б. Бекмахановтың «Казахстан в 20-40-е годы XIX» атты еңбегінде XIX ғасырда қазақ қоғамында жүзеге асырылып жатқан реформалар қазақ даласында ғасырлар бойы қалыптасқан тәртіпті өзгерткенін айқындап кетіп, дайындық кезеңінің жұмыстары мен территориялық бөліністі, саяси-әлеуметтік жағдайды сипаттап кеткен.

Қазақстан ғалымдары арасында тарих ғылымдарының кандидаты Б.М. Абдрахманованың «История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке» атты монографиясында Ресей заңнамаларының мазмұны ашылып, XIX ғасырда қазақ даласында қалыптасқан жергілікті басқару органдарының құрылымы зерттеледі.

4. Зерттеу нәтижелері

Патша I Александрдың жарлығымен 1821 жылдың 28 шілдесінде граф М.М. Сперанскийдің ұсыныстарын қарастыру үшін Сібір аймағын басқаруды ұйымдастыру бойынша арнайы Сібір комитеті құрылды. Комитеттің отырыстарына граф Кочубей, граф Гурьев, Аракчеев, Голицын, барон Кампенгаузен и граф М.М. Сперанский қатысып, «Сібір қазақтарын басқару» жобасын талқылады. Комитет мүшелері Сібір өңірінің Ресей үшін экономикалық маңыздылығын түсіне отырып, өлкеде жаңа мемлекеттік басқаруды енгізу керек екендігін шешкен.

Аталмыш комитет қызметінің нәтижесінде 1822 жылы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» қабылданады. Заңнаманың негізгі міндеті Орта жүз жерлерінің бастапқы территориялық аймағын бекітіп, құрылымдылық-әкімшілік аппарат құру болды (Абдрахманова, 1998:125).

1822 жылғы реформаға сәйкес Сібір территориясы әкімшілік орталықтары Тобыл және Иркутск қалалары болып бекітілген екі генерал-губернаторлыққа, яғни Батыс Сібір және Шығыс Сібір болып бөлінеді. Бас басқармасы Тобылда орналасқан Батыс Сібірдің құрамына Омбы облысының қарамағындағы Орта жүз қазақтары да кірген еді.

Сібір қазақтары туралы қабылданған жарғы осы Орта жүз өкілдерінің әкімшілік құрылымын, құқықтары мен міндеттерін анықтаған. «Сібір қырғыздары туралы жарғы» 319 бапты қамтып, 10 тараудан тұрған.

Аталмыш жарғының бірінші тарауында әкімшілік бөлініс мәселесі қарастырылған еді. Жарғыға сәйкес Орта жүзде хандық билік жойылып, округтық, болыстық және ауыл басқармасынан тұрған үш сатылы әкімшілік басқару жүйесі енгізілді. Ең ірі әкімшілік-территориялық бірлік сыртқы округ болып танылған. Жаңа жүйе бойынша округтер 12-15 болыстардан, болыстар 50-70 киіз үйді біріктіретін 10-12 ауылдан тұрған еді (параграф 5, 6, 7). Жарғыда *«Каждый округ имеет определенные подлежащим разграничением земли, и жители другого округа не переходят на оные без точного позволения местного начальства»* деп жазылып, округтердің территориялық белгісі айқындалып кеткен [ПСЗ РИ, 1830: 417-433].

Қазақтар ірі және кіші көшпелі қоғамдарға бөлінгені белгілі. Сондықтан да округтерді қалыптастыру кезінде билік өкілдері нақты территориялық шекаралары бар қыстауларды негізге ала отырып, ру бойынша қоныстануды қарастырған. *«Округи, преимущественно составляются, - определяет принцип образования административных единиц, из тех волостей, кои считаются в одном роде или поколении, обвыкли уже быть совокупно, и из волостей им соседственных»* (Масевич, 1960:93-109). Жоғарыда айтылғандай, Орта жүздің қазақ жерлерін округ, болыс, ауылдарға бөлу барысында қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымы ескерілген.

Жарғының екінші бөлімінде Орта жүз қазақтарын басқару мәселесі қарастырылған. Қабылданған жарғыға сәйкес аға сұлтан басқарған арнайы басқару органы - округтық приказ деп аталған. Округтік приказдың өзінің арнайы канцеляриясы мен аудармашылары (параграф 21), полиция қызметі мен сот билігі (параграф 2) болған еді. Барлық округтық приказдар Омбы облыстық басқармасына тәуелді болды. Округтық приказдың ең ірі әкімшілік-территориялық лауазымы - аға сұлтан. Аға сұлтандардың құзыреттіліктері земство шенеуніктерінің құзыреттіліктерімен теңбе-тең болған. Округтық приказдардың құрамына орыс шенеуніктерінің құрамынан Омбы облыстық басқармасымен бекітілген екі мәслихатшы

(заседатель) және билердің таңдауымен белгілі қазақтардың арасынан екі мәслихатшы кірген (параграф 20). Аталмыш мәслихатшылар 2 жылға, ал аға сұлтан болса 3 жылға қызметіне тағайындалған (параграф 26). Мемлекеттік қызметтегі жұмыс барысында аға сұлтан майор шенін иеленіп, үш жылдық адал қызметінен кейін Ресей империясының дворян табына жататын дипломын алуға құқылы болды. Болыстарды сұлтандар басқарып, 12-классты шенеунік дәрежесін иеленген. Ал приказдағы орыс және қазақ мәслихатшылары 9-классты шенеунік дәрежесін алған еді [ПСЗ РИ, 1830: 417-433].

Жарғының үшінші бөлімінде округтық приказдағы лауазымды тұлғалардың міндеттері айқындалса, төртінші бөлімде шаруашылық және сауда мәселелері қарастырылған, ал орта жүз қазақтарының құқықтары мен міндеттері тоғызыншы бөлімде бекітіліп кеткен.

Аталмыш округтық приказдардың қызметін басқару мақсатында 1824 жылы 11 сәуірде арнайы «Ережелер» қабылданған. Бұл ретте аталмыш ережелер заңға бағынуды үйренбеген халықты басқару үшін құрылған еді. Сондықтан да қазақтарға заңның мазмұнын түсіндіру біртіндеп өте сақтықпен жүргізілді.

Демек, «Сібір қырғыздары туралы жарғы» қабылдануының негізінде Қазақстанның Орта жүз аймағында хандық билік жойылып, патша үкіметі әкімшілік басқарудың жаңа формасын, яғни бұрынғы заманнан қалыптасқан дәстүрлі саяси жүйенің орнына аймақтық және болыстық жүйені енгізген. М.М. Сперанский қазақ қоғамының экономикалық, әлеуметтік және саяси жағдайын зерттеп, тек қана ресей үкіметінің отарлау саясатын тиімді жүзеге асырылуын қамтамасыз етілуін ғана емес, сонымен қатар қазақтардың қоғамдық құрылымының дәстүрлі формасына сай басқару жүйесін енгізгенін айта кеткен жөн.

Осылайша, 1824 жылдың сәуір айында Орта жүз территориясында жаңа әкімшілік бірліктерді ұйымдастыру басталып, бірінші Қарқаралы және Көкшетау округтері, кейін 1831 жылы Аягөз, 1832 жылы Ақмола, 1833 жылы Баянауыл және Үш-Бұлақ, 1834 жылы Құшмұрын және 1844 жылы Көкпекті сыртқы округтері құрылған еді (Валиханов, 1984:310).

1824 жылдың 8-сәуірінде құрамына Бөкей ханның басқаруында болған қазақ ауылдары кірген, Кент және Қарқаралы мекенінде орналасқан Қарқаралы сыртқы округінің құрылуына баянауыл қазақтары қарсылық білдіргені мәлім. Тіпті, алғашқы кезеңде Баянауыл сыртқы округінің ашылуы патша билігімен көзделмеген, яғни Баянауыл территориясы Төртуыл болысының құрамымен Қарқаралы сыртқы округінің құрамына кіруге тиіс еді.

Баянауыл аймағының қазақтары беделді би Шоң Едігеұлының басқаруымен Қарқаралы округінің құрамына еруге өз наразылығын білдіреді. Ал бірігуге кедергі болған негізгі себеп – ол рулар арасындағы негізгі алауыздықтың болуы. Баянауыл қазақтарының Қарқаралы округінің тәуелділігіне өтуіне наразылығын растайтын тарихи құжатта:

«При учреждении Каркаралинского округа принято было в освоение, что волость Тортуульская, происходя от главного рода Каракисекского, из коего оный округ составлен, должна присоединиться под управление одного приказа. Но впоследствии найдено, что частные отношения султанов Букеевских с родоначальниками упомянутой волости и существовавшие издавна несогласия между их киргизами, предлагают к тому сильную преграду, которой предусмотреть, или, по крайней мере, почти таковой сначала было не можно. Известный бий Шон Едигин управляя Тортуульскою волостью с большею властью и доверенностью, нежели какие-либо султаны, поставил себя в такое положение, что никогда не решится добровольно вступить под зависимость оных султанов, коих преимущества в управлении, определенные Уставом о киргизах, по-видимому, оскорбляют его права на принадлежность оной волости.....

Между тем, как объяснились уже причины, по коим тортуульцы устраняют себя от вступления под зависимость Каркаралинского приказа, дошли сведения, что бий Шон соглашается на учреждение в волости, им управляемой, особого округа, выжидая только на сие по свойственной гордости азиатца приглашения со стороны здешнего начальства»,

...Польза открытия округа при Баян-Ауле такова, что киргизы, на пространстве между двумя внешними округами здешнею линиею кочующие, со вступлением в веление сего нового округа прекратят уже те беспорядки и грабежи, какие от них претерпевали до сего соседственные волости, состоящие под управлением Каркаралинского и Кокчетавского приказов: учредятся сообщения от одного приказа до другого; составиться связь в управлении

между тремя округами, и, наконец, все сие совокупно послужит к прочному восстановлению в степи порядка...», - деп жазылған (ҚР ОМА. 345-қ. 1-т. 720-іс. 4-п.).

Осылайша, беделді би Шоң Едігенің басқаруымен баянауыл қазақтары Қарқаралы сыртқы округінің құрамына енуден бас тартып, генерал-губернаторға жаңа сыртқы округ – Баянауыл округін ұйымдастыруды ұсынады. Шоң биге губернатордан әртүрлі ұсыныстар жасалған еді. Генерал-губернатордан түскен осындай хаттардың бірінде төртуыл одағының құрылымы жөнінде мағлұмат беріледі. 1825 жылдың 28 қарашасында жазған жолдауында Шоң би: «1816 жылы Бөкейдің хандық билігіне қарсы күрес барысында біз төртуыл одағын ұйымдастырдық. Оның негізін Сүйіндіктің төрт ұлы - Құлболды, Жанболды, Орманшы, Қаржастың ұрпақтары құрған. Бүгінде бұл одаққа Басентиін, Буранайман, Қанжығалы, Қарпық, Тама сияқты он үш ру мен осы рудың билері кірген. Аталмыш одаққа кірген билер бірауыздан мені одақтың басты биі ретінде сайлаған. Абылай ханның ұрпағы Бөкейдің ауылы маған қарасты 43000 мың ауылдың жартысына да жетпейді», - делінген (ҚР ОМА. 338-қ. 1-т. 690-іс. 2-3-п.).

1826 жылдың 14 ақпанында Шоң Едіге Қарқаралы округі отрядының басшысы жүздік Карбышевке «біздің халқымыздың тыныштығы мен бейбітшілігі үшін Баянауыл тауының жанынан сыртқы округтің ашылуына келісемін. Мейірімді тақсырдың құзырында болып, барлық заңдарын орындауға міндеттенемін» деген жариялымды береді (ҚР ОМА, 338-қ. 1-т. 408-іс. 16-п.). Бимен бір уақытта төртуыл одағының қазақтары Баянауыл сыртқы округінің құрамына өтуге келісімін беріп, Шоң Едігені би ретінде таңдағаны жайлы қол хатқа қол қояды. Бұл оқиғаны сипаттаушы тарихи құжатта: «1826 года февраля 15 дня Туртугульской волости Биш и почетные киргизы дали свою подписку Каркаралинского приказа Начальнику военного отряда Сотнику Карбышеву в томъ, что в силу данной подписки сего года февраля 14 дня Управления нашей волостью Бию Чона Идигина Ему Господину Карбышеву и мы со своей стороны добровольному нашему согласию изъявили желание быть подъ покровительствомъ всемилостивейшего великого государя и подъ управление предполагаемого открытия при Баянь ауле окружного Дивана, а вместо старшего султана во оной диванъ вышеподписанного Бия Чона Идигина, во уверение чего и прилагаемы свои тамги» (ҚР ОМА. 338-қ. 1-т. 408-іс. 18-19-п.).

Дегенмен, 1826 жылы округтың ашылуы жүзеге аспай қалды, тек 1833 жылдың 9-наурысында Сібір комитетінің ережесімен Омбы облысының территориясында екі округ – Баянауыл және Үш-Бұлақ округтерін құру туралы ресми ереже бекітілді.

1830 жылдың көктемінде ант қабылдау үшін аймаққа подполковник Леденев келеді, ол өз жұмысының нәтижесінің есебінде: «Шоң, Шорман билердің басшылығымен төртуыл халқының келісімін алып, ресей үкіметіне Әл-Қоран алдында адал қызмет етеміз деген ант берілді. Антты 1500 үйден тұрған Шонның 15000 ауылы, Шорманның 2000 үйді қамтыған 125 ауылы, 4300 үйі бар Қазанғаптың 430 ауылы және сонымен қатар 21700 үйді қамтыған 2095 ауыл берген» (Исабаев, 2002:7).

Осылайша, Баянауыл сыртқы округінің ресми ашылуы 1833 жылдың 22-тамызында болды. Округті ашу салтанаты подполковник Камаевқа жүктелген. Округ орталығы (приказ) 45 үйден тұрған Баян-Ауыл станицасында орналасты. Станица Сабынды көлінің жағалауында Ертіс әскери шебіндегі Коряков форпостынан 180 шақырым жерде орналасқан болатын. 1833 жылы Баянауыл сыртқы округінің құрамына 12 болыс, 791 ауыл, 18132 киіз үй кіріп, 65457 халық, оның ішінде ер адамдар 28053, ал әйелдер 37404 тұратын (Бекмаханов, 1992:125). Округтің құрамына енген болыстар:

1. Бәсентиін
2. Бәйімбет Бәсентиін
3. Әйтей Бәсентиін
4. Ақтлес Күшік Бәсентиін
5. Бозғозы Буранайман
6. Жәуетей Буранайман
7. Күлеке Қаржас
8. Күлік
9. Сатылған Алтынтөре
10. Айдабол

11. Жанғозы Айдабол
12. Ақбура Тұлпар
13. Орманшы
14. Қозған (ҚР ОМА. 345-қ. 2-т. 89-іс. 1-198-п.).

Округтің құрамына кіретін болыстар рулық-қатынастық принцип бойынша қалыптасты және олар шағын рулар мен олардың тармақтарының есімдерімен аталды.

Кесте 1. 1841 жылғы мәліметтер бойынша Баянауыл сыртқы округі территориясында арғындар мен наймандардың қоныстануы
[Table 1. The settlement of Argyns and Naymans in the territory of the outer district of Bayanaul according to the data of 1841]

Болыс атауы	Көші-қон жерлері	
	Жазғы	Қысқы
Ақбура – Тұлпар, Орманшы болысы	Дуаннан 45-70 шақырым Қызылтау таулары, Үшбұлақ, Сарышоқы, Базаркөл қоныстары	Ашысудағы Аққұдық, Бесшоқы, Шақпақ қоныстарынан Итемген, Мамай көлдеріне дейін
Құлықе Қаржас болысы	Дуаннан 12 шақырым Жасыбай тауы маңында	Дуаннан батысқа қарай Бораншоқы мен Саумалкөлде
Сатылған Алтынтора болысы	Дуаннан 20 шақырым Орманшы мен Балуан төбе аймақтары	Алакөл, Кіші Шорабай қоныстарының солтүстік батысы арқылы Аталық -Қума мен Шоқыманға дейін
Жанқозы Айдабол болысы	Дуаннан 65 шақырым Қарашат қонысы	Солтүстік-батысында Сатылған Алтынтора болысымен бірге Ашы-су өзені бойымен Аталық Қума мен Шоқыманға дейін
Күлік болысы	Дуаннан 55 шақырым Сандықтас, Қызылтау қоныстары	Солтүстік-батысында Аққозы, Жабай, Шақшан қоныстарынан Қарабатыр мен Мезгілге дейін
Қозған болысы	Дуаннан 9 шақырым Желісай қонысы	Солтүстік-батысында Ашу-се
Бәсентиін болысы	Ертіс өзенінен төмен қарай Балты аралы, дуаннан 190 шақырым	Оңтүстік-батысында Қызылашы Есентұрған қонысы мен Қасымкөлден Өленті өзеніне дейін
Байымбет Бәсентиін болысы	Ертістің сол жағалауы, Ямышево бекінісінен Подстепной редутына дейін	Батыста Қалқаман, Алтыбай және Қызылсор қоныстары
Әжібай Қанжығалы болысы	Дуаннан 70 шақырым Шақшан, Бесшоқы, Жуантөбе, Аққозы қоныстары	Батыста Жайылма көліне дейін Қайдауыл, Қара-сор Көкөзек қоныстары
Жауғатай Буранайман болысы	Дуаннан 136 шақырым Мерген-сор қонысы	Солтүстікке қарай Түндік, Бестау, Алтыбай, Қызыл-сор қоныстарына
Бозғозы Буранайман болысы	Ертістің сол жағалауы Чернорек редуты мен форпосты арасында	Батысқа қарай Беке сор және Ұралы сор қоныстарынан Аққұм және Жайылма аймақтарына дейін, дуаннан 225 шақырым.

Көбінесе округ тұрғындары арғын, найман, уақ руларынан болған. Баянауыл сыртқы округінің жерлерінде найман тайпасының екі болысы көшіп-қонып жүрген. Бозғозы-Буранайман болысы 491 киіз үйлі, бұл 3427 адам 8 ауылдан және Жәуетей-Буранайман болысы, яғни 815 киіз үйлі, бұл 5714 адам 11 ауылдан тұрды. Ал Арғын тайпасының өкілдері

6955 шаңырақ құрған (Муканов, 1974:103). 1841 жылғы мәліметтер бойынша Баянауыл сыртқы округі территориясында арғындар мен наймандардың қоныстануы [Кесте 1].

Кесте 2. 1854 жылғы Баянауыл сыртқы округі бойынша қазақ халқы санағы
(ҚР ОМА. 345-қ. 2-т. 89-іс. 1-198-п.)

[Table 2. The Kazakh population of Bayanaul outer district according to the data of 1854 (CSA RK. F.345. In.2. C.89. P.1-198.)]

Болыс атауы	Ауылдар саны	Үйлер саны	Ерлер	Әйелдер	Болыс басқарушысы
Сатылған Алтын Тора болысы	6	511	739	575	Болыс басқарушысы – би Үкібай Найзабеков
Құлықе Қаржас болысы	7	632	994	793	Болыс басқарушысы – Мұса Шорманов
Айдабол болысы	6	599	1132	846	Болыс басқарушысы – Байтақ Жұмағұлов
Жанқозы Айдабол болысы	7	814	1224	1080	Болыс басқарушысы – Секербай Малгелдин
Ақбура Тұлпар, Көксал болысы	6	594	944	733	Болыс басқарушысы – би Алдоңғар Қарқынбаев
Күлік болысы	9	859	1344	1119	Болыс басқарушысы – Кенже Байбурын
Қозған болысы	8	1015	1589	1241	Болыс басқарушысы – Сандагур Сугарашин.
Орманшы болысы	7	691	1144	858	Болыс басқарушысы – Ноғай Мамонов.
Әжібай Қанжығалы болысы	9	931	1619	1395	Болыс басқарушысы – Жондыбай Алтыбасаров
Жәуетей Буранайман болысы	7	931	1562	1251	Болыс басқарушысы – Кошмек Булатов
Бозғозы Буранайман болысы	7	619	1053	870	Болыс басқарушысы – сұлтан Мұхамеджан Әмін
Байымбет Бәсентиін болысы	8	799	1284	1149	Болыс басқарушысы – Ақжан Жұмағұлов
Ақтлес Күшік Бәсентиін болысы	10	912	1673	1386	Болыс басқарушысы – Джурун Юсунбаев
Бәсентиін болысы	12	1364	2357	1927	Болыс басқарушысы – Момынбек Қазанғапов
Әйтей Бәсентиін болысы	8	108	2084	1673	Болыс басқарушысы – Тебен Сенсенбин

Кесте 3. 1854-1857 жылдар аралығындағы Баянауыл сыртқы округі қырғыздарының мал саны (ҚР ОМА, 345-қ. 2-т., 90-іс. 1-200-п.)

[Table 3. Livestock number of Bayanaul outer district in 1854-1857 years (CSA RK, F.345. In.2. C.90. P.1-200.)]

Болыс атауы	Жылқы саны	Қара мал саны	Қойлар саны	Арнайы ескертпелер
Сатылған Алтын Тора болысы	3140	1013	7279	Жазба 1854 жылы 07 маусымда жасалған. Мал саны әділ және жасырмай саналғаны болыс басшысы Үкібай Найғабековтың мөрімен расталған.
Құлықе Қаржас болысы	8138	1192	15283	Жазба 1854 жылы 12 маусымда жасалған. Мал саны әділ және жасырмай саналғаны болыс басшысы Мұса

				Шормановтың мөрімен расталған.
Айдабол болысы	6450	1630	15863	Жазба 1854 жылы 14 маусымда жасалған. Мал саны әділ және жасырмай саналғаны болыс басшысы Байтан Дечумагуловтың мөрімен расталған.
Жанқозы Айдабол болысы	8486	2234	22061	Жазба 1854 жылы 24 маусымда жасалған. Мал саны әділ және жасырмай саналғаны болыс басшысы Сапарбай Малгелдин мөрімен расталған.
Ақбура Тұлпар, Көксал болысы	2473	1984	15771	Жазба 1854 жылы 18 маусымда жасалған. Мал саны әділ және жасырмай саналғаны болыс басшысы Алдоңғар Қарқынбаев мөрімен расталған.
Күлік болысы	6613	2092	28890	Жазба 1854 жылы 04 шілдеде жасалған. Мал саны әділ және жасырмай саналғаны болыс басшысы Кенже Байбуриннің мөрімен расталған.
Қозған боласы	5003	2731	21526	Жазба 1854 жылы 12 маусымда жасалған. Мал саны әділ және жасырмай саналғаны болыс басшысы Сугаралиннің мөрімен расталған.
Орманшы болысы	4874	2340	20134	Мал саны әділ және жасырмай саналғаны болыс басшысы Ноғай Маманов мөрімен расталған.

Негізінен, Баянауыл сыртқы округінің территориясы далалы аймақ болды, бірақ оңтүстік-батыс бөлігінде қылқан жапырақты орман мен тұщы сулы көлдер алып жатқан. Округ халқы дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығымен, оның ішінде қой, жылқы, ірі қара мал, ешкі және түйе өсірумен айналысты [Кесте 3].

Округ ашылғаннан кейін тек екі айдан соң, яғни 1833 жылдың 1-қарашасында Баянауыл сыртқы округінің бірінші аға сұлтаны Шоң Едігеұлын, ал оның орынбасары ретінде Шорман Күшікұлын тағайындау туралы бұйрық келеді. Осы аға сұлтандық қызмет үшін күреске Сұлтанбеттің ұрпағы сұлтан Бопы Тәтенов пен Шоң Едіге қатысып, дала ақсүйектері сәтсіздікке ұшырап, Шоң би бірінші аға сұлтан болып тағайындалған. Округтың ашылуына жауапты подполковник Камаев Броневскийге жазған рапортында округ уақытында ашылды, бірақ аға сұлтанды сайлау кезінде қазақ халқының екі топқа бөлініп, Төртұлы, Қозған, Қақсал Шоң би жағына шықса, Бәсентиін, Қанжығалы, Буранайман болыстары Бопы Тәтеновты қолдады деп жазады (ҚР ОМА. 338-қ. 1-т. 162-іс. 165-п.).

«Сібір қырғыздарының жарғысына» сәйкес аға сұлтан қызметіне тек қана төре тұқымының өкілдері тағайындалуы қажет, бірақ Баянауыл округінде Жарғыға қарамастан аға сұлтан қара сүйек өкілі Шоң би Едігеұлы болды. Поляк жазушысы Адольф Янушкевич «Дневники и письма из путешествия по казахским степям» атты еңбегінде: «Шоң шыңғыс ұрпағының өкілі болмағанымен, қазақ даласында ірі тұлға еді. Оның іскерлігі, ақылдығы мен әділдігіне тіпті хандар да қызғанышпен қараған», - дейді (Янушкевич, 2006:244). Осылайша, қазақ даласында биліктегі төрелер привилегиясы заңы бұзылды.

Баянауыл сыртқы округін қалыптастыру үрдісі Шоң би мен оның қазақ даласындағы үлкен беделінің арқасында жүзеге асырылғанын айта кеткен жөн. С.Б. Броневский өзінің «Записки о киргиз-кайсаках Средней орды» атты жазуларында «в должность старшего султана введен бий Шон Едигин, престарелый, но умный и благонамеренный, народом Туртугульских волостей любимый и имеющий влияние на оны более, нежели полагать можно было» деген (Броневский, 2005:135). Шоң басқаларға қарағанда өз халқының қажеттіліктері мен мұңын

жақсы білген. Қазақ халқының болашағын орыстармен жақындасудан көрген. Би көреген адам болып, қазақтарды отырықшы өмір салтына көшіруді орынды екендігін түсініп, Орта жүз даласында орталықтар құрылысының қажеттілігін де ұғынған. Ол отырықшы өмір салтын жүргізбей, жер өңдеумен айналысу, қолөнердің әртүрлі бағыттарын дамыту, сонымен қатар тіпті білім алу мүмкін емес екендігін түсініп, орыс үкіметімен бірлесе отырып, Баянауыл приказын қалыптастыруға көшкен.

Баянауыл сыртқы округінің құрылуы Шоң бидің ерең еңбегі мен батыл саясатының арқасында жүзеге асқан тарихи оқиға болатын деп Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да жазған. Мәшһүр Жүсіп: «Шоңды Құдай елі үшін жаратқан, Шоң би аға сұлтандыққа сайланып, сонан бері қарай қазақ жұрты асын тыныштықпен ішіп, жесір қатын, жетім бала болсын малына ие болды» - деп, қазақтан шыққан бірінші аға сұлтанның жеке басына жоғары баға беріп, қазақтың басына туған әділ би ретінде сипаттайды.

1868 жылғы отаршылдық әкімшілік реформа бойынша Баянауыл сыртқы округі жойылып, оның территориясы Павлодар уезінің құрамына кірді.

5. Қорытынды

35 жылдық тарихы бар Баянауыл сыртқы округі Ресей империясының қазақ даласына үстемдік орнату жағдайында аймақтың дамуына өзіндік зор үлесін қосқан. XIX ғасырда саяси оқиғалардың орталығы болып келген, Орта жүздің асыл жерлерінің бірі, ұлы тұлғалардың мекені болып саналатын Баянауыл аймағы әлі терең зерттеуді қажет етеді.

Баянауыл сыртқы округінің қалыптасуы мен қызметінің тарихы Шоң Едіге, Шорман, Қазанғал, Мұса Шорманов сияқты ұлы тұлғалардың есімімен тығыз байланысты екен белгілі. Аталмыш тұлғалар қазақтар өз жерлерін өздері басқара алатындығын дәлелдеп, патша жарлығының ережесін өзгерткен. Баянауыл халқы мен Шоң бидің күресінің нәтижесінде төрелер ғана билік жасайтын ежелгі дала заңы бұзылып, аталмыш аймақты қарапайым халық өкілі басқара бастаған. Ресей империясының құрамына кіру жағдайында Шоң Едігеұлы мен Мұса Шормановтың белсенді қоғамдық-саяси қызметі мен жанқиярлық еңбегінің арқасында аймақ әрі қарай дамып, оң нәтижелер көрсетілді. Осылайша, Баянауыл сыртқы округі Сібір қырғыздары аймағының құрамына кірген өзіндік тарихи шарттары мен ерекшеліктерін үйлестіріп қалыптасқан қазақ даласындағы маңызды әкімшілік-территориялық бірлік болып саналады.

Нәтижесінде аталмыш мақала XIX ғасырда Орта жүз даласындағы әкімшілік-құрылымдық жүйе, әлеуметтік стратификация, округтық және болыстық басқарушыларды сайлау мәселелері жөнінде біздің түсінігімізді кеңейтеді.

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Әдебиеттер тізімі

Абдрахманова, 2018 - *Абдрахманова Б.М.* История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана: 1998. С.137.

Бекмаханов, 1992 - *Бекмаханов Е.Б.* Казахстан в 20-40 годы XIX века. Алматы: 1992. С.125.

Броневский, 2005 - *Броневский С.Б.* О казахах Средней Орды. Павлодар: ТОО «ЭКО», 2005. С.168.

Валиханов, 1984 - *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в 5 томах. Алма-Ата: Гылым, 1984. Т.2. С.416.

Гейнс, 1897 - *Гейнс А.К.* Собрание литературных трудов в 2-х томах. СПб.: 1897-1898. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004485653/

Жаксыбаев, 1990 - *Жаксыбаев С.* Муса Шорманов - царский полковник // *Индустриальная Караганда*. 1990. 18 ноябрь. С.18.

Инсебаев, 2005 - *Инсебаев Т.* Павлодар уезі қазақтарының шежіресі. Павлодар: 2005. 214 б.

Исабаев, 2002 - *Исабаев К.* Жерімізді қорғаған, елімізді есейткен батыр Шоң би // *Сарыарқа самалы*, 2002. 20 қыркүйек. 7 б.

Косанбаев, 2005 - *Косанбаев С.К.* История становления и развития Казахстана в XVIII - XX века. Алматы: 2005. С.38.

Көпеев, 1990 - *Көпеев М.* Мұса Шорманов. Жоқтау-причитание // *Боздағым*. (Қазақтың жоқтау жырлары). Алматы: Жазушы, 1990. 90 б.

- Көпейұлы, 1993 - Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. Алматы: 1993. 76 б.
- Масевич, 1960 - Масевич М.Г. Материалы по истории политического строя Казахстана. Алма-ата: 1960. Т.1. С.441.
- Муканов, 1974 - Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. Алма-Ата: Наука КазССР, 1974. С. 200.
- ПСЗРИ, 1830 - Полное собрание законов Российской империи. Спб.: 1830. Т. 38. С.417-433. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html
- Румянцев, 1910 - Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. Спб.: 1910. С. 54.
- Щербина, 1905 - Щербина Ф. А. Киргизская народность в местах крестьянских переселений. СПб.: 1905. С. 44-45.
- Янушкевич, 2006 - Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Павлодар: ТОО «ЭКО», 2006. С. 390.

References

- Abdrakhmanova, 1998 - Abdrakhmanova B.M. Istoriya Kazahstana: vlast, Sistema upravleniya, territorialnoe ustroystvo v XIX veke [History of Kazakhstan: power, system of government, territorial structure]. Astana: 1998. 137 p. (In Rus.)
- Bekmahanov, 1992 - Bekmahanov E.B. Kazahstan v 20-40 gody XIX veka [Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century]. Almaty: 1992. 125 p. (In Rus.)
- Bronevskii, 2005 - Bronevskii S.B. O kazahah Srednei Ordy [About the Kazakhs of the middle horde]. Pavlodar: EKO, 2005. 168 p. (In Rus.)
- Valikhanov, 1985 - Valikhanov Ch.Ch. Sbranie sochineniy. [Collected works in 5 volumes]. Alma-Ata: Gylum, 1985. Vol. 2. 416 p. (In Rus.)
- Geins, 1897 - Geins A.K. Sbranie literaturnix trudov [Collection of literary works in 2 volumes]. SPb.: 1897. Retrieved from https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004485653/ (In Rus.)
- Insebaev, 2005 - Insebaev T. Pavlodar uezi kazaktarinin sheziresy [Genealogy of the Kazakhs of Pavlodar district]. Pavlodar: 2005. 214 p. (In Kaz.)
- Isabaev, 2022 - Isabaev K. Shon Bi batyr [Shon Bi is a hero who protected our land and raised our country]. *Saryarqa samaly*. 2022. September, 20. 7 p. (In Kaz.)
- Kosanbaev, 2005 - Kosanbaev C.K. Istoria stanovleniya i razvitiya Kazahstata [The history of the formation and development of Kazakhstan in the XVIII - XX centuries]. Almaty: 2005. 38 p. (In Rus.)
- Kopeev, 1990 - Kopeev M. Musa Shormanov. Zhoktau [Musa Shormanov. Zhoktau-lamentation]. Almaty: Zhazushy, 1990. 90 p. (In Kaz.)
- Kopeiuly, 1993 - Kopeiuly M.Zh. Kazak sheziresy [Kazakh genealogy]. Almaty: 1993. 76 p. (In Kaz.)
- Masevich, 1960 - Masevich M.G. Materialy po ppoliticheskoy istorii Kazahstana [Materials on the history of the political system of Kazakhstan]. Alma-Ata: 1960. Vol.1. 441 p. (In Rus.)
- Mukanov, 1974 - Mukanov M.S. Etnicheskii sostav i rasselenie kazahov Srednego Zhuza [Ethnic composition and resettlement of the Kazakhs of the Middle zhuz]. Alma-Ata: Nauka, 1974. 200 p. (In Rus.)
- CCLRE, 1830 – Polnoe Sbranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. SPb: 1830. Retrieved from https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (In Rus.)
- Rumyancev, 1910 - Rumyancev P.P. Kirgizskii narod v proshlom i nastojashem [The Kyrgyz people in the past and present]. SPb.: 1910. 54 p. (In Rus.)
- Sherbina, 1905 - Sherbina F. A. Kirgizskaia narodnost v mestah krestianskih pereselenii [Kyrgyz people in the places of peasant resettlement]. SPb.: 1905. 45 p. (In Rus.)
- Yanushkevich, 2006 - Yanushkevich A. Dnevnik i pisma iz puteshestvii po kazahskim stepiam [Diaries and letters from a journey through the Kazakh steppes]. Pavlodar: EKO, 2006. 390 p. (In Rus.)
- Zhaksybaev, 1990 - Zhaksybaev S. Musa Shormanov – tsarskii polkovnik Musa Shormanov - tsarist colonel. *Industrial'naya Karaganda*. 1990. November, 20. 18 p. (In Rus.)

HISTORY / ТАРИХ / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarihy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 1, pp. 120-131, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_120-131

SOCIO-DEMOGRAPHIC PROCESSES OF THE NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN: BASED ON THE MATERIALS OF 1999-2009

Gaukhar S. Ilyassova^{1}, Tlegen S. Sadykov²*

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University (11, Pushkin Str., Astana, 010000, Republic of Kazakhstan)

Master's degree, Doctoral student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University

 <https://orcid.org/0000-0002-7161-1808>. E-mail: [gauhartas81\[at\]mail.ru](mailto:gauhartas81[at]mail.ru)

*Correspondent author - Ilyassova G.S. ([gauhartas81\[at\]mail.ru](mailto:gauhartas81[at]mail.ru))

²L.N. Gumilyov Eurasian National University (11, Pushkin Str., Astana, 010000, Republic of Kazakhstan)

Dr. Sciences (History), Professor

 <https://orcid.org/0000-0002-5656-162X>. E-mail: [sadykov_ts\[at\]enu.kz](mailto:sadykov_ts[at]enu.kz)

© IHE named after Ch.Ch.Valichanov, 2023

© Ilyassova, Sadykov, 2023

Abstract. *Introduction.* The study of socio-demographic processes on the Northern region of Kazakhstan in 1999-2009 is of great importance for the study of the issues of demographic history of the region in the modern period. The authors of the study associate the relevance of the issue with the interconnection and mutual influence of socio-demographic processes in the region on the socio-economic and political development of the republic. *Goals.* The article is based on the analysis of statistical materials, data from the national censuses of the republic, data from current statistics, state programs within the framework of demographic policy through interdisciplinary research methods. *Results.* The article analyzes the socio-demographic processes in the northern part of Kazakhstan in 1999-2009. The presented data for the 1990s allowed us to show the dynamics in the development of demographic processes in the region; the analysis of statistical data allowed us to determine that the demographic policy implemented in 1999-2009 in the country allowed us to form a nationwide patriotic idea based on fundamental values of the all-Kazakh identity and unity, public consent of the people. The materials of the article would fill in the gaps in the study of the modern history of the northern regions of the republic. *Conclusions.* The results can be used in the study of the demographic structure of the population of the region, the development and improvement of the demographic policy of the regions, as well as in training sessions on the history of Kazakhstan, the history of the northern region of Kazakhstan, local history.

Keywords: demographic processes, Northern region of Kazakhstan, migration, fertility, mortality, population

For citation: Ilyassova G.S, Sadykov T.S. Socio-demographic processes of the Northern region of Kazakhstan: based on the materials of 1999-2009 // *Otan tarihy*. 2023. Vol. 26 (1): 120-131. (In Eng.) DOI: [10.51943/2710-3994_2023_26_1_120-131](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_120-131)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК АЙМАҒЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК- ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР: 1999-2009 ЖЖ. МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Гаухар Сапорбекқызы Ильясова^{1}, Тлеген Садықұлы Садықов²*

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (11-үй, Пушкин көш., 010000 Астана, Қазақстан) магистр, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты

<https://orcid.org/0000-0002-7161-1808>. E-mail: gauhartas81[at]mail.ru

*Корреспондент-авторы - Ильясова Г.С. (gauhartas81[at]mail.ru)

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (11-үй, Пушкин көш., 010000 Астана, Қазақстан) тарих ғылымдарының докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0002-5656-162X>. E-mail: sadykov_ts[at]enu.kz

Андатпа. Кіріспе. Қазақстанның солтүстік аумағындағы 1999-2009 жылдар аралығын қамтитын әлеуметтік-демографиялық үрдістерді зерделеу – қазіргі таңдағы Қазақстанның солтүстік бөлігіндегі демографиялық тарих мәселелерін көтеруде үлкен маңызға ие. Зерттеудің авторлары мәселенің өзектілігін аймақтың әлеуметтік-демографиялық үдерістерінің жалпы республиканың әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуына өзара байланысы мен өзара әсерімен байланыстырады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – мақалада статистикалық материалдарды, республиканың ұлттық санақ деректерін, ағымдағы статистика деректерін, демографиялық саясат шеңберіндегі мемлекеттік бағдарламаларды пәнаралық зерттеу контекстінде республикамыздың солтүстік өңіріндегі әлеуметтік-демографиялық үдерістерді талдау. *Нәтижелер.* Мақалада тарихи деректері бойынша Қазақстанның солтүстік бөлігіндегі 1999-2009 жылдардағы әлеуметтік-демографиялық үдерістерге талдау жасалды. XX ғасырдың 90-шы жылдары ұсынылған деректер өңірдегі демографиялық үдерістердің даму динамикасын көрсетуге мүмкіндік берді; сондай-ақ статистикалық деректерді талдау 1999-2009 жылдары іске асырылып жатқан елдегі демографиялық саясат жалпықазақстандық бірегейлік пен бірлікті, халықтың қоғамдық келісімін қалыптастыратын іргелі құндылықтарға негізделген жалпыұлттық патриоттық идеяны қалыптастыруға мүмкіндік бергенін анықтауға мүмкіндік берді. Мақаланың материалдары республиканың солтүстік облыстарының қазіргі тарихын зерттеудегі олқылықтарының орнын толтырады. *Қорытынды.* Зерттеудің нәтижелері өңір халқының демографиялық құрылымын зерделеуде, облыстардың демографиялық саясатын әзірлеу мен жетілдіруде, сондай-ақ Қазақстан, Қазақстанның солтүстік өңірінің тарихы, өлкетану бойынша оқу сабақтарында пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: демографиялық үдерістер, Қазақстанның солтүстік өңірі, көші-қон, туу, өлім-жітім, халық саны

Дәйексөз үшін: Ильясова Г.С., Садыков Т.С. Қазақстанның солтүстік аймағындағы әлеуметтік-демографиялық үдерістер: 1999-2009 жж. материалдары негізінде // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 1. С. 120-131. (Ағыл.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_120-131

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ СЕВЕРНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА: НА МАТЕРИАЛАХ 1999-2009 ГГ.

Гаухар Сапорбековна Ильясова^{1*}, Тлеген Садыкович Садыков²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (д. 11, ул. Пушкин, 010000 Астана, Республика Казахстан)

магистр, докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева

<https://orcid.org/0000-0002-7161-1808>. E-mail: gauhartas81[at]mail.ru

*Автор-корреспондент - Ильясова Г.С. (gauhartas81[at]mail.ru)

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (д. 11, ул. Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)

доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0002-5656-162X>. E-mail: sadykov_ts[at]enu.kz

Аннотация. Введение. Изучение социально-демографических процессов на территории северного региона Казахстана за 1999-2009 гг. имеет большое значение в разработке вопросов по изучению демографической истории региона в современный период. Актуальность вопроса авторы исследования связывают с взаимосвязью и взаимовлиянием социально-демографических процессов региона на социально-экономическое и политическое развитие республики в целом. *Цель и задачи исследования* – изучить социально-демографические

процессы северного региона республики на основе статистических материалов, данных национальных переписей республики, текущей статистики, государственных программ в рамках демографической политики в контексте междисциплинарности. *Результаты.* В статье осуществлен анализ социально-демографических процессов на территории северных областей Казахстана за 1999-2009 гг. Представленные данные за 90-е гг. XX в. позволили показать динамику в развитии демографических процессов в регионе; а также анализ статистических данных позволил определить, что реализуемая в 1999-2009 гг. демографическая политика в стране позволила сформировать общенациональную патриотическую идею, основанную на фундаментальных ценностях, формирующих общеказахстанскую идентичность и единство, общественное согласие народа. Материалы статьи восполняют пробелы в изучении современной истории северных областей республики. *Выводы.* Результаты исследования могут быть использованы при изучении демографической структуры населения региона, разработке и совершенствовании демографической политики областей, а также на учебных занятиях по истории Казахстана, северного региона Казахстана, региональной истории.

Ключевые слова: демографические процессы, северный регион Казахстана, миграция, рождаемость, смертность, народонаселение

Для цитирования: Ильясова Г.С., Садыков Т.С. Социально-демографические процессы северного региона Казахстана: на материалах 1999-2009 гг. // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 1. С. 121-132. (На англ.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_121-132

1. Introduction. Socio-demographic processes have a huge impact on the economic development of the republic and regions. During the period of Independence in the Republic of Kazakhstan (from 1991 to the present) a whole there have been significant changes in the social and demographic structure of the population particularly in some regions of the country. Changes in the socio-demographic processes of the republic and the northern region were caused by the transformations of the entire system and the modernization of society. Demographic situation in the country, ethnic structure, age structure of the population, migration processes also play an important role in the implementation of transformations in the social and economic spheres.

In the post-Soviet space Kazakhstan is known for the bold and active implementation of socio-economic reforms after gaining independence and the transition from a planned to a market economy (from 1991 to the present). The Republic is actively pursuing a demographic policy aimed not only at the quantitative improvement of the demographic situation, but also at the growth of qualitative indicators of the population – in the context of increasing human capital. Due to the importance of human capital, it is the demographic factor that determines whether a society will be able to implement planned state programs, strategic plans, reforms, or, on the contrary, reforms will be unsuccessful. Consequently, the study of the demographic processes of the republic is always relevant, necessary and has a prognostic character, is of national importance.

The policy papers implemented in the republic are also aimed at stimulating demographic growth, including the protection of the family, motherhood and childhood, improving the quality of life of the population. The reforms were mostly aimed at «overcoming negative trends in demographic processes, preventing depopulation, ensuring quantitative and qualitative population growth in accordance with the long-term development strategy of the country» (The Concept. 2000).

The article analyzes the socio-demographic processes in the territory of Northern region of Kazakhstan for 1999-2009 based on statistical data, materials of regional archives, including the funds of the North Kazakhstan State Archive. Data on compatriots (kaz.qandastar – Auth.) are published for the first time. Presented data for the 90s. 20th century made it possible to show the dynamics in the development of demographic processes in the region. Most of the research in the historical and demographic direction is devoted to the demographic processes taking place on the territory of the entire republic or its individual regions. However, the socio-demographic processes of the northern region of the republic during the period of Independence (from 1991 to the present) require careful research and deeper study.

2. Materials and methods. The methodological principles of the civilizational approach became the basis for studying the specifics and features of socio-demographic processes in the northern region of the republic. The analysis of socio-demographic processes in the region allows us to

talk about population growth due to an increase in the birth rate of the population, a decrease in mortality, including maternal and infant mortality.

The interdisciplinary nature of the research made it possible to use a wide range of sources, research in various scientific fields, including historical, demographic, sociological, economic sciences, socio-economic geography, etc. The materials for the study were archival documents of the funds of the North Kazakhstan State Archive, statistics and periodicals, state programs, strategies for the development of the region, which contain information for the study of socio-demographic processes of the region. Among the sources, a special place is occupied by statistical data that made it possible to analyze the dynamics of quantitative changes in the demographic situation of the region, including changes in the context of nationalities, age, gender, education, employment. The study analyzed statistical data from the national censuses of 1999, 2009, statistical data from the website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Quantitative methods were used to process the data. Additional sources were information from the mass media, which show the state of education, medicine, culture, as well as migration processes in the region.

3. Discussion. Socio-demographic processes in the Republic of Kazakhstan and regions are of great interest to researchers, historians, demographers. In the course of the study, the works of foreign scientists were studied. Foreign research allowed to determine the object and methodology of the study. Socio-demographic processes cover a wide range of issues, including not only the birth rate and mortality of the population, but also migration processes and employment issues, since they influence the development of the region as a whole. In this case, we can rely on the studies of Byron Spencer, Frank Denton, Stephanie Rossow, Jakus Ledenta, P. Gordon, Jeffrey Simon, Theodor Schulz, J.B. covers not only the processes of fertility, mortality, migration processes, but also the racial, ethnic and gender composition of the population, housing conditions, marriage, the proportion of working age (Shoven, 2011); F. T. Denton, B. Spencer as part of the study of socio-demographic processes identified as an acute problem the process of population aging (Denton, 2003).

A significant contribution to the study of socio-demographic processes on the territory of Kazakhstan was made by N. Alekseenko (Alekseenko, 1999; Alekseenko, 2001), E.B. Bekmakhanov (Bekmakhanov, 1957), N.E. Bekmakhanova (Bekmakhanova, 1986), P.G. Galuzo (Galuzo, 1965), A.N. Nusupbekov (Nusupbekov, 1966), F.N. Bazanova (Bazanova, 1987), M.K. Kozybaev (Kozybaev, 2006:241-256) and others. Sadovskaya E.Yu. (Sadovskaya, 1999), Kudaibergenova A.I. (Kudaibergenova, 2011), population issues, the implementation of the demographic policy of the state are devoted to the studies of M. B. Tatimov (Tatimov, 1978; Tatimov, 1989; Tatimov, 2016), demographic measurements — Aubakirova Zh. S. (Aubakirova, 2022:186-197) Historical prerequisites for the formation of the birth rate model in the second half of the 20th - early 21st centuries were determined by the scientists Sarsembayeva G.A., Krasnobaeva N.L., Makhmetova N.A., Stolyarova E.O., Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N. (Sarsembayeva, 2022: 174-185) M. Asylbekov, who revealed the impact of migration processes on the social and national structures of the population of the republic and studied the issues of the demographic development of the republic in close mutual relationship with the socio-economic and political situation in the country. M. Asylbekov and V.V. Kozina studied statistical data concerning the issues of population development in the conditions of sovereignty: the dynamics of population size and location, qualitative composition of the population, natural movement of the population, migration processes, social structure of the population (Asylbekov, 2009). E.P. Zimovina studied the dynamics of the size and composition of the population of Soviet Kazakhstan in the second half of the 20th century (Zimovina, 2003). The problem of population aging has become a hot topic among scientists around the world. For modern Kazakhstan as a whole, the issue of population aging is not an acute problem. However, this process is typical for the northern region. To calculate the stages of the aging process, the system developed in the mid-1950s and 1960s was taken into account. 20th century J. Beaugh-Garnier and E. Rosset scale: according to the scale, the population is considered young if the proportion of people aged 60 years and older is less than 8% of the total population. If their share is 8-12%, then the population is on the threshold of old age; if the proportion of people over 60 years of age and older in society is more than 12%, then it is known that society is aging, and when it reaches 18% or more, a very high level of old age of the population is observed (Rosset, 1968). This problem is of interest from researchers and scientists at the present time. In the methodological

context, the work of M.K. Kozybaev devoted to demographic research in Kazakhstan. In this work, the historian outlined a amount of topical areas for further historical and demographic research (Kozybaev, 2006: 233-240).

4. The results of the study. Socio-demographic processes on the territory of the northern region of the republic largely depend on demographic policy and internal reforms in the sphere of economy, internal policy, social reforms of the republic. Changes in socio-demographic processes during the period of independent development (from 1991 to the present) were characterized by both positive and negative trends.

For a amount of socio-economic reasons, in the 90s of the 20th century, negative trends began to manifest themselves in the sphere of demographic processes. In the mid-90s of the 20th century, a socially unfavorable situation was established in the region, associated with an increase in unemployment, a decrease in the purchasing power of the population, a high level of social polarization, in some cases accompanied by a lack of funds, sharply increased migration processes, a crisis of the value system during the reform period, and marginalization. Negative trends in the development of the social structure were reinforced by the economic factor, which included a decline in living standards, an increase in inflation, and an increase in prices for basic necessities.

In Northern region of Kazakhstan in 1990-1995. there was a sharp decline in GDP almost two times (National report, 2001:5). For the first time, GDP growth after gaining independence was noted only in 1997 by 1.7% (National Report, 2001:6). The transition from a planned to a market economy entailed a amount of social problems that had a negative impact on the demographic indicators of the young Kazakh society. In the 90s of the 20th century, there was a migration outflow of representatives of the non-Kazakh population to their historical homeland; unemployment began to grow, thereby becoming a big problem for the young republic. People with special and higher education, who worked for a long-time at large enterprises, plants, and factories, also found themselves without work. However, when studying the statistical material, it turned out that the real picture of unemployment was somewhat different from official data: statistics on the unemployed differed from the size of officially registered unemployed. Among the reasons, we single out the following circumstances: firstly, the rural population, which led its own (subsidiary) household, was not counted as unemployed; secondly, workers and employees of large enterprises, factories, factories, construction organizations were provided with unpaid or partially paid holidays, respectively, they did not have the status of unemployed, for example, to receive benefits or other benefits, but the income level was reduced or absent altogether; thirdly, in some organizations, the workers were on the staff, but worked part-time; fourthly, women received a child care allowance, but it was insufficient due to rising prices.

In accordance with the data of the Statistical Yearbook, the distribution of the amount of employed (working), officially registered unemployed and those people who officially did not work anywhere is presented in Table 1:

Table 1. Distribution of data on employed and unemployed in the republic
1996-1999** (thousand people):

Criteria	1997	1998	1999
Population	15 188,2	14 955,1	14 901,6
Total amount of people employed in the economy	6472,3	6127,6	6105,4
Official unemployment	257,5	251,9	251,4
General unemployment	967,8	925,0	950,0

** Source: Statistical Yearbook, 2000:32.

It should be noted that the level of official unemployment in the northern region of the republic was average for the country. The highest level of official unemployment was noted in Pavlodar, Mangistau, Kyzylorda regions, the lowest — in Almaty, South Kazakhstan regions.

To analyze unemployment in Northern region of Kazakhstan, it is necessary to take into account the agrarian specialization of the region. In addition, an important reason for the increase in unemployment was, firstly, after the adoption of independence, economic ties between enterprises of the post-Soviet space were severed; secondly, the economic crisis in the country as a result of the

transition from a planned to a market economy progressed; thirdly, a significant part of the population was unable to adapt to the new conditions of a market economy. All these processes were accompanied by a decline in production, rising prices, rising poverty and unemployment. The problem was aggravated by the fact that in addition to the agricultural sector, in Northern Kazakhstan, due to natural and climatic conditions, differences in the sectoral structure, which led to pronounced specializations of production, specialists of defense complexes and machine-building enterprises were concentrated (Kulekeev, 2016:204). Kostanay, Pavlodar, and North region of Kazakhstan are border regions with the Russian Federation. Accordingly, the enterprises of the defense industry and the machine-building industry located in the region, due to the rupture of traditional inter-economic ties, the narrowing of the sales market, did not receive large orders, including at the state level, stopped production, and workers were forced to go on unpaid leave or in search of another job.

Since 1996, the problem of poverty has become one of the most urgent in the country: since 1996, the dynamics of the spread of poverty in all regions of the country has been observed. The fight against unemployment is becoming one of the main priorities in the activities of the Government of the Republic of Kazakhstan.

The current situation in the social sphere of both the region in particular and the republic as a whole has become the reason for the development and approval of a special state program. Adopted by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan the State program No. 833, «Program to Combat poverty and unemployment for 2000-2002» (June 3, 2000) aimed at reducing unemployment and poverty: «The program is aimed at providing employment for at least one member of each family in Kazakhstan and involves the creation of new jobs that stimulate the involvement of the unemployed population in labor activity» (Program, 2000). The program was aimed at reducing «Poverty by 8.7% by 2002 compared to 1999 ... reducing the unemployment rate from 13.5% in 2000 to 9% by the end of 2002» (Anti-Poverty Program, 2000).

As of 2001, the amount data of self-employed population has increased by 28.8% compared to 1997, there is a tendency to increase the data of people employed in small businesses (Poverty Reduction Program, 2003). In 2004, the «Program of further deepening of social reforms in the Republic of Kazakhstan for 2005-2007» was adopted, aimed at «strengthening the targeting of social assistance; stimulating high-performance labor; increasing the motivation of citizens to work in the formal sector and creating conditions for the legalization of shadow employment» (Program, 2004). In general, as a result of the programs adopted by the state, the implementation of reforms in the social and economic spheres in the 2000s, there is a trend of economic growth, reduction of unemployment, improvement of the quality of life of the population. The planned reduction of unemployment by 2002 is reflected in table 2.

Table 2. Indicators of the Unemployment Reduction Plan in the Republic of Kazakhstan: 2000-2002***

Criteria	2000	2001	2002
Population	14 874,6	14 835,2	14 860,1
Total amount of people employed in the economy	6 122,4	6 260,4	6 450,3
Unemployment	955,2	813,5	638,0

*** Source: State Program, 2000:3.

Through the implementation of the program, it was envisaged in 2000-2002. to create 400.4 thousand jobs (in 2000 - 146.2 thousand, in 2001 - 121.5 thousand, in 2002 - 132.6 thousand), and also to prevent a decrease in the amount of existing jobs. Analysis of socio-demographic trends in the development of the republic and the region in the 2000s. allows us to talk about the improvement of the demographic situation of the region due to the growth of the birth rate, the reduction of migration outflow in 2004-2009. Since 1999, according to the national population censuses for 1999, 2009, there has been an increase in the Kazakh population in the region against the background of other nationalities: however, the share of the Kazakh population in the region remained in Kostanay and North Kazakhstan regions below the share of the Russian population (National Composition, T 4, Ch 1, 2000: 6-237).

Table 3. Amount and ethnic composition of the population of Northern region of Kazakhstan according to the national census of 1999 ****

Regions	Total population		Kazakhs		Russians		Ukrainians		Germans		Other ethnic groups	
	amount	%	amount	%	amount	%	amount	%	amount	%	amount	%
The Republic of Kazakhstan	14953,1	100	7985,0	53,4	4479,6	30,0	547,1	3,7	353,4	2,3	1588,0	10,6
Akmola	836,3	100	313,5	37,5	329,5	39,4	62,2	7,4	52,3	6,2	78,8	9,4
Kostanay	1017,7	100	314,8	30,9	430,2	42,3	130,4	12,8	57,4	5,6	84,9	8,3
Pavlodar	807,0	100	311,9	38,6	337,9	41,9	62,9	7,8	43,8	5,4	50,5	6,3
Northern region of Kazakhstan	726,0	100	214,7	29,6	361,5	49,8	47,0	6,5	41,2	5,7	61,6	8,4

****Source: National composition. T 4. Ch 1. 2000: 6-237.

In 1999, the population decreased by 9.2% compared to 1989 - from 16,464.5 to 14,953.1 thousand people. The Kazakh population increased, but the non-Kazakh population, including the Russian population, decreased. The ethno-demographic structure of the population of Northern region of Kazakhstan is presented in 1999 as follows: Kazakhs made up 34.6%, Russians - 43.3%, Ukrainians - 8.3%, Germans - 5.7%, representatives of other nationalities - 8.1%. Based on the data, it can be seen that in 1999 the proportion of the Russian population was higher in the northern region of the indicators of the republic by 13.35%, the proportion of the Kazakh population in the region was 19.25% less than in the republic. As a result of the migration outflow, there were noticeably fewer Germans.

It is necessary to note the influence of internal migration of the population of the region on the dynamics of its ethnic structure. If the migration of the population from villages to cities, from one district to another district within the region, does not affect the amount and ethnic composition in the context of the region, then migration flows to other regions of the republic, cities of republican significance have a great influence on the demographic structure of the region.

The migration of the population of the region to large cities is of particular relevance, significance and urgency due to the growth of cities of republican significance (Zabirova, 2004: 95).

Table 4. Amount and ethnic composition of the population of Northern region of Kazakhstan according to the national census of 2009 *****

Regions	Total population		Kazakhs		Russians		Ukrainians		Germans		Other ethnic groups	
	amount	%	amount	%	amount	%	amount	%	amount	%	amount	%
The Republic of Kazakhstan	16009,6	100	10096,8	63,1	3793,8	23,7	333,0	2,1	178,4	1,1	1607,6	10,0
Akmola	737,5	100	601,5	79,4	103,1	13,6	25,5	3,4	5,5	0,7	22,2	2,9
Kostanay	885,6	100	328,9	37,1	380,6	43,0	84,8	9,6	28,0	3,2	63,3	7,1
Pavlodar	742,5	100	353,7	47,6	288,0	38,8	40,1	5,4	20,7	2,8	40,0	5,4
Northern region of Kazakhstan	596,5	100	198,6	33,3	300,8	50,4	29,8	5,0	20,8	3,5	46,5	7,8

*****Source: Population, 2010:11.

The Kazakh population in 2009 was 49.6% of the total population of the region, but 13.8% less than the national indicators. The Russian population in the region was 36.5%, 12.8% higher, Ukrainians – 5.9%, Germans – 2.6%. The main share of internal migration was accounted for by representatives of the Kazakh ethnic group. According to the 2009 census, Kazakhs accounted for

78% of the total amount of migrants who moved from the village to the city. And only 14% of the internal migration is ethnic Russians. 7.5% of internal migrants are representatives of other nationalities, the largest among which were Ukrainians (1.4%), Germans (1.1%), Koreans (0.9%) (2009 Census, 2010: 76-77).

The growth of the Kazakh population since the 2000s became possible as a result of natural growth, due to the State program to promote the resettlement of compatriots living abroad, as well as the implementation of an effective demographic policy in the region.

The goal of the «Concept of the State Demographic Policy of the Republic of Kazakhstan» adopted in August 2000 was «to overcome negative trends in demographic processes, prevent depopulation, ensure quantitative and qualitative population growth in accordance with the long-term development strategy of the country» (Concept of the State Demographic Policy of the Republic of Kazakhstan, 2000). In 2009, the population of Kazakhstan practically recovered, positive dynamics was also observed in Northern Kazakhstan. Based on statistical data, the changes in the ethnic composition of the region for 1989-2009 are obvious: the share of the Kazakh population has increased, the share of Germans and Ukrainians has decreased. Migration processes had a great influence on the change in the ethnic composition of the population of the region. The outflow of the population of non-Kazakh nationality led to a decrease in their share in the region and a decrease in the population as a whole. In the 2000s a relatively small positive balance of migration was again preserved for the Kazakhs. The preservation of the positive balance in migration was largely due to the program adopted in the early 90s of the 20th century for the return of ethnic Kazakhs — compatriots (*kaz.qandas*) to their historical homeland. The government determined the places of their resettlement in the republic: the arrived *qandas* were mostly settled throughout the country, except for the overpopulated regions. In accordance with the decision of the Government of the Republic of Kazakhstan, the arrived *qandas* settled mostly in Northern and Central regions of Kazakhstan. Northern region of Kazakhstan, being a sparsely populated region, received compatriots *qandas* from the Russian Federation, the People's Republic of China, the Republic of Uzbekistan, the Republic of Tajikistan, Mongolia, etc.

As of February 1, 2001, for example, 821 compatriots *qandas* families consisting of 3869 people lived in the North region of Kazakhstan. Of these, 625 families arrived from Mongolia, consisting of 3098 people, 172 families from the Russian Federation, consisting of 603 people, 83 people (19 families) from Uzbekistan (NKSA, F.988.1.C.17.P.7). It should be noted that the vast majority of the compatriots *qandas* who moved to the region were engaged in agriculture, as well as personal farmsteads, gardening, and petty trade. Some representatives, after successfully passing the adaptation period, started their own business - they opened enterprises for sewing national clothes, carpets and other types of crafts (NKSA, F.988.1.C.53.P. 3).

For the period from 1991 to 2008. 6,061 families, or 31,311 compatriots (*kaz.qandas*) moved to the North Kazakhstan region from the countries of the Near and Far Abroad; of these, 5,789 families, or 29,295 people, arrived under the immigration quota, 272 families, or 2,016 people, arrived outside the quota (NKSA, F.988.1.C.53.P.3). Of the 31,311 people who arrived, 15,262 people have not reached working age, 14,914 people are of working age, and 1,135 people are of retirement age. Of the *qandas* of working age, 1239 people have higher education, 1884 people have specialized secondary education, 8154 people have general secondary education, and 637 people have no education. Of the arrived *qandas*, 56% are women, 44% are men. Of the total amounts of compatriots *qandas* migrants, 35.1% are immigrants from the Republic of Uzbekistan, 33.8% - from Mongolia, 31.1% - from the Russian Federation, 0.03% - from the Republic of Tajikistan, 0.1% - from the Kyrgyz Republic (NKSA, F.988.1.C.55.P.2). The migration flow of compatriots *qandas* is due to the special conditions of resettlement and the accelerated pace of obtaining citizenship of the Republic of Kazakhstan. They were provided with housing, work, children were provided with places in preschool and school educational institutions. To solve the problem of employment of repatriates, training and retraining, participation in public works, employment at the expense of the established quota, as well as the creation of additional jobs were envisaged.

The settling of compatriots *qandas* in Northern region of Kazakhstan allowed to reduce the average age of the population of the region. The decrease in the average population growth of the region is relevant for the region. The problem needs to be resolved by increasing the proportion of the young population, firstly, by increasing the birth rate; secondly, due to the migration of young

people to the educational institutions of the region; thirdly, due to the resettlement of compatriots qandas of a young age.

It is known that since the 90s of the 20th century in the northern region of the republic there has been a tendency to increase the proportion of the population older than working age from 6.7% in 1959 to 16% in 2009 on average (Population, 2011:26). M.H. Asylbekov, V.V. Kozina noted an increase in the urban population in North Kazakhstan region, the growth of the proportion of citizens in the Pavlodar region as of 2009 (Asylbekov, 2009: 43-44). The intensification of the urbanization process during the period of independence was also noted by M.K. Kozybayev (Kozybayev, 2006: 253). This trend has worsened at the present time: a high proportion of people aged 60 years and older as of the beginning of 2021 is noted in the North Kazakhstan region (18%); the average level of population aging is indicated in Kostanay (16.3%), Pavlodar (14.9%), Akmola (14.3%) regions. It must be said that over the past three years, a slight decrease in the proportion of citizens aged 60 years and older has been recorded due to an increase in the proportion of the young population from 0 to 14 years.

5. Conclusion. Thus, negative social trends in the 90s of the 20th century. They contributed to the implementation by the state and society of programs for the socio-economic stabilization of society and the positive dynamics of the demographic structure of the republic as a whole, its northern region in particular.

The socio-demographic situation of the republic in 1991-1999 was not easy. Studies of the extent of poverty by statistical agencies and scientists contributed to the development and adoption of a amount of special national programs aimed at developing human capital. In 1997, the strategic development program «Kazakhstan - 2030: Prosperity, security and improvement of the well-being of all Kazakhstanis» (Kazakhstan - 2030, 1997) was approved. As part of the implementation of the Strategy in 1999, a comprehensive program «Healthy Lifestyle», the concept of «Healthy Lifestyle and Healthy Nutrition» were undertaken, and temporary rules for the provision of targeted social assistance were adopted. The strategy laid the foundation for the positive dynamics of the demographic structure of society. In 2005-2009 in the region there was an increase in birth rates, a decrease in mortality rates. Population growth in the northern region of the republic continued due to positive natural growth, which, in turn, required access to infrastructure, including education, health care, housing, employment, etc. Socio-demographic processes in Northern region of Kazakhstan in 1999-2009, as well as throughout the country, became the basis for the formation of the ethnic structure of the population, population growth, growth of its quality indicators, which is very important, due to an increase in the birth rate and a decrease in the death rate of the population.

Political, socio-economic stability in the country and the region changed the migration mood of the population: the population of the region began to trust the state more and connect their future and the future of their children with the northern region of the republic. In addition, the demographic policy, which was implemented by the Government of the republic in 1999-2009, allowed by 2014 to form a nationwide patriotic idea «Mangilik El», based on the fundamental values that form the Kazakh identity and unity, public consent of the people of the republic and the region as an important component of the state (Kazakhstan path, 2014). Socio-demographic processes in the region formed the basis of the modern development of the region and allowed to contribute to the development of the entire state.

Sources

NKSA - North Kazakhstan State Archive

Список литературы

Denton Frank T., Spencer Byron G., 2003 - *Denton Frank T., Spencer Byron G. Population Change and Economic Growth: The Long-Term Outlook // Sedap RP. 2003. № 102.*

Shoven J.B., 2011 - *Shoven J.B. Demography and the Economy. A National Bureau of Economic Research. Conference Report. Chicago: University of Chicago Press, 2011. 300 p.*

Алексеенко, 2001 - *Алексеенко А.Н. Этносы Казахстана: историко-демографический справочник / А.Н. Алексеенко, Н.В. Алексеенко, М.К. Козыбаев, Ю.И. Романов. Астана: Елорда, 2001. 168 с.*

Алексеенко, 1999 - *Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997). Усть-Каменогорск: Полиграффия, 1999. 159 с.*

- Асылбеков, 2009 - *Асылбеков М.Х.* Народонаселение Казахстана в условиях суверенитет / М.Х. Асылбеков, В.В. Козина. Алматы: Тарих тағылымы, 2009. 152 с.
- Аубакирова, 2022 - *Аубакирова Ж.С., Омырзақ Т.Е., Столярова Э.О., Сарсембаева Г.А., Алексеенко А.Н., Кенжебаев Г.К.* Демографическое развитие Казахстана во второй половине XX - начале XXI вв.: противоречия и риски // *Вопросы истории*. 2022. № 10 (2). С. 186-197.
- Базанова, 1987 - *Базанова Ф.Н.* Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР: Национальный аспект. Алма-Ата: Казахстан, 1987. 156 с.
- Бекмаханов, 1957 - *Бекмаханов Е.Б.* Присоединение Казахстана к России. Москва: Наука, 1957. – 342 с.
- Бекмаханова, 1986 - *Бекмаханова Н.Е.* Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. - 1917 г.). Москва: Наука, 1986. 242 с.
- Галузо, 1965 - *Галузо П.Г.* Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. Алма-Ата: Наука, 1965. 345 с.
- Государственная программа, 2000 - Государственная программа по борьбе с бедностью и безработицей на 2000-2002 годы. Астана, 2000. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1017896 (дата посещения: 04.04.2022 г.).
- Забирова, 2004 - *Забирова А.* Сельско-городская и межгородская миграция в современном Казахстане: мотивы и результаты // *Центральная Азия и Кавказ*. 2004. № 3. С. 25 – 43.
- Зимовина, 2003 - *Зимовина Е.П.* Динамика численности и состава населения Казахстана во второй половине XX в // *Демоскоп Weekly*. 2003. 3-16 марта - <http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0103/analit03.php> (дата посещения: 10.04.2022 г.).
- Казахстанский путь, 2014 - Казахстанский путь - 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее»: Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 17 января 2014 г. // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-17-yanvarya-2014-g (дата посещения: 10.07.2022 г.).
- Козыбаев, 2006а - *Козыбаев М.К.* Демографические исследования в Казахстане: итоги и перспективы // *Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды)*. Алматы: Ғылым, 2006. С. 233-240.
- Козыбаев, 2006б - *Козыбаев М.К.* Формирование населения Республики Казахстан (1897 - 1996) // *Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды)*. Алматы: Ғылым, 2006. 272 с.
- Концепция, 2000 - Концепция государственной демографической политики Республики Казахстан: Постановление Правительства Республики Казахстан от 17 августа 2000 г. // https://adilet.zan.kz/ru/docs/P000001272_ (дата посещения: 15.08.2022 г.).
- Кулекеев, 2016 - *Кулекеев Ж.А.* Рынок труда и занятость в Казахстане. Алматы: Казстатинформ, 2016. 276 с.
- Құдайбергенова, 2011 - *Құдайбергенова А.И.* Қазақстандағы көші-кон үрдістерінің тарихи-демографиялық қыры (1917-1991). Алматы: Елтаным, 2011. 416 б.
- Национальный отчет, 2001 - Национальный отчет о человеческом развитии в Казахстане за 2000 год. Алматы, 2001.
- Национальный состав, 2000 - Национальный состав Республики Казахстан. Т 4. Ч 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту / Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник / редактор А.А. Смаилов. Алматы, 2000.
- Население, 2011 - Население Республики Казахстан. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года: статистический сборник / редактор А.А. Смаилов. В двух томах. Т 2. Астана, 2011. 226 с.
- Нусупбеков, 1966 - *Нусупбеков А.Н.* Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане (1917-1940 гг.). Алма-Ата: Наука, 1966. 243 с.
- Перепись, 2000 - Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник / редактор. А.А. Смаилов. Астана, 2000.
- Программа, 2004 - Программа дальнейшего углубления социальных реформ в Республике Казахстан на 2005-2007 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 ноября 2004 года № 1241 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P040001241_ (дата посещения: 15.08.2022 г.).
- Программа, 2000 - Программа по борьбе с бедностью и безработицей на 2000-2002 гг.: Постановление Правительства Республики Казахстан от 3 июня 2000 г. № 833 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P000000833> (дата посещения: 10 апреля 2022 г.).
- Программа, 2003 - Программа по снижению бедности в Республике Казахстан на 2003-2005 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 26 марта 2003 года № 296 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P030000296_ (дата посещения: 20.08.2022 г.).
- Россет, 1968 - *Россет Э.* Процесс старения населения / Э. Россет. Москва: Статистика, 1968. 508 с.

Садовская, 1999 - Садовская Е.Ю. Миграция в Казахстане на рубеже XXI: основные тенденции и перспективы. Алматы: 1999. 210 с.

Сарсембаева, 2022 - Сарсембаева Г.А., Краснобаева Н.Л., Махметова Н.А., Столярова Э.О., Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н. Исторические предпосылки формирования казахстанской модели рождаемости: середина XX - начало XXI вв. // *Вопросы истории*. 2022. № 10 (2). С. 174-185.

Статистические данные - Статистические данные // <https://www.stat.gov.kz/> (дата посещения: 30.08.2022 г.).

Статистический ежегодник, 2000 - Статистический ежегодник Казахстана, 2000: Стат. сб. / редактор. А.А.Смаилов. Алматы: Агентство РК по статистике, 2000.

Татимов, 2016 - Татимов М.Б. Демографиядан демократияға дейін: от демографии до демократии. Алматы: НұрлыPress Kz, 2016. 400 с.

Татимов, 1978 - Татимов М.Б. Развитие народонаселения и демографическая политика: социально-философские аспекты системного изучения и комплексной разработки. Москва: Наука, 1978. 144 с.

Татимов, 1989 - Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. 125 с.

References

Denton, Spencer, 2003 - Denton Frank T., Spencer Byron G. Population Change and Economic Growth: The Long-Term Outlook. *Sedap RP*. 2003. Nr 102.

Shoven, 2011 - Shoven J.B. Demography and the Economy. A National Bureau of Economic Research. Conference Report. Chicago: University of Chicago Press, 2011.

Alekseenko, 2001- Alekseenko A.N. Jetnosy Kazahstana: istoriko-demograficheskij spravochnik []. Astana: Elorda, 2001. 168 p.

Alekseenko, Alekseenko, 1999 - Alekseenko N.V., Alekseenko A.N. Naselenie Kazahstana za 100 let (1897-1997) []. Ust'-Kamenogorsk: Poligrafija, 1999. 159 p. (In Rus.)

Asylbekov, 2009 - Asylbekov M.H. Narodonaselenie Kazahstana v uslovijah suvereniteta []. Almaty: Tarih tařylymy, 2009. 152 p. (In Rus.)

Aubakirova et al, 2022 - Aubakirova Zh.S., Omyrzak T.E., Stoljarova Je.O., Sarsembaeva G.A., Alekseenko A.N., Kenzhebaev G.K. Demograficheskoe razvitie Kazahstana vo vtoroj polovine HH - nachale XXI vv.: protivorechija i riski []. *Voprosy istorii*. 2022. Nr 10 (2). Pp.186-197. (In Rus.)

Bazanova, 1987 - Bazanova F.N. Formirovanie i razvitie struktury naselenija Kazahskoj SSR: Nacional'nyj aspekt []. Alma-Ata: Kazahstan, 1987. 156 p. (In Rus.)

Bekmahanov, 1957 - Bekmahanov E. B. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii []. Moskva: Nauka, 1957. 342 p. (In Rus.)

Bekmahanova, 1986 - Bekmahanova N.E. Mnogonacional'noe naselenie Kazahstana i Kirgizii v jepohu kapitalizma (60-e gody XIX v. - 1917 g.) []. Moskva: Nauka, 1986. 242 p. (In Rus.)

Galuzo, 1965 - Galuzo P.G. Agrarnye otnoshenija na jube Kazahstana v 1867-1914 gg. [] Alma-Ata: Nauka, 1965. 345 p. (In Rus.)

Gosudarstvennaja, 2000 - Gosudarstvennaja programma po bor'be s bednost'ju i bezraboticej na 2000-2002 gody []. Astana, 2000. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1017896 (data poseshhenija: 04.04.2022 g.). (In Rus.)

Zabirova, 2004 - Zabirova A. Sel'sko-gorodskaja i mezghorodskaja migracija v sovremennom Kazahstane: motivy i rezul'taty []. *Central'naja Azija i Kavkaz*. 2004. Nr 3. (In Rus.)

Zimovina, 2003 - Zimovina E.P. Dinamika chislennosti i sostava naselenija Kazahstana vo vtoroj polovine HH v []. *Demoskop Weekly*. 2003. 3-16 marta - <http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0103/analit03.php> (data poseshhenija: 10.04.2022 g.). (In Rus.)

Kazahstanskij, 2014 - Kazahstanskij put' - 2050: Edinaja cel', edinye interesy, edinoe budushhee»: Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan N. Nazarbaeva narodu Kazahstana. 17 janvarja 2014 g. [] // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-17-yanvarja-2014-g (data poseshhenija: 10.07.2022 g.). (In Rus.)

Kozybaev, 2006 a - Kozybaev M.K. Demograficheskie issledovanija v Kazahstane: itogi i perspektivy [] // Kozybaev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedenija istorii Kazahstana (Izbrannye trudy). Almaty: Fylym, 2006. Pp. 233-240. (In Rus.)

Kozybaev, 2006 b Kozybaev M.K. Formirovanie naselenija Respubliki Kazahstan (1897 - 1996) [] // Kozybaev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedenija istorii Kazahstana (Izbrannye trudy). Almaty: Fylym, 2006. 272 s. (In Rus.)

Koncepcija, 2000 - Koncepcija gosudarstvennoj demograficheskoj politiki Respubliki Kazahstan: Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 17 avgusta 2000 g. [] // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P000001272_ (data poseshhenija: 15.08.2022 g.). (In Rus.)

- Kulekeev, 2016 - Kulekeev Zh. A. Rynok truda i zanjatost' v Kazahstane []. Almaty: Kazstatinform, 2016. 276 s.
- Kudajbergenova, 2011 - Kudajbergenova A.I. Қазақстандағы көшi-көн үрдистеринiң тарихи-демографиялық кыры (1917-1991) []. Almaty: Eltanym, 2011. 416 p. (In Kaz.) (In Rus.)
- Nacional'nyj otchet, 2001 - Nacional'nyj otchet o chelovecheskom razvitii v Kazahstane za 2000 god []. Almaty, 2001. (In Rus.)
- Nacional'nyj sostav, 2000 - Nacional'nyj sostav Respubliki Kazahstan. T 4. Ch 1. Naselenie Respubliki Kazahstan po nacional'nostjam, polu i vozrastu / Itogi perepisi naselenija 1999 goda v Respublike Kazahstan []. Statisticheskij sbornik []. Redaktor A.A. Smailov. Almaty, 2000. (In Rus.)
- Naselenie, 2011 - Naselenie Respubliki Kazahstan. Itogi Nacional'noj perepisi naselenija Respubliki Kazahstan 2009 goda: statisticheskij sbornik []. Redaktor A.A. Smailov. T 2. Astana, 2011. 226 p. (In Rus.)
- Nusupbekov, 1966 - *Nusupbekov A.N.* Formirovanie i razvitie sovetskogo rabocheho klassa v Kazahstane (1917-1940 gg.) []. Alma-Ata: Nauka, 1966. 243 p. (In Rus.)
- Perepis', 2000 - Perepis' naselenija Respubliki Kazahstan 2009 goda. Kratkie itogi. Statisticheskij sbornik []. Redaktor. A.A. Smailov. Astana, 2000. (In Rus.)
- Programma dal'nejshego, 2004 - Programma dal'nejshego uglublenija social'nyh reform v Respublike Kazahstan na 2005-2007 gody: Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 nojabrja 2004 goda № 1241 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P040001241_ (data poseshhenija: 15.08.2022 g.). (In Rus.)
- Programma po bor'be, 2000 - Programma po bor'be s bednost'ju i bezraboticej na 2000-2002 gg.: Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 3 ijunja 2000 g. № 833 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P000000833> (data poseshhenija: 10 aprelja 2022 g.). (In Rus.)
- Programma po snizheniju, 2003 - Programma po snizheniju bednosti v Respublike Kazahstan na 2003-2005 gody: Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 26 marta 2003 goda № 296 [] // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P030000296_ (data poseshhenija: 20.08.2022 g.). (In Rus.)
- Rosset, 1968 - *Rosset Je.* Process starenija naselenija []. Moskva: Statistika, 1968. 508 p. (In Rus.)
- Sadovskaja, 1999 - *Sadovskaja E.Ju.* Migracija v Kazahstane na rubezhe HHI: osnovnye tendencii i perspektivy []. Almaty: 1999. 210 p. (In Rus.)
- Sarsembaeva et al, 2022 - *Sarsembaeva G.A., Krasnobaeva N.L., Mahmetova N.A., Stoljarova Je.O., Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N.* Istoricheskie predposylki formirovanija kazahstanskoj modeli rozhdaemosti: seredina XX - nachalo XXI vv. []. *Voprosy istorii.* 2022. № 10 (2). Pp. 174-185. (In Rus.)
- Statisticheskie - Statisticheskie dannye // <https://www.stat.gov.kz/> (data poseshhenija: 30.08.2022 g.). (In Rus.)
- Statisticheskij ezhegodnik, 2000 - Statisticheskij ezhegodnik Kazahstana []. Redaktor. A.A. Smailov. Almaty: Agentstvo RK po statistike, 2000. (In Rus.)
- Tatimov, 2016 - Tatimov M.B. Demografijadan demokratijara dejin: Ot demografii do demokratii []. Almaty: NyrlyPress Kz, 2016. 400 p. (In Rus.)
- Tatimov, 1978 - Tatimov M.B. Razvitie narodonaselenija i demograficheskaja politika: social'no-filosofskie aspekty sistemnogo izuchenija i kompleksnoj razrabotki []. Moskva: Nauka, 1978. 144 p. (In Rus.)
- Tatimov, 1989 - Tatimov M.B. Social'naja obuslovlennost' demograficheskikh processov []. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1989. 125 p. (In Rus.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 1, pp. 132-143, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_132-143

CARRIAGE (FAMILY) LISTS OF DEPORTED KOREANS AS A POLYVERSION SOURCE OF RESEARCH

*German Nikolaevich Kim*¹

¹al-Farabi Kazak National University, 71, al-Farabi prospect, 050040, Almaty, Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Research Institute of Asian Studies
<https://orcid.org/0000-0003-4742-1040>. gerkim@mail.ru

© IHE named after Ch.Ch.Valichanov, 2023
© Kim G.N., 2023

Annotation. *Introduction.* The paper is a pioneering study of wagon (family) lists of deported Koreans through the prism of the polyvariant use of a historical source. *Goals.* First, the issue of verifying existing knowledge and identifying new aspects in the key and turning point in the history of Koreans in the USSR and Kazakhstan is being addressed. *Results.* The paper for the first time introduces into scientific circulation new historical sources and information from the previously secret funds of the former Soviet archives, and now the Russian Federation, which are used in various branches of the social sciences and humanities. It clarifies such important aspects of ethnic demography as: the average size of a Korean family, its composition, the number of children, etc. Surnames, first names and patronymics (if any) indicated in the lists of people are an important source for studying the anthroponomical model of deported Koreans, the peculiarities of transcription of Korean surnames in Russian, giving names, etc. The key issue in the article was the citizenship of the deported Koreans. Carload lists indicating the number of confiscated passports and the calculations made, clarified the question of what was the proportion of Soviet citizens among the deported Koreans of full age. *Conclusions.* The sources identified and introduced into scientific circulation have a polyvariant nature of their use in expanding, supplementing and clarifying existing knowledge on various aspects of the history and culture of Koreans in the Soviet Union, most of whom at the time of deportation in 1937 had passports of the USSR citizens.

Keywords: wagon lists, research source, deportation, Koreans, citizenship, demography, anthroponomy

For citation: Kim G.N. Carriage (family) lists of deported Koreans as a polyversion source of // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 1. Pp. 132-143. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_132-143

ПОЛИВАРИАНТТЫ ЗЕРТТЕУ КӨЗІ РЕТІНДЕ ЖЕР АУДАРЫЛҒАН КӘРІСТЕРДІҢ ВАГОНДЫҚ (ОТБАСЫЛЫҚ) ТІЗІМДЕРІ

*Ким Герман Николаевич*¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (71-үй, әл-Фараби даңғ., 050040, Алматы, Қазақстан)
тарих ғылымдарының докторы, профессор, Азиятану ғылыми-зерттеу институтының директоры
<https://orcid.org/0000-0003-4742-1040>. E-mail: gerkim@mail.ru

Андатпа. Кіріспе. Мақалада алғаш рет тарихи дереккөзді поливариантты пайдалану объективі арқылы жер аударылған кәрістердің вагондық (отбасылық) тізімдері талданады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – ең алдымен, КСРО мен Қазақстандағы кәрістер тарихының түйінді және аралық сәтінде қолда бар білімді верификациялау және жаңа аспектілерді анықтау мәселесі шешілуде. *Нәтижелер.* Мақалада ғылыми айналымға алғаш рет бұрынғы кеңестік мұрағаттардың, ал қазір Ресей Федерациясының әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың әртүрлі салаларында қолданылатын бұрын жіктелген қорларынан алынған жаңа тарихи дереккөздер мен мәліметтер енгізілді. Онда этникалық демографияның маңызды аспектілері түсіндіріледі: кәріс отбасының орташа мөлшері, оның құрамы, балалар саны және т.б. Адамдар тізімінде көрсетілген тегі, аты және әкесінің аты (болған жағдайда) депортацияланған кәрістердің антропонимдік моделін, орыс тіліндегі кәріс фамилияларының транскрипциясының ерекшеліктерін, атауларын зерттеуге арналған дереккөз болып табылады. Мақаладағы басты мәселе депортацияланған кәрістердің азаматтығы болды. Тәркіленген төлқұжаттардың саны мен есептеулерде көрсетілген вагон тізімдері депортацияланған кәмілетке толған кәрістер арасында кеңес азаматтарының үлесі қандай болды деген сұраққа жауап болды. *Қорытынды.* Анықталған және ғылыми айналымға енгізілген дереккөздер оларды Кеңес Одағындағы кәрістердің тарихы мен мәдениетінің әртүрлі аспектілері бойынша білімдерін кеңейту, толықтыру және нақтылауда қолданудың поливариантты сипатына ие, олардың көпшілігінде 1937 жылы депортация кезінде КСРО азаматтарының паспорттары болған.

Түйін сөздер: вагон тізімдері, зерттеу көзі, депортация, кәрістер, азаматтық, демография, антропонимия

Дәйексөз үшін: Ким Г.Н. Поливариантты зерттеу көзі ретінде жер аударылған кәрістердің вагондық (отбасылық) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 1. 132-143 б. (Орыс.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_132-143

ПОВАГОННЫЕ (ПОСЕМЕЙНЫЕ) СПИСКИ ДЕПОРТИРОВАННЫХ КОРЕЙЦЕВ КАК ПОЛИВАРИАНТНЫЙ ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ

Герман Николаевич Ким¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, дом 71, пр. аль-Фараби, 050040, г. Алматы, Казахстан)

доктор исторических наук, профессор, директор НИИ Азиатских исследований

<https://orcid.org/0000-0003-4742-1040>. E-mail: gerkim@mail.ru

Аннотация. Введение. В статье впервые анализируются повагонные (посемейные) списки депортированных корейцев через призму поливариантного использования исторического источника. *Цель и задачи исследования.* Прежде всего решается вопрос верификации имеющихся знаний и выявления новых аспектов в узловом и рубежном моменте истории корейцев в СССР и Казахстане. *Результаты.* В статье впервые вводятся в научный оборот новые исторические источники и сведения, из ранее засекреченных фондов прежних советских архивов, а ныне Российской Федерации, которые используются в разных отраслях социально-гуманитарных наук. В ней проясняются такие важные аспекты этнической демографии как: величина среднего размера корейской семьи, ее состав, количество детей и т.д. Фамилии, имена и отчества (в случае наличия), указанные в списках людей, представляют собой важный источник для изучения антропонимической модели депортированных корейцев, особенностях транскрипции корейских фамилий на русском языке, наречения именами и т.п. Ключевым вопросом в статье стало гражданство депортированных корейцев. Повагонные списки, в которых указано число изъятых паспортов и произведенные расчёты внесли ясность в вопрос какова была доля советских граждан среди депортированных корейцев совершеннолетнего возраста. *Выводы.* Выявленные и введенные в научный оборот источники носят поливариантный характер их использования в расширении, дополнении и уточнении имеющихся знаний по разным аспектам истории и культуры корейцев в Советском Союзе, большинство которых на момент депортации 1937 года имели паспорта граждан СССР.

Ключевые слова: повагонные списки, исследовательский источник, депортация, корейцы, гражданство, демография, антропонимика

Для цитирования: Ким Г.Н. Повагонные (посемейные) списки депортированных корейцев как поливариантный источник исследования // Отан тарихы. 2023. Т. 10. № 1. С. 132-143. (Рус.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_132-143

1. Введение

В текущем 2022 году исполняется 85-летие казахстанских корейцев, депортированных из советского Дальнего Востока. Тема насильственного переселения стала со времен горбачёвской перестройки узловой темой в изучении корейской диаспоры СССР. Однако несмотря на рассекреченные архивные фонды в историографии депортации корейцев остались обширные лакуны. Более того, из внимания упущены важные исторические документы, хранящиеся в архивах, как например, повагонные (посемейные) списки выселяемого корейского населения.

В статье впервые актуализируются повагонные (посемейные) списки, как поливариантный источник, который несмотря на лаконичность и ограниченность персональных сведений, содержит сведения для анализа с позиции разных социально-гуманитарных наук.

Как уже ранее указывалось, депортация 1937 года, осуществленная тоталитарным сталинским режимом в канун 2-ой мировой войны, явилась «логическим завершением не свершившихся планов царского правительства и большевистской власти конца 1920-х годов по ликвидации «желтой угрозы» и выселения «ненадежного элемента» из приграничных регионов Дальнего Востока. (Kim, 2001:19-45)

21 августа 1937 года было принято Постановление ЦК ВКП/б/ и СНК СССР подписанное И. Сталиным и В. Молотовым о насильственном переселении корейцев под предлогом предотвращения японской шпионажа против Советского Союза. В кратчайшие сроки безвинные люди были сорваны с обжитых мест и перевезены за 6 500 километров от дальневосточных рубежей Советского Союза. Первый железнодорожный эшелон с депортированными корейцами тронулся долгий и мучительный путь 9 сентября 1937 года. За следующие 5-6 недель из Дальнего Востока отправились в общей сложности 124 эшелона, в которых перевезли в товарных вагонах 36.442 корейских семьи, общей численностью 171.781 человека. По признанию Генриха Люшкова – начальника УНКВД ДВК, которому Сталин поручил депортацию, до выселения и во время переселения под репрессии попали свыше 2.500 корейцев. Число погибших и умерших в пути людей не поддается точному учету. Еще большие людские потери понесли в первые годы по прибытию в Казахстан и Узбекистан.

В рамках реализации Указа Президента Касым-Жомарта Токаева от «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий» (О Государственной комиссии, 2020). статья приобретает особую значимость и актуальность. Анализируемые повагонные (посемейные) списки окажут содействие в решении задачи полной политической реабилитации лиц, указанных в аутентичных документальных источниках.

2. Материалы и методы

В статье использовались опубликованные материалы и архивные документы. «Книга Памяти», изданная Ассоциацией корейцев России и Международным центром корееведения МГУ им. М. В. Ломоносова к 60-летию депортации, строго говоря не книга, а ротاپринтное издание без присвоения Книжной палатой ISBN и ББК.³ Сборник ксерокопий документов, сохранившихся в Госархиве Приморского края, составили южнокорейский профессор Пак Чон Хе и кандидат исторических наук Олег А. Ли. В нем содержатся два повагонных списка. Первый - список корейцев из колхозов, сел, учреждений Шмаковского района Уссурийской области, которые перевозились одним эшелонам. Он содержит сведения о 371 главе корейских семей и 1.359 иждивенцах. Второй список содержит фамилии и имена депортированных корейцев Тернейского района Приморской области, составленные по сельсоветам, колхозам, рыбозаводам, лесоучасткам и школам. (Книга памяти, 1997)

В серии изданий Вадима Пака «Земля вольной надежды» вышла книга 7 под названием «Депортация» (Пак, 2017), содержащая «повагонные и посемейные списки депортированных

³ISBN - International Standard Book Number. Международный стандартный книжный номер и ББК - Библиотечно-библиографическая классификация

корейцев, хранящиеся в российских архивах: ГАПК, РГИА ДВ, ГАХК, ГААО, ГА ЕАО, ГИАСО. В них задокументирована краткая информация о корейцах-депортантах из Приморской области (Тернейский район); Уссурийской области (г. Ворошилов-Уссурийский, Гродековский, Михайловский, Черниговский, Шмаковский районы); Хабаровской, Амурской, Еврейской автономной и Сахалинской областей, общей численностью 20.428 человек. Из них сведения о 14.897 депортированных корейцах публиковались впервые. Выявленные и введённые в научный оборот посемейные и повагонные списки охватывают лишь 12 процентов, подвергшихся насильственному выселению корейцев.

Посемейные списки с указанием фамилии, имени и в редких случаях отчества; года рождения или возраста; степени родства по отношению к главе семейства; партийности и номера паспорта формировались заранее. Встречаются посемейные и поселенные списки, включавшие дополнительные данные о месте работы, должности и адресе проживания.

Повагонные списки составлялись перед отправкой эшелонов на основе готовых посемейных и поселенных списков, но в примечаниях могло быть указано имя старшего по вагону, сданных при отправке паспортов, охотничьих ружей. Некоторые повагонные списки ввиду спешности составления содержали только имена глав семей и общее количество людей в вагоне.

Поливариантное использование опубликованных списков как научных источников рассматривается наглядно на примере четырех архивных документов:

1. «Список корейцев, переселяющихся в Казахстан. Тернейск[ий] с[ель]с[овет], Тернейск[ого] района [Приморской области: п. Терней, д. Долина, д. Морозовка]; (Книга памяти, 1997: 126-135)

2. Список переселяемых корейцев по] колхоз[у] «Красный партизан» [бухта Благодатная, Тернейский район, Приморская область (Книга памяти, 1997: 147).

3. Список поселенных корейцев Русского с[ель]совета [д.] Тавайза Тернейского района [Приморской области. (Книга памяти, 1997: 147)

4. Списки граждан переселенцев корейского населения по Шмаковскому району Уссурийской области ДВК. (Книга памяти, 1997:32-124).

Списки ассиметричны по числу людей и содержанию сведения, однако каждый из них содержит взаимодополняющую информацию. Первый – содержит сведения о 335 человек, второй – 14 человек, третий – 76 человек и четвертый – 1699 человек. В общей сложности объектом анализа стали персональные сведения свыше 2.000 депортированных корейцев.

Поливариантность источника - повагонных (посемейных) списков актуализируется его междисциплинарным анализом с применением методов, присущих как отдельным социально-гуманитарным наукам, так и в их совокупности. Стержневым методом служит принцип историзма, ибо списки позволяют прежде всего выяснить ряд деталей по технической стороне организации ethnic cleansing – «этнической зачистки» территории и массового насильственного переселения людей. Они подтверждают ранее выявленные аспекты превентивной депортации по этническому признаку в целях решения острых внешнеполитических и внутренних социально-экономических задач, возникших у советской власти в канун 2-ой мировой войны. Дескриптивный, компаративный, индуктивно-дедуктивный, системный и ряд других методов носят вспомогательный и взаимодополняющий характер, позволяющий достичь синергетический эффект в источниковедческом case study.

3. Обсуждение

История депортации корейцев из Дальневосточного края в Казахстан и Узбекистан привлекла внимание отечественных и зарубежных ученых. За последние четверть века опубликовано множество научных статей, посвященных анализу причин насильственного переселения по этническому признаку, организации массовой и форсированной перевозки людей, обстоятельств приема и размещения, депортированных на местах. Практически все монографии и диссертации о корейцах в СССР и в странах СНГ содержат разделы или главы этого узлового периода в истории советских и постсоветских корейцев. То же самое касается диссертаций на соискание кандидатов, докторов наук и докторов Ph.D. (Ким, 2000).

За прошедшие десятилетия прошли несколько крупных международных конференций, посвященных «круглым датам» - от 60-летия до 85-летия депортации и проживания корейцев в

Казахстане и Узбекистане, а также 140 и 150-летия переселения корейцев в Россию, в рамках которых были организованы секции по истории депортации.

Ученые-историки, работавшие в архивах России, Казахстана и Узбекистана, систематизировали выявленные документы и опубликовали в Москве, Алматы, Ташкенте, а также в Сеуле ряд сборников (Бугай, 1992; (Ли, 1992; Ли, 1997); (Ким, 1995; Ким, 1999); (Кан 1994); (История корейцев Казахстана. Ким, Сим (сост.), 1998, 1999, 2000), которые ныне широко используются в качестве источников. Ли О.А. подготовил книгу «Депортация корейцев СССР. 1937 год» (сборник документов Центрального архива Федеральной Службы Безопасности России - ЦА ФСБ), которая не вышла в свет при жизни автора-составителя (<https://www.arirang.ru>). Зарубежную историографию советских корейцев можно условно разделить на две неравнозначные по периодам, количеству и объёмам исследований: западную и южнокорейскую. Американские и западноевропейские ученые на несколько десятилетий опередили советских учёных в изучении «этнических зачисток» сталинского режима, включая депортацию корейцев. (Conquest, 1960; Kolarz, 1969; Suh (ed.), 1987). Для всех западных публикаций характерна именно узость источниковой базы, обуславливающая субъективность в оценке упоминаемых событий и процессов и шаткость исследовательской конструкции.

Южнокорейские профессора в основной массе обратились к «советологии» после установления дипломатических отношений сначала между СССР и Республикой Корея, а затем со всеми странами СНГ. Однако вскоре по количеству изданных (как правило на корейском языке) статей, книг и отчётов по выполненным проектам они обошли своих западных коллег. Поиск в Google на корейском языке ([중앙아시아 고려인 강제이주 pdf](#)). (Депортация корейцев Средней Азии pdf) выдал 716 текстовых документов, в основном научных статей, опубликованных в 2000-2020-х годах, в которых прямо или косвенно изучается тема насильственного переселения корейцев из Дальнего Востока. Особенность южнокорейской историографии заключается в проявлении так называемого «корейского национализма» и националистические шоры лишают возможности видеть объект исследования шире и полнее.

В силу запретов и табу в советской науке русскоязычная и отечественная историография этнических депортаций приобрела «догоняющей» характер и вторичность в теоретических и методологических интерпретациях ключевых аспектов так называемых «этнических чисток» сталинского режима. В постсоветский период пришло понимание различия между тем, как «история происходила в реальности», «как фиксируется в исторических источниках» и «как она объясняется учёными».

В канун 60-летия выселения корейцев из Дальневосточного края в научном дискурсе, публицистике и устном обиходе устоялось мнение о спонтанности решения Сталина «депортировать корейцев с целью их массового истребления». Ученые, прежде всего историки, опираясь на документальные источники и реальные факты, убедили о несостоятельности этих утверждений, далёких от истины. Как известно, планы выселения корейцев из приграничья вынашивались сначала царским правительством, а затем и большевистской властью при жизни Ленина. Депортация стала закономерным решением «ликвидации желтой опасности» и обуславливалась сложившейся международной обстановкой и задачами внутренней политики.

4. Результаты

Посемейные (повагонные) списки представляют собой важный источник для этнодемографической характеристики корейцев на момент депортации, позволяющий внести уточнения в статистические показатели. Прежде всего это касается многодетности корейских семей. Произведенные по спискам расчеты показали, что из 85 семей по числу детей распределялись следующим образом: 1-2 ребенка – 33 (38,9%), 3-4 детей - 15 (17,6%), с 5-6 детьми – 10 (11,8%), больше 6 детей – 4 (0,5%) и без детей – 23 семьи (27%). Таким образом бездетные и малодетные составляли две трети всех семей. Учитывая общее число детей в трех списках – 181 человек и число семей – 85, получается, что в средняя детность в одной депортированной корейской семье составляла цифру 2.12.

Эти сведения подтверждают в целом выводы поручика Висленева, обследовавшего корейские поселения Приморья, что подавляющее большинство семей состояло из 3-6 чел., это, как правило, родители и 3-4 ребёнка. Бездетных семей в Корсаковке было немного, а семьи, состоящие из 7-12 чел., были единичными, в их состав входили не только родители и дети, но и

родственники разных поколений: невестки, зятья, дяди, племянники, дедушки, бабушки, а также приемные дети. (Висленев, 1884). Поэтому в повагонных списках встречаются семьи из 8-10 человек, которые на самом деле не относились к многодетным.

Из 426 человек, включённые в три повагонных списка, четыре человека не являлись корейцами, а женщинами иной этнической принадлежности, вышедшими замуж за корейцев и сохранившими свои девичьи фамилии: Патешвили Мария (1912 г.р., жена Пак-Дек-Хва (1889 г.р.); Мария Варламова (1918 г.р., вдова, с двумя дочерьми Ириной, 1935 г.р. и Евликой, 1936 г.р.); Печенкина Е.С. (1910 г.р., жена Хон Анатолия, 1984 г.р.) и Симонова Елизавета (1900 г.р., жена Пак Николая, 1900 г.р.). В списках отмечен человек с фамилией Симирицкий (1900 г.р., муж Лигай Елизаветы, 1914 г.р.). Межэтнические браки среди дальневосточных корейцев были редки, по данным анализируемых списков их доля составила менее 1-ого процента. Как правило, в этнически экзогамных браках доля мужчин намного превышает женщин. Еще отличительная деталь – значительная разница в возрасте между супругами.

Оставшиеся 421 человек корейской национальности распределялись по возрастным группам следующим образом: дети до 16 лет – 173 человек (41,1 %), в возрасте от 16 до 45 лет – 161 человека (38,2 %), от 45 до 60 лет – 69 человек (16,4 %) и старше 60 лет – 18 человек (4,3 %). Всего по спискам насчитывалось 85 глав семей и 63 одиноких людей, в том числе мужчин и женщин. Лиц мужского пола – 250 человек оказалось существенно больше, чем женского – 176 человек. Гендерная диспропорция стабильно сохранялась в традиционном корейском обществе и среди корейцев Дальнего востока с момента переселения в Россию вплоть до депортации.

Все исследователи дальневосточного периода истории корейцев отмечают, что основным занятием в дореволюционный и советский период было сельское хозяйство. Однако помимо полевой работы корейцы трудились в разных отраслях промыслов, рыболовстве, строительстве и оказании услуг. К моменту депортации образовался слой горожан, а в некоторых местах проживания основные занятия корейских трудящихся не были связаны с аграрным производством. Данные повагонных списков о 233 корейцев трудоспособного возраста от 16 до 60 лет содержат следующие сведения: колхозников – 37 человек, крестьян-единоличников – 41 человек, работающих в других отраслях – 148 человек, инвалидов – 2, остальные 5 человек – иждивенцы.

Исследованию фамилий и имен корейцев в Советском Союзе и постсоветском пространстве посвятили статьи ряд ученых: этнографов, историков и филологов. Однако пока не создан фундаментальный труд, анализирующий метаморфозы антропонимических моделей; периодизацию смены корейских имен (намного реже фамилий) на неэтнические; особенности выбора имен среди советских корейцев; семасиологию иероглифики корейской антропонимики и т.д. В предстоящей монографии, посвящённой изучению фамилий и имен коре сарам, следует использовать все имеющиеся источники, включая повагонные (посемейные) списки, в которых указаны имена и годы рождения депортированных корейцев.

Итак, из 421 человек в трех списках 153 корейца имели традиционную корейскую антропонимику, то есть корейскую фамилию и имя (36, 3%). В большей части это касается рождённых в Корее. Людей с корейской фамилией и полными русскими (редко с иностранными именами), но без отчества 227 чел. (53,7 %); корейской фамилией и русским (иностранном) именем в уменьшительной форме (Ча Таня, Юн Ася, Ли Нюра, Пак Юра, Кан Кеша, Ли Петя) - 32 человека (7, 6 %); с корейской фамилией, русским (иностранном) именем и отчеством – 10 человек (2, 4 %).

Поскольку повагонные списки составлялись на основании похозяйственных книг колхозов, штатного расписания сотрудников предприятий и учреждений или на личных документах, то они дают материал для анализа правил написания корейских фамилий и имен на русском языке. В большинстве случаев они записаны с заглавной буквы и через дефис: Ким-Чон-Кук (1900 г.р.); Пак-Сын-Мун (1890 г.р.), Тен-Сан-Сук (1885 г.р.). Реже встречается имена, записанные с маленькой буквы со знаком «тире» после фамилии: Пак-дон-сун (1905 г.р.); Хен-су-хо (1925 г.р.) Хон-ки-до (1896 г.р.).

Всего несколько человек имели в имени не два, а один иероглиф, как например: Когай-Ам (1912 г.р.), Син-Хо (1895 г.р.), Пун-Эги (1931 г.р.) Последнее имя записано в именительном падеже, в котором по правилам корейской орфографии к словам закрытого слога прибавляются

суффиксы ㅁㅣ или ㅁㅈ. В списке отмечены другие случаи подобного написания: Ким-Ван-Чери (1885 г.р.) Ким-Хо-Буни (1916 г.р.), Пак-Хен-Чири (1899) и др.

В повагонных (посемейных) списках фиксируется наличие суффикса – «гай», прикрепленный к фамилиям с открытым слогом, таких как Ли, Хе, Ко, Но, О, Ю и т.д. Фамилии, образованный с использованием суффикса «гай» стали отличительным элементом, присущим только коре сарам – корейским переселенцам на русский Дальний Восток и их потомкам. В списках отмечены Лигай Елизавета (1914 г.р.), Огай Григорий (1908 г.р.), Хагай Никита (1909 г.р.), Шагай Люба (1919 г.р.) и многие другие. Зафиксирован редкий случай, когда суффикс «гай» записан через дефис и с большой буквы: Хе-Гай Андрей (1897 г.р.). В списке отмечены также либо ошибочное написание исходной формы корейской фамилии, либо очень редкие фамилии, как например: Зю-Син-чер (1905 г.р.), Эй-ки-дюн (1922 г.р.). Як-чен-сан (1912 г.р.) и др.

В архивных документах, датированных последней третью XIX – начала XX вв. довольно распространенными были записи фамилий и имен корейских переселенцев указанием лишь фамилии и суффикса – «си» («сси», написанный слитно или через дефис и обозначающий принадлежность к фамильному клану: Кимси, Пакси, Хе-сси и т.д. Чаще оно использовалось у корейских женщин, которые, как известно, после замужества сохраняли девичью фамилию. Во всех анализируемых повагонных списках лишь одна женщина была записана как Ким-Си (1902 г.р.), что наглядно демонстрирует изменения в корейских фамилиях и именах, зарегистрированные в советской системе регистрации актов и документов гражданского состояния людей.

Вопрос гражданства депортированных корейцев выпал из поля зрения исследователей корё сарам⁴ и остается до сих пор «белым пятном», хотя объективных причин для восполнения этого пробела уже нет. До горбачевской перестройки и гласности депортация сталинских времен оставалась под строгим запретом на изучение и публичные обсуждения. Одним из первых, кто поднял тему о правовом статусе советских корейцев стал в середине 1970-х гг. профессор-правовед Джордж Гинсбург из университета Ратгерса (США). Он опубликовал статью «Статус гражданства корейцев в дореволюционной России и в первые годы советской власти», которая, по признанию автора, опиралась в основном на книгу Ким Сын Хва «Очерки по истории советских корейцев» (Ким Сын Хва, 1965). Поэтому она указывала на проблемы в обретении корейскими переселенцами гражданства Российской империи и упоминала начало выдачи гражданства советской России. (Ginsburg, 1976)

В современных публикациях отмечаются противоположные мнения о гражданском статусе депортированных корейцев. Вот, как пишет об этом Алексей Алексеев: «В газете «Правда» 28 ноября 1937 года было опубликовано короткое сообщение: «В Наркоминделе. Японское посольство заявило НКВД протест по поводу переселения корейцев, проживающих в Дальне-Восточном крае. В ответной ноте НКВД решительно отклонил этот протест, указывая на то, что он не может признать за японским посольством права вмешательства по вопросу о корейцах, являющихся советскими гражданами»

На самом деле «большинство депортируемых корейцев не были советскими гражданами, не имели паспортов...» (Алексеев, 2017).

Этому утверждению А. Алексеева оппонирует Сергей Лаптев, считающий что, «вынужденная миграция в Россию прекратилась в 1920-е годы - в связи с японской интервенцией на Дальнем Востоке и с ограничениями, введенными правительством СССР после 1922 года на въезд японских подданных. Вместе с тем «почти все корейцы, проживавшие на тот момент в России, постепенно получили советское гражданство». (Лаптев, 2002).

Единого мнения о том доле корейцев, обладавших перед депортацией из Дальневосточного края советским паспортом нет, поэтому предстоит провести специальное исследование о ходе «паспортизации» среди корейского населения в 1920-30-х годах.

Судя по архивному документу, вопрос о гражданстве возник сразу после установления большевистской власти на Дальнем Востоке. 21 сентября 1923 Президиум Приморского

⁴корё сарам – самоназвание корейцев в царской России, СССР их потомков, который применяется также в качестве этнонима.

Губисполкома⁵ Советов рабочих, крестьянских депутатов принял Постановление об упрощенном порядке приема в российское гражданство корейцев, переселившихся в Приморье до 1918 года. (Ф. Р-2422. Оп. 1. Д. 125. Л. 106-106 об.). Однако это решение местной власти «повисло в воздухе», так как еще не был разработан механизм предоставления иммигрантам гражданства союзных республик и СССР, образованного 30 декабря 1922 года.

Статус гражданства связан с наличием национального паспорта. Большевицкая власть, ликвидировавшая паспортную систему царской России, пришла через полтора десятилетия Октябрьской революции к осознанию, что паспорт необходим для учета и контроля пространственным и численным движением населения. Советскую паспортную систему ввели 27 декабря 1932 года. Она исключала выдачу паспортов многим категориям людей, не внушавшим доверия властей. Сельские жители – единоличники, не ставшие членами колхозов, были лишены права его получения. Неслучайно, у корейцев, проявивших лояльность советской власти, степень коллективизации превышал средние показатели по региону и стране. Коллективизация для корейцев означала в первую очередь решение земельного вопроса. Согласно декретом СНК РСФСР от 11 апреля 1925 г. обязательным условием предоставления иммигрантам земли являлась организация их в сельхозартели или товарищества по совместной обработке земли (ТОЗ). Корейцы, получившие гражданство СССР, могли создавать национальные или смешанные русско-корейские колхозы. «В 1935 г. были коллективизированы более 80 % корейских единоличных хозяйств», (Федирко, 2017) что косвенно подтверждает предположение, что преобладающая доля корейцев получила советское гражданство до депортации.

Советский паспорт протерпел в своей истории ряд изменений, как по внешнему виду, так по содержанию. Первые паспорта образца 1933 года не имели фотографий, они появились в 1937 году. Через год в них ввели графу – национальность, в которой гражданин определял свою этническую принадлежность по национальности родителей, при этом, как правило, «наследовалась фамилия и национальность отца».

Повагонные списки депортированных корейцев дают сведения, позволяющие путем простых расчетов, вычислить степень «паспортизации», так как в них есть графа об их изъятии. Согласно данным, сведенных в таблицу из 907 корейцев взрослого возраста, паспорт имели 810 человек, то есть 89%. Безусловно, преждевременно делать окончательный вывод о доле корейцев – советских граждан в общей численности совершеннолетнего населения, однако есть возможность верификации полученных результатов на материалах других повагонных списков, которые подлежат выявлению в архивных фондах. Предположение о том, что большинство депортированных корейцев были гражданами СССР, получило документальное подтверждение.

Табл. 1. Списки граждан переселенцев корейского населения по Шмаковскому району Уссурийской области ДВК (Книга памяти, 32:124)

[Table 1. Lists of citizens of the displaced Korean population in the Shpakovsky district of the Ussuri region of the DVK (Book of Memory, 32:124)]

Номер вагона	Название документа с указанием места	Количество людей	Количество взрослых людей	Количество паспортов
Вагон №1 Вагон №3	учительский	58	37	36
Вагон №3	Не написано	28	16	15
Вагон №4	Не написано	30	14	12
Вагон №5	Не написано	30	13	15
Вагон № 6	Колхоз «МОПР»	31	13	13
Вагон №7	Колхоз «МОПР»	28	15	13
Вагон №8	Колхоз «МОПР»	29	14	14
Вагон №9	Колхоз «МОПР»	30	16	14
Вагон №10	Колхоз «МОПР»	30	18	18
Вагон №11	Колхоз«МОПР»	30	17	16

⁵Губисполком (Губернский исполнительный комитет) Советов рабочих, крестьянских депутатов - орган государственной власти и местного самоуправления в РСФСР и СССР.

Вагон №12	Колхоз «МОПР»	31	20	19
Вагон №13	Колхоз «МОПР»	30	14	13
Вагон №14	Кор. учхоз	29	15	14
Вагон №15	Сел. Кор. Учхоз	30	15	14
Вагон №16	Сел. Кор. Учхоз	31	14	14
Вагон №17	Прод. Сел. кор. Учхоз	31	17	14
вагон №18	Сел. Кор. Учхоз	31	16	16
вагон №19,20	Село Невское	30	8	19
вагон №21	Село Невское	30	11	10
вагон №22	Учительский	31	14	12
вагон №23	Село Тихменево	31	18	18
вагон №24	Село Тихменево	30	17	12
вагон №25	Село Марково	31	17	12
вагон №26	Село Митрофановка	29	15	10
вагон №27	Село Иннокентьевка	32	19	16
вагон №28	Село Иннокентьевка	28	22	19
вагон №29	Село Иннокентьевка	30	15	15
вагон №30	Село Орловка	33	21	18
вагон №31	Не написано	30	19	18
вагон №32	Село Орловка	30	17	17
вагон №33	Село Пчельное	29	17	10
вагон №34	Село Пчельное	30	22	16
вагон №35	Пос. Урицкое	30	19	15
вагон №36	Село Глазовка	30	22	16
вагон №37	Село Глазовка	30	18	14
вагон №38	Село Сталино	31	13	12
вагон №39	Гор. Лесозаводок	31	15	14
вагон №40	Неорганизованный	30	17	16
вагон №41	Рабочих промкомбината	29	17	14
вагон №42	Промкомбинат	30	16	13
вагон №43	Прод\ промкомбинат	30	14	13
вагон №44	По Уссурийской сплавконтора	30	18	17
вагон №45	По л\ продторгу	32	14	14
вагон №46	Пошивочная	31	12	10
вагон №47	Военторг	19	7	5
вагон №48	По об-ву потребителей	30	17	14
вагон №49	Лесозавод №1	30	12	12
вагон №50	Лесозавод №1	29	16	16
вагон №51	По лесозаводу	30	17	15
вагон №52	Лесозавод №1	30	16	15
вагон №53	По л\заводу №1	30	14	14
вагон №54	Продолжение л\з №1	30	15	12
вагон №55	Лесозавод №1	30	16	8
вагон №56	Продолжение по л\заводу №1	30	15	15
вагон №57	Строительство комбината	27	13	8
вагон №58		29	18	16
Итого		1699	907	810

Последняя графа о членстве в партии большевиков и комсомольской организации могла свидетельствовать об степени их участия в общественно-политической жизни. Среди 907 взрослых переселенцев корейского населения по Шмаковскому району Уссурийской области ДВК не было ни одного партийного и лишь один комсомолец. Столь низкие показатели возможно связаны с тем, что под репрессии до депортаций попали именно наиболее активные и

видные представители советских корейцев, среди которых большинство имели партийные и комсомольские билеты. Как известно около 2500 корейцев расстреляли или отправили в заключение. Естественно, что членов партии и комсомола была гораздо больше среди корейцев Посьетского района, являвшегося по сути национальным, поэтому практически все руководящие должности занимали корейцы, которым доверяла большевистская партия как своим соратникам.

5. Заключение

Из многообразия архивных документов по депортации корейцев из Дальнего Востока в Казахстан в фокусе статьи оказались повагонные (посемейные) списки, не являвшиеся прежде ни объектом исследования, ни эмпирическим материалом научного анализа. Главный научный метод, использованный в статье – междисциплинарность анализа исторического источника, позволил верифицировать имеющиеся знания и получить новые данные о депортированных корейцах. При этом, под понятием исторический источник понималось «все, откуда можно почерпнуть информацию о прошлом».

Современное звучание классической аксиомы "нет истории без источников" предполагает междисциплинарный анализ широкого круга разнообразных типов источников. Междисциплинарность в историческом исследовании означает прежде всего изучение источников информации методами разных научных дисциплин. Источниковедение в условиях современной интеграции социально-гуманитарных и естественно-технических наук как никогда ранее взаимодействует с разными областями научного знания.

Методологической основой междисциплинарных исследований является наличие общего объекта гуманитарных, социальных наук, которым является человек как продукт культуры во всех проявлениях его жизнедеятельности. Подход, согласно которому в центре изучения находится человек, невозможен без междисциплинарного синтеза и использования опыта смежных социально-гуманитарных дисциплин – социальной психологии, социологии, культурной и социальной антропологии, лингвистики и мн.

Несмотря на ограниченность сведений повагонные (посемейные) списки представляют собой важный исторический источник, она основе которого вносятся существенные дополнения и уточнения демографической, антропонимической, экономической и политико-правовой характеристике корейского населения во второй половине 1930-х годов. Статистическая обработка данных повагонных списков (подсчёт числа изъятых паспортов и численности взрослого населения) позволила сделать однозначный вывод о том, что преобладающее большинство депортированных корейцев совершеннолетнего возраста имело советское гражданство. Тем самым положен конец многолетней дискуссии о том, кого депортировал сталинский режим: советских людей или подданных иных (враждебных) государств. Предположение о том, что большинство депортированных корейцев были гражданами СССР, получило документальное подтверждение.

Таким образом, следует продолжить выявление в архивах сохранившиеся повагонные (посемейные) списки депортированных в Казахстан корейцев и других этнических групп, которые могут служить поливариантным источником исследования.

Источники

ГАПК - Государственный архив Приморского края
Корейская папка Центральный Архив ФСБ РФ. [Электронный ресурс] URL: <https://www.arirang.ru/news/2012/12070.htm>

Список литературы

Алексеев - Алексеев А. Корейцы в России. *Еженедельный «Ъ – Коммерсант»*. Электронный ресурс <https://www.kommersant.ru/doc/3449161>

Бугай, 1992 - *Бугай Н.Ф.* Сталин - Л. Берии: «Их надо депортировать ...». Москва, 1992. 288 с.

Висленев, 1884 - *Висленев В.* Корейцы и инородцы Южно-Уссурийского края Приамурской области. Сборник главнейших официальных документов по управлению Восточной Сибирью. Т. IV. Инородческое население Приамурского края. Вып. 2., Иркутск, 1884. 208 с.

История корейцев Казахстана. Сборник архивных материалов. Ким Г.Н., Сим Енг Соб (ред.) Т.1. Алматы-Сеул, 1998. 370 с.

История корейцев Казахстана. Сборник архивных материалов. Т.2. Алматы-Сеул, 1999. 334 с.

- История корейцев Казахстана. Сборник архивных материалов. Т.3. Алматы-Сеул, 2000. 280 с.
- Кан, 1994 - *Кан Г.В.* Корейцы Казахстана: Исторический очерк. Алматы. Казахстан. 1994. 240 с.
- Ким, 1965 – *Ким Сын Хва.* Очерк по истории советских корейцев. Алма-Ата: Наука, 1965. 251 с.
- Ким, 1995 - *Ким В.Д.* Эшелон 58. Ташкент, 1995. 77 с.
- Ким, 1999 – *Ким В.Д.* Правда - полвека спустя. Ташкент, 1999. 248 с.
- Ким, 2000 - *Ким Г.Н.* Коре сарам: историография и библиография. Алматы. 2000. 324 с.
- Книга памяти, 1997 – Книга памяти. Архивные списки депортированных российских корейцев в 1937 году. Ч. 1. Авторы-составители Пак Чон Хё, Ли О.А. М., 1997. 276 с.
- Лаптев, 2002 - *Лаптев С.* Демографическая угроза или упущенный шанс? Выходцы из Восточной и Юго-Восточной Азии в России // *Неприкосновенный запас*. 2002. № 5. С. 40-44.
- Ли, 1992 - *Ли У Хе, Ким Ен Ун.* Белая книга. О депортации корейского населения России в 30-40-х годах. М.: Интерпракс, 1992. 205 с.
- Ли, 1997 - *Ли У Хе, Ким Ен Ун.* Белая книга о депортации корейского населения России в 30-40х годах. Книга вторая. Москва, 1997. 302 с.
- О Государственной комиссии, 2020 - О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Указ Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 года № 456. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456> (дата обращения: 07.08.2022).
- Пак, 2017 - *Пак В.* Земля Вольной Надежды. Книга 7. Депортация. 1937: Архивные списки депортированных корейцев (по материалам ГАПК, РГИА ДВ, ГАХК, ГАО, ГА ЕАО, ГИАСО). Владивосток: Валентин, 2017. 800 с.
- Федирко, 2017 - *Федирко О.П., Бэ Соён.* Корейцы Юга Дальнего Востока России в 1920-1930 гг.: колонизация и коллективизация. [Электронный ресурс] <https://doi.org/10.24158/fik.2017.6.20>
- Conquest, 1987 – *Conquest Robert.* The Soviet Deportation of Nationalities. London: Macmillan, 1960. 203 p.
- Ginsburg, 1976 - *Ginsburgs George.* The Citizenship Status of Koreans in the USSR: Post-World War II Developments // *Journal of Korean Affairs*. 1976. Vol. 6. No. 1. Pp.1-16.
- Kim, 2001 - *Kim G. N.* The Deportation of 1937 as a Logical Continuation of Tsarist and Soviet Nationality Policy in the Russian Far East. G.N. Kim and Ross King (Eds.) The Koryo Saram: Koreans in the Former USSR. *Korean and Korean American Studies Bulletin*. Vol. 2&3, 2001. Pp.19-45.
- Kolarz, 1969 - *Kolarz Walter.* The Peoples of the Soviet Far East. Hamden, Connecticut, 1969. 194 p.
- Suh (ed.), 1987 - *Suh Dae-Sook* (ed.) Koreans in the Soviet Union. Honolulu, 1987. 154 p.
- 중앙아시아 고려인 강제이주 - 중앙아시아 고려인 강제이주 pdf. URL: https://scholar.google.com/scholar?start=90&q=중앙아시아+고려인+강제이주+pdf+&hl=ko&as_sdt=0,5&as_vis=1 (дата обращения: 07.07.2022)

Sources

- GAPK - State Archive of Primorsky Krai.
- Korean folder. Central Archive of the FSB of the Russian Federation [Electronic resource] URL: <https://www.arirang.ru/news/2012/12070.htm>

References

- About the State Commission 2020 - About the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2020 No. 456. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456> (date of access: 08/07/2022). (In Rus.)
- Alekseev A. Koreans in Russia. *Weekly Kommersant – Kommersant* [Electronic resource]. <https://www.kommersant.ru/doc/3449161> (In Rus.)
- Book of Memory 1997 - Book of Memory Archival lists of deported Russian Koreans in 1937. Part1. Authors-compilers Park Chung Hyo, Lee O.A. M., 1997. 276 p. (In Rus.)
- Bugay N.F. Stalin - L. Beria: "They must be deported ...". М., 1992. 288 p. (In Rus.)
- Conquest, Robert. The Soviet Deportation of Nationalities. London: Macmillan, 1960. 203 p.
- Ginsburgs, George. The Citizenship Status of Koreans in the USSR: Post-World War II Developments. *Journal of Korean Affairs*, 1976. Vol. 6. No. 1. Pp.1-16.
- Eastern Siberia. T. IV. Foreign population of the Amur region. Iss. 2. Irkutsk, 1884. 208 p. (In Rus.)
- History of the Koreans of Kazakhstan. Collection of archival materials. Kim G.N., Sim Yong Sob. (ed.) Vol.1. Almaty-Seoul, 1998. 370 p. (In Rus.)
- History of the Koreans of Kazakhstan. Collection of archival materials. Vol. 2. Almaty-Seoul, 1999. 334 p. (In Rus.)

- History of the Koreans of Kazakhstan. Collection of archival materials. Vol. 3. Almaty-Seoul, 2000. 280 p. (In Rus.)
- Kan G.W. Koreans of Kazakhstan: Historical essay. Almaty. Kazakhstan. 1994. 240 p. (In Rus.)
- Kim V.D. Echelon 58. Tashkent, 1995. 77 p. (In Rus.)
- Kim V.D. True - half a century later. Tashkent, 1999. 248 p. (In Rus.)
- Kim G.N. Kore saram: historiography and bibliography. Almaty. 2000. 324 p. (In Rus.)
- Kim G.N. The Deportation of 1937 as a Logical Continuation of Tsarist and Soviet Nationality Policy in the Russian Far East. *The Koryo Saram: Koreans in the Former USSR. Korean and Korean American Studies Bulletin*. Vol. 2&3, 2001. Pp.19-45.
- Kim Seung-hwa. Essay on the history of Soviet Koreans. Alma-Ata: Nauka, 1965. 251 p. (In Rus.)
- Kolarz, Walter. The Peoples of the Soviet Far East. Hamden, Connecticut, 1969. 194 p.
- Laptev S. Demographic Threat or Missed Chance? East and Southeast Asians in Russia. - Emergency ration. 2002, No 5. Pp. 40-44. (In Rus.)
- Lee Woo Hye, Kim Yong Un. White paper. About the deportation of the Korean population of Russia in the 30-40s. M.: Interpraks, 1992. 205 p. (In Rus.)
- Lee Woo Hye, Kim Yong Un. White paper on the deportation of the Korean population of Russia in the 30-40s. Book two. Moscow, 1997. 302 p. (In Rus.)
- Pak, V. Land of Free Hope. Book 7. Deportation. 1937: Archival lists of deported Koreans (based on the materials of the GAPC, RGIA DV, GAHK, GAAO, GA EAO, GIASO). Vladivostok: Valentine, 2017. 800 p. (In Rus.)
- Suh Dae-Sook (ed.) Koreans in the Soviet Union. Honolulu, 1987. 154 p.
- Fedirko O.P., Bae Soyeon. Koreans of the South of the Russian Far East in 1920-1930: colonization and collectivization. [Electronic resource] <https://doi.org/10.24158/fik.2017.6.20> (In Rus.)
- Vislener V. Koreans and foreigners of the South Ussuri region of the Amur region. - A collection of the most important official documents on the management of Eastern Siberia. T. IV. Foreign population of the Amur region. Issue. 2., Irkutsk, 1884. 208 p. (In Rus.)
- 중앙아시아 고려인 강제이주 - 중앙아시아 고려인 강제이주 pdf. URL: https://scholar.google.com/scholar?start=90&q=중앙아시아+고려인+강제이주+pdf+&hl=ko&as_sdt=0.5&as_vis=1 (Accessed:07/07/2022) (In Kor.)

ARCHAEOLOGY. ETHNOLOGY. ANTHROPOLOGY

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 1, pp. 144-162, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.41.91
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_144-162

ON THE SAGANA IN THE MYNTOBE

Muzaffer Gursoy¹, Bagdaulet S. Sizdikov^{2*}, Ali A. Seraliyev³

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (№26 B. Sattarhanov St., Turkestan 161200, Kazakhstan)

Dr. Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0003-1042-5697>. E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (26, Sattarhanov St., Turkestan 161200, Kazakhstan)

Dr. Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>. E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

³L.N. Gumilyov Eurasian National University (2, Satpayev St., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)

Doctoral student

 <https://orcid.org/0000-0003-0028-8123>. E-mail: ali.seraliyev@mail.ru

© IHE named after Ch.Ch.Valichanov, 2023

© Gursoy, Sizdikov, Serdaliyev, 2023

Annotation. *Introduction.* The south of Kazakhstan is one of the most unique regions, located at the intersection of settled and nomadic cultures. In this region, in the II - VI centuries BC, Kangli tribes settled and developed their own culture. These tribes inhabited the Valley of the Talas River, the foothills of the Karatau, the Tashkent wide area, the Syrdarya, Kuandariya and Zhanaidariya regions. The researchers divided the culture of the Kangli tribes into three categories: Kauynshy, Otrar – Karatau and Zhetiasar, depending on their regional settlements. Archaeologists who conducted research in the area of distribution of these cultures have accumulated valuable information about the burial traditions of Kangaroos and Tomb structures. The catacombs of the dead were buried in a circular or quadrangular sagana (crypt). According to that, the Sagana is not a place of eternal burial, but a form in which the flesh of corpses lies before they are separated from the bones. *Objectives.* The article describes a circular Sagana found in the Myntobe burial ground in the south of the village of Gani Muratbayev, Keles district. Information about the architectural features, dimensions and building materials of the Sagana is provided. *Results.* The theoretical part of the article, along with the research conducted at the Myntobe burial ground, contains information about the function of Sagana. *Conclusions.* The research method is based on work with books, articles, archival materials, search for analogues, comparison, systematization, analytical analysis and mapping of burial grounds.

Keyword: Burial ground, sagana, kurgan, burial tradition, kangli, keles, mintobe, dromos, archaeology.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Research of mounds in the lower reaches of the Keles River in the framework of archaeological and Interdisciplinary Sciences» (Registration number AP13068455).

For citation: Gursoy M., Sizdikov B.S., Seraliyev A.A. About the sagana in the Myntobe // Otan tarihy. 2023. T. 26. № 1. C. 144-162. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_144-162

МЫҢТӨБЕ НАУСЫ ХАҚЫНДА

Музаффер Гурсой¹, Багдаулет Сапарбайұлы Сиздиқов^{2*}, Али Алимбекұлы Сералиев³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (№26 Б.Саттарханов даңғылы, 161200 Түркістан, Қазақстан)

PhD, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-1042-5697>. E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (№26 Б.Саттарханов даңғылы, 161200 Түркістан, Қазақстан)

PhD, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>. E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (№2 Сатпаев көшесі, 010000 Астана, Қазақстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-0028-8123>. E-mail: ali.seraliev@mail.ru

Андатпа. *Kirişne.* Қазақстанның оңтүстігі отырықшы және көшпелі мәдениеттердің тоғысқан тұсында орналасқан ерекше аймақтардың бірі. Бұл өңірде б.з.б. II – б.з. VI ғасырларында қаңлы тайпалары мекендеп өз мәдениетін қалыптастырған. Қаңлылар Талас өзені аңғарын, Қаратаудың етектерін, Ташкент жазирасын, Сырдария, Қуандария және Жаңадария аймақтарын мекендеген. Зерттеушілер қаңлы тайпаларының мәдениетін өмір сүрген аймағына қарай қауыншы, отырар-қаратау және жетіасар деп үшке бөлген. Осы мәдениеттердің таралу аймағында зерттеу жұмыстарын жүргізген археологтар қаңлылардың жерлеу дәстүрі және қабір құрылымдары жөнінде құнды деректер жинақтаған. Қайтыс болғандардың катакомб қабірмен қатар шеңбер немесе төртбұрыш пішінді наустарға жерлегендігін анықтап, функциясы жөнінде өз пікірлерін ұсынған. Бұл бойынша наустар мәңгілік жерлеу орны емес мәйіттердің еті сүйегінен ажырағанға дейін жататын нысаны ретінде қарастырылған. Дегенмен Келес ауданы, Ғани Мұратбаев ауылының оңтүстігіндегі Мыңтөбе қорымында 2022 жылы №6 обада анықталған шеңбер пішінді наустағы (№2 наус) жерлеу бұл пікірге қайшы түсетін сияқты. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Мақаланың теориялық бөлімінде тақырыпқа байланысты ұғымдар, наустардың пайда болуына байланысты пікірлер, наустардың пішіні мен архитектуралық ерекшелігі, наустарды мерзімдеу мәселесі талқыға салынған. *Нәтижелер.* Осыдан кейін Мыңтөбе қорымында жүргізілген зерттеулермен қатар осы қорымдағы №1 және №2 наустардың архитектуралық ерекшелігі, өлшемі және құрылыс материалы жайында ақпарат берілген. *Қорытынды.* Бұлар Қазақстан және Өзбекстандағы басқа наустармен салыстырылған. Зерттеу әдісі ретінде кітап, мақала, архив материалдармен жұмыс жасау, аналогтар іздестіру, салыстыру, жүйелеу, аналитикалық талдау жасау және қорымның картасын жасау сынды жұмыстар негізге алынған.

Түйін сөздер: қорым, наус, оба, жерлеу дәстүрі, қаңлы, келес, мыңтөбе, дромос, археология.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Келес өзенінің төменгі ағысындағы обаларды археологиялық және пәнаралық ғылымдар аясында зерттеу» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP13068455).

Дәйексөз үшін: Гурсой М., Сиздиқов Б.С., Сералиев А.А. Мыңтөбе наусы хақында // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 1. С. 144-162. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_144-162

К ВОПРОСУ О САГАНА (СКЛЕПЕ) МЫНТОБЕ

Музаффер Гурсой¹, Багдаулет Сапарбайевич Сиздиқов^{2*}, Али Алимбекович Сералиев³

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (д. №26, проспект Б.Саттарханов, 161200 Туркестан, Казахстан)

PhD, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0003-1042-5697>. E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (д. №26, проспект Б.Сагтарханов, 161200 Туркестан, Казахстан)

PhD, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>. E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

³Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева (д. 2, ул. Сагпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-0028-8123>. E-mail: ali.seraliev@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Юг Казахстана – один из самых уникальных регионов на стыке оседлой и кочевой культур. В этом регионе во II в до н.э.-VI вв. н.э. племена канглы сформировали свою культуру. Эти племена населяли долину реки Талас, предгорья Каратау, Ташкентский оазис, Сырдарьинскую, Куандарьинскую и Жанадарьинскую области. *Методы исследования* основаны на работе с книгами, статьями, архивными материалами, поиске аналогов, сопоставлении, систематизации, аналитическом анализе и картировании могильника. *Материалы.* Исследователи разделили культуру племен канглы в зависимости от района проживания на три группы: каунчинскую, отырар-каратаускую и жетысарскую. *Цель и задачи исследования.* Свод ценных сведений о погребальных традициях и погребальных сооружениях канглы. *Результаты.* Наряду с катакомбными погребениями зафиксированы захоронения в круглых или прямоугольных в плане склепах, высказаны мнения по поводу предназначения склепов, а именно: склепы не являются местом окончательного захоронения, они служат местом выставления трупа до его полной естественной скелетизации. *Выводы.* В статье рассматривается круглый по форме склеп, обнаруженный на могильнике Мынтобе на юге села Гани Муратбаев Келесского района. *Заключение.* Дана информация об архитектурных особенностях, размерах и строительных материалах склепа. Теоретическая часть статьи состоит из сведений о функции склепа, а также исследований, проведенных на могильнике Мынтобе.

Ключевые слова: могильник, склеп, курган, погребальный обряд, канлы, келес, мынтобе, дромос, археология.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Исследование археологических курганов нижнего течения реки Келес в контексте археологических и междисциплинарных исследований» (регистрационный номер: AP13068455).

Для цитирования: Гурсой М., Сиздигов Б.С. Сералиев А.А. К вопросу о сагана (склеп) Мынтобе // Отан тарихы. 2023. Т. 10. № 1. С. 144-162. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_144-162

1. Кіріспе. Мақалаға арқау болып отырған Мынтобе қорымы Келес өзенінің төменгі ағысында орналасқан. Зерттеулерде бұл қорым қаңлы мәдениеті шеңберінде қарастырылған (Подушкин, Донец, 2018: 99; Подушкин, 2000: 32-33). Сондықтан мақалаға кіріспес бұрын қаңлы тайпаларына, мәдениетіне, шаруашылығына, қол өнері мен жерлеу дәстүріне қысқаша тоқталғанды жөн көріп отырмыз.

Қазақстан тарихы кітаптарында «Халықтардың ұлы қоныс аударуынан» кейін Усун, Янцай және Қаңлы мемлекеттерінің қалыптасқандығы айтылады. Қаңлылар билік құрған кезде мемлекетінің аумағы Талас өзені аңғарын, Қаратаудың етектерін, Ташкент жазирасын, Сырдария, Қуандария және Жаңадария аймақтарын алып жатты. Күші шарықтау шегіне жеткен кезінде оған Сусе, Фумо, Цзи, Юйни, Юйцзянь сияқты бес иелікпен қатар Янцай бағынды. Дегенмен қаңлылардың орналасу мәселесі әлі күнге дейін нақтыланбаған. Жоғарыда аталған аймақтарда қаңлылар өз мәдениетін қалыптастырған. Зерттеушілер оны орналасқан аймағына қарай қауыншы, отырар – қаратау және жетісар мәдениеттері деп үшке бөлген. Біз қарастырып отырған аймақ қауыншы мәдениеті ареалына кіреді.

Келес өңірі ұзақ жылдар бойы көшпелі және отырықшы мәдениеттердің басын қосқан аймақ болды. Сондықтан бұл өңірде қаңлы кезеңі тұрғындары қамалды қалалар соғып, көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен қатар суармалы егіншілікпен айналысқан. Мұны бұрынғы қалалардың үйінділерімен біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында

Шыршық өзенінің оң жағалауынан қазылған 20 шақырым ұзындығындағы Зах каналы делелдей түседі.

Қаңлылар қолөнер бағытын да белгілі дәрежеде дамыта түсті. Археологиялық деректер керамика жасау ісі, темір ұсталығы, зергерлік өнер, сүйек ұқсату өнері, тоқыма ісі және т.б. қолөнер түрлері бойынша өз шеберлерін қалыптастырғандығын аңғартады. Әсіресе археологиялық табылымдар жергілікті жерде металлургия өндірісінің айтарлықтай қолға алынғандығын көрсетеді. Ташкент оазисіндегі қалалар мен қоныстар металлургия өндірісінің ірі орталықтары ретінде белгілі болды. Аталмыш өңір біз қарастырып отырған Мыңтөбеден не бәрі 35 шақырым шығыста орналасқан. Бұл Күлтөбенің де осы салада айтарлықтай орны бар екендігін болжауымызға мүмкіндік береді.

Қаңлылар ішкі және сыртқы сауда саттық ісінде айтарлықтай дәрежеде дамыта түскен. Ішкі сауданы атқару үшін ең дамыған аймақтардағы қалалы орталықтарда базарлар ұйымдастырылды. Мұны сол кезеңдегі жергілікті монеталардың соғылып шығарыла бастауы дәлелдейді. 2000 жылдарға дейін салмағы әр түрлі 1300 ден астам мыс монета табылған. Бұл монеталардың барлығында дерлік билеуші қырынан бейнеленген. Қазіргі таңда бұл көрсеткіш арта түскен болу керек. Қаңлы тайпалары сыртқы сауда да көптеген елдермен байланыс орнатқан. Қаңлы дәуірінің ескерткіштерінен қытайдың, сасанилердің, кушандардың монеталарымен қоса Қаратеңізбен Сирия аймағында дайындалған шыңылтырлы моншақтар, Үндістанның қызыл түсті маржан моншақтарымен піл сүйегінен дайындалған шаш түйреуіштері, Жерорта теңізі жағалауынан әкелінген фибулалар және т.б. заттар табылды. Бұл табылымдар Қаңлылардың Қаратеңіз өңірімен, Иранмен, Сириямен, Үндістанмен және Қытаймен сауда байланыстарын орнатқандығын айғақтайды (Козыбаев, 2010: 272-287).

Ғылыми айналымға енген деректерге сүйенсек қаңлылар қайтыс болған туыстарын катакомба және наустарға жерлеп үстіне топырақ үйген. Жерлеудің бұл түрі Қаңлыларды басқа көшпелі тайпаларға жақындата түскенімен оба және қабір құрылымында өзіндік ерекшелік байқалады. Катакомбалық қабір түрлі ұзындықта жерден қазылған дромос және осы дромосқа перпендикуляр қиылысатын қабірхана түрінде жасалады. Катакомбалық қабірлерде көбінесе ұжымдық сипатта жерлеулер жүзеге асырылған. Осыдан кейін кіреберісі қам кесекпен шегенделген. Бұдан бөлек кейбір жағдайларда өлгендерді керамикалық ыдыстарға салып жерлеген.

Археологтар катакомбалық қабірлерде бұрынғы қаңқалардың бір бұрышқа ығыстырылып, орнына жаңа жерлеулер жасалғандығын байқаған. Бұл жағдай жерлеулердің бір мезгілде немесе араға жылдар салып жасалғандығын көрсетеді. Қаңлыларда о дүние түсінігі болған. Сондықтан қайтыс болған туыстарымен бірге қабірге саздан жасалған ыдыстар, пышақтар, семсерлер, сүйектен жасалған бұйымдар, жебе ұштары, қола айналар, сырғалар, моншақтар және білезіктер секілді о дүнелік тарту таралғылар салған (Байпаков, 2005).

Қаңлы тайпаларының жерлеу дәстүрінде наустар да ерекше орын алған. Бұлар ішке кіретін арка іспетті дромосымен бірге бір немесе екі камералы түрде пахса немесе кесекпен тұрғызылған. Кіреберіс аузы пахсамен, кесекпен немесе тас плитамен шегенделген. Кейбір наустарда қабырғаның ішкі бетінде ниша орнатылған. Сонымен қатар ішкі кеңістігіне екі немесе үш қабырғасын жағалай сәкі жасалып, беті лаймен сыланған. Бір жағдайда беткі жағы жұмыр тастармен көмкерілген сыпа анықталған (Смагулов, 2011: 119-141).

2. Материалдар мен әдістер. Мыңтөбе қорымынан 2022 және 2017 жылы аршылған наустар алғаш рет осы мақала барысында қарастырылады. Сондықтан келтірілген деректер тың болып табылады. Бұл жағдай мақаланың маңыздылығын көрсетеді.

Мақалада сағана, склеп ұғымдарын талқылау, наустардың пайда болуына байланысты пікірлерге тоқталу, наустардың пішіні мен архитектуралық ерекшелігін қарастыру, наустарды мерзімдеу мәселесін талқыға салу көзделген. Сонымен қатар Мыңтөбе қорымында биылғы жылы жүргізілген зерттеулермен қатар бұрынғы зерттеулер жайында баяндау, Мыңтөбедегі наустардың құрылымдық ерекшелігі жөнінде ақпарат беру, аналогтарымен салыстыру және ең бастысы Мыңтөбе наусын ғылыми айналымға енгізу мақсат етілді.

Белгіленген мақсатқа сәйкес археологиялық зерттеу жұмыстары барысында алынған жаңа деректерді жүйелі түрде келтіру, аналогтары жайында мағлұмат жинақтау, оларды сараптау, салыстыру, қорытынды шығару және арнайы бағдарламалар арқылы Мыңтөбе қорымының картасын жасау сынды зерттеу әдістері қолданылды.

Жалпы мақала кіріспе, теориялық бөлім, Мыңтөбе қорымының географиялық орны, зерттелу тарихы, Мыңтөбе науысында жүргізілген археологиялық зерттеулер, салтыстырмалы талдау және қорытынды бөлімдерінен тұрады.

3. Талқылау. Мақаланы жазу барысында қаңлы кезеңіне тиесілі жер бетіне тұрғызылған жерлеу орындары туралы түрлі ұғымдар қолданылғандығын аңғардық. Бір мақалада склеп (Смагулов, 2011: 119), екінші бірінде сағана (Байпаков, 2005: 174) ал кейбір ғылыми еңбектерде наус (Максимова, 1974: 95; Яблонский, 2010: 252; Борисов, 1940) деп қолданылған.

Склеп – ішінде төмен түсетін қабірхана бөлмесі бар бір отбасы мүшелеріне арналған жерлеу құрылысы. Academic.ru сайтында склептер жерлеу үшін жасалған жерасты немесе жерге көмілген құрылым, ғимараттың немесе құрылыстың бір бөлігі деп көрсетілген. Склепке ұқсас жерлеу құрылыстары Солтүстік Кавказ аймағында қола дәуірінде пайда болып ортағасырларға дейін келіп жеткен.

Археологиялық сөздікте сағаналар жайында мынадай деректер бар. «... сағаналар Қазақстан мен Орталық Азияда күмбез түрінде кірпіштен тұрғызылады. Оның беті сыланып өрнектеледі, майоликамен қапталады...» деп көрсетілген. Сөздікте келтірілген мына бір мәлімет сағаналардың құрылымдық ерекшелігін түсінуімізге мүмкіндік береді. «Бекі қорымы – (XVII- XX ғғ. басы) Маңғыстау облысындағы Шетпе кентінен батысқа қарай 4 шақырым жерде аумағы 120×80 м болатын жерді алып жатқан қорым. Құрамында күмбезді үш көрхана, көрнекті 12 сағанатам, 2 сандықтас, 100-ден астам алуан түрлі шағын құлпытас, қойтас, ұштас, төрттас, бестас, құлпытасардың басқа да дәстүрлі типтері бар. Қорымның орталығына орналасқан 2 күмбезді көрхананың (XIX -XX ғғ.), 2 күмбезді сағанатамның (XX ғғ.) архитектуралық-көркемдік маңызы зор» (Самашев, 2007: 139).

Қазақстан және басқа түркі елдерінде ортағасырлар мен кейінгі этнографиялық кезеңде ислам діні келгеннен кейінде күмбезді зираттар салынған. Әсіресе ортағасырлық зираттардың сыртқы беті өсімдік, геометриялық өрнекті немесе майоликалық қыш қаптапалармен әрленген. Ішкі жағына жер деңгейінен төмен түсетін қабірхана бөлмесі жасалған. Осы бөлмеге әр кездері қайтыс болғандар жерленіп отырған. Ал, этнографиялық кезеңде қабір басына тұрғызылған күмбезді немесе күмбезсіз зираттардың өзі барынша тартымды етіп жасалған. Ал, ислам діні қабір басына зәулім құрылыстар салуға тиым салады. Осы орайда бұрынғы жер бетіндегі жерлеу орындары мен кейінгі кезеңдерде салынған зираттар арасында бір сабақтастық барма деген ой туындайды. Әрине сабақтастық бар болса да жоқ болсада бұл ой ғылыми дәлелдеуді қажет етеді. Дегенмен жалпы адам баласына қандайда сырттан қысым болған күннің өзінде ең соңғы бас тартатын дүниелерінің бірі рухани құндылықтары екендігін де ұмытпаған жөн.

Наус-бұл елді мекеннен тыс жерде саздан, кесектен немесе тастан жасалған жерлеу құрылысы. Бұл сөз ортағасырлық араб тарихшылары мен географтарының еңбектерінен бастау алады. Олар орта және Батыс Азиядағы кез-келген исламға дейінгі жерлеу құрылыстарын наус деп атаған. Наустың ең алғашқы үлгісі Бактриядағы Ай-Ханум қалашығында табылған (Самашев, 2007: 139). Кейбір ғалымдардың пікіріне сүйенсек Арабтар Орта Азияны жаулап алғаннан кейін мұндағы халықтар наустарды қолданудан біржолата бас тартқан (Байпаков, 2005: 174). Мыңтөбе қорымынан табылған жер бетіндегі жерлеу құрылыстары исламға дейінгі кезеңге жатқандықтан бұларды мақалада наус деп сипаттауды және осы ұғымды қолдануды жөн көрдік.

Науыстардың пайда болуына байланысты пікірлер. Осы кезге дейін Орта Азия аймағында көптеген наустар зерттелгенімен жерлеу құрылысының бұл түріне байланысты шешімін таппаған бірқатар проблемалық мәселелер бар. Мысалға наустардың ең ерте қай кезде қолданысқа енгендігі жөніндегі мәселе әлі күнге дейін шешімін тапқан жоқ. Дегенмен ғалымдар наустардың ерте кезде пайда болғандығына күмән келтірмейді. Сондықтан бұл мәселе бойынша ғалымдар өз пікірлерін ғылыми айналымға енгізген. Біріншіден наустар қашан пайда болды және түп тамыры қай мәдениетке барып тіреледі (геносизи) деген сұрақтарға жауап іздеп көрейік. Қаңлы кезеңінің жетіасар мәдениетіне тиесілі жер асты және жер үстіндегі наустары өз бастауын белгілі бір дәрежеде соңғы қола ғасырының Солтүстік Түгіскендегі кесенелерден алады деген пікір бар (Қуандықов, Байпаков, Құрманқұлов, 2011: 30). Бұл ескерткіш Қызылордадан 300 шақырым жерде Іңкардарияның сол жағалауында орналасқан. С.П.Толстов және М.А. Итина 1959 жылы Хорезм аймағына әуеден барлау жұмыстарын жүргізу барысында анықтаған. Бұл жердегі нысандар аласалау төбе үстінде өз ара екі топ

құрайды. Хронологиялық тұрғыдан екі бөлек уақытқа мерзімделгендіктен ғалыми айналымға «Солтүстік Түгіскен» және «Оңтүстік Түгіскен» деген атаумен енген. Ғалымдардың пікіріне сүйенсек бұл жерге тайпа көсемдері мен оның туыстары жерленген. Архитектуралық тұрғыдан кесенелер шеңбер және шаршы пішінде бір біріне тіркестіре салынған. Қабырғалары 54x28x10 см, 48x32x10 см көлеміндегі кесектерден тұрғызылған. Ағаш жабындыны тіреп тұру үшін балшықтан бағандар орнатылған. Зерттеу жұмыстары барысында археологтар кесененің ішкі кеңістігінен оттың іздерін анықтаған. Осының негізінде бұл жерге мәйіттер жерленгеннен кейін өртеу жоралғысы атқарылған болу керек деген болжам жасаған (Итина, Яблонский, 2001; Рапопорт, 2000: 125).

Кейбір зерттеушілер жер бетіне салынған жерлеу құрылыстардың түп тамырын Хорезм аймағындағы б.з.б. V-IV ғасырларға жататын Кюзели-Гыр және Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы Шірікратат, Бәбіш Молда қалаларындағы жерлеу құрылыстарымен байланыстырғысы келеді (Литвинский, 1984: 89). Тарихи деректерде Сырдарияның төменгі ағысында массагеттердің және апасиак сақтардың өмір сүргендігі айтылады (Толстов, 1948: 99; Қозыбаев, 2010: 19). Шірікратат қаласының орта тұсында алты оба орналасқан. Бұлардың кейбірі қала пайда болғанға дейін тұрғызылса (б.з.б. V-IV ғғ.), кейбірі қаланың соңғы тұрғындары тарапынан салынған (б.з.б. III-II ғғ.). Демек қаланың алғашқы тұрғындары өз аталары жатқан обалардың айналасын қамалдармен қоршап ол жерді үлкен мекенге айналдырған.

Шірікрататта ерте кезге мерзімделетін бір обаның диаметрі 60 м, биіктігі 3,5 м. Жерлеу камерасы тығыз құмшауыт қабатқа шаршы пішінде ойылып жасалған. Көлемі 7,5x7,2 м. Қабырғаларының сақталған биіктігі 2,5 м. Камераға кіру үшін алты баспалдақты дромос жасалған. Құрылыс ішкі бетінен сыланып әктелген. Қазба жұмыстары барысында бұл жерлеудің тоналғандығы анықталған. Дегенмен жерлеу орнынан қолда және шарықта пошымдалған саз ыдыс бөліктері, балдағы көбелек тәрізді темір семсер, үш қанатты ұңғылылы қола жебе ұшы және алтын моншақ табылды. Табылған заттар негізінде оба V-IV ғасырларға мерзімделген.

Сонымен қатар Шірікрататта жүргізілген зерттеулер барысында бір обадан шеңбер, ал екінші бірінен шаршы пішінді жерлеу құрылысы анықталды. Шеңбер пішінді құрылыс қам кесектен тұрғызылған. Ішкі бөлігі қалыңдығы үш метрлік қабырғалармен крест іспеттеліп төртке бөлінген. Қабырғаларын жағалай биіктігі 40-45 см сәкі жасалған. Ал, төбе жабындысын ұстап тұру үшін бөлмелердің бұрыштарына бағандар орнатылған. Археологтар бұл жерлеудің өз уақытында тоналғандығын және өрттен зардап шеккендігін анықтаған. Қазба барысында б.з.б. V және IV-III ғғ. мерзімделетін көптеген құнды олжалар табылған. Шаршы пішінді құрылыстың көлемі 19,5x1,9 м. Қабырғалары қам кесектен тұрғызылған. Қалыңдығы 5-5,5 м. Бұл жердегі қабірден ішінде үш тас, бір сүйек бұйымы бар саз ыдыс, алтын жапсырмалар, қола айнаның және сүйектен жасалған тарактың бөліктері, шыныдан, мысыр пастасынан және ақықтан жасалған моншақтармен қатар үш қырлы жебе ұштары табылған. Жоғарыда аталған Бәбіш Молда Шірікратат қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 40 шақырым жерде орналасқан. Археологтар жерлеу құрылысы табылған нысанды Бәбіш Молда 2 деп белгілеген. Құрылыс шаршы пішінді болып келген. Көлемі 21x21 м. Қабырғаларының сақталған биіктігі 7 м. Жерлеу құрылысының платформасына алты қатар пахса блогы төселген. Аумағы 30x30 м, ал биіктігі 3,5 м шамасында. Осы платформаның үстіне жерлеу бөлмелері мен өзара қиылысатын дәліздер салынған. Жерлеу бөлмелерінің көлемі 4,4x5 метрден 5,3x6 м аралығында. Бұл жердегі бөлмелер өз кезеңінде тоналған. Оңтүстік – батыс жерлеу бөлмесінен үш қаңқа аршылған. Жерлеу камерасынан жарты шар тәрізді алтын жапсырмалар, алтын тоғалар, алтын моншақтар, ақықтан жасалған моншақтар және үш қанатты сапты темір жебе ұшы табылған. Археологтар бұл заттарды IV-II ғасырларға мерзімдеген (Қуандықов, Байпаков, Құрманқұлов, 2011: 21-24).

Сырдария өзенінің жағасындағы қаңлы кезеңіне жататын қорымдардың катакомб қабірлермен қатар жер бетіне салынған жерлеу орындарынан құралатындығы белгілі. Ташкент аймағын зерттеген Г.И.Богомоллов III-V ғасырларда катакомб қабірлердің орнын жартылай жер асты және жер үстіне салынған наустар ала бастады дейді. Тойтөбе, Мыңтөбе (Ташкенттік), Туябугуз және тағы басқа қорымдарды өз мақаласында қарастыра келе наустардың пайда болуын жаңа этникалық процестің жүруімен емес халық санының өсуімен байланыстырады. «Қала халқының өсуі, оның мәдениетінің дамуы, көшпенділердің қоныстануы және ауылдық

қоғамдастықтың нығаюы қалалық және ауылдық қорымдардың пайда болуына, бастапқыда жер асты, содан кейін жер үсті наустардың салынуына алып келді» деп түсіндіреді. V-VII ғасырларда жер үсті наустар жерлеу құрылымдарының жетекші түріне айналады (Богомолов, 2005: 191).

Қаңлы кезеңіне жататын наустарды Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы Солтүстік Түгіскен, Шірікқабат және т.б. нысандардан бастау алады деген пікірлер өзіне назар аудартады. Ташкент жазығы, Қаратаудың оңтүстік беткейі мен Сырдарияның төменгі ағысындағы наустар Шірікқабат пен Бәбіш Молдадағы жер бетіне салынған кесенелердің құрылымдық ерекшеліктерін көленке сияқты қайталамаса да екеуінің арасында ұқсас элементтердің бар екендігін де жоққа шығаруға болмайды.

Наустарды мерзімдеу мәселесі. Наустардың ең ерте қай кезде пайда болғандығы жөніндегі мәселе әлі күнге дейін шешімін тапқан жоқ. Дегенмен ғалымдар сағаналардың ерте кезде пайда болғандығына күмән келтірмейді. Бұл жерлеу құрылыстарының ұзақ жылдар қолданыста болуына байланысты бұрынғы жерлеулердің орнына жаңа жерлеулердің жүзеге асырылуы, осы орайда ерте кезде салынған о дүниеелік тарту таралғылардың алынып орнына жаңаларының салынуы сияқты факторлар сағаналардың қашан пайда болғандығын анықтауға кедергі келтіреді. Дегенмен ұзақ жылдар бойы Қазақстан аймағында сағаналарды зерттеген Е.Смагулов Бәріжар қорымынан алған археологиялық деректер негізінде сағаналарды біздің заманымыздың IV-VIII ғасырлар аралығына жатқызады. Яғни, сағаналар ең ерте IV ғасырда қолданысқа енді, қолданудан жаппай бас тарту жағдайы VIII ғасырлардан бастап исламның қысымымен жүзеге асты деп түсіндіреді (Байпаков, 2005: 174-175).

Наустардың пішіні мен архитектуралық ерекшелігі. Қазақстанда жүргізілген археологиялық зерттеулер қаңлы кезеңіне жататын наустардың архитектуралық ерекшелігін айқындап берді. Сырдария өзені бойында 740 оба қазылып 102-сінен қам кесектен тұрғызылған жерлеу құрылысы (наус) анықталды. Зерттеушілер бұларды жер асты, жартылай жер асты және жер үсті деп үш топқа ал, пішіндік тұрғыдан төртбұрыш және шеңбер пішінді деп екі типке бөлген (Қуандықов, Байпаков, Құрманқұлов, 2011: 29).

Біздер Мыңтөбе қорымында жүргізген зерттеу жұмыстары нәтижесінде наустардың архитектуралық ерекшелігіне байланысты құнды мәліметтер алдық. Бұл жерде наустардың астына балшықтан платформа дайындалып оның түстіне кесектен және laidан наус тұрғызылған. Құрылысқа қолданылған балшық өте жақсы пісірілген. Өйткені пахсаның беріктігі өте жоғары. Мыңтөбедегі наустарда қолданылған кесектердің өлшемін алу мүмкін болмады. Дегенмен Ташкент маңындағы Тюябугузда жүргізілген зерттеулер барысында наустарға 40x26x10 см көлемінде кесектер қолданылғандығы анықталған (Агзамходжаев, 1962: 71). Осы өлшемдегі кесектер Мыңтөбеде де қолданылған болуы әбден мүмкін. Жалпы осы кезге дейін Мыңтөбе қорымынан екі наус аршылды. Бұлардың екеуі де шеңбер пішінді. 2017 жылы қазылған наус екі камералы болып келген. Диаметрі 8 м. Бұл наустағы бір ерекше жағдай қабырғалардың периметрі бойынша сәкі жасалмаған. Осыған қарағанда қайтыс болғандар пахса платформаның үстіне жерленген болса керек. Оң жақ камераның шығыс қабырғасына ниша жасалған. Осы нишаның ішінен адамның жекелеген сүйектері табылған болатын. Наустың дромосы оңтүстік батысқа бағытталған. Аузы балшықпен шегенделген. 2022 жылы аршылған наус шеңбер пішінді болып келген. Диаметрі 5,5 м. Наустың ортасына төртбұрыш пішінде камера жоспарланған. Камераның жан жағын қоршап тұрған қабырғаларды жағалай сәкілер жасалған. Дромосы оңтүстік батысқа бағытталған. Едені мен сәкінің беті балшықпен сыланған. Келтірілген деректер Мыңтөбедегі наустардың өз ішінде айырмашылығының бар екендігін көрсетеді.

Наустарды қарастырған кезде Өзбекстандағы зерттеулерге де назарға алған жөн. Өйткені Мыңтөбе қорымы географиялық орналауы тұрғысынан шегаралық аймақта орналасқан. Бұрынғы кезде қазіргі саяси шекаралардың болмағандығын ескере отырып ежелгі кезде Сырдарияның ортаңғы ағысы мен төменгі ағысын және Ташкент аймақтарын бір мәдени қауымдастықтың өмір сүрген территориясы болған десек қателеспейміз. Сондықтан төменде Өзбекстандағы зерттеулерге тоқталмақпыз.

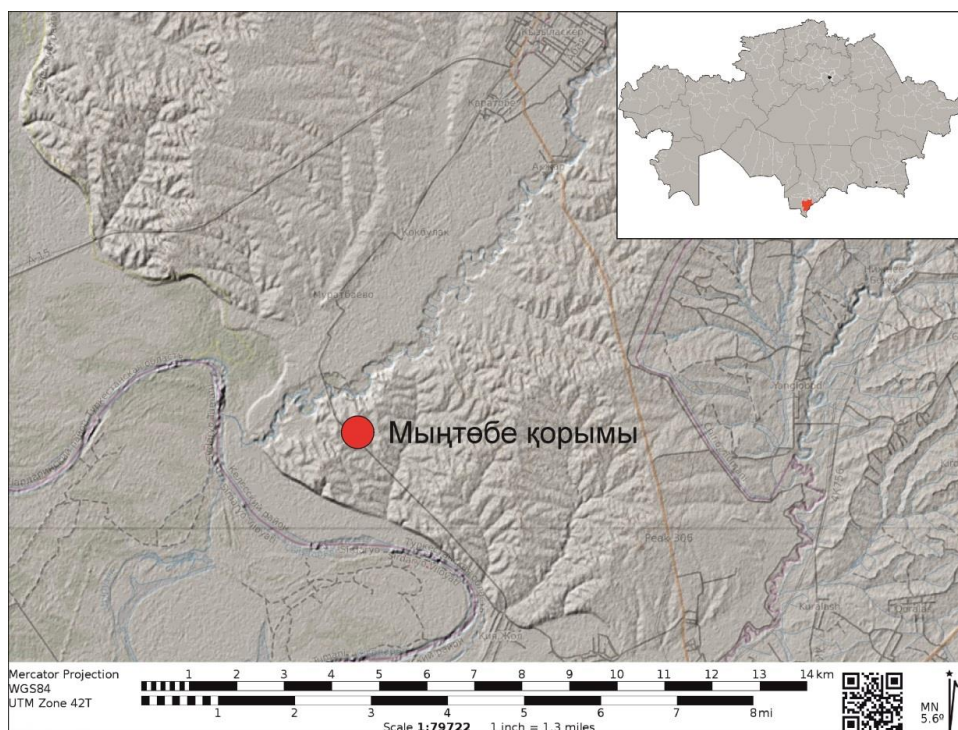
XX ғасырда Ташкент қаласы маңында М.В. Воеводский, А.А. Потапов, М.Е. Массон және Т. Агзамходжаев сынды ғалымдар жүргізген зерттеулер нәтижесінде көптеген наустар аршылып ғылыми айналымға енгізілді. Жарияланымдарға қарағанда Ташкент аймағында

жартылай жер асты және жер үсті наустардың табылғандығы байқалады. Ғалымдардың пікіріне сүйенсек V-VII ғасырларда Ташкент аймағында наустар жерлеу құрылысының негізгі түріне айналған. Ахангаран даласындағы Апартак қорымынан тастан салынған жартылай жер асты жерлеулер табылған. Құрылыс материялы тұрғысынан бұл жерлеу орны ерекшелене түседі. Бұл жағдайды жергілікті аймақтың табиғи мүмкіндіктерімен түсіндіруге болады.

Ташкент аймағындағы пахса немесе кесектен тұрғызылған наустардың ортасындағы камерасы төртбұрышты, ал сыртқы контурі шеңбер пішінде болып келеді. Наустардың диаметрі 6-дан 10 м-ге дейін, камераның көлемі орта есеппен 3-3,5x2 м-ге жетеді. Қабырғалардың периметрі бойынша сәкілер жасалады. Оңтүстік-шығыс немесе оңтүстік жағында арка іспетті кіреберіс дромосы болады. Сыртқы жағы төрт бұрышты порталды болып келеді. Мұның аузы кесекпен шегенделеді (Богомолов, 2005: 191). Ахангаран даласындағы ескерткіштерді зерттеген Ю.Ф.Буряков наустардың үсті жабық болған, оларға топырақ үйілген деп қорытынды жасаса кейбір зерттеушілер наустардың үсті ашық болған, тек дромосы шегенделген деген пікір ұстанады. Сонымен қатар аталмыш зерттеуші Пскент қорымындағы наустардың бірінен табылған асуарийні сараптай келе осы асуарийнің зооморф тұтқасы сияқты наустардың үстіңгі жағына жалау немесе құрбандыққа шалынған жануарлардың басы орнатылған болса керек деген болжам жасаған (Буряков, 1968: 131). Біздер қазған Мыңтөбе науысы қазбаға дейін үлкен оба пішінде болатын. Реперлік нүктеден 25-30 см теренде, обаның дәл орта тұсынан кесектің жұмыр бөліктері анықталған еді. Бұл кесектер наустардың үсті қандай да бір үлгіде жабылғандығын көрсетсе керек (Богомолов, 2005: 191).

Нәтижелер. Мыңтөбе қорымының географиялық орны. Мыңтөбе қорымы Келес өзенінің төменгі ағысында, Сырдария өзеніне құяр тұстағы су баспайтын биік терассада орналасқан (1-карта).

1– карта – Мыңтөбе қорымының географиялық орны.
[Map. 1. Geographical location of the Myntobe burial ground]

1-сурет – Мыңтөбе қорымының әуеден көрініс. [Fig. 1. View of the Mynttöbe burial ground]

Қорымның солтүстігі мен шығысын қыратты алқап алып жатыр. Оңтүстігі тереңдігі 20 м-ге жететін тік жарқабақ. Осы жарқабақтан 1 шақырым қашықтықта Сырдария өзені орын тепкен. Батыс жағы келес өзенімен түйіскен. Аталмыш өзеннің оң жағалауында Мыңтөбе қорымына қарама қарсы бетте Күлтөбе қалашығы орналасқан. Мыңтөбе қорымындағы обалар шығыстан батысқа қарай 2 шақырым, солтүстіктен оңтүстікке қарай 1,5 шақырым жерді жүйесіз түрде алып жатыр. Дегенмен кейбір жал беттеріндегі обалардың өз ара тізбектелгендігі байқалады. Обалардың диаметрі 6 – 33 м, биіктіктері 0,65 – 4,30 м. Бұлардың басым көпшігі шеңбер пішінді. Араларында бір жағы созылыңқы (тамшы) тәрізді және айналасында оры барлары да кездеседі (1-сурет). Ғалымдардың пікірінше аталмыш қорым қаңлы мәдениетіне тиесілі болып табылады.

4. Зерттелу тарихы. Мыңтөбе қорымы патшалық ресей кезеңіндегі зерттеушілердің назарынан тыс қалған. Ал, кеңестік кезеңде және тәуелсіздік алғаннан кейін атқарылған зерттеулер саусақпен санарлық деңгейде. Сондықтан бұл тараушаны аталмыш қорымға жақын орналасқан аудандардағы зерттеулермен бірге қарастыруды жөн көріп отырмыз. Аймақтағы алғашқы зерттеулер әуесқой өлкетанушы Е.Т. Смирновтың басшылығымен басталды. 1880 жылдардың соңы 1890 жылдардың басында Сырдарияның ортаңғы ағысында зерттеу жұмыстарын жүргізіп, аймақтағы үлкенді кішілі өзендердің бойындағы қоныстар мен қорымдар жайында деректер жинақтады. Өз баяндамасында «аймақтағы төбелер мен төбешіктерді қандай тайпалар, не мақсатта тұрғызды және бұл төбелер мен төбешіктердің мерзімі қандай» деген сұрақтарға жауап іздеді. Сонымен қатар Е.Т. Смирнов Ташкент маңындағы Ниязбаш елді мекенінің тұрғындары төбешіктерді тегістеу барысында бір төбешіктен адам сүйектерімен бірге қыш құмыраларды тапқандығы жөнінде мағлұмат береді (Смирнов, 1896: 7-17). Аймақта алғашқы археологиялық қазба жұмысты 1887 жылы әуесқой өлкетанушы Н.П. Остроумов жүргізді. Ол, Ташкент маңындағы Никифоровски қорымында 20 ға жуық обаны қазып, дромосты катакомбалардың архитектурасын анықтады (Остроумов, 1891). Одан кейінгі зерттеулерді Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің мүшелері жалғастырды (Вревский, 1895: 4-5). Үйірме мүшелері Сырдарияның ортаңғы ағыстарындағы ежелгі қалаларды, қоныстарды және қорымдарды есепке алып сипаттады, сонымен қатар бірқатар ескерткіштерде қазба жұмыстарын жүргізді (Руднев, 1900: 57-62; Краваевъ, 1914: 8-10). Аймақтағы археологиялық зерттеулер 1930 жылдардан бастап жүйелі түрде жүргізіле бастады. 1934-1938 жылдары Г.В. Григорьев басшылығындағы Янгиюль археологиялық экспедициясы аймақта орналасқан ежелгі Қаунчи-Тева, Алимбай-Тева, Шурали-Сай, т.б. қалаларында және Қаунчи-Тева қорымында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді (Григорьев, 1935: 3-42). Г.В. Григорьевтің ежелгі Қаунчи-Тева қаласы мен оның маңындағы

қорымнан алған археологиялық деректерін Л.М. Левина сараптап Сырдарияның орта ағысының кангюлер заманындағы мәдениетін қауыншы деп бөліп көрсетті (Левина, 1971: 90-91). 1948-1952 жылдары А.Н. Бернштамның басшылығындағы Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының мүшелері Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевич Ақтөбе, Жаушықұм қалашығы, Мыңтөбе және Узун-Атада археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде Сырдарияның ортаңғы ағысында, Келес өзені бойында орналасқан бірнеше ежелгі қалалар мен қорымдардың орнын анықтады (Агеева, 1958: 41-42). 1958-1962 жылы А.Г. Максимова басшылығындағы Шардара археологиялық экспедициясының мүшелері М.С. Мершиев, Б.И. Вайнберг, Л.М. Левина, А.А. Чариков, Ф.Х. Арсланова Сырдарияның ортаңғы ағысында, Келес және Құркелес өзендері бойында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп, бірнеше ежелгі қалалар мен қорымдардың орнын анықтады. Ақтөбе I-II, Шәушіқұм қалашықтарында және Жаман-Тоғай, Ақтөбе, Жаушықұм, Төребай-Тұмсық қорымдарында археологиялық қазба жұмыстар жүргізіп, ескерткіштердің архитектуралық ерекшелігі және хронологиясы жайында құнды деректер алады. Сонымен қатар Мыңтөбе қорымының орнын картада көрсетті (Максимова, Мершиев, Вайнберг, Левина, 1968). Жоғарыда келтірілген деректер патшалық және кеңес үкіметі кезеңдерінде мыңтөбе қорымына жақын орналасқан аудандарда біршама археологиялық зерттеулердің жүргізілгендігін аңғартады. Осы кезде экспедиция жүріп өткен жолда мыңтөбе қорымы орналасқанына қарамастан бұл нысанға зерттеушілер археологиялық қазба жұмыстарын жүргізбейді. Қаласы мен жүздеген обасы мен мұндалап тұрған ескерткішке сол кездегі зерттеушілердің нәліктен назар аударма қоймағандығы әзірге белгісіз. Ештен кеш жақсы дегендей мақаламызға арқау болып отырған нысанға 1982 жылы Шымкент педагогика институтының қызметкері Н.П. Подушкин ат басын тірейді. Ол, қорымда археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп, жартылай жобаға түсіреді. Сонымен қатар жер бетіндегі материалдар бойынша қорымды б.з.б. 1 – б.з. 5 ғасырларға жатқызады (Нургалиев, 1994: 223-224). Осыдан кейін Н.П. Подушкиннің баласы А.Н. Подушкин 2016-2017 жылдары Мыңтөбе қорымындағы екі обада археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп екі құмыра алады. Осы құмыралар негізінде екі обаны кейінгі қаңлы дәуіріне жатқызып б.з. III-IV ғасырларға мерзімдейді (Подушкин, Донец, 2018: 101). 2017 жылы Сырдария университетінің қаржылай қолдауымен Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің профессоры, археолог ғалым М. Елоуов Құлтөбе қалашығы мен Мыңтөбе қорымында жалпы 10 күн қазба жұмыстарын жүргізді. Қорымның орталық бөлігіндегі тақия пішінді бір обаға қазба салынды. Цитедельде жүргізілген кіші көлемді қазба жұмыстары нәтижесінде қам кесектен салынған құрылыстар аршылып саз ыдыс бөліктері алынды. Бұл заттар қалашықтың өткенін жаңғыртып, тарихи сырын ашуға көмектесері сөзсіз. Мыңтөбе қорымында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіне қарасты Археология ғылыми-зерттеу институты да зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бұл экспедицияның зерттеулері өте жемісті болды. Өйткені қазба салынған үш обаның бірінен катакомб қабір, ал екіншісінен наус аршылды. Бұған дейін зерттеу жұмыстарын жүргізген археологтар Мыңтөбеге байланысты мұндай нәтиже алмаған болатын. Бұл қорымының ғылымға жасаған алғашқы тартуы еді (Жетібаев, Сиздиқов, Гурсой, 2020). Аталмыш университет ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландырылған «AP13068455 Келес өзенінің төменгі ағысындағы обаларды археологиялық және пәнаралық ғылымдар аясында зерттеу» атты ғылыми жоба аясында 2022 жылы Мыңтөбе қорымында қазба жұмыстарын жүргізді. Далалық маусымда бірнеше оба аршылып нәтижесінде шартты түрде №7 деп белгіленген обадан катакомб қабір, ал №6 деп белгіленген обадан наус анықталды.

№6 обада жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесі. Бұл оба қорымның солтүстік-шығыс бөлігіндегінен басталып, оңтүстікке бақыттала орналасқан биік төбенің жиегінде, №5 обадан солтүстікке қарай 23 м қашықтықта орналасқан (2-сурет). Обаның солтүстігінде 310 м қашықтықта келес өзені орналасса, батысында 1 шақырым қашықтықта Сырдария өзені орналасқан. 2017-2018 жылдары қорымда зерттеу жұмыстарын жүргізген А.Н. Подушкин аталмыш обаны патша обасы деп сипаттаған (Подушкин, 2019). Обаның пішіні тамшы іспеттес сопақша болып келген. Обаның солтүстік-шығыс бөлігі биіктеу болып келсе, оңтүстік-батыс бөлігі аздап жайпақтала түскен. Бейне бір тамшыны көз алдына елестетеді. Обаның солтүстік-шығыс, оңтүстік-батыс бағытындағы ені 20 м, оңтүстік-шығыс, солтүстік-батыс бағытындағы ені 17 м, биіктігі 3,3 м.

Бастапқыда обаның топографиялық құрылымына қарап бұл жерде наус болу керек деп болжам жүргізген болатынбыз. Мұны нақтылау мақсатында оңтүстік-солтүстік бағытында барлау кесіндісі салынды. Кесіндінің ұзындығы 10 м, ені 1,5 м. Қазба жұмыстары барысында реперлік нүктеден 0,4 м тереңдіктен қатты кесек бөліктері анықтала бастады. Тазалау жұмыстарының нәтижесінде реперлік нүктеден 0,5 м тереңдіктен кесектен тұрғызылған шеңбер пішінді құрлыстың шығыс жиегі анықталды. Бұл құрылысты толық ашу мақсатында қазба алаңы батыс бағытында кеңейтілді. Қазба жұмыстары барысында, оба үйіндісінен сырсыз саз ыдыстардың 21 дана бүйір бөлігі және 1 дана табан бөлігі алынды. Бұлар реперлік нүктеден 0,5-0,6 м тереңдікке дейінгі деңгейде кездесіп отырды. Оба үйіндісі толықтай тазалағаннан кейін кесек және пахсадан салынған сыртқы контурі шеңбер пішінді наус анықталды. Жалпы диаметрі 5,5 м. Наустың астына пахсадан платформа дайындалған. Биіктігі 0,49 м. Осы платформаның үстіне кам кесектен ішке қарай аздап көлбеу етіп қабырға тұрғызылған. Қабырғаларының қалыңдығы 1,60-1,70 м шамасында. Платформасымен бірге сақталған биіктігі 1,38 м. Дромосы, яғни кіреберіс аузы солтүстік-батысқа қараған. Дромостың анықталған ұзындығы 2,65 м, сыртқы жағымен қоса есептегендегі ені 1,7 м, дромостың ішкі бөлігінің ені 0,6 м, сақталған биіктігі 0,85 м. Жақтау қабырғаларының ішкі беті және едені ашық сарғыш түсті саз балшықпен сыланған. Дромостың едені наустың ішкі бөлігіндегі төрт бұрыш пішінде жоспарланған жерлеу камерасының орта тұсына дейін созылған. Камераның көлемі 2,5x2 м. Наустың оңтүстік, шығыс және солтүстік қабырғаларын жағалай (периметрі бойынша) «П» пішінде сыпа (сәкі) жасалған. Сыпаның ені 0,75 м, биіктігі 0,1 м. Беті тұтастай ашық сарғыш түсті саз балшықпен сыланған. Қазба жұмысы барысында сыпаның жиегінен оттың ізі байқалды. Ішкі бөлікте жүргізілген тазалау жұмыстарының нәтижесінде наустың шығыс қабырғасын жағалай (in situ) жатқан адам қаңқасы және оның сол жанынан тонаушылардың салдарынан бүлінген жекелеген адам сүйектері анықталды (3-сурет). Сонымен қатар тонаушылардан қалған бір дана түссіз мөлдір моншақ алынды. Шашылып жатқан жекелеген адам сүйектеріне антропологиялық зерттеулер жүргізіліп нәтижесінде in situ жатқан адам қаңқасынан бөлек бұл жерден бір ересек және бір баланың сүйек қалдықтары анықталды. Анықталған сүйектер шартты түрде №1, №2 және №3 қаңқалар болып белгіленді.

2-сурет – №6 обаның әуеден көрініс. [Fig. 2. View of the mound No. 6]

№1 қаңқа. Наустың шығыс қабырғасы қапталына шалқасынан жатқызылып, басы оңтүстікке бағытталып, жүзі көкке қаратылған, оң қолы жамбас сүйегінің үстіне қойылған, ал сол қолы және екі аяғы созылыңқы қалыпта орналастырылған. Бойы 1,74 м. Қаңқа өте нашар сақталған. Антропологиялық сараптамалар бұл қаңқаның ер адамға тиесілі екендігін, шамамен 42-45 жасында қайтыс болғандығын анықтаса палеопатологиялық сараптамалар өкше шпоруна

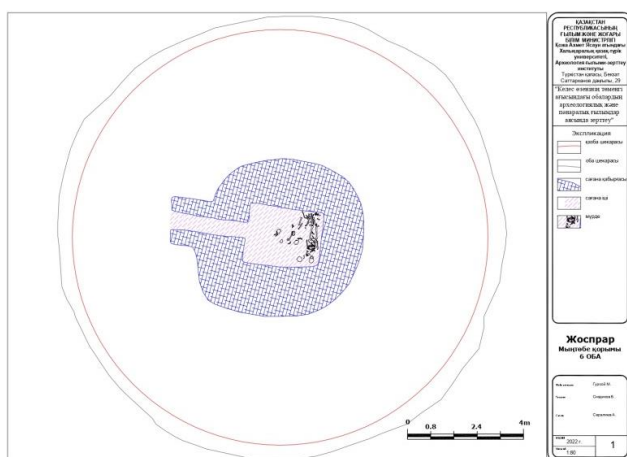

шалдықандығын, беліне грижа шыққандығын және бір аяқ саусағына инфекция түскендігін көрсетті. Генетикалық және паразиттік сараптама жасау үшін аталмыш қаңқадан сынамалар алынды. Алдағы уақытта бұл қаңқаға байланысты генетикасын және паразиттерін анықтау бойынша зерттеулер жүргізілетін болады.

№2 қаңқа. №1 қаңқаның сол жанында, наустың орта тұсында орналасқан. Жоғарыда айтып өткеніміздей тонаушылардың салдарынан бұл қаңқа шашылып бүлінген. Бастапқы қалыпта сақталған аяқ, жамбас, бұғана және бас сүйегін негізге ала отырып, қаңқаның шалқасынан жатқызылып, басының оңтүстікке бағытталғандығын аңғаруға болады. Антропологиялық сараптаманың нәтижесінде шашылған қаңқаның әйел адамға тиесілі екендігі, шамамен 50-55 жасында қайтыс болғандығы анықталды.

№3 қаңқа. Шашылған сүйектердің арасынан анықталды. Тек бас сүйек (Cranium frontal, parietal), кәрі жілік (radius) және шынтақ сүйегінің (ulna) фрагменттері табылды. Бұл сүйектердің жас балаға тиесілі екендігі белгілі болды.

2017 жылы Мыңтөбеде жүргізілген зерттеу жұмыстары кезінде №1 обадан осыған ұқсас наус табылған болатын (Жетібаев, Сиздиқов, Гурсой, 2020). Шартты түрде №1-оба деп белгіленген үйіндіні қазбаға дейін лазерный тахеометрмен өлшегенде, диаметрінің 22,70 м, биіктігінің 4 м екендігі анықталды. Осыдан кейін обаны екі секторға бөлу үшін солтүстік шығыс – оңтүстік батыс бағыты бойынша ені 1 м жал қалдырылды. Жалдың оңтүстік бөлігі «А» жартысы, солтүстік бөлігі «Б» жартысы болып белгіленді. Қазба алдымен «Б» жартысында жүргізіле бастады. Реперлік нүктеден 0,50 м тереңде қатты кесек бөліктері мен қатар шеңбер тәріздес құрылыстың сұлбасы көріне бастады. Ал, обаның орта тұсынан реперлік нүктеден 0,85 м тереңде көмір және күл қалдықтары байқалды. Жалпы қазба жұмысы төмен қарай 4 м-ге дейін жүргізілді. Нәтижесінде құрылыстың шығыс, оңтүстік шығыс жағы толықтай топырақтан тазартылды. Осыдан кейін қазба жұмысы обаның «А» жартысына ойыстырылып бұл бөлікте топырақтан толықтай тазартылды. Нәтижесінде үйінді астынан дромосымен бірге шеңбер пішінді наус анықталды.

3-сурет – наустың жалпы көрінісі. [Fig. 3. General view of sagana]

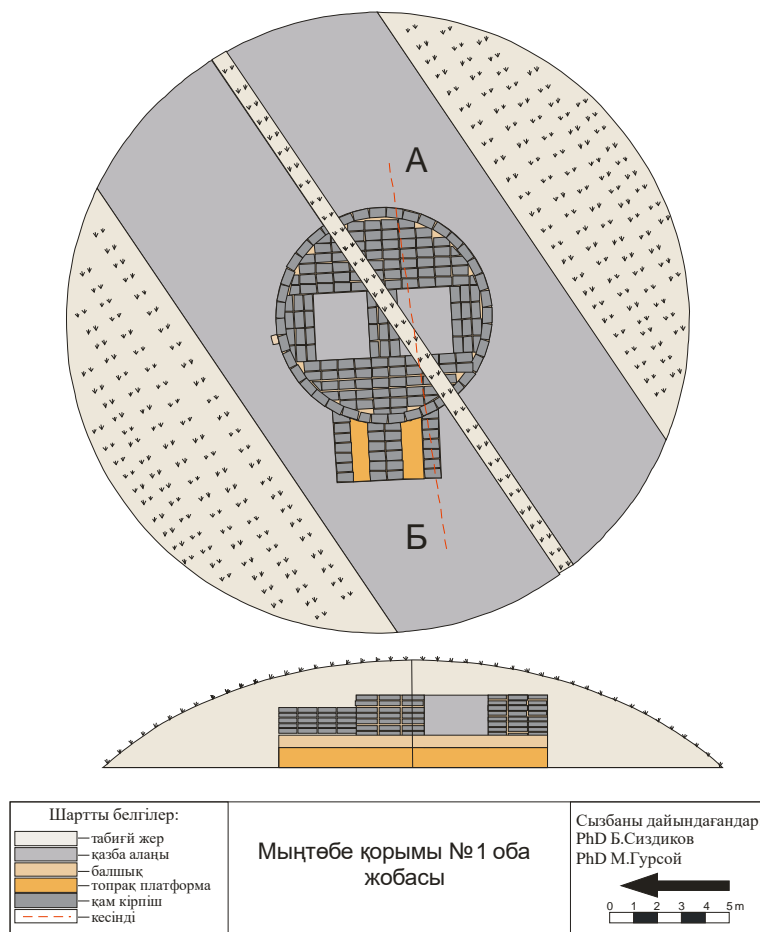
Наустың диаметрі 8 м, сақталған биіктігі 1,23 м. Астыңғы жағына балшықтан шеңбер пішінді платформа дайындалған. Биіктігі 0,52 м. Мұның үстіне қам кесектен екі жерлеу камерасының қабырғасы ішке қарай аздап көлбеу тұрғызылған. Биіктігі 0,71 м. Қабырға бетінен кесектің арасына салынған балшығы айқын байқалады. Жерлеу камераларының көлемдері 2,5x2 м шамасында. Камераларға кіру үшін солтүстік батысқа бағыттала қос дромос жасалған. Екі дромосты қоса есептегендегі көлемі 3x4 м. Ішкі кеңістігі (ені) 0,50 м. Екі дромостың жолы толықтай балшықпен шегенделген. Камераның ішкі кеңістігінде жүргізілген зерттеулер нәтижесінде А жартысындағы жерлеу камерасынан адам сүйектерінің жекелеген бөліктері (қол, аяқ, саусақ) мен қоса қабырғасынан ниша анықталды. Б жартысындағы камерадан ешқандай археологиялық олжа табылмады. Үйіндіде кездескен саз ыдыс бөліктері

мен камерада шашылып жатқан жекелеген адам сүйектері бұл обаның өз кезеңінде тоналғандығын көрсетті (4-сурет).

Мыңтөбедегі наустарды өз ішінде салыстырғанда өз ара ұқсастығы мен айырмашылығының бар екендігі байқалады. Тарқатып айтар болсақ 2022 жылы аршылған наус бір камералы «П» іспетті сәкілі болса, 2017 жылы қазылған наус екі камералы сәкісіз болып келген. Біреуі жалғыз дромоспен, ал екінші бірі қос дромос жабдықталған. Жоспарда екеуде шеңбер пішінді. Сонымен қатар екі наустың дромостары солтүстік-батысқа бағытталған. 2017 жылы ашылған сағанадан адамның жекеленген сүйектері табылған болатын. Яғни, адам сүйектері *in situ* сақталмағандықтан қаңқалардың бағыты, жатқызылу қалпы жайында мағлұматтар алынбаған еді. Үстіміздегі жылы ашылған наустан жерлеу дәстүріне байланысты құнды деректер алынды. Бұл Мыңтөбе қорымының қылыптасу тарихын, мерзімдік шеңберін, тұрғындардың дүниетанымы мен наным сенімін, жерлеу дәстүрінде орын алған өзгерістер мен ерекшеліктерін және бұрынғы жерлеу дәстүрімен сабақтастығын анықтауға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы талдау. Қазақстан территориясындағы сағаналардың ең алғашқы үлгілері 1893, 1949, 1951 жылдары Бөріжар қорымынан табылды. Деректерге қарағанда олар жер бетіне қам кесекпен төрт бұрыш пішінде салынған. Кейбір жағдайларда сағананың ішкі камерасында адамның қаңқа сүйектері табылған. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары Бөріжар қорымында К.Байпаков, Е.Смагулов және А.Ержигитова сынды ғалымдар қазба жұмыстарын жүргізіп көптеген сағаналарды анықтады. Бұлар сол кездегі тұрғындардың жерлеу дәстүрін жаңғыртуға мүмкіндік беретін маңызды табылымдардың легін құрайды. Түркістан облысындағы ең үлкен қорымдардың бірі болып табылатын бұл қорымнан қазіргі кезге дейін жалпы 80-ге жуық сағана аршылып зерттелді (Байпаков, 2005).

4-сурет – науыстың жобасы. [Fig. 4. The project of the sagana]

Ал, 1970 және 1972 жылдары А.Г.Максимова Қаратаудың оңтүстік беткейіндегі Шаға елді мекенінің маңында орналасқан Шаға қорымында қазба жұмыстарын жүргізіп нәтижесінде №67-68, №75-76, №108 обалардан қам кесек және пахсадан салынған тік төрт бұрышты сағана қабірлерді анықтады. Бұлар бұрыштарымен дүниенің төрт тарапына қаратылған. Көлемі 4x5 м шамасында. Сағаналарды тұрғызуға 50x20-25x9-10 см, 40x25-30x5-10 см көлеміндегі кесектер қолданылған. Кіреберіс дромосы арка тәрізді. Сағаналардың едені немесе сәкілерінің беті лаймен сыланған. Көп жағдайда сағананың ішкі кеңістігінде немесе дромоста адамның жекелеген сүйектері табылды. Археологтардың пікірінше бір сағанаға жерленген мәйіт толықтай еті сүйегінен ажырып қаңқаға айналғаннан кейін орнына жаңа жерлеулер жүзеге асырылған. Бұрынғы сүйектер сағананың бір бұрышына жиналып қойылған немесе ыдысқа салынып құпия орынға қайта жерленген. Дегенмен №68 сағанада үш дана иттің бас сүйегі және дромоста *in situ* сақталған адам қаңқасы анықталды. Жалпы Шағада қазылған сағаналардан бір дана ортасы тесік соғды монетасы, саз ыдыс және темірден жасалған жебе ұшы алынған болатын. А.Г.Максимова табылған заттарға қарай бұл жерлеулерді VII-VIII ғасырларға мерзімдеген (Максимова, 1969: 8).

2002 жылы Е.Смагулов жетекшілігімен Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы Сидак қорымындағы алты обада қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде пахсадан салынған төртбұрыш пішінді сағаналар аршылды. Қазба барысында кейбір сағаналардың еденінде және сәкісінде шашылып жатқан жекелеген сүйектер анықталды. Тек №4 сағанада ғана адам қаңқасы *in situ* жағдайда кездесті. Сонымен қатар қоладан жасалған айна, аластау ыдысы және күмістен жасалған айылбас алынды. Е. Смагулов, табылған олжаларды Жетіасар мәдениетінің табылымдарымен салыстыра келе III-IV ғасырларға мерзімдеді (Смагулов, 2011: 129-130).

Ташкент аумағындағы обалар XIX ғасырдың соңына таман зерттеліне бастады. Бұл зерттеулер XX ғасырда да жалғасын тапты. 1959-1960 жылдары Өзбекстан Кеңестік Республикасы тарих және археология институты Т. Агзамходжаев басшылығымен Ташкент қаласынан оңтүстікке қарай 32 шақырым, біздер қазған Мыңтөбе қорымынан шығысқа қарай 60 шақырым қашықта орналасқан Тюябугуз су қоймасы аймағындағы обаларда қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде 11 наус аршылып, олардың архитектуралық ерекшелігі мен жерлеу дәстүріне байланысты құнды мәліметтер алынды. Атылған қорымда қазылған 11 наустың барлығы шеңбер пішінде жасалған. Ішкі кеңістігіндегі камерасы төртбұрыш пішінде жоспарланған. Құрылыс материялы ретінде қам кесек және пахса қолданылған. Қабырғалары 1 метрден 2,2 метрге дейінгі қалыңдықта тұрғызылған. Барлық наустың үстіңгі жағы кесектерді қиюластыру арқылы арка іспетті етіп жабылған. Наустың ішкі және сыртқы қабырғалары мен едені саман аралас балшыппен 0,1 м қалыңдықта сыланған. Қабырғаларына ниша жасалған. Наустарға кіретін дромостардың бағытталуында бір ізділіктің сақталмағандығы байқалады. Мысалы, оңтүстік, оңтүстік шығыс, оңтүстік батыс, шығыс және солтүстік шығыс қапталдарына дромос жасалған. Қазба жұмыстары барысында наустардың кейбірінен жекелеген адам сүйектері (тек №6 наустан сол қалпында жатқан қаңқалар анықталған) мен қоса, шарықта жасалған саз ыдыстар, оссуарий және фрагменттері, темір тоғалар, мысыр пастасынан жасалған моншақтар, темір пышақтар және т.б. заттар табылған. Енді осы наустардың бірнешеуіне кеңінен тоқатлып өтейік.

№1 наус басқалармен салыстырғанда жақсы сақталған. Жоспарда шеңбер пішінді болып келген. Астыңғы жағына пахса арқылы платформа дайындалған. Мұның үстіне Мыңтөбедегі сияқты аздап ішке қарай көлбеу қабырға тұрғызылған. Диаметрі 8,3 м. Ортасындағы төртбұрыш пішінді камерасы шығыс, батыс бағыты бойынша жоспарланған. Көлемі 2,1x2,95 м. Бұл наустың үстіңгі жағы 40x26x10 см көлеміндегі кесектермен «қиғаш қиюластыру» әдісі арқылы арка тәрізді жабылған. Солтүстік қабырғасының орта тұсына, еденімен бір деңгейге үш ниша жасалған. Нишалардың тереңдігі 0,5 м биіктігі 0,75 м. Шығыс жағындағы дромосы тар және арка тәрізді жасалған. Биіктігі 1,1 м, ұзындығы 3,95 м, ені 0,72 м. Наустың ішкі және сыртқы жағы саман аралас балшыппен 1 см қалыңдықта сыланған. Наустың ішінен бүлінген адамның жекелеген сүйектері, солтүстік батыс бұрыштан шеңбер пішінді темір айылбас және мыстан жасалған жеті жапырақты әшекей бұйымның фрагменті табылған. №2 наустың жоспары шеңбер пішінді. Диаметрі 9,5 м. Камерасы солтүстік шығыс, оңтүстік шығыс бағытында жоспарланған. Көлемі 3x2,35 м. Жанындағы қабырғасының орта тұсына аркалы ниша жасалған. Тереңдігі 0,4 биіктігі 0,6 м. Оңтүстік шығыс жағындағы дромосының ұзындығы

3,6 м, ені 0,72 м, биіктігі 1,05 м. Наустан адамның жекелеген сүйектері, солтүстік шығыс қабырғасының жанынан шарықта жасалған тостақ, шығыс қабырғасының маңынан екі дана монета және нишаның ішінен темір пышақ табылған. Қазба жүргізілген №3 наустың жоспары да шеңбер пішінді. Диаметрі 8 м. Солтүстік қабырғасына үш дана аркалы ниша жасалған. Көлемі 0,6x0,6x0,6 м. Наустың оңтүстік қапталына дромос жасалған. Ұзындығы 3 м, ені 0,75 м. Еденнен мысыр пастасынан жасалған екі дана моншақ, темір түйреуіш пен қоса оңтүстік шығыс бұрыштан цилиндр пішінді ассуарий табылған. Астыңғы жағына үш аяқ жабыстырылған. Ассуарийнің бір бетіне керту арқылы ромб тәрізді өрнек түсірілген. Биіктігі 64 см, диаметрі 26-30 см, тесіктірінің көлемі 26x24 см. №9 наустан да ассуарий фрагменттері табылған. Ал, диаметрі 10,2 м келетін №6 науста жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында шарықта жасалған ангобты саз ыдыстармен қатар *in situ* жатқан үш қаңқа анықталған. Бұлардың барлығы шалқасынан жатқызылып екеуінің басы солтүстікке, біреуінің басы оңтүстікке бағытталған (Агзамходжаев, 1962: 71-79).

XX ғасырдың ортасында Ю.Ф. Буряков Ташкент қаласының 42 шақырым оңтүстігіндегі Пскент ауылы маңында орналасқан екі науста қазба жұмыстарын жүргізді. Бұл жердегі наустар архитектуралық тұрғыдан Мыңтөбе мен Тюябугуздығыларға ұқсайды. Тарқатып айтар болсақ астыңғы жағына пахсадан шеңбер пішінде платформа дайындалып, мұның үстіне 45x24x8 см және 52x27x10 см көлеміндегі қам кесектермен қабырға тұрғызылған. Нысанның ортасында әдеттегідей төртбұрыш пішінде жерлеу камерасы орналасқан.

Қазба жұмысы жүргізілген наустардан бірінің диаметрі 6,6 м. Оңтүстік шығыс қаптындағы дромосы порталды түрде жасалған. Ұзындығы 1,6 м, ені 2,6 м. Камерасының көлемі 2,6x1,8 м. Үстіңгі жағы арка тәрізді етіліп жабылған. Үш қабырғасының периметрі бойынша биіктігі 10 см-лік сәкі жасалған. Камерада бір ересек және бір балаға тиесілі қаңқа анықталған. Дегенмен археологтар бұл наустың ерте кезде тоналғандығын тілге тиек ете келе адам қаңқалары шашылып бүлінгендігін, баланың бас сүйегін кіреберістен тапқандығын атап өтеді. Тоналғанына қарамастан камерада көкшіл мөлдір моншақ, қолда пошымдалған саз ыдыстардың бөлшектері, сыртына тұтқа бекітілген алмұрт пішінді құты табылған. Мұндай құтылар кейінгі қауыншы мәдениетінде көп кездеседі.

Екінші наус шеңбер пішінде жоспарланған. Құрылысына пахса және кесек қолданылған. Төртбұрыш пішіндегі камерасынан екі ассуарий және бір дана ассуарийге тиесілі қақпақ табылған. Саз ыдыстардың қамырына құм қосылып өте жақсы дәрежеде күйдірілген. Бірінші ассуарий көлденең бағытта сопақ, табанынан жоғарыға қарай конус тәрізде пошымдалған. Ұзындығы 63 см, ені 31 см, қақпақсыз есептегендегі биіктігі 37 см. Қақпағымен қоса есептегендегі биіктігі 56 см. Қақпағының тұтқасы бір денелі екі басты зооморф пішінде жасалған. Бұлардың біреуі мүйіздері кері қайырылған ешкі басына ұқсаса, екіншісі арқарға ұқсайды. Ю.Ф. Буряковтың келтірген мәліметтеріне қарағанда зооморф тұтақалардың қауыншы кезеңінде Ташкент облысы аймағына кеңінен таралғандығын, сонымен қатар аналогтары Бухар облысынан, Ферғана даласынан және Қазақстанның оңтүстік өңірлерінен табылғандығын аңғаруға болады. Аты аталған зерттеуші Пскент науысынан табылған қақпақтың тұтқасына шынайы және стильдендірілген аңдар бейнеленген дей келе наустарды б.з. 5 ғасырға мерзімдеген (Буряков, 1968: 131-136).

5. Қорытынды. Қаңлылар қазақ халқының қалыптасуына ұйытқы болған тайпалардың бірі десек қателеспейміз. Тарихи деректер қаңлылардың Талас өзені аңғарын, Қаратаудың етектерін, Ташкент жазирасын, Сырдария, Қуандария және Жаңадария аймақтарын мекендегендігін жазады. Географиялық орналасуы мен өмір сүрген аймақтары көшпелі және отырықшы мәдениеттердің тоғысқан тұсына сәйкес келеді. Сондықтан қаңлы тайпалары қалалармен обалы қорымдарды біздерге мұра ретінде қалдырған. Обаларда жүргізілген зерттеу жұмыстары біздерге қайтыс болғандардың катакомба және сағана қабірлерге жерлегендігін көрсетті. Ғалымдардың пікіріне қарағанда катакомбалар б.з.б. 1 - б.з. IV ғасырларына дейінгі аралықта қолданылса, сағаналар IV-VIII ғасырлар аралығында қолданылған. Бұл екі қабір түрінде атқарылған жерлеу жоралғыларының өзіндік ерекшеліктері бар. Катакомба қабірлерде қайтыс болған адамдар жер қойнауына салынса, жерлеудің екінші түрі бойынша жер бетіне салынған құрылыстарға, яғни наусқа салынған.

Мақалада қарастырған Мыңтөбе мен Ташкент маңындағы наустардың арасында өз ара ұқсастықпен айырмашылықтардың бар екендігі байқалады. Ұқсас тұстары архитектуралық

жағында басым түседі. Атап айтар болсақ наустардың шеңбер пішінде жоспарлануы, құрылыс материялы ретінде пахса және кесек қолданылуы, қабырғалардың периметрі бойынша сәкілер жасалуы, қабырғаларда нишалардың болуы екі аймақтағы наустардың ұқсас тұсын құрайды. Сонымен қатар жерлеу дәстүрінде де ұқсастық байқалады. Бұл бойынша Мыңтөбе (№2 науыс) мен Тюябугуздағы (№6 науыс) қаңқалардың шалқасынан жатқызылып бастарының оңтүстікке бағытталуын, Пскенттегі науыспен Мыңтөбедегі №2 науыстан анықталған оттың іздерін айтуға болады. Ал, екі аймақтың айырмашылығы ретінде Ташкент маңындағы наустардан табылған оссуарийлерді айту керек. Біздер қазған Мыңтөбедегі наустардан оссуарий табылған жоқ. Бұған жерлеу нысандарының бұрынғы кезде тоналуы немесе Мыңтөбедегі тұрғындардың сенімі мен дүниетанымы себеп болуы мүмкін. Шын мәнісінде Ташкенттегі наустардан табылған оссуарийлер жерлеу құрылысының бұл түрі зороастризммен байланысты ма деген ой туындатады. Жалпы Орта Азия археологиясымен айналысатын ғалымдардың басым көпшілігі наустарды «зороастризммен» байланыстыра отырып археологиялық деректер негізінде функциясына байланысты өз пікірлерін ұсынған. Мысалға кейбір ғалымдардың пікірінше наустарда мәйіттер еті сүйегінен ажыранға дейін жатқан, осыдан кейін сүйектер күнделікті қолданыстағы ыдысқа немесе арнайы ыдысқа (урна, оссуарий) салынып немесе матаға оралып арнайы орынға жерленген. Наустар «мәңгілік жерлеу орны» ретінде емес зороастризм дініндегі «дахма» қызметін атқарған. Басқаша айтқанда наусқа жерленген мәйіт тек қана еті сүйегінен ажырағанға дейін жатқан. Егер әулеттен бір кісі қайтыс болса бұрынғы сүйектер наустың бір бұрышына жиналып қойылған немесе ыдысқа салынып құпия орынға қайта жерленген. Осы кезде ұсақ сүйектер науыстың ішінде қалып қойған. Бұл гипотеза наустардан алынған жерлеу процесінің аяқталуын білдірмейтін тек орталық, сонымен қатар аралық жерлеу жоралғыларын көрсететін жағдайларға байланысты негізделген. Расында да Ташкент аймағындағы Пскент науысынан үш дана оссуарий табылған болатын. Зардұшт сенімі бойынша мәйіттер дүниедегі ен лас қалдық болып табылады. Сондықтан өлгендер топыраққа көмілмейді, суға салынбайды, отқа жағылмайды. Қайтыс болғандар «дахма» атты орынға қойылып ит-құсқа жем етіледі. Сүйегі етінен ажырағаннан кейін сүйектері жиналып оссуарийге салынып жерленеді (Акылбек, Гурсой, 2022: 98). Дегенмен осы кезге дейін зерттелген наустардың көпшілігінде адамның сүйектері анатомиялық қалыпта немесе бір жерге үйілген жағдайда кездескен. Сонымен қатар жаңа жерлеулерді жүзеге асырар алдында бұрынғы сүйектердің дәлізге төгілгендігі және сәкілерге жаңа мәйіттер қойылғандығы аңғарылған. Тағы бір айта кететін жайт біздер қазған Мыңтөбедегі наустар оба пішініндегі топырақ үйінділердің астында жатқан болатын. 2022 жылы қазылған наустан баяғы қалпын сақтаған бір қаңқа аршылған еді. Осындай археологиялық мәліметтер наустар «дахма» қызметін атқарды деген пікірлерге қарама қайшы түссе керек.

Әдебиеттер тізімі

- Агеева, Пацевич, 1958 - *Агеева Е.И., Пацевич Г.И.* Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // *Труды Института Истории, Археологии и Этнографии*. 1958. Т. 5. С. 41-42.
- Агзамходжаев, 1962 - *Агзамходжаев Т.* Тюябугузские наусы // *История материальной культуры Узбекистана*. 1962. № 3. С. 71-79.
- Акылбек, Гурсой, 2022 - *Акылбек С.Ш., Гурсой М.* Култовые помещения на городище Культобе // *Поволжская Археология*. 2022. № 2 (40). С. 89-101.
- Байпаков, Смагулов, Ержигитова, 2005 - *Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А.* Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. Алматы: Баур, 2005. С. 224.
- Богомолов, 2005 - *Богомолов Г.И.* Узбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда. Фан нашриёти, 2005. С.187 – 196.
- Борисов, 1940 - *Борисов А.Я.* О значении слова «наус» // *Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа*. Том III. 1940. С. 301-311.
- Буряков, 1968 - *Буряков Ю.Ф.* Пскентские наусы // *Советская археология*. 1968. № 3. С. 131-136.
- Вревский, 1895 - *Вревский А.Б.* (ред.). Открытие Туркестанского Кружка любителей археологии 11 декабря 1895 г. Ташкент: Наука, 1895. С. 4-5.
- Григорьев, 1935 - *Григорьев Г.В.* Отчет об археологической разведке в Янгиюльском районе УзССР в 1934 г. Узбекистанского Комитета по охране и изучению памятников материальной культуры. Ташкент: 1935. С. 3-42.

Жетібаев, Сиздиқов, Гурсой, 2020 - *Жетібаев К.М., Сиздиқов Б.С., Гурсой М.* Мыңтөбе қорымында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі // *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Тарих және саяси – әлеуметтік ғылымдар» сериясы.* 2020. № 3 (66). С. 409 - 419.

Итина, Яблонский, 2001 — *Итина М.А., Яблонский Л.Т.* Мовзелей Северного Тагискена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи. Восточная литература. Москва: 2001. 295 с.

Козыбаев, 2010 - *Козыбаев М.К.* (ред.) История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Том I. Алматы: Атамура, 2010. 548 с.

Краваевъ, 1914 - *Краваевъ В.Ф.* Голодная степь в ее прошлом и настоящем // *Материалы исследования к проекту орошения Голодной и Дальверзинской степей.* 1914. Выпуск 1. С. 8-25.

Қуандықов, Байпақов, Құрманқұлов, 2011 - *Қуандықов Б., Байпақов К., Құрманқұлов Ж.* (под. ред.) Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы. Алматы: Аруна, 2011. 504 б.

Левина, 1971 - *Левина Л.М.* Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тыс. н.э. Москва: Издательство Наука, 1971. 242 с.

Литвинский, Седов, 1983 - *Литвинский Б.А., Седов А.В.* Тепаи – Шах. Культура и связи кушанской Бактрии Москва: Наука, 1983. 205 с.

Максимова, 1974 - *Максимова А.Г.* Гробницы типа науса у с. Чага // *В глубь веков.* Алма-Ата: 1974. С. 95-118.

Максимова, 1969 - *Максимова А.Г.* Отчет о работе Южно-Каратауского курганного отряда Отрарской археологической экспедиции 1969 г // *А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары.* 1969. Дело 1117. С. 8-11.

Максимова и др. 1968 - *Максимова А.Г., Мерциев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М.* Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). Алматы: Издательство Наука Казахской ССР, 1968. 252 с.

Нургалиев, 1994 - *Нургалиев Р.Н.* (ред.) Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно – Казахстанская область. Алматы: Қазақ Энциклопедиясы, 1994. С. 223-224.

Остроумов, 1891 - *Остроумов Н.П.* Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1882-1888 гг. Санкт Петербург, 1891.

Подушкин, 2000 - *Подушкин А.Н.* Арыская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. Туркестан: Издательский центр МКТУ им. Х.А. Яссави, 2000. 201 с.

Подушкин, 2019 - *Подушкин А.Н.* Новые археологические комплексы могильников Кылышжар и Мынтобе // *Марғұлановские чтения. Материалы Международной археологической научно-практической конференции.* Нур-Султан: 2019. С. 153-169.

Подушкин, Донец 2018 - *Подушкин А.Н., Донец А.Г.* О первоначальном исследовании археологических объектов урочище Мынтобе // «Қазақстанның тарихи мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті, 2018. С. 99-104.

Рапопорт, Неразик, Левина 2000 - *Рапопорт Ю.А., Неразик Е.Е., Левина Л.М.* В низовьях Окса и Яксарта. Москва: ИНДРИК, 2000. 384 с.

Руднев, 1900 - *Руднев А.О.* Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. год V. Ташкент: 1900. С. 57-62.

Самашев, Әбу 2007 - *Самашев З., Әбу А.* Археологиялық сөздік. Алматы: 2007.

Смагулов, 2011 - *Смагулов Е.А.* Наземные склепы Борижарского могильника // *Қазақстан археологиясының мәселелері. Ғылыми мақалалар жинағы.* Алматы: 2011. С. 119-141.

Смирнов, 1896 - *Смирнов Е.Т.* Древности в окрестностях Ташкента // *Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии.* Вып. 1. Ташкент: 1896. С. 7-17.

Толстов, 1948 - *Толстов С.П.* По следам древней Хорезмийской Цивилизации. Москва-Ленинград: Наука, 1948. 317 с.

Яблонский, 2010 — *Яблонский Л.Т.* Переход к зороастрийскому погребальному обряду у скотоводов Хорезма // *Древние культуры Евразии.* Санкт-Петербург: 2010. С. 252-258.

References

Ageeva, Pacevich, 1958 - *Ageeva E.I., Pacevich G.I.* From the history of settled settlements and cities of South Kazakhstan. *Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography.* 1958. Vol. 5. Pp. 41-42. (In Rus.)

Agzamhodzhaev, 1962 - *Agzamhodzhaev T.* Tuyabuguz nauses // *History of material culture of Uzbekistan.* 1962. Nr 3. Pp. 71-79. (In Rus.)

Akylbek, Gursoy 2022 - *Akylbek S.Sh., Gursoy M.* Religious premises at the settlement of Kultobe. *Povolzhskaya Arheologiya.* 2022. Nr 2 (40). Pp. 89-101. (In Rus.)

- Baypakov, Smagulov, Erzhibitova 2005 - *Baypakov K.M., Smagulov E.A., Erzhibitova A.A.* Rannesrednevekovye nekropoli Early medieval necropolises of Southern Kazakhstan. Almaty: Baur, 2005. 224 p. (In Rus.)
- Bogomolov, 2005 - *Bogomolov G.I.* History of Uzbekistan in material culture and written sources. Tachkent: Fan nashriyoti, 2005. Pp.187 – 196. (In Rus.)
- Borisov, 1940 - *Borisov A. Ya.* On the Meaning of the Word "Naus" // Proceedings of the State Hermitage's Department of the East. Vol III. 1940. Pp. 301-311. (In Rus.)
- Buryakov, 1968 - *Buryakov Yu.F.* Pskent nauses. *Sovetskaya arheologiya*. 1968. Nr 3. Pp. 131-136. (In Rus.)
- Grigor'ev, 1935 - *Grigor'ev G.V.* Report on archaeological exploration in the Yangiyul region of the Uzbek SSR in 1934 // Uzbekistan Committee for the Protection and Study of Monuments of Material Culture. Tashkent: 1935. Pp. 3 - 42. (In Rus.)
- Itina, Yablonskiy, 2001 - *Itina M.A., Yablonskiy L.T.* Mausoleums of Northern Tagisken. Late Bronze Age of the Lower Syr Darya. Eastern literature. Moskva: 2001. 295 p. (In Rus.)
- Kozybaev, 2010 (ed.) - *Kozybaev M.K.* (ed.). History of Kazakhstan. From ancient times to the present. Tom I. Almaty: Atamura, 2010. 548 p. (In Rus.)
- Kravaev, 1914 - *Kravaev V.F.* Hungry steppe in its past and present // Research materials for the project of irrigation of the Hungry and Dalverzin steppes. 1914. Iss. 1. Pp. 8-25. (In Rus.)
- Kuandykov, Baypakov, Kurmankulov, 2011 - *Kuandykov B., Baypakov K., Kurmankulov Zh.* (ed.). Collection of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda region. Almaty: Aruna, 2011. 504 p.
- Levina, 1971 - *Levina L.M.* Ceramics of the lower and Middle Syrdarya in the I millennium AD. Moskva: Izdatel'stvo Nauka, 1971. Pp. 242. (In Rus.)
- Litvinskiy, Sedov, 1983 - *Litvinskiy B.A., Sedov A.V.* Tepai Shah. Culture and connections of Kushan Bactria. Moskva: Nauka, 1983. 205 p. (In Rus.)
- Maksimova, 1974 - *Maksimova A.G.* Tombs of the Naus type near the village of Chaga // In the depths of centuries. Alma – Ata: 1974. Pp. 95-118. (In Rus.)
- Maksimova, 1969 - *Maksimova A.G.* Report on the work of the Yuzhno-Karatau kurgan detachment of the Otrar archaeological expedition of 1969. *Archival materials of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan*. 1969. Case 1117. Pp. 8-11. (In Rus.)
- Maksimova, et al., 1968 - *Maksimova A.G., Mershhiev M.S., Vajnberg B.I., Levina L.M.* Antiquities of Chardara (Archaeological research in the area of the Chardara reservoir). Almaty: Nauka, 1968. 252 p. (In Rus.)
- Nurgaliev, 1994 - *Nurgaliev R.N.* (pod.red.). A set of historical and cultural monuments of Kazakhstan. South Kazakhstan region. Almaty: Kazak Eenciklopediyasy, 1994. Pp. 223-224. (In Rus.)
- Ostroumov, 1891 - *Ostroumov N.P.* Report of the Imperial Archaeological Commission for 1882-1888. Sankt Peterburg: 1891. (In Rus.)
- Podushkin, 2000 - *Podushkin A.N.* Arys culture of Southern Kazakhstan IV century BC – VI century AD. Turkestan: Izdatel'skiy centr MKTU named after Yassavi, 2000. 201 p. (In Rus.)
- Podushkin, 2019 - *Podushkin A.N.* New archaeological complexes of Kylyshzhar and Myntobe burial grounds // Margulan's readings. Materials of the International Archaeological Scientific and Practical Conference. Nur-Sultan: 2019. Pp.153-169. (In Rus.)
- Podushkin, Donec, 2018 - *Podushkin A.N., Donec A.G.* About the initial study of archaeological sites of the Myntobe tract // Proceedings of the international scientific-methodological conference “X Orazbayev readings”. Almaty: Kazak universitety, 2018. Pp. 99-104. (In Rus.)
- Rapoport, Nerazik, Levina, 2000 - *Rapoport Yu.A., Nerazik E.E., Levina L.M.* Lower reaches of the Oxus and Jaxartes. Moskva: INDRIK, 2000. 384 p. (In Rus.)
- Rudnev, 1900 - *Rudnev A.O.* Protocols of the Turkestan circle of archeology lovers. Year V. Tashkent: 1900. Pp. 57-62. (In Rus.)
- Samashev, Abu, 2007 - *Samashev Z., Abu A.* Archaeological dictionary. Almaty: 2007.
- Smagulov, 2011 - *Smagulov E.A.* Ground crypts of the Borizhar burial ground // Problems of archeology of Kazakhstan. 3rd edition. A collection of scientific articles. Almaty: 2011. Pp. 119-141. (In Rus.)
- Smirnov, 1896 - *Smirnov E.T.* Antiquities in the vicinity of Tashkent // Protocols of the Turkestan circle of lovers of archeology. Iss. 1. Tashkent: 1896. P. 7-17. (In Rus.)
- Tolstov, 1948 - *Tolstov S.P.* In the footsteps of the Ancient Khorezmian Civilization. Moskva-Leningrad: Nauka, 1948. 317 p. (In Rus.)
- Vrevskiy, 1895 - *Vrevskiy A.B.* (ed.). Protocols of the Turkestan circle of archeology lovers. Year V. Tashkent: 1895. Pp. 4-5. (In Rus.)
- Yablonskiy 2010 - *Yablonskiy L.T.* Transition to the Zoroastrian funeral rite among the pastoralists of Khorezm // Ancient cultures of Eurasia. Sankt-Peterburg: 2010. Pp. 252-258. (In Rus.)

Zhetibaev, Sizdikov, Gursoy, 2020 - *Zhetibaev K.M., Sizdikov B.S., Gursoy M.* Results of archaeological research carried out in the myntobe necropolis. *Bulletin of Abai KazNPU, History and political and social sciences series.* 2020. Nr 3 (66). Pp. 409-419.

ANTROPOLOGY/ АНТРОПОЛОГИЯ /

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 1, pp. 163-172, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_163-172

THE PROBLEM OF CULTURAL REPRESENTATION IN SOVIET KOREAN MEDIA: DOMINANT NARRATIVE AND CONCEALMENT OF HISTORICAL MEMORY

Soon-ok Myong¹, Byong-soon Chun²

¹Al-Farabi Kazakh National University (95A, Karasay batyr Str., Almaty, 050012, Kazakhsatan)

Dr. Sciences (Cultural anthropology), associate professor

 <https://orcid.org/0000-0003-4569-6518>. Email: [okmyong\[at\]gmail.com](mailto:okmyong[at]gmail.com)

²Institute of Globalization and Multicultural Studies, Hanyang University (55 Hanyngdae-ro, Ansan, 426-791, Republic of Korea)

Dr. Sciences (Political Sciences), associate professor. Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-1052-6925>. Email: [kskaznu\[at\]gmail.com](mailto:kskaznu[at]gmail.com)

© IHE named after Ch.Ch.Valichanov, 2023

© Myong, Chun, 2023

Abstract. *Introduction.* Soviet Koreans were settlers who migrated to Primorsky Krai during the late Joseon Dynasty and Japanese occupation of the Korean peninsula around the XX century, but they were forced to migrate to Central Asia along with the oppression of the Soviet power. The article examines the dominant narrative through Korean media as an oblivion device for the historical memory of the Korean diaspora in the socio-cultural context of the era of the Stalinist regime oppression. *Objectives.* The article is aimed to analyze the texts of the Soviet Korean newspaper; to reveal how the memories of the collective suffering of Koreans that were not represented on the Soviet public sphere; to explore how their stories were overshadowed by the dominant narrative. *Results.* The memory of Koreans was to be expelled from the field of public memory by a progressive narrative glorifying the people as patriotic fighters and victors for the sake of the system and ideology. *Conclusions.* The Soviet regime completely controlled the system of cultural representation, and the dominant narrative, in which the symbol of the enemy of the opposing concept of the people was mobilized and effectively silenced the collective memory of Soviet Koreans.

Keywords: Cultural representation, dominant narrative, historical memory, Soviet Korean newspaper

For citation: Myong S.O., Chun B.S. The Problem of Cultural Representation in Soviet Korean Media: Dominant Narrative and Concealment of Historical Memory // Отан тарихы. 2023. Vol. 26. No. 1. Pp. 163-172. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_163-172

КЕҢЕСТІК КӘРІСТІК БАҚ-ТАҒЫ МӘДЕНИ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАУ ПРОБЛЕМАСЫ: ДОМИНАНТТЫ НАРРАТИВ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЖАДЫНЫ ЖАСЫРУ

Сун Ок Мионг¹, Бенг Сун Чан²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (95А-үй, Қарасай батыр көш., 050012 Алматы, Қазақстан Республикасы)

доктор PhD (Мәдени антропология), доцент

 <https://orcid.org/0000-0003-4569-6518>. Email: [okmyong\[at\]gmail.com](mailto:okmyong[at]gmail.com)

²Жаһандану және көпмәдениетті зерттеулер институты, Ханьян университеті, (55-үй, Ханьиндэ-ро,

Ансан, 426-791, Корея Республикасы)

Саяси ғылымдарының кандидаты, доцент, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-1052-6925>. Email: kskaznu[at]gmail.com

Түйіндеме. *Кіріспе.* Кеңес кәрістері 20-ғасырда Чосон әулеті мен Жапонияның Кәріс түбегін басып алуы кезінде Приморск өлкесіне қоныс аударған қоныстанушылар болды, бірақ олар Кеңес өкіметінің қысымымен бірге Орталық Азияға қоныс аударуға мәжбүр болды. Бұл жұмыс кәрістік БАҚ арқылы доминантты нарративті Сталин билігінің езгі дәуірінің әлеуметтік-мәдени контекстінде кәріс диаспорасының тарихи жады үшін ұмыту құралы ретінде қарастырады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – кеңес-кәрістердің ұжымдық қасіреттері туралы естеліктердің кеңестік қоғамда қалай жасырылғанын көрсету үшін кеңестік-кәрістік газет мәтіндерін талдау; биліктің құйтырқы саясатын әшкерелеу. *Нәтижелер.* *Прогрессивті баяндамалар арқылы кеңестік билік кәріс халқы туралы естеліктерді, олардың патриоттық күрескерлігі мен идеология және жүйеге қарсы шығушылар ретінде халық жадынан өшіруге әрекет жасады. Қорытынды.* Кеңес өкіметі мәдени өкілдік жүйесін толығымен бақылап отырды, ал билікке қарсы болғандарды халық жауы ретінде көрсетіп, кеңестік кәрістер жөнінде коллективті естелікті жоюға бар күшін жұмсады.

Түйін сөздер: мәдени репрезентация, доминантты нарратив, тарихи естелік, кеңестік кәріс газеті.

Дәйексөз үшін: Мионг С.О., Чан Б.С. Кеңестік корейлік БАҚ-тағы мәдени репрезентациялау проблемасы: доминантты нарратив және тарихи жадыны жасыру // Отан тарихы. 2023. Т. 26 № 1. С. 163-172. (Орыс.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_163-172

ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ В СОВЕТСКИХ КОРЕЙСКИХ СМИ: ДОМИНАНТНЫЙ НАРРАТИВ И СОКРЫТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Сун Ок Мионг¹, Бенг Сун Чан²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби (д. 95А, ул. Карасай батыра, 050012 Алматы, Республика Казахстан)

доктор PhD (Культурная антропология), доцент

 <https://orcid.org/0000-0003-4569-6518>. Email: okmyong[at]gmail.com

²Институт глобализации и мультикультурных исследований, Ханьянский университет (д. 55, Ханингдэ-ро, Ансан, 426-791. Республика Корея)

кандидат политических наук, доцент, научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-1052-6925>. Email: kskaznu[at]gmail.com

Аннотация. *Введение.* Советские корейцы были переселенцами, мигрировавшими в Приморский край во время поздней династии Чосон и японской оккупации Корейского полуострова примерно в 20 веке, но они были вынуждены мигрировать в Среднюю Азию вместе с притеснениями советской власти. В данной статье рассматривается доминирующий нарратив через корейские СМИ как средство забвения исторической памяти корейской диаспоры в социокультурном контексте эпохи сталинского гнета. *Цель и задачи исследования* – анализировать тексты советско-корейской газеты, чтобы выявить, как воспоминания о коллективных страданиях корейцев не были представлены в советской публичной сфере; раскрыть как они были навязаны господствующим нарративом. *Результаты.* Память о корейцах должна была быть вытеснена из поля общественной памяти прогрессивным нарративом, прославляющим народ как патриотических борцов и победителей во имя системы и идеологии. *Выводы.* Советская власть полностью контролировала систему культурной репрезентации, а доминирующий нарратив, в котором был мобилизован символ врага противоположного понятия народа, эффективно заглашал коллективную память советских корейцев.

Ключевые слова: Культурная репрезентация, доминирующий нарратив, историческая память, советско-корейская газета.

Для цитирования: Мионг С.О., Чан Б.С. Проблема культурной репрезентации в советских корейских СМИ: доминантный нарратив и сокрытие исторической памяти // *Отан тарихы*. 2023. Т. 26. № 1. С. 163-172. (На рус.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_1_163-172

1. Введение

В данном исследовании рассматривается нарратив власти, отраженный в корейских СМИ в социокультурном контексте периода сталинского гнета, и политика репрезентации молчания коллективной памяти корейцев.

До насильственной эмиграции в Среднюю Азию корейцы Приморского края были мигрантами, которые пересекли реку Туман на северной границе Корейского полуострова с 1860-х годов до конца правления династии Чосон и осели на этой территории России из-за социального хаоса в Чосоне и влияния японской оккупации. До тех пор, пока империалистическая Япония не аннексировала Корейский полуостров примерно в 1900-х годах, Приморская провинция служила заокеанской базой движения корейцев за независимость, где национальные интеллектуалы и капиталисты возглавляли антияпонскую борьбу, включая содействие корейским учебным заведениям и средствам массовой информации, политической и культурной деятельности, такой как поддержание независимой армии и корейский проект по повышению социальной осведомленности. Как только после большевистской революции 1917 года на Дальнем Востоке была установлена советская система, а родина Корея оказалась под полным контролем Императорской Японии, энергия советских корейцев в Приморской провинции быстро трансформировалась из антияпонского движения за независимость в советское революционное движение. Учитывая тот факт, что солидарность с родиной была почти сломлена, антияпонские отряды за независимость были включены в советскую революционную силу, так что движущая сила движения за национальную независимость больше не могла быть задействована.

После возникновения советской системы сталинское командование переселило корейское население из Дальневосточной провинции в регион Средней Азии. Это неожиданное событие лишило их той жизни, которую они проложили после первого переселения. Точных статистических данных о числе погибших во время миграции советских корейцев нет.

17 корейских газет и журналов, действовавших в Дальневосточном регионе, быстро прекратили свое существование. Почти сразу было закрыто около 350 корейских школ и вузов (Хан и др., 1999:333). Сразу после миграции на территории бывшей Казахской ССР (Казахской Советской Социалистической Республики) было открыто более 40 этнических школ для советских корейцев (Мэн и др. 1999:190). Такие национальные школы считались местом проживания этнических буржуа и подлежали «Реорганизации национальных школ» 8 апреля 1938 г. Преобразование требовало, чтобы все учились на русском языке, а не на своих национальных языках (Там же, 186-187). 27 декабря 1939 г. появилась новая команда, требующая использования марксистско-ленинских книг, многие из которых были написаны партийными лидерами. Книги народов, написанные на их этнических языках, уничтожались (Там же, 335). Большинство сотрудников советских корейских СМИ также были устранены. Тем временем ЛенинКичи издали свой первый номер 15 мая 1938 года в Кызылординской области бывшей Казахской ССР.

В 1939 г. советский режим пропагандировал свои достижения путем издания около 9000 советских газет, из которых 2294 выпускались на 58 языках (Ленин Кичи, 06.05.1940:2). Корейские СМИ продолжали использовать свой этнический язык и служили единственным культурным каналом для выражения искусства и письма корейцев наряду с типом корейского театра, известного как Корё Кыкчжан. Несмотря на использование этнических названий, корейские СМИ, как правило, были советскими, и любой контент подвергался цензуре и контролю со стороны советской центральной власти. Только в 1990 году был принят новый закон о СМИ. К тому времени ЛенинКичи выполнили свою роль советского органа коммунистической пропаганды и контроля над местным сообществом, политизируя и мобилизуя людей в интересах Коммунистической партии.

Исследование, представленное в данной статье, анализирует тексты Ленинкичи, чтобы выяснить, почему советские корейцы умалчивали о своей истории и почему они быстро интегрировались в советское общество. Исследование показывает, что в их коллективном

сознании доминируют культурные формы угнетения, а их дух сопротивления парализован жесткой системой цензуры советских СМИ.

2. Материалы и методы

Газета «Ленин Кичи» издавалась в течение 53 года с момента создания 15 мая 1938 года и до закрытия 31 декабря 1990 года, незадолго до распада Советского Союза. Эта газета была единственным корейским СМИ, распространяемым на территории бывшего Советского Союза. Размер тиража на начальном этапе составлял 6000 экземпляров, а в конце 1950-х годов превысил 10 000 экземпляров. Частота публикаций изначально была неравномерной, примерно два-три раза в неделю. С 1952 года он выходил шесть раз в неделю. Статьи печатались на четырех страницах, первые три из которых освещали новости центрального комитета партии, текст речи лидера, решения Республики по важным направлениям политики, платформу принципов, отчет о выполнении советских проектов подразделениями и жизнь членов коммунистической партии. Оставшаяся страница освещала военную ситуацию, зарубежные новости и сообщение редактора. В конце 1950-х годов газета включала также творческую литературу и искусство.

Это исследование предлагает некоторые причины молчания, которое хранили корейцы в то время, раскрывая структуру власти советских СМИ. «Ленин Кичи» был корейским переводом оригинального русского текста, полного социалистических терминов, неизвестными корейцам. Таким образом, первоначальная читательская аудитория испытывала затруднения в понимании статей и требовала дополнительных комментариев и словаря аннотаций (Ленин Кичи, 05.05.1941:3). Газета следовала северокорейской орфографии и грамматике, потому что большинство советских корейцев прибыли из провинции Хамгён в Северной Корее, сначала поселившись в Приморской провинции, прежде чем их депортировали в Среднюю Азию. Основное внимание в данном исследовании уделялось периоду после вынужденной миграции до послевоенного восстановления после Второй мировой войны. Социальный статус корейцев повысился и относительно стабилизировался после войны, пройдя миграционный шок, быструю адаптацию и кризис идентичности.

Чтобы связать разорванные контексты советской корейской истории, утерянные в газетном публикациях, автор этой статьи ссылается на советские секретные документы и официальные документы, ставшие доступными после распада Советского Союза в 1990-х годах, а также на газету Коре йлбо, преемника Ленина-Кичи, где появились свидетельства поколения, пережившего вынужденную миграцию, а также различные исследования о бывших советских корейцах.

3. Обсуждение

Одна из главных ролей СМИ состоит в том, чтобы поддерживать ограниченные воспоминания отдельных людей и превращать их личные воспоминания в исторические и публичные воспоминания социальных групп. Существует процесс реконструкции этих индивидуальных воспоминаний и исторических свидетельств как практического механизма для повышения осведомленности об идентичности определенной группы (Джу, 2015:9), и эта реконструкция происходит посредством дискурсивных и перформативных действий, осуществляемых различными агентами власти. Медиатическое использование определенного символизма, совместно используемого и распространяемого в различных средствах массовой информации, имеет фундаментальное значение (Ли, 2010:62; Чон, 2010:197; Тэ, 2013:148). Таким образом, воспоминания медиатизируются под видом культурных форм, а их политические реконструкции служат рамками для признания прошлого, управляющими перспективными формами поведения (Тэ, 2013:146). В этом отношении прошлые события, помнящие или забытые, представляют собой пространство, где задействована политика власти.

Односторонние социокультурные репрезентации бывшего Советского Союза комплексно происходили на всех централизованных советских территориях. Система советских СМИ уходила корнями в марксистский материализм, утверждавший, что любая культурная продукция отражает конкретные интересы правящих классов. Во время советской революции Ленин ясно осознавал внутреннюю политическую власть СМИ как эффективного средства политизации и мобилизации пролетариата для противостояния буржуазным СМИ (Макнейр, 1991:25). Несмотря на первоначальное намерение большевиков противостоять однопартийной диктатуре, их движение быстро превратилось в еще одну однопартийную систему, запретив все виды

антибольшевистской партийной деятельности и средств массовой информации (там же, 26). Советские СМИ стали инструментом общественного контроля в 1929 г., когда власть Сталина жестко контролировала партию (Там же. 28).

Ленин Кичи (в переводе «Знамя Ленина») — газета на корейском языке, созданная корейцами в контексте их вынужденной миграции в 1937 году. Однако газета не озвучила повествования о собственных трагических переживаниях, а их воспоминания остались нераскрытыми.

Распад структуры времен холодной войны привел к рассекречиванию секретных документов Советского Союза и потоку свидетельств, основанных на опыте поколения вынужденных переселенцев. Хотя воспоминания бывших советских корейцев можно исследовать по-разному, остается много нераскрытых документов о тех, кто пережил миграцию. Таким образом, задача восстановления разрушенной истории замолкших советских корейцев остается невыполненной.

4. Результаты

Политические статьи, освещаемые в каждом выпуске «ЛенинКичи», в основном цитировали указания центральных правящих органов, последовательно излагая основные пропагандистские сообщения о превосходстве коммунистической идеологической системы и восхваляя политических лидеров. В сообщениях неоднократно подчеркивалась дихотомия между теми, кто работал на стороне государства, и теми, кто был врагом. Они также использовали провокационные фразы, чтобы спровоцировать борьбу с врагами. Кроме того, во время предвыборных кампаний агитационная рассылка проводилась среди имеющих право голоса избирателей. Такие сообщения напоминали людям об их героизме в построении идеальной коммунистической системы, в которой рабочие были суверенными и пользовались формами модернизированного процветания, свободы и равенства, с искоренением неграмотности. Эта современность противопоставлялась отсталому и непросвещенному колониальному государству дореволюционной царской эпохи и предупреждала, что «если вы хотите жить в этой идеальной республике, как вновь воскресшие народы, вы должны присягнуть Сталину и партии и голосовать за большевиков». (ЛенинКичи, 15.06.1938:1)

С другой стороны, капитализм, национализм и фашизм в иностранных державах рассматривались как внешние враги государства. Эти последователи Троцкого, сначала товарища Сталина, а затем его политического оппонента, также были внутренними врагами. В обоих случаях это были враги народа, фашисты, шпионы или тайные агенты, описываемые как злобные существа с отвратительными мордами. В отличие от этого, Сталина героически превозносили как великого лидера и создателя самой демократической конституции, искоренившей все противоречия общества, отца Родины, открывшего путь к освобождению народа от прежнего состояния рабства и эксплуатации, принесшего людям счастье.

Любые социальные, политические или экономические проблемы рассматривались как результат действий «врагов партии» (Хан, 1999:46). Людей также призывали к ревностному участию в разоблачении и открытой самокритике, чтобы сделать видимыми «смирение большевиков» и «большевистский антидотный проект». (Ленин Кичи, 22.05.1938:1) Такое активное раскрытие ошибок и проблем происходило в виде своего рода ритуала во время регулярных собраний партийных подразделений, выявляя людей, которые могли быть замешаны в коррупционных действиях, таких как злоупотребление государственными деньгами, плохая реализация проектов в области сельского хозяйства, рыболовства, промышленности и образования или в местных административных единицах. У многих советских корейцев, принадлежащих к колхозам или общинным хозяйствам, не было официальных инструкций по разработке проектов. Были и такие проблемы, как плохое ирригационное и техническое обеспечение, в том числе нехватка тракторов, нефти и т. д. Но любые жалобы, недостаточная подготовка или вялые кампании считались нарушениями против партии. Небрежность в поиске так называемых «внутренних врагов» считалась пробуржуазно-националистической деятельностью. На тех, кто хранил молчание о раскрытии информации или подавлял критику, указывалось, что они не смогли искоренить враждебные элементы. Наконец, мишенью были и те, кто был равнодушен к революционному духу (там же, 22.05.1938:1; 04.06.1938:3).

Советских людей настойчиво побуждали доказывать, что они «ревностные патриоты», а не

враги партии, системы и народа. Эта система принуждения была действенным средством убеждения аудитории и направления намерений людей в соответствии с властными структурами, создавая тем самым непрерывную напряженность и чувство контроля среди людей.

Как уже упоминалось, ЛенинКичи не обнаруживает никаких следов коллективных или индивидуальных страданий среди советских корейцев. Написанная на корейском языке и с разделами о корейском искусстве, литературе и культуре под маской сохранения этничности, не было возможности использовать такие термины, как нация или национальный язык, которые сразу же отогнали бы обвинение в буржуазном национализме. Таким образом, советские корейцы были лишены каких-либо реальных путей социального общения, с помощью которых можно было бы выразить обеспокоенность по поводу их вынужденной миграции, их переселения и плохого обустройства или каких-либо других трудностей, с которыми они столкнулись. Любые корейские писатели, которые высказывали какие-либо воспоминания или ностальгию по прошлому, становились объектами наказания. Например, в стенгазете Педагогического факультета Кызылординского государственного университета было размещено корейское стихотворение «Барышне, вспахивающей поле», корейский поэт Таесу Кан был обвинен анонимным информатором в выражении ностальгии и был вынужден отслужить пятилетний срок тюремного заключения, а затем ссылка на 16 лет (Чой, 2007:14).

Точно так же знаки трудности или бедствия для настоящих условий считались табу. Например, трудности с открытием газеты, нехватка профессиональных кадров, отсутствие поддержки со стороны партийной организации, нехватка журналистов были обычными жалобами, которые невозможно было сформулировать (Ленин Кичи, 15.05.1938:4). Корейские СМИ возложили всю ответственность за проблемы на себя. (Там же.)

Из-за ограничений на переселение иммигрантов их отчаянные голоса в поисках разбросанных членов семьи не были услышаны. Ряд петиций с печальными историями был обнаружен в казахстанских и узбекских архивах после распада СССР (Сим, 2008:222). Объявления о поиске пропавших без вести членов семьи публиковались непрерывно до июня 1939 года, через два года после миграции. Имена пропавших без вести и искателей вместе с их адресами были указаны внизу последней страницы газеты.

Под влиянием посмертной критики сталинской власти гнетущая атмосфера во всем обществе несколько смягчилась, но основные рамки контроля над СМИ последовательно сохранялись. Газетные компании руководствовались строгими инструкциями относительно всего процесса публикации, распространения и продажи. Например, в официальном советском документе 1958 года содержалось указание секретаря Центрального комитета Компартии Казахстана на имя главного редактора «ЛенинКичи» о создании нового книжного отдела с четырьмя сотрудниками, который должен был издавать 100 подготовка страницы для массовой провокации к концу года, а также импорт трех из четырех северокорейских фильмов в год а также публиковать подборку пьес, распространяемых властями, на этническом языке (корейском) (Ким и др, 1995:242). Дальневосточный регион Северной Кореи описывался как древняя родина и земля предков корейцев, сражавшихся за советскую революцию. Была видна только просоветская деятельность, героические истории Александры Ким, Бомдо Хонга и им подобных были адаптированы к ценностям политической пропаганды.

Согласно статье 103 Конституции Казахской ССР, принятой 26 марта 1937 г., гарантировалась свобода слова, печати, собраний и объединений (Ленин Кичи, 28.05.1938:3). Но советские СМИ разрешали крайне ограниченный контент, запрещая производство волонтерских и креативных СМИ. Эта неприступная структура плотных силовых сетей слежки, самокритики, взаимного наблюдения и разоблачения, а также табу создала корпус рьяных пропагандистов и подстрекателей. Этнические группы были вынуждены подавлять свои культурные ценности и следовать советским правилам, заставляя замолчать коллективную память корейцев.

У советских корейцев стали иметь совершенно другую идентичность. Заклейменные как «потенциальные японские шпионы» или «административные ссыльные» (Ли и др., 1997:71), они были лишены удостоверений личности и свободы передвижения. Их жизнь в новых поселениях заставляла их выбирать между проигравшими или победителями в игре на выживание. Единственным выходом из общественного позора было стать признанными

советскими людьми, даже если им придется терпеть гонения и бедствия. Они стремились добиться успеха, получая советское образование, избирались напрямую делегатами каждые три месяца, занимая должности и участвуя в советских собраниях представителей низшего ранга, а также становясь членами партии (Ли, 2011).

Часто цитируемые в текстах речей Сталина, все стремились стать Стахановым, советским шахтером как героем труда, символом истинного коммуниста фигурой, используемой для повышения производительности труда и пропаганды превосходства советской экономической системы. Другой моделью был Папанин, герой советской науки. (Ленин Кичи, 24.05.1938:1). Корейцев, которые в основном были связаны с сельскохозяйственными колхозами, время от времени объявляли преступниками; без стахановского и большевистского духа борьбы (Там же. 28.05.1938:4; 30.05.1938:1).

Вторая мировая война стала еще одной крупной трагедией, жертвами которой заплатили советские корейцы. Как это ни парадоксально, корейцы стали плацдармом для получения общественного признания. В статьях каждого номера, выходявшего в годы войны, сообщались в основном новости о победах и капитуляции противника, а также о приобретении пленных и трофеев. Что касается враждебных государств и их союзников, т. е. Германии, Италии и Японии, то в тех же статьях подчеркивались их личные и материальные потери, варварство, воинственность и бесчеловечная деятельность, чтобы спровоцировать коллективную ненависть и враждебность Советов против фашистских групп и тем самым поощрять чувство борьбы и героизма. Как спецпереселенцы, корейцы не имели права участвовать в войне и во многом были разочарованы тем, что лишены возможности вступить в Великую Отечественную войну (советско-германскую войну) и победить фашистов. Согласно разведсводке Совета Народных Комиссаров СССР, составленной в августе 1943 г., многие корейские молодые люди подавали ходатайства об отправке на фронт, но безрезультатно (Бугай, 1998:139 цит. от Сим, 2008:222). Некоторые корейцы даже фальсифицировали свой возраст и казахские или киргизские имена при подаче заявлений в военный комитет, чтобы вступить в вооруженные силы и участвовать в войне. Среди них некоторые стали героями войны, вписав новую страницу в советскую историю победы (АКНЦ, 2009:30).

Большинство корейцев, которым не разрешили участвовать в войне, продолжали работать на базах в качестве чернорабочих на стратегических производствах вместе с заключенными и пленными. На угольных шахтах, расположенных в Караганде, корейские жертвы составили не менее 2000 человек (Канг и др., 1997:89). Им было присвоено звание «героев труда», принесенных в жертву во время войны. Корейские колхозы установили мировые рекорды по сбору урожая 15 тонн с гектара в научных формах рисоводства. На эти заработанные деньги появилось много корейских спонсоров, в том числе Мансам Ким, который возглавлял корейские колхозы. Эти спонсоры пожертвовали деньги в фонд национальной обороны для использования в производстве боевой техники, такой как истребители и танки. Пожертвования сопровождалось письмом с просьбой разгромить гитлеровские империалистические силы (Ленин Кичи, 27.12.1942:1).

Советские корейцы проявили добровольную приверженность и лояльность на полях сражений, работая шахтерами и рабочими на фермах во время Второй мировой войны, превратившись в достойных людей, следуя советским образцам и требованиям государства. По Каратальскому району Алма-Атинской области Казахстана, административно-территориальному делению или району на постсоветском пространстве число заслуженных деятелей, признанных Героями Труда в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.), составило 3861 человек, численность корейцев составила более 1000. Учитывая советское корейское население города, это число представляло исключительно большую долю, чем любая другая этническая группа (Ленин Кичи, 17.03.1990:3).

Во время военного кризиса средства массовой информации снова стали площадкой для подстрекательства людей к решимости сражаться. Вдохновленные сообщениями СМИ о победах и героизме, молодые советские корейцы стали воинами, готовыми умереть на фронте или в тылу войны. Благодаря этому жертвенному подвигу корейцы развеяли всякое бесчестие и возродились настоящими советскими людьми.

5. Заключение

Советские корейцы полностью влились в новую правящую систему и превратились в

достойных восхищения образцов советского общества. Тем не менее, их прошлое должно быть забыто. Раскрытие их переживаний и травмирующих воспоминаний не было способом выживания. Советская социальная система, основанная на всеохватывающем социальном контроле, была инкубатором, в котором принудительно замалчивали их прошлое и массово производили Homo Sovieticus, адаптированных советских людей.

Господствующая власть, монополизировавшая национальную нарративизацию посредством господства террора, промывала людям мозги с помощью оппозиционной символики. Прогрессивный нарратив о том, что прошлое было миром безграмотности, а настоящее — новым миром идеального социализма, вселяло веру в то, что они могут стать великими советскими революционерами и строителями идеального мира. Эта система бесконечно выслеживала любых врагов с помощью самокритики и цензуры, стимулируя коллективную враждебность против внутренних и внешних врагов во время военного кризиса, мобилизуя корейский народ как героев войны, часть нарративов о победе. Замалчивая свою историю за счет самопожертвования, корейцы смогли вырваться из статуса социальных чужаков, ассимилировавшись в основное общество.

Самооценки бывших советских корейцев и их экзистенциальных ценностей обнаруживают амбивалентность. Одной из таких является жизнь Манкурта, пленника в кыргызской легенде, голову которого захватчики надели на голову конской шкурой, чтобы исчезли воспоминания (Ли, 2007:125). А другой — против этой бесчестной жизни история успешного заселения (Хан, 2008:81), где советские корейцы предпочли устранить прошлый трагический опыт. Необходимо провести дополнительные исследования, чтобы раскрыть контекст замалчиваемой корейской истории.

Поскольку в этом исследовании анализировались статьи корейских СМИ в Советском Союзе, опубликованные до и после вынужденной миграции в сталинский период и во время Второй мировой войны, результаты этого исследования нельзя обобщать и применять к другим советским корейским СМИ, кроме этого периода.

Список литературы

- АКНЦ, 1998 - АКНЦ. Алматинский корейский национальный центр. Алматы, 2009. 36 с.
- Бугай, 1998 - Бугай Н.Ф. Социальная натурализация и этническая мобилизация: опыт корейцев России // ЦиМО. 1998. С. 139-140.
- 최 석 (Чон Сеок). 서론: 두번째 책을 만들며. 최석, 정상진 외. // 고려문화. 2007. 제2호. С. 14-15.
- 한 세르게이, 한 발레리 (Хан Сергей и Хан Валерий). 고려사람, 우리는 누구인가. 김 태항 역. 서울: 고담사, 1999. 381 с.
- 한 발레리 (Хан Валерий). 중앙아시아 한인 꼴호즈의 형성과정. 박 흥갑, 강 인구 편 // 러시아 및 중앙아시아 한인의 역사. 하편. 2008. С. 51-80.
- 정 장길 (Чон Чан Гиль). 스탈린 신전의 제물 // 고려문화 제2호. 2007. С. 247-279.
- 주 재원 (Джу Джэ Вон.). 매체서사의 역사와 집합기억의 재현: 5.18 민주화운동 관련 지상파방송의 뉴스를 중심으로 // 한국언론정보학회 6호. 2015. С. 9-32.
- 정 근식 (Чон Гын Сик). 역사적 관점에서 본 동아시아의 아이덴티티와 다양성 // 동북아시아 역사재단 편. 2010. С. 161-199.
- Канг, Ан, 1997 - Канг Г.В., Ан В.И. и др. Корейцы Казахстана: Иллюстрированная история (1937-1997). Ассоциация корейцев Казахстана. Сеул: НТЦ, 1997. 277 с.
- Ким, Мен, 1995 - Ким Г.Н., Мен Д.В. История и культура корейцев Казахстана. Алматы: Гулим, 1995. 345 с.
- 고 송무 (Го Сон Му). 쏘련의 한인들. 이론과 실천, 1990. 284 с.
- 고려일보 (Коре ильбо). 구소련 한인신문 (1991-2019).
<https://www.arirang.ru/archive/kore-ilbo/content.htm> (дата обращения: 04.04.2020)
- 권 희영 (Квон Хи Ён). 세계의 한인: 독립국가연합. 세계한민족 총서 5권. 서울: 통일원, 1996. 189 с

이 기형 (Ли Ки Хён.). 영상미디어와 역사의 재현 그리고 기억정치학: 안중근 의사의 순국 100주년 기념 역사다큐멘타리를 중심으로 // 한국방송공사 33집 1권. 2010. C. 57-90.

이 혜승 (Ли Хесон). 1930년 중반 - 1980년대 중반 중앙아시아 고려인의 언론, 공연, 문학작품에 나타난 문화적 지향성 연구 // 역사문화연구 제26집. 2007. C. 113-142.

Ли У.Х., Ким Е.У. Белая Книга о депортации корейского населения России в 30-40 годах, Книга вторая. Москва: МККА, 1997. 301 с.

이 완중 (Ли Ванджонг). 상징과 소비에트의 정치문화 // 아시아문화연구 제21호. 2011. C. 221-250.

레닌기치 (Ленин Кичи). 소비에트 한인신문. 1938-1991.

맥네어 브라이언 (Макнейр Брайан). 소비에트 공화국연방(USSR) 이후의 소련내 매스 미디어 // 한국언론학회 제11호. 1991. C. 23-42.

명 드미트리, 백태현 외 (Мен Д.В., Пэк Тэ Хён и др.). 카자흐스탄 한인사 제2권. 알마티 한국교육원. 1997. 332 с.

명 순옥 (Мионг Сун Ок). 카자흐스탄 독립 이후 사회전환기 포스트 소비에트 고려인의 정체성 정치: 문화인류학적 연구. 알마티: 카자흐대학, 2019. 214 с.

Петров, 1929 - Петров, А.Н. Корейцы и их значение в экономике Дальневосточного края // Северная Азия. 1929. Т. 1. С. 41-49. (рус.)

심 헌용 (Сим Хон Ён). 중앙아시아 한인의 정착과 사회적 지위 // 러시아 중앙아시아 한인의 역사, 상. 국사편찬위원회. 2008. C. 207-237.

태 지호 (Тэ Джи Хо). 독립기념관에 나타난 독립의 기억과 재현의 방식에 관한 연구 // 미디어, 젠더 그리고 문화 제 25호. 2013. C. 145-177.

References

AKNC, 2009 - AKNC. Almatinskiy Koreyskiy Natsional'nyy Tsentri [Almaty Korean National Center]. – Almaty, 2009. 36 s. (In Rus.)

Bugai, 1998 - Bugai N.F. Sotsial'naya naturalizatsiya i etnicheskayai mobilizatsiya: opyt koreytsev rossii [Social naturalization and ethnic mobilization: experience of the Koreans in Russia] // CiMO. 1998. Pp. 139-140. (In Rus.)

Choi, 2007 - Choi Suk. Seolon: dubeonjjae chaeg-eul mandeulmyeo [Introduction: Publishing the second book]. Eds. Choi, Suk, Jung, S.J. et.al. *Culture of Korea*. 2007. Nr 2. Pp. 14-15. (In Kor.)

Han, 1999 - Han S.M., Han B.S. Goryeosaram, Uri-neun nugu in ga [Koryosaram, who are we]. Tran. T. Kim. Seoul: Godamsa, 1999. 381 p. (In Kor.)

Han, 2008 - Han S. Jung-ang-asia han-in kolhojeuui hyeongseong-gwajeong [Formation process of Korean kolhoz in Central Asia]. Park, H.G., Kang, I.G. Eds. // *Korean Experience in Russia and Central Asia*. 2008. Vol. 2. Pp. 51-80. (In Kor.)

Jeong, 2007 - Jeong J.G. Stalin sinjeon-ui jumul [Sacrifices to the Stalin temple]. *Goryeomunhwa*. 2007. Nr 2. Pp. 247-279. (In Kor.)

Joo, 2015 - Joo Jaewon. Maeche seosaloseoui yeogsawa jibhabgieog-ui jaehyeon: 518 minjuhwaundong gwanlyeon jisangpabangsong nyuseuleul jungsim-eulo [History as Media Narrative and Representation of Collective Memory: Focusing on the Prime-time Television News Reports Related with the May 18 Democratic Movement]. *Korean Journal of Communication & Information*. 2015. Nr 6. Pp. 9-32. (In Kor.)

Jung, 2010 - Jung Kuen Sik. Yeogsajeog gwanjeom-eseo bon dong-asiaui aidentitiwa dayangseong [East Asian Identity and Diversity from a Historical Perspective]. *Northeast Asian History Foundation*. 2010. Pp. 161-199. (In Kor.)

Kang, An et al, 1997 - Kang G.V., An, V.I. et al. Koreytsy Kazakhstana: Ilyustratsionnaya istoriya (1937-1997) [Koreans of Kazakhstan: Illustrative History (1937-1997)]. Seoul: STC, 1997. 277 p. (In Rus.)

Kim, Men, 1995 - Kim G.N., Men, D.V. Istoriya i kul'tura koreytsev Kazakhstana [The history and culture of the Koreans of Kazakhstan]. Almaty: Gulim, 1995. 345 p. (In Rus.)

Ko, 1990 - Ko S.M. Ssoryeon-ui hanin-deul [Soviet Koreans]. Seoul: Iron-gwa silcheon, 1990. 284 p. (In Kor.)

Koryollbo - *Koryollbo*. Newspaper of Post-Soviet Koreans. 1991 - 2019. <https://www.arirang.ru/archive/kore-ilbo/content.htm> (data obrashcheniya: 04.04.2020). (in Korean)

Kwon, 1996 - Kwon H.Y. *Segye-ui hanminjok: dongnippgukga-yeonhap* [Koreans in the world: the Commonwealth of Independent States]. *Segye hanminjok chongseo*. Seoul: Tong-ilwon, 1996. T. 5. 189 p. (In Kor.)

Lee, 2010 - Lee Kee Hyeung. *Yeongsangmidieowa yeogsauui jaehyeon geuligo 'gieog-ui jeongchihag': anjung-geun uisauui sungug 100juneon ginyeom tellebijeon yeogsadakyumenteolideul-eul jungsim-eulo* [Visual Media, Representation of History, and the Politics of Memory: The Cases of Ahn Jung Keun Documentaries on Television]. *Korean broadcasting system*. 2010. Nr 22/1. Pp. 57–90. (In Kor.)

Lee, 2007 - Lee Hye Seung. *1930nyeondae jungban~1980yeondae jungban jung-ang-asia golyeoin-ui eonlon, gong-yeon, munhag jagpum-e natanan munhwajeog jihyangseong yeongu* [Study on Cultural Orientation of ethnic Koreans' Media, Theatre and Literature in Central Asia: Based on the materials from mid of 1930 years to mid of 1980 years]. *Journal of history and culture*. 2007. Nr 26. Pp. 113-142. (In Kor.)

Lee, Kim, 1997 - Lee U.H., Kim Y.U. *Belaya Kniga o deportatsii koreyskogo naseleniya Rossii v 30-40 godakh, Kniga vtoraya* [White Paper on the deportation of the Korean population of Russia in 30-40, Book 2]. Moscow: MKKA, 1997. 301 p. (In Rus.)

Lee, 2011 - Lee Wan-jong. *sangjing-gwa sobieteu jeongchimunhwa* [Symbols and the Soviet Political Culture]. *Asian Culture Studies*. 2011. Nr 21. Pp. 221–250. (In Rus.)

Lenin Kichi - *Lenin Kichi*. Newspaper of Soviet Koreans. 1938-1991. (In Kor.)

McNair, 1991 - McNair Brian. *Sobieteu gonghwagug-yeonbang(USSR) ihuui solyeonnae maeseu midieo* [Post-Soviet Republic (USSR) mass media in the USSR] // *Korean Society for Journalism and Communication Studies*. 1991. Nr 11. Pp. 23–42. (In Kor.)

Men, Beck et al, 1999 - Men D., Beck T.Kh. et al. *Istoriya koreytsev Kazakhstana (1937-1999)* [History of the Koreans of Kazakhstan (1937-1999)]. Almaty Education Center of the Republic of Korea, 1999. Vol. 2. 332 p. (In Kor.)

Myong, 2019 - Myong Soon-ok. *Kajaheuseutan doglib ihu sahoe jeonhwangi poseuteu sobieteu golyeoin-ui jeongcheseong jeongchi: munhwa inlyuhageog yeongu* [Identity Politics of Post-Soviet Koreans in the Social Transition after Independence of Kazakhstan: Cultural anthropological study]. Almaty: Kazakh University. 2019. 214 p. (In Kor.)

Petrov, 1929 -Petrov A.N. *Koreytsy i ikh znacheniye v ekonomike Dal'nevostochnogo kraya* [Koreans and their importance in the economy of the Far East]. *North Asia*. 1929. Vol. 1. Pp. 41–49. (in Rus.)

Sim, 2008 - Sim H.Y. “*Jung-ang-asia han-in-ui hyeonji jeongchaggwa sahoejeog jiji*” [Local settlement and social status of Koreans in Central Asia]. *Korean Experience in Russia and Central Asia*. 2008. Nr 1. Pp. 207-237. (In Kor.)

Tae, 2013 - Tae Ji-Ho. *Doglibginyeomgwane natanan 'doglib'ui gieoggwa geu jaehyeon bangsig-e gwanhan yeongu* [A Study on the Memory of The Independence Day Represented in the Independence Hall of Korea and Its the Method of Representation]. *Media, Gender, & Culture*. 2013. Nr 25. Pp. 145–177. (In Kor.)

ARCHEOLOGY / АРХЕОЛОГИЯ

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 1, pp. 173-189, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.41.91
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_173-189

**HISTORY OF STUDY OF SITES OF KANGUY AND TURKIC EPOCHS
IN TERIS-ASA VALLEYS**

Yeraly Sh. Akymbek¹, Dokey A. Taleev², Mambet S. Shagirbayev³

^{1,2,3}Institute Archeology named A.Kh. Margulan (44, Dostyk Str., Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan)

¹PhD, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-0603-4514>. E-mail: eraly_a@mail.ru

²Can. Sciences (History), Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-1694-3762>. E-mail: doc1959@mail.ru

³Master of Arts, Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-8176-9329>. E-mail: mambet87@mail.ru

© IHE named after Ch.Ch.Valichanov, 2023

© Akymbek, Taleev, Shagirbayev, 2023

Abstract. Introduction. The article provides a historiographic overview on a chronological basis of the study of ancient and medieval urban sites in the Terys-Asa valleys of Talas region. Separate archaeological sites (hillfort, settlement, tortkul, etc.) are systematized and grouped into a regional historical landscape, an analysis of the introduction of information about urban sites into scientific circulation is given. The research results include the study of sites of the Kanguy and Turkic periods in the Teris and Asa valleys in a large-scale chronological period from the end of the XIX century to the present day. The research work is based on research materials given in the works of scientists like V.V. Bartold, V.A. Kallaur, A.N. Bernstam, G.I. Patsevich, A.H. Margulan, E.I. Ageeva, M. Eleuov, D.A. Taleev and others. In the question of the chronological systematization of publications and scientific reports related to sites of the settlement culture in the valleys, the Corps of the Lists of sites and monuments are indicated as separate stages of research. It is noted that despite the fact that repeated archaeological surveys of urban sites in the Teris-Asa valleys have been carried out, the results of which are published in the form of separate Corpses of sites and monuments in the region and microregions, numerous contradictions are observed in the frequency of sites and monuments. The authors of the article cite that the cultural landscape of the Teris River is found in written sources and the judgments of researchers who have historically identified them, and emphasize the need to supplement data related to ancient and medieval settlement sites in a given valley with recent research. The article emphasizes the need to clarify the chronology of the existence of separate sites, compare the features of construction and determine the function of hillforts and settlements, the main tasks of research covering various historical periods are distinguished.

Key words: Teris-Asa valley, Antiquity, Middle Ages, site, settlement, tortkul, urban culture, archaeological research, archaeological materials, historiographic analysis.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Kangui and Turkic Settlements of the Teris-Asa Valley (third century BC to twelfth century AD)» (Registration number AP 14871082).

For citation: Akymbek Y.Sh., Taleev D.A., Shagirbayev M.S. History of study of sites of kanguy and turkic epochs in Teris-Asa valleys // *Отан тарихы*. 2023. Vol. 26. No. 1. Pp. 173-189. DOI:

ТЕРИС-АСА АЛҚАПТАРЫНДАҒЫ ҚАҢЛЫ ЖӘНЕ ТҮРКІ ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Ералы Шардарбекұлы Ақымбек¹, Дөкей Әбдікерімұлы Талеев², Мамбет Сапабекович Шағирбаев³

^{1,2,3} Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты (44-үй, Достық көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

¹ PhD, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-0603-4514>. E-mail: eraly_a[at]mail.ru

² тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-1694-3762>. E-mail: doc19_59[at]mail.ru

³ өнертану ғылымдарының магистрі, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-8176-9329>. E-mail: mambet__87[at]mail.ru

Андатпа. *Kipisne.* Мақалада Теріс-Аса алқаптарындағы ежелгі және ортағасырлық қоныстық ескерткіштердің зерттелуіне хронологиялық негізде тарихнамалық шолу жасалады. Тарихи ландшафттағы археологиялық нысандардың (қала, қоныс, төрткүл және т.б.) зерттелуі жүйелі түрде топтастырылып, қоныстық ескерткіштер туралы мәліметтердің ғылыми айналымға енуіне талдау жүргізіледі. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Теріс және Аса алқаптарындағы қаңлы және түркі кезеңдеріндегі қоныстық ескерткіштерінің зерттелуін ХІХ ғасырдың аяғынан бастап бүгінге дейінгі ауқымды хронологиялық кезеңде қарастыра отырып, жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері салыстырмалы түрде зерттеледі. *Нәтижелер.* Зерттеу жұмысында В.В. Бартольд, В.А. Каллаур, А.Н. Бернштам, Г.И. Пацевич, Ә.Х. Марғұлан, Е.И. Агеева, М. Елеуов, Д.Ә. Талеев және т.б. ғалымдардың еңбектеріндегі зерттеу материалдарына тоқталып, олардың ерекшеліктері сипатталады. Қарастырылып отырған алқаптардағы отырықшылық мәдениет ескерткіштеріне қатысты жарияланымдар мен ғылыми есептерді хронологиялық тұрғыдан жүйелеуде, ескерткіш тізімінің жинақтары жеке зерттеу кезеңдері ретінде көрсетіледі. Теріс-Аса алқаптарындағы қоныстық ескерткіштерге бірнеше қайтара археологиялық барлау жұмыстары жүргізіліп, нәтижелері облыс және аудандар бойынша жеке жинақ түрінде жарыққа шыққанымен, ескерткіштердің мерзімделуінде көптеген қарама-қайшылықтар кездесетініне назар аударылады. Мақала авторлары Теріс өзенінің жоғарғы ағысындағы мәдени ландшафтының жазба деректерде кездесетініне және оларды тарихи тұрғыдан сәйкестендірген зерттеушілердің пайымдауларына тоқталып, аталған алқаптағы ежелгі және ортағасырлық қоныстық ескерткіштермен байланысты мәліметтерді соңғы зерттеулермен толықтыру қажеттігін алға тартады. *Қорытынды.* Мақаланың құрылымында әртүрлі тарихи мерзімдерді қамтитын қоныстық ескерткіштерді зерттеудегі басты міндеттер сипаттала отырып, олардың өмір сүрген мерзімдерін нақтылау, құрылыс ерекшеліктерін салыстыру және атқарған қызметтерін анықтау қажеттігі айтылады.

Түйін сөздер: Теріс-Аса алқаптары, ежелгі дәуір, орта ғасыр, ескерткіш, қоныс, төрткүлдер, қала мәдениеті, археологиялық зерттеулер, археологиялық материалдар, тарихнамалық талдау.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Теріс-Аса алқаптарындағы қаңлы және түркі кезеңдерінің қоныстары мен қалалары (б.з.д. ІІІ ғ. – б.з. ХІІ ғ.)» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 14871082).

Дәйексөз үшін: Ақымбек Е.Ш., Талеев Д.Ә., Шағирбаев М.С. Теріс-Аса алқаптарындағы қаңлы және түркі дәуірі ескерткіштерінің зерттелу тарихы // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 1. С. 173-189. (Қаз.) DOI:

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ КАНГЮЙСКОЙ И ТЮРКСКОЙ ЭПОХ В ДОЛИНАХ ТЕРИС-АСА

Ералы Шардарбекулы Ақымбек¹, Дөкей Абдікеримович Талеев², Мамбет Сапабекович Шағирбаев³

^{1,2,3} Институт археологии им. А.Х. Маргулана (д. 44, ул. Достық, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

¹ PhD, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-0603-4514>. E-mail: eraly_a[at]mail.ru

² кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-1694-3762>. E-mail: doc19_59[at]mail.ru

³магистр искусствоведческих наук, научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-8176-9329>. E-mail: mambet87[at]mail.ru

Аннотация. *Введение.* В статье приводится историографический обзор на хронологической основе процесса изучения древних и средневековых поселений в долинах Терис-Аса. *Цель и задачи.* Систематизировать и группировать в исторический ландшафт отдельные археологические объекты (городище, поселение, торткуль и др.), проводится анализ введения в научный оборот сведений о поселенческих памятниках. Относительно изучаются результаты проведенных исследовательских работ с рассмотрением изучения памятников кангюского и тюркского периодов в Терисской и Асинской долинах в масштабном хронологическом периоде с конца XIX века до наших дней. *Материалы и методы.* В исследовании характеризуются материалы исследования в трудах ученых В.В. Бартольда, В.А. Каллаура, А.Н. Бернштама, Г.И. Пацевича, А.Х. Маргулана, Е.И. Агеевой, М. Елеуова, Д.А. Талеева и др. *Результаты.* В хронологической систематизации публикаций и научных отчетов, относящихся к памятникам культуры оседлости на территории долин, своды списков памятников указываются как отдельные этапы исследования. *Выводы.* Отмечается, что несмотря на то, что проведены неоднократные археологические изыскания поселенческих памятников в долинах Терис-Аса, результаты которых опубликованы в виде отдельных сводов памятников по области и районам, в периодичности памятников наблюдается многочисленные противоречия. Авторы статьи ссылаются на то, что культурный ландшафт реки Терис встречается в письменных источниках и суждения исследователей, которые исторически отождествляли их, и подчеркивают необходимость дополнить данные, связанные с древними и средневековыми поселенческими памятниками в данной долине, недавними исследованиями. В статье подчеркивается необходимость уточнения хронологии существования отдельных памятников, приводятся сравнения особенностей строительства и определения функции городов и поселений, выделяются основные задачи исследований, охватывающих различные исторические периоды.

Ключевые слова: долина Терис-Аса, древность, Средневековье, памятник, поселение, торткуль, городская культура, археологические исследования, археологические материалы, историографический анализ.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Поселения и города кангюйского и тюркского периода долины Терис-Аса (III в. до н.э. – XII в. н.э.)» (регистрационный номер: АР 14871082).

Для цитирования: Акымбек Е.Ш., Талеев Д.А., Шагирбаев М.С. История изучения памятников кангюйской и тюркской эпох в долинах Терис-Аса // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 1. С. 173-189. (На каз.) DOI:

1. Кіріспе

Аса өзені Теріс және Күркіреусу өзендерінің қосылып құюынан қалыптасады. Күркіреусу өзенінің жоғарғы және орта ағысы көрші Қырғызстан аумағында, ал төменгі ағысы шекараны бөліп жатыр. Өзен Қаратау жотасының оңтүстік-шығыс аяғын кесіп өтіп, солтүстік-батысқа тік бұрылады. Аса өзінің жолында Биліккөл мен Ақкөл ағын көлдері арқылы өтіп, содан кейін құмға барып сіңіп кетеді. Өзеннің ұзындығы 253 км, су жинау бассейнінің ауданы – 9210 км². Өзеннің көптеген арналары мен арықтарын есептемегенде 30-ға жуық саласы бар.

Қазақстан аумағындағы Асаның негізгі және көп суы бар саласы – Теріс өзені болып табылады. Ол Теріс-Қошқарата тауаралық ойпатынан ағып шығады. Ойпат Боралдай тауымен және Көкжон таулы үстіртімен шектеседі. Бұл морфоқұрылымдар Қаратаудың оңтүстік-шығыс бөлігі болып табылады. Теріске көлбеу сипаттағы көптеген салалар, сондай-ақ Көкжон үстіртінің үстіндегі кең бассейні бар Шымбұлақ өзені құяды. Теріс өзені тауға қарай ағып жатқан сияқты кейін танытқандықтан, «Теріс» деп аталып кеткен. Ал, тауды қиып, асып өткеннен кейін «Аса» деп аталады.

Аса өзенінің аңғары мен оған жақын аудандар ежелгі дәуірден бастап үлкен ауылшаруашылық маңызға ие болды. Оның суларымен ондаған мың гектар суармалы жерлер суарылды. Бұл фактор барлық уақытта осы жерлерді игеру үшін шешуші болды.

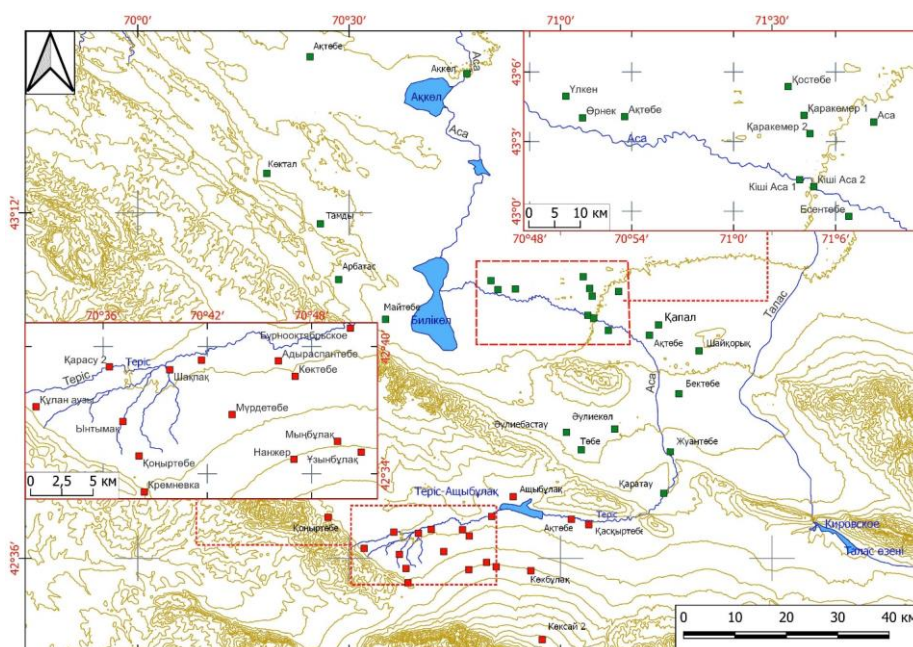
Теріс өзені аңғары таулармен қоршалған, көптеген салалары мен бұлақтары бар жазық рельефі бар кең тауаралық ойпатта орналасуы бұл аймақтың тұрғындарына егіншілікті дамытуға, ал жоталардың сай-салалы беткейлері жайылымдық мал шаруашылығын дамытуға мүмкіндік берді.

Теріс өзені Жамбыл облысының Жуалы ауданы арқылы, Аса өзені Жамбыл және Талас аудандарының жері арқылы өтіп, Сарысу ауданы аумағында құмға сіңіп кетеді. (Жамбыл..., 2014а).

Ежелгі және орта ғасырлардағы қоныстық ескерткіштер Теріс өзенінің бойы мен көптеген салаларында, ал Аса алқабында негізінен өзен бойына жақын маңда және бұлақтардың көзі төңірегінде орналасқан. Сонымен қатар, асулар мен керуен жолдарының бойындағы бұлақтар мен бұлақ суларының маңайынан да ұшырасады. Үлкен қалалар (Бектөбе, Қаракемер және т.б.) Аса өзенінен біршама қашық болғанымен, бірнеше бұлақ көздеріне жақын орналасқан. Теріс алқабында орта ғасырларға жататын қалалардың басым бөлігі суы мол өзендерге жақын орналасқан болса, ежелгі қоныстар мен ортағасырлық төрткүлдердің көпшілігі тау шатқалдарының аузы мен таудан ағып шығатын шағын өзендердің бойында орналасқандығы байқалады.

Ерекше табиғи ортада, жан-жағын тау қоршап жатқан алқаптарда орналасқан ескерткіштерді зерттеу ерте бастан-ақ ғалымдардың қызығушылығын тудырған.

Теріс-Аса алқаптары туралы ағашқы зерттеу жұмыстары XIX ғ. екінші жартысынан басталады. 1864 ж. Орыс Географиялық қоғамының мүшесі Н.А. Северцов Теріс (Аса) өзені өңірінде болып, Ортақ таудың солтүстік беткейі, Билікөлдiң жағасы және Боралдай тауының табиғаты, өсімдіктері мен жануарлар дүниесі туралы құнды деректерді алғаш жазып қалдырады (Северцева, 1947: 90-92). Тау бөктерлерін жағалай аққан осы бір қос өзеннің бойын адам баласы ежелгі заманнан бастап мекендеген. Аталған өңірде көне дәуірден бастап бүгінге дейінгі дәуірлерді қамтитын тарихи ескерткіштер шоғырланған. Өзеннің өн бойында тас, қола және ерте темір дәуірі ескерткіштерімен қатар, ерте орта ғасыр және орта ғасырға жататын қоныстар, бекіністер мен қала орындарының қалдықтары сақталған (сур. 1).

1-сурет. Теріс-Аса алқаптарында орналасқан қоныстық ескерткіштердің картасы
[Fig. 1. Map of settlement monuments located in the Teris-Asa valleys]

Теріс және Аса алқабында орналасқан ескерткіштер әр жылдары барлау-іздістіру жұмыстарының негізінде анықталып, ескерткіштер тізіміне алынғанымен, арнайы археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, терең сараптама жасалғандары өте сирек. Аталған мәдени ландшафта орналасқан қоныстар мен қалалардың әр жылдары жүргізілген

зерттеулерін топтап, бірнеше кезеңге бөлуге болады: XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында жүргізілген зерттеулер; 1930–1960 жж. аралығындағы зерттеулер; 1960 ж. жарияланған Қазақстанның археологиялық картасы; 1982 ж. Жамбыл облысы Тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы; 2002 ж. жарияланған Қазақстан Республикасы Тарих және мәдениет ескерткіштері жинағы (Жамбыл облысы) және «Археологиялық сараптама» ЖШС Ескерткіштер жинағы экспедициясының 2009 (Талас ауданы) – 2010 (Жамбыл ауданы) және 2013 (Жуалы ауданы) – 2014 (Сарысу ауданы) жылдары жүргізген зерттеулері. Аталған кезеңдерден басқа, жеке ескерткіштерге жүргізілген зерттеулер де кездеседі. Бүгінге дейін түзетулер (гео-координаттары, сақталу жағдайы, мерзімделуі және т.б.) мен жаңа ашылымдар ескеріліп бірнеше рет қайта басылып шыққан Ескерткіштер жинақтарында, Теріс және Аса өзендерінің аралығындағы мәдени ландшафтан 60-қа жуық ескерткіш қамтылған. Алайда, тек 15-ке жуығы ғана Ескерткіштер жинағындағы стандартты сипаттамалардан бөлек, басқа да археологиялық жағдайлары ішінара ескеріліп зерттелген. Оның ішінде, нақты археологиялық қазба жүргізіліп, топографиясы, фортификациясы, стратиграфиясы, материалдық мәдениеті, баламалануы, шаруашылығы, радиокөміртекті мерзімдеулері және т.б. мәселелерін кешенді қамти отырып ғылыми талдау жасалғандарының қатарынан Бектөбе, Тамды және Бурнооктябрьское қалаларына атауға болады.

2. Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Мақаланың материалдық базасын XIX ғ. ортасынан бастап бүгінге дейін Теріс-Аса алқаптарында жүргізілген өлкетанулық, археологиялық барлау және археологиялық қазба жұмыстарының жарияланымдары, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архивінде сақталған есептер және тарих, мәдениет ескерткіштерін тізімдеудің жинақтары құрайды.

Зерттеу жұмысының мақсаты аталған алқаптардағы ежелгі және ортағасырлық ескерткіштер (қоныс, қала, төрткүл және т.б.) туралы мәліметтерді жүйелеп, зерттелу тарихына хронологиялық негізде сараптама жасау болып табылады. Жұмыс Теріс-Аса алқаптарындағы отырықшы мәдениет ескерткіштерінің зерттелу ерекшеліктеріне байланысты болғандықтан, негізінен тарихнамалық зерттеу әдістері басшылыққа алынды.

Тарихнамалық шолуда тарихи ескерткіштердің зерттелу кезеңдеріне сәйкес хронологиялық сипаттау әдісі қолданылды. Аталған зерттеу әдісі жұмыстың бүкіл құрылымында пайдаланылып, археологиялық зерттеу жұмыстарының хронологиялық шегін айқын көрсетеді және қоныстық ескерткіштер туралы пайымдаулардың ғылыми айналымға енуін сараптауға мүмкіндік береді.

Зерттеліп отырған тарихи ландшафттағы археологиялық ескерткіштер туралы қордаланған мәліметтерді айқын көрсетуде және қоныстардың (қала, төрткүл) мерзімделуіндегі пікір қайшылықтарын анықтауда салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Теріс-Аса өңіріндегі археологиялық ескерткіштердің хронологиялық шегіндегі үлкен айырмашылықтар, әртүрлі тарихи дәуірлер өмір сүргендігін көрсетеді.

Тарихнамалық мәліметтердің өзара байланыстарын бірнеше археологиялық кезеңдерге (өмір сүрген мерзімдері) топтап, ара-жігін ажыратуда тарихи мерзімдемелік әдіс басшылыққа алынды. Аталған зерттеу әдісі қаңлы-түркі дәуірлеріндегі археологиялық ескерткіштердің тарихи сабақтастығын талдауда қолданылды.

3. Талқылау

Теріс-Аса алқабында орналасқан ескерткіштердің зерттелуі бірінші кезекте жазба деректердегі қала атауларымен сәйкестендіру, археологиялық барлау жүргізу барысында жаңадан ашу, қазба жұмыстарын жүргізу және тізімге алу секілді бағыттармен тікелей байланысты. Аталған бағыттардағы зерттеулерді хронологиялық жүйеде топтастыратын болсақ, бірнеше зерттелу кезеңдерін байқаймыз.

Бірінші кезеңі XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы зерттеулер. Бұл мерзімде Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің мүшелері жүргізген барлау және зерттеу жұмыстары қамтылып, Теріс-Аса аумағындағы бірқатар ескерткіштер сипатталып өткен. Оның ішінде бүгінде Сарысу ауданында орналасқан Саудақент (Колосовский, 1901: 89-97) және Көккесене (Каллаур, 2011), Талас ауданының аумағында орналасқан Атбайлар, Төктұрмас және Ақкесене (Каллаур, 2011), Жуалы ауданы бойынша Бурнооктябрьское және Кремневский (Бартольд, 1897: 8) ескерткіштері қарастырылған. В.А. Колосовский, В.А. Каллаур және

В.В. Бартольдтың жазбаларында аталған ескерткіштер жазба деректердегі тарихи атаулармен сәйкестендіруге талпыныстар жасалып, біршама сипаттамалары берілген.

Зерттеу жұмысының екінші кезеңі 1939-1949 жж. А.Н. Бернштамның зерттеулерінде қазіргі Жамбыл ауданында орналасқан Әулиебастау, Кішімүрде, Қаракемер, Бектөбе, Тастөбе, Жуантөбе, Жалпақтөбе, Ақыртас ескерткіштері, Жуалы ауданы бойынша Адрасиаб-мүрде, Бекіністі мекенжұрт, Атауы жоқ қала, Мүрделітөбе, Бекіністі қоныс, Келтоған, Бурнооктябрьское және Кремневский қалалары, Сарысу ауданы бойынша Саудақент, Көкесене ескерткіштері, Талас ауданы бойынша Тамды, Төрткүлтөбе, Тектұрмас, Жаңақорған, Қоңыртөбе, Ақкесене, Шаруашылық және Тайтөбе ескерткіштері қарастырылған (Пацевич, 1939: 39-43; Пацевич, 1940; Бернштам, 1949: 115-140; Агеева, 1949: 100-118). Г.И. Пацевич, А.Н. Бернштамның және Е.И. Агеева еңбектерінде аталған ескерткіштердің топографиялық сипаттамалары, жазба деректердегі қала атауларымен сәйкестігі, қазба материалдары және керамикасына негізделген мерзімдеулері беріледі.

Зерттеу жұмыстарының үшінші кезеңі 1960 жылы жарияланған Қазақстанның археологиялық картасының тізіліміне енген ескерткіштер. Оның ішінде, Саудақент (IX–XV), Тамды (VI–XII), Тастөбе (IX–XII), Бектөбе (VII–XII), Мүрделітөбе (VIII–XII), Әулиебастау (IX–XII), Кішімүрде (VII–XIII), Бурнооктябрьское (VII–X) және т.б. бекіністер мен төрткүлдер енген (Археологическая..., 1960: 239-274). Аталған тізім бұрын әр жерде жарияланған ескерткіштер туралы мәліметтер ықшамдалып, ортақ картаға енгізіліп, шамамен мерзімдері көрсетілуімен ерекшеленеді.

Зерттеу жұмысының төртінші кезеңін Жамбыл облысындағы тарихи-мәдени ескерткіштердің тізімін жасаумен байланысты зерттеулер. Ескерткіштер тізімі 1982, 2002, 2009-2014 жылдар аралығында жарияланады. Одан бөлек, жоғарыда жазғанымыздай, жекелеген ескерткіштерге тұрақты қазба жұмыстары жүргізілгені белгілі.

Бірқатар ескерткіштерге жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары, ескерткіштердің мерзімделу мәселесін қайта қарау қажеттігін көрсетіп отыр. Жалпы мәдени ландшафтан бүгінге дейін 60-қа жуық қоныс, төбе, мұнара, төрткүл және қала орындары анықталса, соның ішінде бүгінге дейін белгілі 18 ескерткіштің өмір сүрген уақыты VI–VII ғасырлардан басталады. Көпшілігінің мерзімделуі ескерткіштің үстінен жинап алынған керамикаларға негізделіп жасалғандықтан, көрсетілген уақыттары нақты емес. Мысалы Теріс алқабында орналасқан Бурнооктябрьское қаласын 1958 ж. Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевич ескерткіштің бетіндегі материалдарына қарап, VII–X ғғ. мерзімдейді (Агеева, Пацевич, 1958: 139). 1960 ж. Қазақстанның археологиялық картасында ескерткіштің мерзімі VII–X ғғ. деп көрсетілген (Археологическая карта..., 1960: 277). 1982 жылы жарық көрген Жамбыл облысының ескерткіштер жинағында Бурнооктябрьское қаласы VIII–XII ғғ. мерзімделеді (Алипчиев, Байбосынов, 1982: 64). 2002 ж. жарыққа шыққан Жамбыл облысының тарихи-мәдени ескерткіштер жинағында VIII–X ғғ. деп берілген (Қазақстан..., 2002: 157). 2013 ж. шыққан Ескерткіштер жинағында Бурнооктябрьское қаласының мерзімі көрсетілмеген (Жамбыл..., 2013: 193). Дегенмен, Бурнооктябрьское қаласына 2018-2021 жж. жүргізілген қазба жұмыстары барысында анықталған ағаш көмірін зертханалық талдау нәтижелері, ескерткіштің төменгі мәдени қабаты б.з. II ғ. мерзімделетінін, жоғарғы қабаты VI–IX ғғ. тән екендігін көрсетеді (Талеев, Торбеков, 2020: 60). 2018 ж. бірінші бөлменің еденін тазалау барысында табылған адамның бас сүйегі антрополог мамандардың алдын ала сараптауы бойынша қолдан өзгертілген 18-19 жасар қыз балаға тиесілі, яғни арнайы, жас кезінде басының пішінін өзгерткен (сур. 2).

2-сурет. Пішіні өзгертілген бас сүйек. Бурнооктябрьское, 2018 ж.
[Fig. 2. Artificially altered skull. Burnooktiabrskoe, 2018]

Тірі кісінің бас сүйегін қолдан өзгерту ғұрпы Қазақстанның оңтүстігінде I-II ғасырдан бастап қалыптасқан. Алдын ала жасалған сараптама тұжырымы жоғарыда көрсетілген радиокөміртекті сараптама қорытындысымен сәйкес келеді. Екеуінің де мерзімделуі б.ж. II ғасыры. Кешенде тіршілік тоқтаған уақытты көрсетіп тұр (Талеев, Торбеков, 2020: 60). Олай болса, жоғарыда бетіндегі материалдарына қарап VI–VII ғғ. басталады деп мерзімделген 20-ға жуық ескерткіштің төменгі қабаттары ежелгі дәуірлермен, нақтырақ айтсақ қаңлы дәуірімен мерзімделуі әбден мүмкін екендігін ескермеуге болмайды. Сонымен қатар, Теріс-Аса алқабында Бурнооктябрьское қаласының типіне ұқсас яғни «алаңды төбелер» түріндегі ескерткіштердің оннан астамы бар екендігін ғарыштық түсірілімдерден көруге болады. Аса өзенінің бойында орналасқан Бұртыбай, Бүркітті, Әулиебастау, Тамды, Қаракөмер қалалары мен Қоңыртөбе қоныстарын зерттеушілер бетіндегі материалдарға сүйеніп, өмір сүрген мерзімі шамамен VI–VIII ғғ. басталады деп жазады (Байпаков, 2013: 207; Жамбыл облысы., 2010б, 63, 85, 112). Алайда, әр жылдары жарыққа шыққан ескерткіштер жинақтарында Теріс-Аса алқабындағы қоныстар мен қалалардың мерзімделуінде қарама-қайшылық кездеседі. Мысалы, Әулиебастау қаласы кейде VI–XIII ғғ. мерзімделсе (Жамбыл облысы., 2010б, 65), бірде IX–XII ғғ. (Археологическая карта., 1960: 270) деп көрсетіледі. А.Н. Бернштам Әулиебастауды «сарай іспеттес құрылыс» болған деп, VII–VIII ғғ. мерзімдейді (Труды., 1949: 120-121). Е.И. Агеева және Г.И. Пацевич Әулиебастау қаласын жазба деректегі Шауғар қаласымен баламалайды (Агеева, Пацевич, 1958: 144).

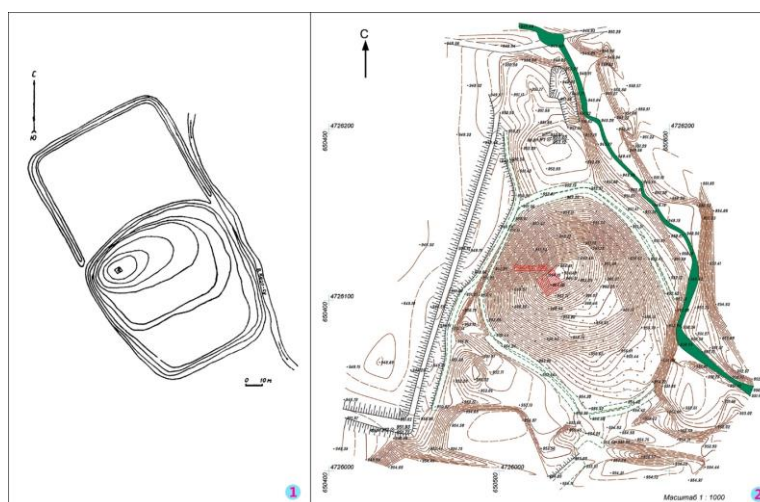
4. Зерттеу нәтижелері

Жазба деректер пайда болғанға дейінгі тарихты түгендеу негізінен археологиялық мұраларды зерттеу арқылы жүзеге асары сөзсіз. Сондықтан да адамзаттың тіршілік іздерін сақтаушы материалдық мәдениет мұралары, археологиялық ескерткіштерді іздеп тауып, зерттеу ісі XIX ғ. екінші жартысынан бастап жандана бастады. Ежелгі ескерткіштерді зерттеуге қызыққан бірқатар қоғамдық мекемелер құрылды. Солардың бірі белгілі шығыстанушы В.В. Бартольдтің ұйымдастыруымен Ташкентте құрылған «Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі» болатын. Осы жұмысын жандандыру мақсатында іссапармен 1893–1894 жж. Қазақстанның оңтүстік өңіріне келген В.В. Бартольд Теріс-Аса өзендерінің бойында болып, ондағы бірқатар ескерткіштер жайлы мәліметтер қалдырады. Ол Тараз қаласынан Испиджабқа қарай Ұлы Жібек жолының Теріс өзені арқылы өткен бөлігінде орналасқан ортағасырлық қалалардың бірнешеуіне соғып (Кремневка, Бурнооктябрьское), тарихи жазба деректердегі Мыңбұлақтың орналасқан жері Шақпақтағы бұлақтар болуы керек деген болжам жасаған. Сол жолы ол Теріс өзеннің бойында жатқан шағын үш қаланың орны жайлы айтып, серігі Дунин жасаған топографиялық сипаттаманы өз мақаласында келтіреді (Бартольд, 1966: 27). Осыдан кейін 1896, 1903 жж. Ұлы Жібек жолының Әулиеата мен Шымкент уезі шекарасына дейінгі бөлігінде зерттеу жұмыстарын жүргізген Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің мүшесі В.А. Каллаур Әулиеата өңіріндегі ортағасырлық елді мекендер мен қалаларда болып, оларды аттары жазба деректерде аталған қалалармен баламалау мәселесін көтереді (Каллаур, 1897б: 18). В.А. Колосовский XX ғ. басында Қаратаудың теріскей бетінде болып, бірнеше ортағасырлық ескерткіштердің сипаттамасын бергенде, Саудакент қаласы да сөз болады (Колосовский, 1901: 89-97).

1938 ж. КСРО Материалдық мәдениет тарихы институтының Қазақстандық филиалы жанынан құрылған Жетісу археологиялық экспедициясы (А.Н. Бернштам) Аса өзені бойындағы Ақтөбе, Көктөбе (Төрткүл), Қаракемер, Төрткүл (Өрнектегі), Төрткүл (Майтөбедегі), Күйік асуы маңындағы төбешік, Тастөбе, Машақайтөбе қоныстары мен Әулиебастау, Бектөбе қалаларын ашып, олардың орналасқан жері мен көлемі жайлы ғылыми сипаттап жазады және олардың кейбіреулерінің мерзімделуін үстінен табылған археологиялық материалдар негізінде шамалап көрсетеді. Бектөбе қаласында кішігірім қазба жүргізеді (Труды..., 1949: 115-121). Сонымен қатар, осы жылы жарыққа шыққан «Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана» атты мақаласында ортағасырлық Тамды қаласы да сипатталады (Труды..., 1949: 59-99).

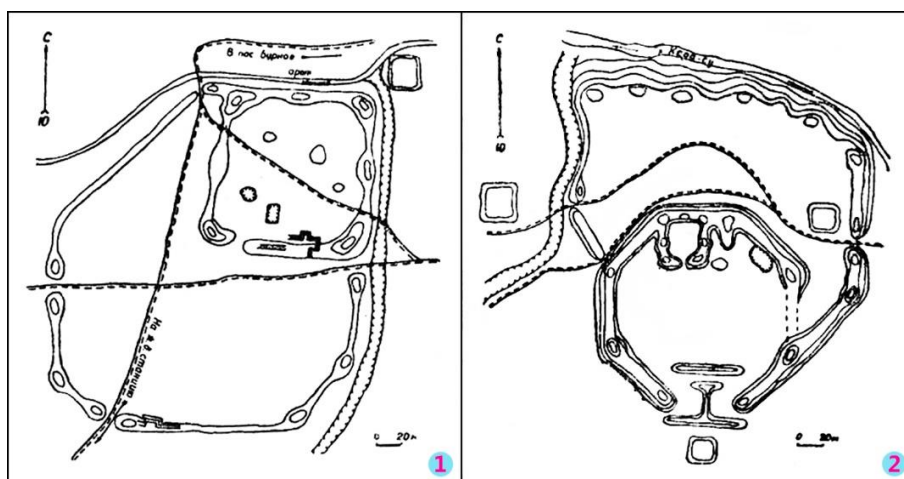
Кеңес үкіметі билікке келгеннен кейін құрылған Жамбыл археологиялық пунктінің директоры болған белгілі археолог Г.И. Пацевич 1939 ж. Терістің бойындағы В.В. Бартольд айтқан қала орындарын тауып, толық өлшемдері мен сипаттамасын жасап, мерзімделуін шартты түрде көрсетеді (Пацевич, 1940: 21-22). Анықталған қала орындарын зерттеуші сол кездегі елді мекенің атымен Бурнооктябрьское-1, Бурнооктябрьское-2, Бурнооктябрьское-3 деп құжаттаған. Г.И. Пацевичтің сипаттауы бойынша бірінші қала ауылдан теміржол бекетіне апаратын жолдан 400 м, Теріс өзенінің арнасынан 200 м жерде деп береді. Ал екінші қала ауылдың оңтүстік-батыс шетіндегі жолдың бойында. Үшінші қала бірінші мен екінші қаланың орта тұсында деп көрсеткен және үстінен жиналған қыш ыдыстарға қарап, үш қала да шамамен VII–XII ғғ. аралығында өмір сүрген деп болжаған. Г.И. Пацевич анықталған қала орындарының жобаларын қағаз бетіне түсіріп, олардың сипаттамасын арнайы басылымда (монография) жариялайды (сур. 3. 1) (Агеева, Пацевич, 1958: 138-139). Өкінішке орай бұл күнде Г.И. Пацевич есепке алған екінші және үшінші қаланың орындары жойылып кеткен. Екінші қаланың орны егістік аймағына айналса, үшінші қала осы күнгі Теріс ауылының үй құрылыстары мен бау-бақшасы астында қалған. 2018 ж. осы аймақта Теріс археологиялық экспедициясы (ТАЭ) жүргізген барлау жұмыстары кезінде Г.И. Пацевич құжаттаған екі қаланың орны жойылып кеткенін анықтайды. Егістік алқаптарын аралап, екінші қала орналасқан аймақта қыш ыдыстардың сынықтары шашылып жатқанымен, ескерткіштің ешқандай топографиялық бедері сақталмағанын бақылау жұмыстары көрсетеді. Үшінші қаланың да тағдыры осындай күйде. Ауыл адамдарының мәлімдеуінше, көптеген үйлердің ауласынан, бақша орындарынан ыдыс сынықтары, күйдірілген кірпіштер, тас қаландылары, құбыр сынықтары, құдықтың орны секілді көне қала белгілілері жиі кездеседі екен. Жалпы қазіргі күнде Бурнооктябрьское-2 және 3 қалалары сақталмаған (сур. 4. 1-2). Олар туралы ғылыми мәлімет беретін кішігірім қазба салуға болады. Бірақ, қала жайлы толыққанды тұжырымға негіз болатын кең көлемдегі зерттеу жүргізу мүмкіндігі жок.

3-сурет. 1 – Бурнооктябрьское-1 жоспары (Г.И. Пацевич бойынша); 2 – Бурнооктябрьское-1 қаласының жоспары (Д. Талеев, Е. Торбеков бойынша) [Fig. 3. 1 – Plan Burnooktyabrskoe-1 (By G.I. Patsevich); 2 – Plan Burnooktyabrskoe-1 (By D. Taleev, E. Norbekov)]

Осы күнгі Теріс ауылының шетінде, өзен арнасының оң жағасындағы биіктеу жерде сақталған Бурнооктябрьское-1 (Жылқышытөбе) үстінде орналасқан кейінгі дәуір жерлеулері (зират) болғаны себепті бұзылудан, жойылудан аман қалған. Жергілікті тұрғындар бұл төбені «Жылқышытөбе» деп атайды. Г.И. Пацевичтің сипаттауы бойынша: «Бурнооктябрьское-1 қаласы әртүрлі көлем мен биіктіктерден тұратын үш алаңқай мен негізгі төбеден құралған. Бірінші – оңтүстік алаңқайдың биіктігі қоршаған ортадан алғанда 2 м. көлемі солтүстіктен оңтүстікке қарай 27 м, батыстан шығысқа қарай 55 м. Екіншісі алғашқысынан бірсаты, 5,5 метрге биік жатыр. Яғни, қоршаған ортадан 7,5 метрге биік. Көлемі батыстан шығысқа қарай 50 м., солтүстіктен оңтүстікке қарай 20-23 м. Үшінші, негізгі бөліктің биіктігі 15,5 м. көлемі солтүстіктен оңтүстікке қарай 12 м., батыстан шығысқа қарай 18 м. Оның орталығы батысқа қарай жақын орналасқандықтан, шығыс беті едәуір көлбеу келген. Төбенің солтүстік шетіндегі тік келген бөлігінің төменгі жағына төртінші алаңқай келіп қосылады. Оның биіктігі қоршаған ортадан аса көп биік емес. Көлемі батыстан шығысқа қарай 90 м, солтүстіктен оңтүстікке қарай 70 м. алаңқайды үш жағынан биіктігі 0,3-0,5 м болатын кішігірім жал қоршап жатыр. Қалған алаңқайларды қоршаған жалдың іздері сақталмаған. Қаланың жалпы көлемі 160x100 м. Қалада арнайы қазба жұмыстары жүргізілмеген». Автор ескерткіштің үстінен жиналған ыдыс сынықтарының сипатына қарай оны шамамен VII–X ғғ. аралығымен мерзімдейді (Пацевич, 1948: 21-22; Агеева, Пацевич, 1958: 138-139).

4-сурет. 1 – Бурнооктябрьское-2 жоспары; 2 – Бурнооктябрьское-3 жоспары (Г.И. Пацевич бойынша)
[Fig. 4. 1 – Plan Bournooktyabrskoe-2; 2 – Plan Bournooktyabrskoe-3 (By G.I. Patsevich)]

Г.И. Пацевич Жамбыл (қазіргі Тараз) қаласынан Қаратау қаласына дейінгі аралықтағы темір жолдың бойына археологиялық барлау-іздірету жұмыстарын жүргізіп, бірқатар ортағасырлық ескерткіштер туралы мәліметтерді жазып қалдырған. Оның ішінде Билікөлдін солтүстік-батысы мен шығысы немесе Аса өзенінің орта ағысында (сол жағалауы) орналасқан Төрткүлтөбе және Қоңыртөбе қоныстары сөз болады (Пацевич, 1940: 2, 14).

Ә.Х. Марғұлан Қаратаудың солтүстік беткейіндегі VIII–XIII ғғ. мерзімделетін ескерткіштерді зерттеуде, құм жақта орналасқан Саудақент қаласына да тоқталады (Марғұлан, 1948: 112-113).

Е.И. Агееваның 1950 ж. жариялаған «Керамика городов и поселений среднего течения Сырдарыи и Каратау» атты мақаласында Саудақент және Тамды қалаларының да керамикасы сөз болып, мерзімделуіне қатысты салыстырмалы мәліметтер келтіріледі (Агеева, 1950: 101, 118).

Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтің 1958 ж. жариялаған «Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана» атты монографиясында Теріс-Аса алқабында орналасқан Әулиебастау қаласы, Тамды, Атауы жоқ қала, бекіністі қоныс, Бурнооктябрьское және Кремневский қалалары сөз болады (Агеева, Пацевич, 1958: 137-143). Авторлар Кремневский төрткүлінде тіршілік X–XI ғғ. тоқтаған деп тұжырым жасайды.

1960 ж. жарияланған «Қазақстанның археологиялық картасы» жинағына Теріс-Аса алқаптарында орналасқан 10 ескерткіш (Әлиебастау, Кішімүрде, Қаракемер, Саудакент, Тамды, Бекіністі қоныс, Мүрделітөбе, Көлтоған, Бурнооктябрьское және Кремневский) енген (Археологическая карта..., 1960: 239-279).

1960 ж. С. Волиннің жариялаған «Сведения арабских источников IX–XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах» мақаласында Теріс өңіріне қатысты жер атаулары мен қала аты кездеседі. Автор ибн Хордадбектің еңбегінен: «...В Абарджадже холм, вокруг которого тысяча источников, текущих на восток, которые называются Баркуаб, т.е. обратнотекущая вода, там охотятся на черных фазанов» деген мәліметті келтірген (Волин, 1960: 74). Абарджадж атауы Кудама ибн Джафардың жазбасында да айтылып өткен (Волин, 1960: 76). В.В. Бартольд өз кезегінде Н.А. Северцовтың «Мыңбұлақ» атауын Сюань Цзянның «...«1000 источников» в 400 ли к западу от Чу и 140-150 ли к востоку от Таласа» (Бартольд, 1966: 26-27) деген дерегіне сүйеніп, «Әулиеатадан шығысқа қарай орналасқан қандай да бір жер атауы болуы мүмкін» (Северцов, 1947: 41-42) деп жазған пікірін қолдамайды (Бартольд, 1966: 26-27). Керісінше, ибн Хордадбектің дерегіне сүйеніп, «Мыңбұлақтың» Теріс өзенінен батыста орналастырады (Бартольд, 1966: 113). Ал, Баркуаб атауын («кері қарай ағатын су») Теріс өзенімен сәйкестендірген (Бартольд, 1966: 27). В.В. Бартольд Теріс өзенінің қазіргі Шақпақ ауылы тұсынан басталатын аңғарын/бастауын жазба деректегі «Мыңбұлақ» деген қорытынды жасайды (Бартольд, 1966: 113). Бірақ В.В. Бартольдтың бұл пікірін В.А. Каллаур «Мыңбұлақ» атауын Шақпақ бұлақтарымен жаңылыс баламалады деп жазады (Бахтыбаев, 2011: 163). К.М. Байпақов «Мыңбұлақ» атауының әлі күнге дейін сақталғанын негізге ала отырып, Бурнооктябрьское елді мекенінің аумағында бір ғана ескерткіш бар екенін, оның мерзімі VI–XII ғғ. мерзімделетін және жазба деректегі Абарджадж атауымен сәйкестендіруге болатынын айтып өткен (Байпақов, 1986:24). Автор Бурнооктябрьское қаласын «Баркуабтағы бекет» деп түсіндірген (Байпақов, 1986: 128). Г.И. Пацевич те өз кезегінде В.В. Бартольдқа сілтеме жасай отырып, жазба деректегі Баркуабтағы бекетті Бурнооктябрьскоедегі үш қаланың біреуі болуы мүмкін деп көрсетеді (Агеева, Пацевич, 1958: 143). Г.И. Пацевич өзінің «По древним караванным путям от г. Тараза до Испиджаба» жазбасында: «...В 4-5-ти километрах к Северу от холма («от холма» – бұл жерде қазіргі Шақпақ ата ауылының солтүстік іргесіндегі биік (60 м) табиғи төбе сөз болып отыр – авторлар), находился русский поселок, называвшийся «Тысяча ключей». Поселок этот с переходами жителей в колхоз, в настоящее время ликвидирован» (Пацевич, 1940: 34). Г.И. Пацевич мысалға келтірген колхоздың орналасқан жерінде Мүрдетөбе атты ескерткіш бар (Жамбыл облысы..., 2013: 186). Аталған қала туралы мәліметтер 1982 (Алипчиев, Байбосынов, 1982: №123), 2002 (Байбосынов, 2002: 164) және 2013 жж. жарыққа шыққан Жамбыл облысының ескерткіштер жинағында кездеседі. Ескерткіш бетінен жинап алынған материалдар VIII–XII ғғ. мерзімделген. Г.И. Пацевичтің пікірінше Ибн Хордадбектің жазбасындағы топографиялық сипаттама және Абарджадж атауы қазіргі Шақпақ ата ауылы орналасқан аймаққа толық сәйкес келеді. Автор бұл пікірін жазба деректегі «...В Абарджадже холм, вокруг которого тысяча источников...» деген мәліметтерге сүйеніп жасаған. Жоғарыда өзі сипаттаған қазіргі Шақпақ ата ауылының іргесіндегі үлкен төбенің жазба деректегі биік төбе (холм) екендігін айта келе, оның үстінен айнала толық көрінетіні және көптеген су көздерінің орналасқанын, әрі олардың Теріс өзеніне құятынын жазады (Пацевич, 1940: 37). Г.И. Пацевич жазба деректегі Абарджадж атауын В.А. Каллаурдың (Каллаур, 2011: 78-85) Құлтан асуындағы қаланың орнымен сәйкестендіргеніне келіспейді (Агеева, Пацевич, 1958: 143). С. Волин аудармасындағы Кудама ибн Джафардың жазбасы Г.И. Пацевичтің тұжырымдарын растайтын секілді. Мысалы, ибн Хордадбекте: «...В Абарджадже холм, вокруг которого тысяча источников, текущих на восток, которые называются Баркуаб» деп жазылса (Волин, 1960: 74), Кудама ибн Джафарда: «...Этот Абарджадж большой холм, вокруг которого тысяча источников, воды собираются в одну реку, которая течет на восток и называется по этому Баркуаб; перевод его (его названия) обратнотекущая вода, потому что течение его снизу вверх. От Абарджаджа до станции 6 фарсахов по Баркуабу...» (Волин, 1960: 76-77). Г.И. Пацевич Абарджадж атауын сәйкестендіретін Шақпақ ата ауылы маңында Кремневский төрткүлінен басқа ескерткіш жоқ екенін айта келе, ауыл ақсақалдарының үйлердің ауласынан қыш ыдыс сынықтарын тауып алатынын негізге ала отырып: «... что свидетельствует о том что на месте современного

поселка было древнее поселение» деп тұжырым жасайды (Пацевич, 1940: 37). К.М. Байпаков кейінгі зерттеулерінде Мыңбұлақ атты жер атауын қазіргі Шақпақ ата (бұрынғы Кремневка) ауылы маңайында деп көрсетеді (Байпаков, 2013: 45). «Мыңбұлақ» атауымен белгілі жер атауына қатысты ғылыми ой-тұжырымдардың ішінде Г.И. Пацевичтің пікірі ерекше назар аудартады. Автор сипаттаған биік төбе қазіргі Шақпақ ата ауылының солтүстігінде (тура іргесінде) орналасқан. Таудың етегінде жеке орналасқан мұндай биік төбе бұл өңірде кездеспейді. Яғни жазба деректегі Абарджадж нақты қала атауы емес, жер атауы болуы да мүмкін. Ең биік төбе жазба деректердің барлығында негізгі нысан ретінде айтылған. Оның үстінен айналаның барлығы анық көрінеді және төбенің маңайынан өтетін ірілі-ұсақты өзен-сулардың барылығы да Теріс өзеніне барып құяды.

1978 ж. Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінің археологиялық экспедициясы (К. Байбосынов) Теріс-Аса өзендері бойында археологиялық іздеу және барлау жұмыстарын жүргізіп, бұрын ғылымға белгілі және белгісіз 44 ортағасырлық ескерткіштерді есепке алып, оларды «Свод памятников истории и культуры Джамбулской области» атты жинақта жариялады. Олар антикалық дәуірден бастап, кейінгі орта ғасырға дейінгі уақыттағы қоныстар, қалалар, бекіністер мен күзет мұнараларының орындары болатын. Сонымен қатар ғылымға белгілі бірқатар ортағасырлық қала мен қонысқа қайта зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Осы сапар барысында Терістің бойындағы Бурнооктябрьское қалаларының тек біріншісі ғана (Бурнооктябрьское-1) айтылған жинаққа енеді (Алипчиев, Байбосынов, 1982: 57). Қалған екеуі сол кездің өзінде жойылып кеткен болатын.

1973 ж. Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедицияның Қаратау тобы Б. Момышұлы ауылынан 27 км солтүстік-шығыста, Теріс өзенінің сол жағасында, Қаратаудың оңтүстік-шығыс беткейіндегі жартасқа салынған сурет орнын ашып, зерттелген әр шатқалда 80-100 ден 500-700 дейін салынған суреттер бар екендігін анықтайды (Кадырбаев, Марьяшев, 1977: 142-152).

К.М. Байпаковтың кейінгі зерттеулерінде де Аса алқабында орналасқан Қаракемер 1-2 қалалары туралы жазылған (Байпаков, 2013: 207).

Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының экспедициясы 1987–1989 жж. Жамбыл облысында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізеді. Барлау барысында Теріс-Аса бойындағы бұрын ғылымға белгісіз бірнеше қала жұрттары мен бекініс орындары ашылып, мемлекеттік тіркеуге алынады.

1988 ж. Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінің экспедициясы Жуалы ауданындағы Қоңыртөбе ауылынан 2 км оңтүстікте, Қыстаубай шатқалына кіреберісте орналасқан биік төбені тауып, оны есепке қарауыл мұнарасы деп алған (Қазақстан..., 2002: 166). 2006 жылы осы ескерткіште қайта зерттеу жүргізген М. Елеуов оның елді мекеннің орны екендігін анықтаған (Қаратаудың..., 2006: 10).

2000 ж. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштері Жинағының археологиялық экспедициясы (К. Байпаков) Жуалы ауданында зерттеу жұмыстарын жүргізген кезде Теріс өзенінің жағасындағы Бурнооктябрьское, Кремневка, Мүрделітөбе қалаларын, Берікқара обалар қорымын қайта зерттеп, олардың тарихи-топографиялық құрылысына толықтау жасады (Қазақстан..., 2002: 157-158).

2006 ж. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Археология ғылыми-зерттеу орталығының Тұран археологиялық экспедициясы (ТАЭ, жетекшісі т.ғ.д. М. Елеуов) «Қаратаудың археологиялық ескерткіштері» ғылыми жобасын іске асыру мақсатымен Теріс (Аса) өзенінің сол жағасынан бастап, оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай 400 км-ге созылып жатқан Қаратаудың оңтүстік-шығысында жатқан Жамбыл облысының Жуалы ауданында және осы таудың теріскей бетінде орналасқан Жамбыл, Талас, Сарысу аудандарының тауаралық, тауалды жазықтарды жүргізді. Зерттеу барысында 26 ортағасырлық елді мекен мен қала орындары, 5 тасқа салынған сурет орны жаңадан ашылып, мемлекеттік тіркеуге алынады (Қаратаудың..., 2006: 153).

2009-2011 жж. аралығында «Археолог» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығының экспедициясы Билікөлге құятын Тамды өзенінің оң жағасында орналасқан ортағасырлық Тамды қаласының солтүстік-батыс бұрышына солтүстік қабырғасын жағалай қазба жұмыстарын жүргізеді. Зерттеу барысында қабырғалары айтарлықтай жақсы сақталған бірнеше бөлме орындарын ашады (Елеуов, 2009; 2010; 2011)

2011 ж. Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының Е.А. Смағұлов басқарған экспедициясы Бектөбе қаласында кең көлемдегі далалық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеу барысында ескерткіштің тарихи топографиясы жасалды. Осы жерде айта кететін нәрсе зерттеуші Бектөбені сыртқы топографиялық ерекшелігіне қарай «алаңды төбелер» қатарына жатқызған. Біздің пікірімізше хронологиялық және көлемі жағынан да «алаңды төбе» қатарына жатпайды. Бұл кәдімгі үш бөліктен тұратын ортағасырлық қаланың орны. Ескерткіштің жеті жерінен салынған қазба нәтижелері қала өмірі жайлы құнды мәліметтер берді. Зерттеу барысы қаланың қарқынды дамыған уақыты X–XI ғғ. аралығы болғанын көрсетті (Смағұлов, 2011: 19-48). Бұл да қаланың нақты мерзімделуі деп айтуға болмайды.

2009–2010 және 2013-2014 жж. аралығында Теріс-Аса алқаптарындағы мәдени ландшафтыда орналасқан қоныстар мен қалалар «Археологиялық сараптама» ЖШС Ескерткіштер жинағы экспедициясы тарапынан қайта зерттеуге түсіп, қазіргі сақталу жағдайлары, өлшемдері, гео-координаттары анықталып, топографиялық жоспарлары беріледі. Аталған экспедиция 2009 жылы Талас ауданында зерттеу жүргізіп, нәтижесінде Теріс-Аса алқабында орналасқан 6 ортағасырлық қоныс, төрткүл және қаланың (Тамды қаласы, Төрткүлдер, Төрткүлтөбе мекенжұрты, Ақтөбе қонысы және Қоңыртөбе) сипаттамасы беріледі (Жамбыл обл., 2010 а: 58-191).

2010 ж. Жамбыл ауданы бойынша барлау-іздігіру жұмыстары жүргізіліп, Теріс өзенінің төменгі ағысы мен Аса өзенінің «жоғарғы» және орта ағысында орналасқан 9 ортағасырлық қала және қоныс орындарының жай-күйі анықталады (Жамбыл облысы., 2010 б: 59-131).

2013 ж. Жуалы ауданы бойынша жүргізілген зерттеулер барысында Теріс алқабында орналасқан 20-дан астам бұрыннан белгілі және жаңадан ашылған мұнара, төбе, қоныс, төрткүл және қала орындарының сипаттамасы беріледі (Жамбыл облысы., 2013: 75-260).

2017 ж. Теріс ауылының жеке шаруашылық қожалығы ауыл аумағында құрылыс жүргізу жұмыстары барысында қаланың мәдени қабаттарын анықтайды. Құрылыс тоқтатылып, осы жерге 2018 ж. мамандар тартылып қазба жұмыстарын (жет.: Ғ. Бексеитов) жүргізеді. Жүргізілген қазба жұмыстарынан X–XII ғғ. жататын құрылыс қабырғаларының қалдықтарын (қыш кірпіш сынықтары да бар) ашады (Бексеитов және т.б., 2018: 233-243). Бұл ескерткіш жоғарыда аты аталған Бурнооктябрьское-2-3 қалаларының бірінің орны болуы мүмкін. Себебі, Бурнооктябрьское-1 қаласынан 1,5 км оңтүстік-батыста, ауыл ішіндегі жолдың бойында жатыр.

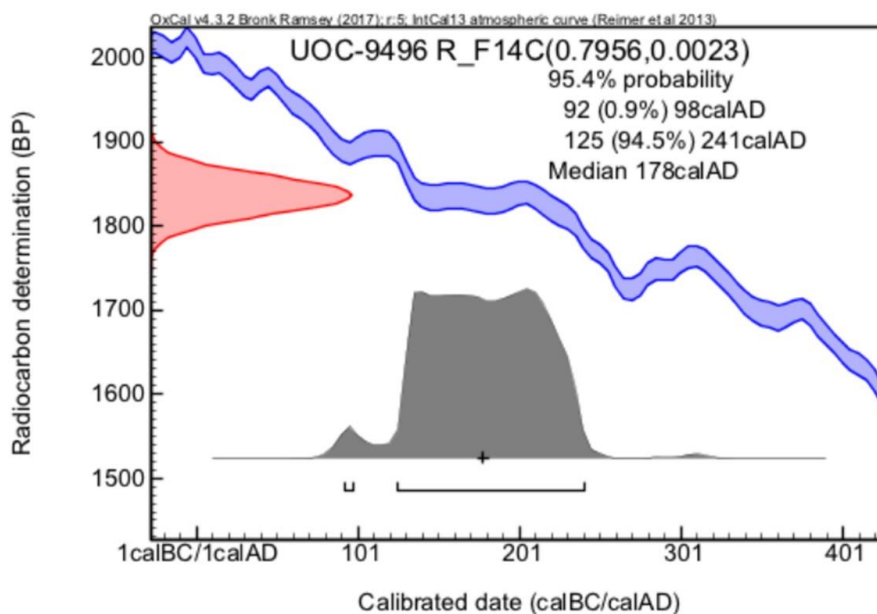
2018-2021 жж. Ә.М. ат. Археология институты (Д.А. Талеев) Бурнооктябрьское-1 (Жылқышытөбе) қаласында қазба жүргізеді (сур. 3, 2). Қазақстан археологиясының ортағасырлық қала орындары (қалашықтар) мен қоныс (мекенжай) орындарын типологиялық және хронологиялық тұрғыдан зерттеу тәжірибелері көрсеткендей қазба жүргізілген Жылқышытөбе «алаңды төбелер» қатарына жатады. Хронологиялық жағынан мұндай төбелер антикалық дәуірге (қаңлы заманына) сәйкес келеді. Қазба нәтижелері төбенің кезінде егінші қауым тұрған екі қабатты тұрғын үй кешенінің орны болғандығын көрсетті. Ондай тұжырым жасауға қазбадан табылған археологиялық жәдігерлерді олардың ғылымда белгілі нұсқаларын тауып салыстыру жүргізу көмектесті. Алғашқы екі жылғы қазба кезінде кешеннің үстіңгі қабатындағы 6 бөлме, төменгі қабаттағы екі бөлме ашылды. Өкінішке орай жоғарғы қабаттағы бөлмелердің қалған бөлігі сол заманның өзінде бізге белгісіз себептер салдарынан бұзылып кеткен. Алғашқы жылғы қазба кезінде бөлме ішінен алынған жанған ағаштың көмір қалдығына жасалған сараптама қорытындысы кешеннің уақытын анықтауға мүмкіндік берді. Сараптама (F14C) көрсетуі бойынша көмірдің конвенциональды жасы 1837 ж., яғни б.ж. 180 жылы (II ғ.). Сараптама нәтижесі жайлы кесте төменде берілді (кесте 1; сур. 5). Бұл сараптама ғимарат өртенген кезде оның ішінде пайда болған көмірдің жасы. Олай болса кешен көмір қалғаннан едәуір бұрын салынған. Зертханалық сараптама нәтижесі біздің шартты мерзімдеуімізді толық растайды.

Код	Конвенциональдық жасы	±	F14C	±	Күнтізбелік жасы (б.з.д.–б.з.) (калибірлік)	Ескерткіш	Материал
JKaz-18	1837	23	7956	00 023	92-98 (0,9%) cal AD 125-241 (94,5%) cal AD	Бурнооктябрьское	Ағаш көмірі

1-кесте. Оттава университетінің А.Е. Лалонде атындағы Тездеткіш масса-спектроскопия зертханасында (Канада) ағаш көмірінің уақытын анықтайтын сараптаманың кестесі

[Table 1. Table of wood coal timing examination at the A. E. Lalonde accelerating mass spectroscopy Laboratory at the University of Ottawa (Canada)]

5-сурет. Бурнооктябрьское-1. F14C сараптамасы бойынша ағаш көмірінің конвенциональды жасы [Fig. 5. Burnooktyabrskoe-1. Conventional age of wood coal according to f14c examination]

5. Қорытынды. Теріс және Аса алқабында орналасқан ескерткіштердің зерттелу тарихына жүргізілген хронологиялық шолуда, ескерткіштердің көп жағдайда жалпы тізімін алу мақсатында зерттеу нысанына айналғанын аңғармау қиын емес. Белгілі бір тарихи кезеңнің ішкі мәселелері ескеріліп, арнайы археологиялық қазба жүргізілгендері саусақпен санарлық. Сирек жағдайда археологиялық қазба жүргізілген ескерткіштердің өзі, бұл аймақтағы қала мәдениетінің дамуында тарихи-хронологиялық сабақтастық болғанын көрсетіп отыр. Олай болса, Теріс-Аса алқаптарындағы мәдени ландшафтта орналасқан қоныстық ескерткіштердің ежелгілері біздің заманымыздың басына жатса, ал, ерте және дамыған орта ғасырларға жататын қоныстар мен қалалардың кейінгілері өмір сүруін моңғол кезеңіне дейін екендігін көрсетті. Бұл қазба жұмыстары жүргізілген ескерткіштерден алынған мәліметтер бойынша беріліп отыр. Қоныстық ескерткіштер көбінде қаңлы кезеңдеріне тура келеді. Теріс-Аса алқаптары, әсіресе Теріс алқабы оңтүстік пен солтүстікті, яғни Орта Азиялық мәдениеттерді жалғастырушы аймақтардың бірі болғандықтан, сонымен бірге қаңлы мәдениетінің солтүстік шекарасы Талас өңірі деп есептейтін болсақ, өңірдегі қоныстық ескерткіштерді зерттеу маңызды болып отыр. Қазақстан археологиясында қаңлы мәселесі әлі күнге толық шешімін таппаған, даулы тақырып екендігі белгілі. Антикалық кезең мен дамыған орта ғасырларды жалғастыратын көпір іспеттес, мерзімі жағынан сабақтас келетін түркі дәуірінің ескерткіштерінің зерттелуі де толыққанды деуге келмейді. Осы тұрғыдан алғанда, алдағы

зерттеулерде Теріс-Аса алқаптарында шоғырланған ескерткіштердің қаңлы-түркі кезеңдеріне жақын келуін ескеріп, өзара сабақтастық тұрғысынан зерттеу керек.

Әдебиеттер тізімі

Агеева, 1950 - *Агеева Е.И.* Керамика городов и поселений среднего течения Сырдарьи и Каратау // *Известия АН КазССР. Серия археологическая.* 1950. № 67. Вып. 2. С. 100-118.

Агеева, 1958 - *Агеева Е.И., Пацевич Г.И.* Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // *Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Серия археология.* 1958. Т. 5. 296 с.

Алипчиев, 1982 - *Алипчиев И.С., Байбосынов К.* Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. Джамбул: Джамбулский областной историко-краеведческий музей, 1982. 208 с.

Археологическая карта, 1960 - Археологическая карта Казахстана. Реестр. / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата, Издательство АН Каз ССР, 1960. 498 с.

Байбосынов, 2002 - *Байбосынов Қ.* Мүрдетебе қалажұрты. // Қазақстан Республикасы тарихы мен мәдениеті Ескерткіштерінің жинағы. Жамбыл облысы. Алматы, РМК «ММЕ ҒЗИ», 2002. 164 б.

Байпаков, 2013 - *Байпаков К.М.* Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга II. Урбанизация Казахстана в IX – начале XIII в. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. 514 с., илл.

Байпаков, 1986 - *Байпаков К.М.* Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата: Наука, 1986. 255 с.

Бартольд, 1966 - *Бартольд В.В.* Отчет о поездке Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг. // Сочинения. Т. IV. Москва: Наука, 1966. 497 с.

Бартольд, 1897 - *Бартольд В.В.* Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг. – Санкт-Петербург, Типография Императорской академии наук, 1897. 198 с.

Бахтыбаев, 2011 - *Бахтыбаев М.М.* В.А. Каллаурдың Әулиеата уезінің тарихи-топографиясын зерттеуге қосқан үлесі // *ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы.* 2011. № 3. 160-167 бб.

Бексеитов, 2018 - *Бексеитов Ғ.Т., Ақымбек Е.Ш., Оспанов Е.Б., Сатаева Б.Е.* Ортағасырлық Бурнооктябрьск қаласында 2018 жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмысы // «IX Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жауапты ред. Ғ.Қ. Омаров. Алматы: Қазақ университеті, 2018. 507 б. 233-243 бб.

Волин, 1960 - *Волин С.* Сведения арабских источников IX-XVI вв. в долине реки Талас и смежных районах // *Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР.* Т. 8. 1960. С. 72-92.

Елеуов, 2009 - *Елеуов М.* Ортағасырлық Тамды қаласы, ғылыми-зерттеу жұмысының есебі // М. Елеуовтің жеке архиві. Алматы, 2009. 45 б.

Елеуов, 2010 - *Елеуов М.* Ортағасырлық Тамды қаласындағы археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары. Есеп // М. Елеуовтің жеке архиві. Алматы, 2010. 47 б.

Елеуов, 2011 - *Елеуов М.* Ортағасырлық Тамды қаласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстары. Есеп // М. Елеуовтің жеке архиві. Алматы, 2011. 80 б.

Жамбыл облысы 2010б - Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Жамбыл ауданы / Жауапты ред. К.М. Байпаков. Алматы, Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру дирекциясы, 2010. 212 б.

Жамбыл облысы, 2013 - Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Жуалы ауданы. / Жауапты ред. К.М. Байпаков. Алматы, Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру дирекциясы, 2013. 290 б.

Жамбыл облысы, 2014б - Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Сарысу ауданы. / Жауапты ред. К.М. Байпаков. Алматы, Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру дирекциясы, 2014. 184 б.

Жамбыл облысы 2010а - Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Талас ауданы. / Жауапты ред. К.М. Байпаков. Алматы, Археологическая экспертиза, 2010. 223 б.

Жамбыл облысының 2014а - Жамбыл облысының топонимикалық анықтамалығы / Құраст.: З. Құламанова. Алматы: Арыс, 2014. 808 б.

Каллаур 1897а - *Каллаур В.А.* Археологическая поездка по Аулиеатинскому уезду // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Ташкент: типолитография торгового дома Ф. и Г.Бр. Каменские, 1897. С. 1-7.

Каллаур 2011 - *Каллаур В.А.* Древние местности Аулиеатинского уезда на старом караванном пути из Тараза (Таласа) в восточной Туркестан // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М.М. Туркестан: Туран, 2011. С. 78-85.

Каллаур 18976 - *Каллаур В.А.* Древние местности Аулие-Атинскому уезду на древнем караванном пути на западе от Аулие-Ата к границе Чимкентского уезда // *Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии.* Ташкент: типолитография торгового дома Ф. и Г. Бр. Каменские, 1897. С. 36-37.

Колосовский, 1901 - *Колосовский В.А.* В Каратавских горах Чимкентского уезда // *Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии.* Ташкент: типолитография торгового дома Ф. и Г. Бр. Каменские, 1901. С. 89-97.

Қадырбаев, 1977 - *Қадырбаев М.К., Марьяшев А.Н.* Наскальные изображения хребта Каратау. Алма-Ата: Наука, 1977. 232 с.

Қазақстан Республикасының, 2002 - Қазақстан Республикасының тарих және мәдениет ескерткіштері Жиынтығы. Жамбыл облысы. Алматы: РМК «ММЕ ҒЗЖИ», 2002. Т. 2. 364 б., карталар, ил.

Қаратаудың археологиялық ескерткіштері, 2006 - Қаратаудың археологиялық ескерткіштері ғылыми жобасының 2006 жылғы есебі // М. Елеуовтың жеке архиві. 2006. 155 б.

Маргулан, 1948 - *Маргулан А.Х.* Оседлые поселения VIII-XIII вв. на северных склонах Каратау // *Известия АН КазССР. Серия археологическая.* 1948. № 46. Вып. 1. С.112-113.

Пацевич, 1940 - *Пацевич Г.И.* Археологические памятники междуречья Талас–Арысь (по древним караванным путям от Тараза до Испиджаба). 1940 // *Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана.* Ф. 2. Д. 39. 85 л.

Пацевич - *Пацевич Г.И.* Отчет о результатах археологической разведки в джувалинском районе Южно-Казахстанской области // *Архив Института археологии им. А. Х. Маргулана.* Ф. 2. Д. 29. 187 л.

Пацевич, 1948 - *Пацевич Г.И.* Отчет об археологической разведке в Джувалинском районе Южно-Казахстанской области в 1939 г. // *Известия АН Каз ССР. № 46. Серия археологическая.* Вып. 1. 1948. С. 92-97.

Северцев, 1947 - *Северцев Н.А.* Путешествия по Туркестанскому краю. Москва: ОГИЗ Государственное изд-во географической литературы, 1947. 468 с.

Смагулов, 2011 - *Смагулов Е.А.* Археологические научно-исследовательские работы на городище Бектобе в 2011 г. // *Архив Института археологии им. А. Х. Маргулана.* Оп. 53. Д. 3039. 144 с.

Талеев, 2020 - *Талеев Д.Ә., Торбеков Е.С.* Бурнооктябрьск (Жылкышытөбе) қалашығында 2018-2019 жылдары жүргізілген зерттеулер // *Қазақстан археологиясы.* № 2 (8) 2020. 50-64 бб.

Труды Семиреченской, 1949 - Труды Семиреченской археологической экспедиции 1936-1938 гг. Таласская долина. / Составлены под. общ. ред. проф. А.Н. Бернштама. Материалы и исследования по археологии Казахской ССР. Алма-Ата, Издательство АН Каз ССР, 1949. Т. I. 229 с.

References

Ageeva, 1950 - *Ageeva E.I.* Ceramics of cities and settlements of the middle reaches of the Syrdarya and Karatau. *Izvestia of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. The series is archaeological.* 1950. Nr 67. Iss. 2. Pp. 100-118. (In Rus.)

Ageeva, Patevich, 1958 - Ageeva E.I., Patevich G.I. From the history of settled settlements and cities of Southern Kazakhstan. *Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archaeology series.* 1958. Vol. 5. 296 p. (In Rus.)

Alipcheev, Baibosynov, 1982 - *Alipcheev I.S., Baibosynov K.* A set of historical and cultural monuments of the Dzhambul region. Dzhambul: Dzhambul Regional Museum of Local Lore, 1982. 208 p. (In Rus.)

Archaeological map, 1960 - Archaeological map of Kazakhstan. Registry. / K.A. Akishev (ed). Alma-Ata, Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960. 498 p. (In Rus.)

Baibosynov, 2002 - *Baibosynov K.* Murdetobe settlement. // *Collection of monuments of history and culture of the Republic of Kazakhstan. Zhambyl region.* Almaty, Research Institute of MME, 2002.164 p. (In Kaz.)

Bakhtybayev, 2011 - Bakhtybayev M.M. Contribution of V.A. Kallaur to the study of the historical and topography of Aulieata County. *Reports of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences series.* 2011. Nr 3. Pp. 160-167. (In Kaz.)

Бауपाков, 2013 - *Бауपाков К.М.* Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on the research materials of the South Kazakhstan complex archaeological expedition). Book II. Urbanization of Kazakhstan in the IX – beginning of the XIII century. Almaty: A.H. Margulan Institute of Archaeology, 2013. 514 p., fig. (In Rus.)

Баупаков, 1986 - Баупаков К.М. Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechye. Alma-Ata: Nauka, 1986. 255 p. (In Rus.)

Bartold, 1966 - Bartold V.V. Report on a trip to Central Asia with a scientific purpose 1893-1894. *Essays.* Vol. IV. Moscow: Nauka, 1966. 497 p. (In Rus.)

- Bartold, 1897 - Bartold V.V. Report on a trip to Central Asia for scientific purposes 1893-1894. St. Petersburg, Printing House of the Imperial Academy of Sciences, 1897. 198 p. (In Rus.)
- Bekseitov et al, 2018 - Bekseitov G. T., Akylbek E. Sh., Ospanov E. B., Sataeva B. E. Archaeological excavations in 2018 in medieval Burnooktyabrsk // Materials of "IX Orazbayev readings" / G.K. Omarov (ed). Almaty: Kazakh University, 2018. 507 p. Pp. 233-243. (In Kaz.)
- Bernshtam (ed.), 1949 - The works of the Semirechensk archaeological expedition of 1936-1938. Talas Valley / A.N. Bernshtam (ed). Materials and research on the archeology of the Kazakh SSR. Alma-Ata, Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1949. Vol. I. 229 p. (In Rus.)
- Collection, 2002 - Collection of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Zhambyl region. Almaty: RSE "MME Research Institute", 2002. Vol. 2. 364 p., maps, il. (In Kaz.)
- Collection, 2010 - Collection of historical and cultural monuments of Zhambyl region. Zhambyl district / K.M. Baypakov (ed). Almaty: Directorate for the protection and restoration of historical and cultural monuments, 2010. 212 p. (In Rus.)
- Collection, 2013 - Collection of historical and cultural monuments of Zhambyl region. Zhualy district. / K.M. Baypakov (ed). Almaty: Directorate for the protection and restoration of historical and cultural monuments, 2013. 290 p. (In Rus.)
- Collection, 2014 - Collection of historical and cultural monuments of Zhambyl region. Sarysu district. / K.M. Baypakov (ed). Almaty: Directorate for the protection and restoration of historical and cultural monuments, 2014. 184 p. (In Rus.)
- Collection, 2010a - Collection of historical and cultural monuments of Zhambyl region. Talas district. / K.M. Baypakov (ed). Almaty: Directorate for the protection and restoration of historical and cultural monuments, 2010a. 223 p. (In Rus.)
- Eleuov, 2009 - Eleuov M. Medieval city of Tamdy, report of research work // Personal archive of M. Eleuov. Almaty, 2009. 45 p. (In Kaz.)
- Eleuov, 2010 - Eleuov M. Archaeological research work in the medieval city of Tamdy. Report // Personal archive of M. Eleuov. Almaty, 2010. 47 p. (In Kaz.)
- Eleuov, 2011 - Eleuov M. Research work in the medieval city of Tamdy. Report // Personal archive of M. Eleuov. Almaty, 2011. 80 p. (In Kaz.)
- Kulamanova, 2014 - *Kulamanova Z.* (comp.). Toponymic directory of Zhambyl region. Almaty: Arys, 2014. 808 p. (In Kaz.)
- Kallaur, 1897a - *Kallaur V.A.* Archaeological trip to Aulieata uyezd // Protocols of the Turkestan circle of archeology lovers. Tashkent: typolithography of the trading house F. and G. Br. Kamenskiye, 1897. Pp. 1-7. (In Rus.)
- Kallaur, 2011 - Kallaur V.A. Ancient localities of Aulieata district on the old caravan route from Taraz (Talas) to East Turkestan // Minutes of meetings and reports of members of the Turkestan circle of archeology lovers. Historical and cultural monuments of Kazakhstan / Eleuov M., Bakhtybaev M.M. (comp.). Turkestan: Turan, 2011. Pp. 78-85. (In Rus.)
- Kallaur, 1897b - Kallaur V.A. Ancient localities of Aulie-Ata uyezd on the ancient caravan route in the west from Aulie-Ata to the border of Chimkent uyezd // Protocols of the Turkestan circle of archeology lovers. Tashkent: typolithography of the trading house F. and G. Br. Kamenskiye, 1897. Pp. 36-37. (In Rus.)
- Kolosovsky, 1901 - Kolosovsky V.A. In the Karatau mountains of the Chimkent district // Protocols of the Turkestan circle of archeology lovers. Tashkent: typolithography of the trading house F. and G. Br. Kamenskiye, 1901. Pp. 89-97. (In Rus.)
- Kadyrbayev, Maryashev, 1977 - Kadyrbayev M.K., Maryashev A.N. Rock carvings of the Karatau ridge. Alma-Ata: Nauka, 1977. 232 p. (In Rus.)
- Margulan, 1948 - Margulan A.H. Settled settlements of the VIII-XIII centuries on the northern slopes of Karatau. *Izvestia of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. The series is archaeological.* 1948. Nr 46. Iss.1. Pp. 112-113. (In Rus.)
- Patsevich, 1940 - Patsevich G.I. Archaeological sites of the Talas–Arys interfluve (along the ancient caravan routes from Taraz to Ispidzhab). 1940 // Archive of the Institute of Archeology named A.H. Margulan. F. 2. C. 39. P. 85. (In Rus.)
- Patsevich, 1871 - Patsevich G.I. Report on the results of archaeological exploration in the Juvalinsky district of South Kazakhstan region // Archive of the Institute of Archeology named A.H. Margulan. F. 2. C. 29. 187 l. (In Rus.)
- Patsevich, 1948 - Patsevich G.I. Report on archaeological exploration in the Juvalinsky district of South Kazakhstan region in 1939. *Izvestiya AN Kaz SSR. The series is archaeological.* 1948. Nr 46. Iss. 1. Pp. 92-97. (In Rus.)
- Patsevich, 1948 - Patsevich G.I. Report on archaeological exploration in the Juvalinsky district of South Kazakhstan region in 1939. *Izvestiya AN Kaz SSR. The series is archaeological.* Issue 1. 1948.Nr 46. Pp. 92-97. (In Rus.)

Report, 2006 - Report of the scientific project archaeological monuments of Karatau for 2006 // Personal archive of M. Eleuov. 2006.155 p. (In Kaz.)

Severtsev, 1947 - Severtsev N.A. Travels in the Turkestan region. Moscow: OGIZ State Publishing House of Geographical Literature, 1947. 468 p. (In Rus.)

Severtsev, 2011 - Smagulov E.A. Archaeological scientific and research work in gorodishte Bektobe in 2011 // Archive of the Institute of Archeology named A.H. Margulan. F. 2. C. 3039. P.144. (In Rus.)

Taleev, Torbekov, 2020 - Taleev D.A., Torbekov E.S. Research conducted in 2018-2019 in the town of Burnooktyabrsk (Zhylykshytobe). *Archeology of Kazakhstan*. 2020. Nr 2 (8). Pp. 50-64. (In Kaz.)

Volin, 1960 - Volin S. Information from Arab sources of the IX-XVI centuries in the Talas River valley and adjacent areas. *Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*. Vol. 8. 1960. Pp. 72-92. (In Rus.)

ANTROPOLOGY/ АНТРОПОЛОГИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarihy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 1, pp. 190-200, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.61.21.

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_190-200

IDEOLOGICAL COMPONENT OF THE MAIN CONCEPTS IN THE ANTHROPOLOGY OF KINSHIP: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE

Dana Toktarovna Nogaibayeva¹, Zliha Omirbekovna Ibadullayeva²

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University, (Pushkin Street 11, Republic of Kazakhstan, 010000 Astana)

PhD student (Major 8D02208-Archeology and Ethnology)

 <https://orcid.org/0000-0003-1810-8231>. E-mail: dana_toktar@inbox.ru

²L. N. Gumilyov Eurasian National University, (Pushkin Street 11, Republic of Kazakhstan, 010000 Astana)

Dr. Sciences (History), Department of Archeology and Ethnology at L.N.Gumilyov Eurasian national University

 <https://orcid.org/0000-0003-4688-3761>. E-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

© IHE named after Ch.Ch.Valichanov, 2023

© Nogaibayeva, Ibadullayeva, 2023

Abstract. Introduction. The use of scientific results of anthropology and ethnology in the course of socio-economic transformations and legislative initiatives can result effectively. Therefore, integration with world science for the anthropology of the kinship of the Kazakh people has practical value. **Objective.** The article provides a comparative analysis of the main concepts of western and Kazakh anthropology of kinship. The purpose of the analysis is to show the starting point in the origin of concepts, to identify ideological differences in their content and their modern perception in the academic community. It is a necessary step for a wider application of methods of foreign science in domestic science and for creating a clearer conceptual apparatus. **Results.** The article also examines the current problems of the anthropology of kinship, the causes of its crisis, the level of its influence on Kazakh ethnology. The biological and social components in the kinship construct of the Kazakhs are given, as well as their manifestation in the kinship system of the Kazakh people, which is expressed in the collective orientation of their functions. The expediency of the controversial issue in the science of the primacy of biological and social factors in the study of the kinship system and modern alternatives in that direction are considered. **Conclusions.** The original mission of the family in the Kazakh traditional society was different from the western one. The existence of the family was aimed at maintaining a seven-generational structure, which generally determines the ideological basis of the Kazakh family and the kinship system.

Key words: kinship system, family, concepts in the anthropology of kinship, ideological component of kinship.

For citation: Nogaibayeva D.T., Ibadullayeva Z.O. Ideological component of the main concepts in the anthropology of kinship: domestic and foreign experience // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 1. Pp. 190-200. DOI: [10.51943/2710-3994_2023_26_1_190-200](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_1_190-200)

ТУЫСТЫҚ АНТРОПОЛОГИЯДАҒЫ НЕГІЗГІ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ КОМПОНЕНТІ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Дана Токтаровна Ногайбаева¹, Злиха Өмірбековна Ибадуллаева²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, (11 үй, Александр Пушкин көшесі, 010000 Астана, Қазақстан)

ЕҰУ докторанты, (8D02208 –Археология және этнология)

<https://orcid.org/0000-0003-1810-8231>. E-mail: dana_toktar@inbox.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, (11 үй, Александр Пушкин көшесі, 010000 Астана, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы археология и этнология кафедрасының доценті

<https://orcid.org/0000-0003-4688-3761>. E-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

Андатпа. *Kipicne.* Әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен заңнамалық бастамалар барысында антропология мен этнологияның ғылыми нәтижелерін пайдалану арқылы тиімді нәтижелерге қол жеткізуге болады. Сондықтан қазақ халқының туыстық антропологиясы үшін әлемдік ғылыммен интеграцияланудың практикалық маңызы зор. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Мақалада Батыс және қазақстандық туыстық антропологияның негізгі концептілеріне салыстырмалы талдау жасалады. Бұл талдаудың мақсаты - туыстық антропологияда қалыптасқан концептілердің мәнін түсіндіріп, олардың мазмұнындағы дүниетанымдық сәйкессіздіктерді анықтау және олардың ғылыми ортадағы қазіргі жағдайына сипат беру. Бұл отандық ғылымда шетелдік ғылым әдістерін кеңінен қолдану және барлығына түсінікті ұғымдық аппарат қалыптастыру үшін қажетті қадам. *Нәтижелер.* Мақалада туыстық антропологияның қазіргі мәселелері, оның дағдарысының себептері және дағдарыстың қазақстандық этнологияға әсер етуі мәселелері қарастырылады. Қазақ туыстық жүйесіндегі биологиялық және әлеуметтік факторлардың орны қарастырылған. Сондай-ақ осы факторларды қарастыру барысында қазақ туыстық жүйесінің ұжымдық бағытта екені және туыстық жүйе мәселесіне қатысты заманауи әдістердің негізгі бағыттары қарастырылған. *Қорытынды.* Зерттеу жұмысының нәтижесінде қазақтың дәстүрлі қоғамындағы отбасының бастапқы миссиясы батыс отбасынан ерекшеленетіні анықталды. Себебі оның функциялануы Жетіата құрылымына әуел бастан тәуелді болған, бұл жалпы қазақ отбасы мен туыстық жүйесінің дүниетанымдық негізін анықтайды.

Түйін сөздер: туыстық жүйе, отбасы, туыстық антропология концептілері, туыстықтың дүниетанымдық компоненті.

Дәйексөз үшін: Ноғайбаева Д.Т., Ибадуллаева З.Ө. Туыстық антропологиядағы негізгі концептілердің дүниетанымдық компоненті: отандық және шетелдік тәжірибе // Отан тарихы. 2023. Т. 10. № 1. С. 190-200. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_190-200

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ ОСНОВНЫХ КОНЦЕПТОВ В АНТРОПОЛОГИИ РОДСТВА: ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Дана Токтаровна Ногайбаева ¹, Злиха Әмірбековна Ибадуллаева ²

¹Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, (ул. Александра Пушкина, 11, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Докторант ЕНУ (8D02208 –Археология и этнология)

<https://orcid.org/0000-0003-1810-8231>. E-mail: dana_toktar@inbox.ru

²Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, (ул. Александра Пушкина, 11, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент кафедры археология и этнология ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

<https://orcid.org/0000-0003-4688-3761>. E-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Использование научных результатов антропологии и этнологии в ходе социально-экономических преобразований и законодательных инициатив бесспорно может показать эффективные результаты. Потому интеграция с мировой наукой для антропологии родства казахов имеет практическую ценность. *Цель и задачи исследования.* В статье проводится сравнительный анализ основных концептов западной и казахстанской антропологии родства. Цель данного анализа - показать исходную точку в происхождении концепций, выявление мировоззренческих расхождений в их содержании и их современное

восприятие в научной среде. Это необходимый шаг для более широкого применения методов зарубежной науки в отечественной науке и для создания понятного для всех понятийного аппарата. *Результаты.* В статье также рассматриваются нынешние проблемы антропологии родства, причины ее кризиса, уровень его влияния на казахстанскую этнологию. Приводятся биологическое и социальное составляющие в конструкте родства казахов, а также их проявление в системе родства казахского народа, которая выражается в коллективной направленности их функций. Рассматривается целесообразность спорного вопроса в науке о первенстве биологического и социального фактора в изучении системы родства и современные альтернативы в данном направлении. *Выводы.* В результате исследовательской работы авторы пришли к выводу, что изначальная миссия семьи в казахском традиционном обществе отличалась от западного. Существование семьи было направлено на поддержание семипоколенной структуры, что в целом определяет мировоззренческую основу казахской семьи и системы родства.

Ключевые слова: система родства, семья, концепты в антропологии родства, мировоззренческий компонент родства.

Для цитирования: Ногайбаева Д.Т., Ибадуллаева З.О. Мировоззренческий компонент основных концептов в антропологии родства: отечественный и зарубежный опыт // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 1. С. 190-200. (На русс.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_190-200

1. Введение

Для активного участия науки в жизни общества необходимо выйти на новый методологический уровень, это в свою очередь требует анализа сложившейся ситуации в отечественной и мировой науке. К примеру, для участия ученых в обсуждении законопроектов касающихся семьи, образования и других сфер общественной жизни необходимо интегрировать казахстанскую науку с мировой, поскольку мы перенимаем опыт зарубежных стран во всех вышеназванных сферах. Необходимо понимание целесообразности тех или иных новшеств, или понимание необходимости определенных изменений в обществе. Во всем этом активное участие науки может дать эффективные результаты.

Законодательные органы часто прибегают к западному образцу. В том числе в законопроектах, касающихся семейно-родственных отношений, где важно учитывать традицию и мировоззрение народа. Только научные исследования могут объяснить природу тех или иных явлений в жизни общества, анализировать причинно-следственные связи. В связи с этим, целью данной статьи является поиск различий и точки соприкосновения казахстанской антропологии родства с зарубежной. Для этого обратимся к основным концептам системы родства, которые являются структурообразующими элементами научной картины, сложившейся в данное время.

2. Материалы и методы

Материалы использованные для настоящей статьи представляют научные труды казахстанских ученых, которые раскрывают содержание концептов по системе родства казахов и всех ее таксономических уровней.

Труды зарубежных ученых представлены для теоретического и методологического осмысления казахской системы родства, это подразумевает также сравнение последней с другими культурами, определение их отличий и схожих сторон.

Среди них можно выделить А.Вежбицкую и ее подход «Естественный семантический метаязык» (Wierzbicka, 1992). В нем ученая предлагает свой метод анализа терминов родства, благодаря которому можно осознать вкладываемый смысл любой категории носителем культуры, а также сделать ее понятным для носителей других культур. В альманахе «Алгебра родства» рассматриваются методологические и теоретические проблемы антропологии родства. В нем публикуются научные труды ученых всего мира в области системы родства и системы терминов родства. В трудах М. Холланда делается попытка преодоления полемики о первичности социального или биологического составляющего в системе родства и в системе терминов родства (Maximilian P. Hollan, 2012).

В целом, мы можем наблюдать, что в трудах зарубежных ученых преобладает попытка выхода за рамки европоцентризма, универсализации концептов, поиск новых междисциплинарных подходов. Казахстанская антропология родства находится на уровне переосмысления концептов советского периода и определения своего места в мировой

цивилизации. В данном направлении имеются весомые труды ученых Н. Алимбая (Алимбай, 2019; Алимбай Н., Муқанов М.С., Аргынбаев Х., 1998), М. Абильтайн (Абильтайн, 2009), Жакина М.С. (Жакин, 2001) и др. Опираясь на вышеназванные труды, мы использовали метод сравнительного анализа для воссоздания общей картины, сложившейся в отечественной и зарубежной антропологии родства.

3. Обсуждение

Историографию казахской антропологии родства условно можно разделить на три периода: 1- период: XVIII-начало XX века, 2 – период : XX век – до 1991 года, 3 – период: период после обретения независимости РК (с 1991 года). Можно сказать, что за все эти периоды сформировались и менялись в зависимости от перемен в общественной идеологии и само содержание концептов.

В работах исследователей первого периода отражается семейный быт, семейное и брачное право, вопросы наследства, воспитание ребенка традиций казахской системы родства, механизмы и закономерности родовых отношений. На данном этапе было собрано огромное количество этнографических материалов по системе родства казахов.

Касательно основных концептов антропологии родства казахов, можно выделить второй и третий этапы, когда этнографические материалы собранные на предыдущем этапе были проанализированы и частично систематизированы. Можно отметить труды С.Е. Толыбекова «Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века» (Толыбеков, 1971), В.П. Курылева «К вопросу о термине "кочевая семейно-родственная община" у казахов», «Семейно-родственные группы у казахов конца XIX – начала XX в. (по некоторым литературным источникам)» (Курылев, 1986; Кулылев, 1978).

Первый систематический труд на тему казахской семьи и системы родства стала монография Х. А. Аргынбаева «Қазақ халқындағы семья мен неке» (Аргынбаев, 1973). В ней рассмотрены типы семей в традиционном казахском обществе, особенности родственных отношений и системы родства казахов, место женщины в семье, особенности обрядов, ритуалов, связанных с рождением и воспитанием ребенка, особенности погребальных обрядов и т.д. Факторы родства и родовых отношений в организационной и социальной структуре казахского кочевого общества рассмотрены в монографии Г.Е. Маркова «Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации» (Марков, 1976), опубликованной в 1976 году. В книге «Кочевое общество: генезис, развитие, упадок» Д. Кшибекова рассмотрена история кочевого общества от его возникновения до распада (Кшибеков, 1984). Несмотря на то, что непосредственно вопрос родства не поднимался, рассматривается социальная роль института брака, правовое положение женщины в семье.

Труды А.Т. Төлеубаева «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов» (Төлеубаев, 1991), С.Е.Толыбекова «Қазақ шежіресі» (Толыбеков, 1992), Н. Масанова «Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевого общества» (Масанов, 1995) стали важными в формировании концептов в антропологии родства казахского народа.

Труды Н. Алимбая «Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории», «Семипоколенная экзогамная структура «жетіата» как община-социум (к проблеме совпадения рода и общины у казахов-кочевников)» (Алимбай Н., Муқанов М.С., Аргынбаев Х., 1998; Алимбай, 2019) и др. внесли огромный вклад в переосмысление цивилизационной роли кочевников и казахского народа, в частности.

Ряд исследований зарубежных ученых по теме статьи направлены на поиск новых концептов, которые могут отвечать реалиям современности. К примеру, ученый-антрополог Джанет Карстен считает, что сегодня с новой силой проявляется интерес к проблеме родства в антропологии с точки зрения родства и политики, родства и религии и родства с точки зрения связи людей в социальной жизни. Ученый утверждает, что родство – это явление, состоящее из всех социальных механизмов, включая семью, а также политическую организацию и религиозные отношения. Ее основная идея объясняется категорией *связности* («being related») (Carsten, 2000).

4. Результаты

Концепты «род», «родство» и «семья» в современной науке имеют неоднозначную трактовку, хотя они и являются базовыми в изучении человеческого общества в антропологии и на сегодняшний день история их изучения насчитывает несколько поколений ученых. В сфере

современной социальной и культурной антропологии в связи с новыми тенденциями в изучении проблемы родства и семьи выделилась новая субдисциплина – антропология родства. Ее основное исследовательское направление - система родства, система терминов родства и проблемы, связанные с феноменом родства в целом (Попов, 2010: 351). Появление таких новых направлений связано с концептуальными переменами в науке и содержательной трансформацией понятий «семья» и «родство». Причинами этих трансформаций стали перемены социального и политического характера, которые имели разное направление в Казахстане и в мировом сообществе.

Если проанализировать тенденции в антропологии родства после 1980-х годов, то мы можем наблюдать, что казахстанская наука развивалась достаточно обособленно. Например, кризис в мировой антропологии родства, который начался после Д.М. Шнайдера в целом не затронул казахстанскую этнологию.

Во первых, казахстанская этнология после 1980-х годов продолжала направление, которое было проложено в предыдущий период. Самые весомые труды в этом направлении были написаны 1970 – х годах Х.А. Аргынбаевым, С.Е. Толыбековым и в дальнейшем Н.Е. Масановым, Ж.О. Артыкбаевым, Н. Алимбаев, А.Б. Калышем и др. Если первые авторы писали в рамках советской идеологии, то у последующих авторов прослеживается движение в направлении выхода за ее пределы и реальные шаги к переосмыслению казахской кочевой цивилизационной реальности.

Во вторых, в мировой, в частности западной антропологии родства, кризис в первую очередь связан с глобальными политическими и социально-экономическими причинами, таких, как потеря колоний европейскими странами и модернизация традиционных обществ в мире. В связи с этими событиями происходит смещение внимания с прежних объектов исследования и даже потеря интереса в данном направлении. Одна из причин снижения интереса к проблеме родства в западных странах – переход человечества на новый исторический этап, обретение колониями европейских стран независимости и снижение интереса к традиционной семье, как к объекту исследования. Из-за перемен произошедших в мире после Второй мировой войны объем исследований традиционных обществ сократился. Еще одним фактором, повлиявшим на снижение интереса к теме родства является наличие сложных трансформаций как в традиционных обществах, так и в нетрадиционных. В то время как первый претерпел изменения под влиянием второго и потерял свой первоначальный облик и содержание, в жизни второго в ходе перехода к постиндустриальному периоду наблюдалось множество новых тенденций в семье и в системе родственных отношений.

В третьих, казахстанская этнология пережила свой кризис в 1990-х гг. в связи со сменой поколения и с проблемами финансирования из за социально-политических преобразований (Ажигали, 2019: 26).

Во второй половине XX века по исследованию традиционного общества казахов была проделана колоссальная работа учеными этнографической школы Казахстана. Эти труды являются фундаментальными для казахстанской науки. Впервые на тему казахской семьи и системы родства систематический труд был написан Х.А. Аргынбаевым. В его монографии «Семья и брак у казахов (историко-этнографический обзор)» рассмотрены типы семей в казахском традиционном обществе, особенности родственных отношений и системы родства казахов, место женщины в семье, обряды, связанные с рождением и воспитанием ребенка, особенности погребальных обрядов. Этот труд всегда будет основным ориентиром для ученых-исследователей системы родства, брака и семьи казахов.

В настоящее время для казахстанской этнологии и антропологии важно интегрироваться в мировую науку, важно найти точки соприкосновения и определить различия в понятийном аппарате: многие концепты построены на основе прошлых научных опытов и могут не отвечать вызовам современной науки. К примеру, в отечественной этнологии и антропологии европоцентристские концепты по-прежнему доминируют, и парадокс заключается в том, что в западной науке смело выходят за пределы европоцентристского понимания предмета, а в отечественной науке этот процесс идет медленными темпами. Интеграция в мировую науку позволит выйти на новый уровень, что подразумевает новые методы в решении насущных научных проблем, так и привлечение зарубежных ученых для исследовательской деятельности в данном направлении, что безусловно откроет новые перспективы.

В целом, для интеграции в первую очередь необходимо иметь общий понятийный аппарат. Являясь языком общения между учеными разных культур, его общность является наиважнейшей проблемой. Поэтому мы рассмотрим примеры того, насколько самые простые понятия и концепты могут иметь разное содержание между науками не только Казахстана и зарубежья, но и между науками советского периода и современного Казахстана. Даже в простом понятии как «родство» могут быть разные интерпритации у разных авторов.

Следует также отметить мировоззренческую разницу в вопросе изучения родства. Часто встречаются мнения, которые утверждают о деградации института брака и семьи в мире. Однако в отечественной и западной науке в этом отношении есть существенное различие. Если первое в большинстве случаев изменения в системе родства и институте семьи рассматривает как процесс деградации и отклонения от нормы, то в западной науке перемены рассматриваются только с процессуальной точки зрения, как некий процесс, которому не дается оценка с точки зрения «хорошо» это или «плохо». Даже если и говорят об этом, то данный критерий находится не на первом месте.

Одной из причин неоднородности в понимании данных определений является то, что отношения между родственниками во всех обществах мира рассматриваются как повседневная реальность жизни и в ее основе лежит культурный опыт. Пути организации и природа формирования этого явления получили различное выражение в разных культурах, исходя из устоявшегося опыта родственных отношений: например, традиция брать происхождение только от отца или только от матери (патрилинейная или матрилинейная), или место, обязанности и права каждой категории родства, которые проявляются в разных формах. Отличаются законы брака и семьи, семейные традиции, касающиеся родственных групп от новорожденного до старика. Это означает, что система родства проявляется в различных аспектах как организующая система социума и регулятор отношений людей, в том числе в хозяйстве, образе жизни, мировоззрении, устной литературе, языке. По словам Патрика Макконвела, родственные отношения вместе с языком создают основу социальных отношений, и процесс его трансформации является одним из факторов, которые привели гоминида к человеческому уровню развития (Wierzbicka, 2016: 408). Родство как явление в первое десятилетие 21 века довольно бурно обсуждалось в научных кругах и было пересмотрено множество его аспектов. Основное понимание сводится к тому, что родство – это сложное культурное и социальное явление, которое проявляется через все аспекты жизни, таких как биологический, экологический, мировоззренческий, бытовой и др. Именно в этом кроется основная причина разрыва между казахстанской антропологией родства и зарубежной. Как мы уже отметили, антропология родства – это субдисциплина которая несет в себе мировоззренческий контекст. Достаточно перечислить актуальные исследования по данному направлению зарубежом и в отечественной науке. К примеру, если для западной науки исследование проблемы однополых браков является нормой, для казахстанской науки по ряду причин эта тема неактуальна.

Еще одна проблема для казахстанской этнологии – изучение реального процесса родственных отношений, будь то современности или традиционного периода: ученые часто обращают внимание на идеальную систему родственных отношений, которые в жизни могут не соответствовать идеалу. В таких случаях картина системы родства, культура взаимоотношений между родственниками определенного периода и семейной традиции становится неполной. В этом плане, на наш взгляд, было бы полезно перенять опыт западной социальной антропологии. И применять эти методы даже в изучении традиционного периода, опираясь на архивные данные, устную и письменную литературу, археологию и в целом развивать междисциплинарность в этом направлении. Например, в труде Максимилиана Холланда объединяются научные подходы антропологии, психологии и биологии, что дает совершенно новый взгляд на природу родства (Maximilian P. Hollan, 2012). И некоторые ученые утверждают, что этот труд стал научной попыткой преодоления бесплодных споров между эволюционным и культурологическим подходами к родству.

Применяя новые научные методы, быть объективным «наблюдателем» не всегда удается, из-за старых концептуальных основ, которые уже сформированы в умах ученых. Такая ситуация прослеживается, к примеру, в изучении казахского рода. Феномен казахских родовых отношений является важным направлением в изучении казахского традиционного общества.

Основы рода тесно переплетаются с семьей и со всеми таксономическими единицами казахского кочевого социума. Ключевые вопросы связаны со структурой и внутренними законами функционирования казахского рода, историей казахского рода, с механизмами его создания и т. д. Если сравнить, в трудах казахстанских ученых понятие "ру" (род) раньше часто трактовалось в реальном социально-экономическом смысле. Он рассматривался как институт первобытнообщинного строя, классовые признаки которого не определены. В классическом понимании род - это союз родственных друг другу семей первобытного периода. Но по функциональной структуре казахский род совершенно нельзя сравнить с первобытным родом. Эта проблема широко анализируется уже в современной казахстанской этнологии.

Например, большое внимание в труде С.Е. Толыбекова уделяется социально-экономическому неравенству в структуре рода. Показано, что казахские роды имеют большой объем и в силу классовой дифференциации в этих общественных единицах к ним нельзя применять понятие «род» в значении «общинно-родового общества» (Толыбеков, 1971: 513). При этом отмечается, что внутри племени шла жесткая классовая борьба, то есть классовый подход преобладает. Устоявшаяся формационная модель общества не позволяла ученым увидеть целостную картину реальности.

А в трудах Алимбая «род» рассматривается как самоорганизующая себя на определенной территории структурно-функциональная организация, и только семипокленная экзогамная структура «жетіата» (семь поколений) может называться родом (Алимбай, 2019). Данный подход довольно отличается от понимания рода в трудах исследователей предыдущего периода, когда казахский род рассматривался как пережиток первобытного рода и таксономические уровни, такие как «бірата» (единый предок), отделения и подотделения рода называются одним термином. Складывается впечатление, что реальность не имеет ничего общего с наукой. Казахи называли термином «ру» несколько таксономических уровней потому, что они были неотделимы друг от друга единой структурой. В сознании казаха это естественно, он ощущает прочную связь со всеми уровнями вплоть до «жетіата», но для иностранных исследователей конца XIX и первой половины XX века это было непонятно. На самом деле мы видим только расхождение между сложившимся в науке картины от реальности. И это еще раз доказывает необходимость умения выхода за рамки сложившегося в науке концептов.

Можно привести еще один пример: в своих исследованиях М. Абильтайн родовые отношения рассматривает с точки зрения цивилизационного направления, исходя из которого казахский род состоял из больших семей и аулов, а казахский аул состоял из родственных друг другу семей. Согласно формационной модели, основой феодализма является наличие частной собственности на землю, ее ограждение, наличие крепостного права и феодала. А в кочевом казахском обществе, во-первых, земля находилась в собственности родовой общины. Во-вторых, не было традиции «ограждения земли». В-третьих, внутри аула жили не помещики-феодалы и крепостные крестьяне, а преимущественно семьи кровных родственников (Абильтайн, 2009). В рамках формационной методологии средневековому кочевому обществу были даны характеристики патриархальной формы феодализма, кочевого феодализма. В то же время, как мы уже отметили, род в кочевой общине рассматривался как пережиток первобытного рода, но его совершенно нельзя было с ним сравнивать в классическом понимании. Потому что его структура и механизмы формирования намного сложнее. М. Абильтайн указывает на «изгнание из рода», как на функциональный механизм самоорганизации рода, аула, кочевой общины. Нет необходимости кочевника привязывать к земле, он и без этого считает себя неотъемлемой частью этой земли, аула. А изгнание из родной земли - это самое суровое наказание для кочевника (Абильтайн, 2009). Отсюда можно сделать вывод, что у оседлой цивилизации, пережившей классическую форму средневекового феодализма и кочевого общества были разные механизмы внутреннего функционирования, мировоззрение, образ жизни. Если так, то концепты, изначально сложившиеся в европоцентристском контексте, в изучении кочевого общества требуют пересмотра на всех уровнях. Это не означает отрицание старого, но релятивистский подход, на наш взгляд, облегчает исследование родства. Все методы и подходы рассматривают определенные стороны проблемы и могут привнести свой вклад. Многие символы и элементы культуры прокладывают путь к пониманию законов социальной структуры. Эта цель может быть достигнута посредством междисциплинарной связи ряда общественных наук.

И главное – мы включили концепт «род» как один из основных в антропологии родства казахов, в то время как для европейских народов современности такая постановка вопроса была бы неактуальна. Это показывает своеобразную реальность казахской системы родства и идеи «родства» которой пронизана семипоколенная структура общества.

В общественных науках семья признается фундаментом родственных отношений. Но роль и место семьи в системе родства у разных культур не идентичны. Например, семья в казахском обществе – это основа, где создается родство и функциональная единица, прочно занимающая место в цепочке социальных, генеалогических или родственных отношений. На наш взгляд, роль семьи в социуме тесно связана с вопросом биологического или социального фактора. По крайней мере изучение данного конструкта вполне себя может оправдать: исследование социального и биологического составляющего в формировании казахской системы родства и системы терминов родства позволит больше раскрыть функциональные стороны семьи в казахском обществе.

Обычно фактор кровного родства, являясь основным символом родства, дополняется и другими сложными связующими факторами. В системе родства традиционного казахского общества фактор кровного родства является важным во всех таксономических уровнях, но не абсолютным. Известно, что относительно к формированию системы родства в антропологической науке сформировались две основные точки зрения. Они отвечают на вопрос: «Какой фактор в первую очередь повлиял на формирование терминологии и самих отношений родства: биологический или социальный?». Первый утверждает, что в основе родственных отношений лежит биологический (генеалогический) фактор, а второй, что изначально не биологические, а социальные факторы объединяли людей в социум, а затем этот процесс сводился к биологическим рамкам. Согласно этому утверждению, первоначально термины родства были только социальными именами, которые передавались в зависимости от возраста, пола, места человека в обществе, и только со временем они приобрели биологическое значение. Шабашов считает, что и социальный и биологический факторы изначально сосуществовали (Шабашов, 2018: 2). Если так, то невозможно определить какой из них является первичным и эта полемика остается бесполезной. Именно такой позиции придерживается М. Холланд, объединяя в своем исследовании два подхода и показав реальные возможности междисциплинарного метода (Maximilian P. Hollan, 2012). В таком контексте важно не определение первичности одного из фактора, а результаты, которые мы можем увидеть в ходе исследования этих двух составляющих.

Г.В. Дзибель выделяет генеалогический, социальный и ментальный типы связей в системе родства (Дзибель, 1998: 99). Анализ данных типов может дополнить предыдущую постановку вопроса. К примеру, во всех обществах все свойства и генеалогическое и ментальное и социальное могут проявляться в разной степени и в зависимости от ситуации что то может преобладать. На первый взгляд кажется, что казахская система родства генеалогически регулируется в рамках "Жетіата", и связь двух, трех поколений, ментально объединяющих одну семью, представляет из себя вертикальную и горизонтальную действующую систему. А в социальном плане регулируется на основе двух вышеназванных модусов. Но на самом деле все три типа тесно взаимосвязаны и проявляются на каждом уровне одновременно. В семье воспитывается идея причастности человека не только к своей семье, но и роду (жетіата). Биологическая данность прикрепляется социальным, жизненно необходимым фактором для жизни в социуме. В традиционном казахском обществе социальная связь между родственниками до седьмого колена была довольно тесная, в силу того, что «жетіата была функциональной саморегулирующей единицей хозяйственной, социально-экономической жизни рода» (Алимбай, 2019). Ментальная связь при всем этом также присутствует непрерывно. Каждый казах знает свой род, происхождение до седьмого поколения. Читит память предков. Семья во всем этом занимает центральное положение.

5. Заключение

Как и в других культурах, именно в семье у казахов зарождается биологическая и социальная основа родства. Но отличие казахской семьи от западной в том, что ее существование идейно направлено на функционирование более масштабной конструкции в виде рода (жетіата). И такая данность определяет коллективную направленность системы родства казахов. Но под влиянием социально-экономических факторов в современное время

изменились форма и структура казахской семьи и в этом состоянии концепт казахской «семьи» наиболее понятен для западной науки, в отличие от концептов «рода» и «родства». Это является подтверждением положения о том, что в природе системы родства и системы терминов родства отражается прошлое человеческого общества, потому что они устойчивы, в отличие от конкретных перемен в структуре и форме семьи.

Таким образом, мировоззренческий компонент является центральным в понимании концептов родства и важной задачей для ученых является создание для всех понятного «языка». Включение казахстанской антропологии родства в данный процесс может поднять нашу науку на новый уровень.

Список литературы

- Абильтайн, 2009 - *Абильтайн М.* Қазақтың рулық қоғамы // *Ақиқат*. 2009 (1). 67-72 б.
- Ажигали, 2019 - *Ажигали С.Е.* Казахская этнографическая школа второй половины XX века // XIII Конгресс антропологов и этнологов России: сборник материалов. Москва; Казань: ИЭА РАН, КФУ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. 516 с.
- Алимбай, 2019 - *Алимбай Н.* Семипоклоленная экзогамная структура «жегіата» как община-социум (к проблеме совпадения рода и общины у казахов-кочевников) // *Исторический ежегодник*. Алматы: Ер-Жәнібек, 2019. С. 99-116.
- Алимбай, 1998 - *Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х.* Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. Алматы: Ғылым, 1998. 234 с.
- Аргынбаев, 1973 - *Аргынбаев Х.А.* Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). Алматы: Ғылым, 1973. 328 б.
- Дзибель, 1998 - *Дзибель Г.В.* Термины родства и система терминов родства: лингвистический контекст в отношении к этнографическому // *Алгебра родства: Родство. Системы родства. Системы терминов родства*. СПб.: Наука, 1998. Вып. 2. С. 89-134.
- Жакин, 2001 - *Жакин М.С.* Функциональное значение принципа родства и родовой структуры в этносистеме кочевой цивилизации казахов (по материалам XVIII-XIX вв.): Автореф. дисс. канд. ист. наук. Алматы, 2001. 32 с.
- Курьлев, 1985 - *Курьлев В.П.* К вопросу о термине «кочевая семейно-родственная община» у казахов // *Краткое содержание Докладов Среднеазиатско-Кавказских чтений*. Апрель 1985. Л., 1986. С. 16–17.
- Курьлев, 1978 - *Курьлев В.П.* Семейно-родственные группы у казахов конца XIX – начала XX в. (по некоторым литературным источникам) // *Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана*. М., 1978. С. 132–143.
- Кшибеков, 1984 - *Кшибеков Д.* Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. Алматы: Наука, 1984. 238 с.
- Марков, 1976 - *Марков Г.Е.* Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. М., 1976. 320 с.
- Масанов, 1995 - *Масанов Н.Э.* Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности кочевнического общества). Алматы: Социнвест; М.: Горизонт, 1995. 320 с.
- Попов, 2010 - *Попов В.А.* Антропология родства и гендерные исследования: актуальные проблемы и методологические подходы // *Радловский сборник: Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН*. СПб.: МАЭ РАН, 2010. С. 351–353.
- Толеубаев, 1991 - *Толеубаев А.Т.* Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 214 с.
- Толыбеков, 1971 - *Толыбеков С.Е.* Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века: Политико-экономический анализ. Алма-Ата: Наука, 1971. 633 с.
- Толыбеков, 1992 - *Толыбеков С.* Қазақ шежіресі. Алматы: Қазақстан, 1992. 144 б.
- Шабашов, 2022 - *Шабашов А.В.* Пережитки двойственной системы терминов родства (по материалам гагаузского и некоторых других тюркских языков) [Электронный ресурс]: (Вопросы философии, политологии и социальной антропологии), 2018. Режим доступа: URL: http://abyss.su/_media/abyss_issue/3/shabashov_perezhitki_dvojstvennoj_sistemy.pdf. Дата обращения: 20.03.2022.
- Carsten, 2000 - *Carsten J.* 'Knowing Where You've Comefrom': Rupturesand Continuities of Timeand Kinshipin Narratives of Adoption Reunions / J. Carsten // *The Journal of the Royal Anthropological Institute*. Vol. 6. No. 4 (Dec., 2000). Pp. 687–703.
- Maximilian P. Hollan, 2012 - *Maximilian P. Hollan.* Social Bonding and Nurture Kinship: Compatibility between Cultural and Biological Approaches. North Charleston, SC: CreateSpace, 2012. 334 p.

Wierzbicka, 1992 - Wierzbicka A. Semantics, culture and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. Oxford & New York: Oxford University Press, 1992. 487 p.

Wierzbicka, 2016 - Wierzbicka A. Back to 'Mother' and 'Father'. Overcoming the Eurocentrism of Kinship Studies through Eight Lexical Universals. *Current Anthropology*. 2016. 57 (4). Pp. 408-429.

References

- Abil'tajm, 2009 - *Abil'tajm M.* Qazaqtyn rulyk kogamy. *Akikat*. 2009. Nr 1. Pp. 67-72. (In Kaz.)
- Alimbai, 2019 - *Alimbai N.* Semipokolennaya ekzogamnaya struktura «zhetiata» kak obshchina-socium (k probleme sovpadeniya roda i obshchiny u kazahov-kochevnikov) // *Istoricheskij ezhegodnik*. Almaty: Er-Zhəñibek, 2019. Pp. 99-116. (In Rus.)
- Alimbai, Mukanov, Argynbaev, 1998 - *Alimbai N., Mukanov M. S., Argynbaev H.* Traditsionnaya kultura zhizneobespecheniya kazahov: Ocherki teorii i istorii [Traditional culture of life support for Kazakhs: essays on theory and history]. Almaty: Gylym. 233 p. (In Rus.)
- Argynbaev, 1973 - Argynbaev Kh.A. Kazakh khalkindagi semya men neke (tarikhi etnografialik sholu). [Family and marriage among the Kazakh people (historical and ethnographic review)]. Almaty: Gilim. 328 b. (In Kaz.)
- Azhigali, 2019 - *Azhigali S.E.* Kazahskaya etnograficheskaya shkola vtoroj poloviny XX veka // XIII Kongress antropologov i etnologov Rossii. Kazan'. Moskva -Kazan': IEA RAN, KFU, Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2019. 516 p. (In Rus.)
- Carsten, 2000 - Carsten J. 'Knowing Where You've Comefrom': Ruptures and Continuities of Time and Kinship in Narratives of Adoption Reunions. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*. 2000. Vol. 6. Nr 4. Pp. 687-703.
- Dzibel', 1998 - Dzibel' G. V. Terminy rodstva i sistema terminov rodstva: lingvisticheskij kontekst v otnoshenii k etnograficheskomu // *Algebra rodstva: Rodstvo. Sistemy rodstva. Sistemy terminov rodstva*. SPb.: Nauka, 1998. Iss. 2. Pp. 89-134. (In Rus.)
- Kshibekov, 1984 - *Kshibekov D.* Kochevoe obshchestvo: genesis, razvitie, upadok. [Nomadic society: genesis, development, decline]. Alma-Ata: Nauka, 238 p. (In Rus.)
- Kurylev, 1986 - *Kurylev V.P.* K voprosu o termine «kochevaya semejno-rodstvennaya obshchina» u kazahov. *Doklady Sredneaziatsko-Kavkazskih chtenij*. 1985. L., 1986. Pp. 16-17. (In Rus.)
- Kurylev, 1978 - *Kurylev V.P.* Semejno-rodstvennye gruppy u kazahov konca XIX – nachala XX v. (po nekotorym literaturnym istochnikam) // *Sem'ya i semejnye obryady u narodov Srednej Azii i Kazahstana*. M., 1978. Pp. 132-143. (In Rus.)
- Markov, 1976 - Markov G.E. Kochevniki Azii. Struktura hozyajstva i obshchestvennoj organizacii. M., 1976. 320 p. (In Rus.)
- Masanov, 1995 - Masanov N.E. Kochevaya civilizaciya kazahov (osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva). Almaty: Socinvest; M.: Gorizont, 1995. 320 p. (In Rus.)
- Maximilian, 2012 - *Maximilian P. Hollan*. Social Bonding and Nurture Kinship: Compatibility between Cultural and Biological Approaches. North Charleston, SC: CreateSpace, 2012. 334 p.
- Popov, 2010 - Popov V.A. Antropologiya rodstva i gendernye issledovaniya: aktual'nye problemy i metodologicheskie podhody // *Radlovskij sbornik: Nauchnye issledovaniya i muzejnye proekty MAE RAN*. SPb.: MAE RAN, 2010. Pp. 351-353. (In Rus.)
- Shabashov, 2022 - Shabashov A.V. Perezhitki dvojstvennoj sistemy terminov rodstva (po materialam gagauzskogo i nekotoryh drugih tyurkskih yazykov) [Elektronnyj resurs]: (Voprosy filosofii, politologii i social'noj antropologii). Rezhim dostupa: URL :http://abyss.su/_media/abyss_issue/3/shabashov_perezhitki_dvojstvennoj_sistemy.pdf. 20.03.2022. (In Rus.)
- Toleubaev, 1991 - Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovanij v semejnoy obryadnosti kazahov (XIX – nachalo XX v.). Alma-Ata: Gylym, 1991. 214 p. (In Rus.)
- Tolybekov, 1971 - Tolybekov S.E. Kochevoe obshchestvo kazahov v XVII – nachale XX veka: Politiko-ekonomicheskij analiz. Alma-Ata: Nauka, 1971. 633 p. (In Rus.)
- Tolybekov, 1992 - Tolybekov S. Qazaq shezhiresi. Almaty: Qazaqstan, 1992. 144 p. (In Kaz.)
- Wierzbicka, 1992 - Wierzbicka Anna. Semantics, culture and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. Oxford & New York: Oxford University Press, 487 p.
- Wierzbicka, 2016 - Wierzbicka Anna. Back to 'Mother' and 'Father'. Overcoming the Eurocentrism of Kinship Studies through Eight Lexical Universals. *Current Anthropology*. 2016. 57 (4). Pp. 408-429.
- Zhakin, 2001 - Zhakin M.S. Funkcional'noe znachenie principa rodstva i rodovoj struktury v etnosisteme kochevoj civilizacii kazahov (po materialam XVIII-XIX vv.). Almaty, 2001. 32 p. (In Rus.)

Мазмұны 2023 № 26 (1)

**ӘДІСНАМА
бөлімі**

<i>1. Байгунаков Д.С., Сабденова Г.Е.</i> АРХЕОЛОГ В.Ф. ЗАЙБЕРТ ЖӘНЕ БОТАЙ МӘДЕНИЕТІ.....	5
--	---

ТАРИХ бөлімі

<i>2. Муминов А.Қ., Утепбергенова Ұ.А.</i> СӘДУАҚАС ҒЫЛМАНИ ТАРИХШЫ РЕТІНДЕ.....	15
---	----

<i>3. Айдарбаева Р.Қ.</i> 1930 ЖЖ. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ БОСҚЫНШЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	30
---	----

<i>4. Оралова А.А., Қара Ә.</i> ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫР ЖӘНІБЕКҰЛЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ТҰЛҒАЛЫҚ КЕЛБЕТІ (XVIII ғ. 2-ші жарт.)	43
--	----

<i>5. Турлыбекова А.М., Мусагажимова А.А., Жакупов М.О.</i> ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫ МЕМЛЕКЕТТІК МҰРАҒАТЫНЫҢ ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ АРНАЙЫ ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРДЫҢ ТРАГЕДИЯСЫ.....	58
--	----

<i>6. Сақтаганова З.Ғ., Қарсақова Г.Б.</i> 1921-1923 ЖЫЛДАРДАҒЫ АҚМОЛА ГУБЕРНИЯСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ САЛДАРЫНЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ.....	72
---	----

<i>7. Маликова С.З., Шериязданов Б.Р.</i> АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ӨКІЛІ ЖҰМАҒАЛИ ТІЛЕУЛИННІҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ ТЫҢ ДЕРЕКТЕР.....	83
---	----

<i>8. Жуманбаев Д.Н., Жуманбай Р.Н.</i> ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ БІРЛЕСТІКТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХНАМАСЫ.....	93
--	----

<i>9. Кайруллина А.К., Батталов К.К., Жуматай С.</i> БАЯНАУЫЛ СЫРТҚЫ ОКРУГІ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ ШАРТТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	108
--	-----

<i>10. Ильясова Г.С., Садыков Т.С.</i> ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК АЙМАҒЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР: 1999-2009 ЖЖ. МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ.....	120
---	-----

<i>11. Ким Г.Н.</i> ПОЛИВАРИАНТТЫ ЗЕРТТЕУ КӨЗІ РЕТІНДЕ ЖЕР АУДАРЫЛҒАН КӨРІСТЕРДІҢ ВАГОНДЫҚ (ОТБАСЫЛЫҚ) ТІЗІМДЕРІ.....	132
---	-----

**АРХЕОЛОГИЯ. ЭТНОЛОГИЯ. АНТРОПОЛОГИЯ
бөлімі**

<i>12. Гурсой М., Сиздиқов Б., Сералиев А.</i> МЫҢТӨБЕ НАУСЫ ХАҚЫНДА.....	144
--	-----

13. *Мионг С.О., Чан Б.С.*
КЕҢЕСТІК КӘРІСТІК БАҚ-ТАҒЫ МӘДЕНИ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАУ ПРОБЛЕМАСЫ:
ДОМИНАНТТЫ НАРРАТИВ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЖАДЫНЫ ЖАСЫРУ.....163
14. *Ақымбек Е.Ш., Талеев Д.Ә. Шагирбаев М.С.*
ТЕРІС-АСА АЛҚАПТАРЫНДАҒЫ ҚАҢЛЫ
ЖӘНЕ ТҮРКІ ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ.....173
15. *Нозайбаева Д.Т. Ибадуллаева З.Ө.*
ТУЫСТЫҚ АНТРОПОЛОГИЯДАҒЫ НЕГІЗГІ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ
КОМПОНЕНТІ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ.....190

СОДЕРЖАНИЕ 2023 № 26 (1)

Раздел МЕТОДОЛОГИЯ

1. Байгунаков Д.С., Сабденова Г.Е. АРХЕОЛОГ В.Ф. ЗАЙБЕРТ ЖӘНЕ БОТАЙ МӘДЕНИЕТІ.....	5
---	---

Раздел ИСТОРИЯ

2. Муминов А.К., Утепбергенова У.А. САДУАҚАС ГЫЛМАНИ КАК ИСТОРИК.....	15
3. Айдарбаева Р.К. 1930 жж. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ БОСҚЫНШЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	30
4. Оралова А.А., Қара А. ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫР ЖӘНІБЕКҰЛЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ТҰЛҒАЛЫҚ КЕЛБЕТІ (XVIII ғ. 2-ші жарт.).....	43
5. Турлыбекова А.М., Мусагажсинова А.А., Жакупов М.О. ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫ МЕМЛЕКЕТТІК МҰРАҒАТЫНЫҢ ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ АРНАЙЫ ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРДЫҢ ТРАГЕДИЯСЫ.....	58
6. Saktaganova Z.G., Karsakova G.B. SOME SOCIO-ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF FAMINE IN NORTHERN KAZAKHSTAN IN 1921-1923 (ON THE EXAMPLE OF AKMOLA PROVINCE).....	72
7. Malikova S. Z., Sheriyazdanov B.B. NEW SOURCES ON THE LIFE COURSE OF THE ALASH INTELLIGENTSIA REPRESENTATIVE ZHUMAGALI TLEULIN.....	83
8. Zhumanbayev D.N., Zhumanbay R.N. HISTORIOGRAPHY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PUBLIC AND POLITICAL ASSOCIATIONS OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN.....	93
9. Кайруллина А.К., Батталов К.К., Жуматай С. БАЯНАУЫЛ СЫРТҚЫ ОКРУГІ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ ШАРТТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	108
10. Ilyasova G.S., Sadykov T.S. SOCIO-DEMOGRAPHIC PROCESSES OF THE NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN: BASED ON THE MATERIALS OF 1999-2009.....	120
11. Ким Г.Н. ПОВАГОННЫЕ (ПОСЕМЕЙНЫЕ) СПИСКИ ДЕПОРТИРОВАННЫХ КОРЕЙЦЕВ КАК ПОЛИВАРИАНТНЫЙ ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ.....	132

Раздел
АРХЕОЛОГИЯ. ЭТНОЛОГИЯ. АНТРОПОЛОГИЯ

<i>12. Гурсой М., Сиздиқов Б., Сералиев А.</i> МЫҢТӨБЕ НАУСЫ ХАҚЫНДА.....	144
<i>13. Мионг С.О., Чан Б.С.</i> ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ В СОВЕТСКИХ КОРЕЙСКИХ СМИ: ДОМИНАНТНЫЙ НАРРАТИВ И СОКРЫТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ.....	163
<i>14. Акымбек Е.Ш., Талеев Д.А. Шағирбаев М.С.</i> ТЕРІС-АСА АЛҚАПТАРЫНДАҒЫ ҚАҢЛЫ ЖӘНЕ ТҮРКІ ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ.....	173
<i>15. Ноғайбаева Д. Т. Ибадуллаева З.О.</i> МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ ОСНОВНЫХ КОНЦЕПТОВ В АНТРОПОЛОГИИ РОДСТВА: ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ.....	190

CONTENT 2023 № 26 (1)

**Section
METHODOLOGY**

<i>1. Baigunakov D.S., Sabdenova G.E.</i> ARCHAEOLOGIST V.F. ZAIBERT AND BOTAI CULTURE.....	5
--	---

**Section
HISTORY**

<i>2. Muminov A.K., Utepbergenova U.A.</i> SADUAQAS GHILMANI AS A HISTORIAN.....	15
---	----

<i>3. Aydarbayeva R.K.</i> 1930 REFUGEE PROBLEMS IN THE TERRITORY OF EAST KAZAKHSTAN IN THE 1930s.....	30
--	----

<i>4. Oralova A.A., Kara A.</i> PERSONALITY OF BATYR KOZHABERGEN ZHANIBEKULY IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL RELATIONS (SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY).....	43
---	----

<i>5. Turlybekova A.M., Musagazhinova A.A.,</i> THE TRAGEDY OF THE SPECIAL SETTLERS IN THE DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVE OF THE PAVLODAR REGION.....	58
---	----

<i>6. Saktaganova Z.G., Karsakova G.B.</i> SOME SOCIO-ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF FAMINE IN AKMOLA PROVINCE IN 1921-1923.....	72
--	----

<i>7. Malikova S.Z., Sheriyazdanov B.R.</i> NEW SOURCES ON THE LIFE COURSE OF THE ALASH INTELLIGENTSIA REPRESENTATIVE ZHUMAGALI TLEULIN.....	83
--	----

<i>8. Zhumanbayev D.N., Zhumanbay R.N.</i> HISTORIOGRAPHY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PUBLIC AND POLITICAL ASSOCIATIONS OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN.....	93
--	----

<i>9. Kairullina A.K., Battalov K.K., Zhumatay S.</i> HISTORICAL CONDITIONS AND FEATURES OF BAYANAUL OUTER DISTRICT'S FORMATION.....	108
--	-----

<i>10. Ilyassova G.S., Sadykov T.S.</i> SOCIO-DEMOGRAPHIC PROCESSES OF THE NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN: BASED ON THE MATERIALS OF 1999-2009.....	120
--	-----

<i>11. Kim G.N.</i> CARRIAGE (FAMILY) LISTS OF DEPORTED KOREANS AS A POLYVERSION SOURCE OF RESEARCH.....	132
--	-----

Section
ARCHAEOLOGY. ETHNOLOGY. ANTHROPOLOGY

12. *Gursoy M., Sizdikov B., Seraliyev A.*
ON THE SAGANA IN THE MYNTOBE.....144
13. *Soon-ok Myong, Byong-soon Chun.*
THE PROBLEM OF CULTURAL REPRESENTATION IN SOVIET KOREAN MEDIA:
DOMINANT NARRATIVE AND CONCEALMENT OF HISTORICAL MEMORY163
14. *Akymbek Y.Sh., Taleev D.A., Shagirbayev M.S.*
HISTORY OF STUDY OF SITES OF KANGUY
AND TURKIC EPOCHS IN TERIS-ASA VALLEYS.....173
15. *Nogaibayeva D.T. Ibadullayeva Z.O.*
IDEOLOGICAL COMPONENT OF THE MAIN CONCEPTS
IN THE ANTHROPOLOGY OF KINSHIP: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE.....190

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.
